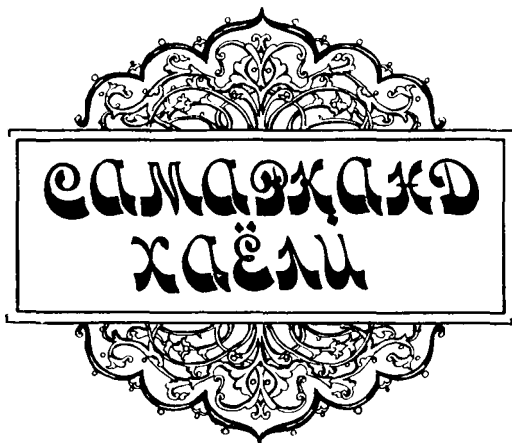

Хуршид Даврон

ТАРИХИЙ ВА МАЪРИФИЙ БАДИЛАР

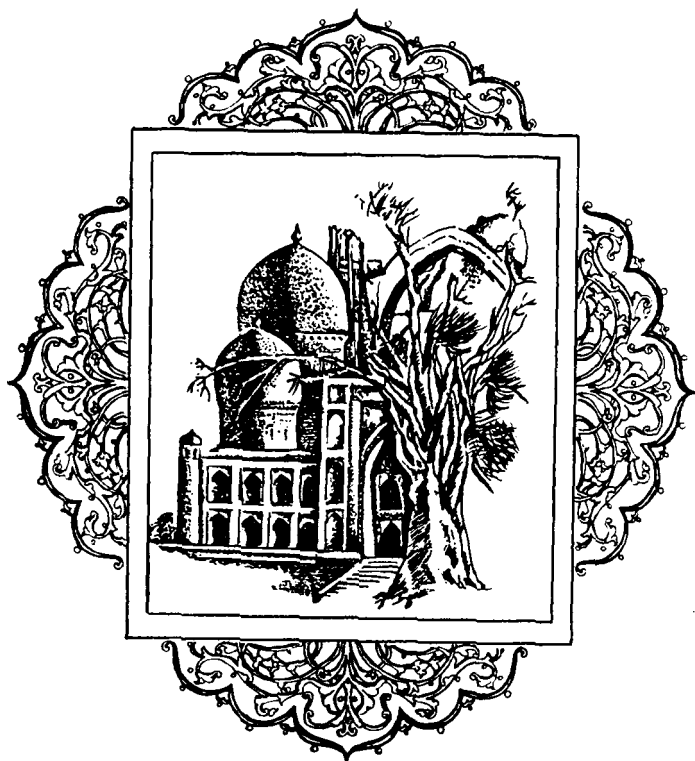
Тошкент
«Камалак»
1991

Тўболар тарихи, улар қаадирган мерос
қўёсига ўхшайди. Уларга пешвоз торсанг,
пешонани ёрут, йўлниг қорлоқ, уйринг иб-
ратли, кўзларинг қурли бўлади. Агар улар-
дан орқа ўтирсанг, фақат қора соягни
кўрасан, холос.

Ушбу китобинки Қозрат Мир Алишер
Новоийнинг муҳофақ 550 йиллик тўғиларига
бағишлойман.

Хушнинг Раҳмон

АЖДОДЛАР ЁДИ

АЖДОДЛАР ЕДИ

Ватан нима демак? Бу ўз хатти-ҳаракатини муайян майдонда камолга етказган ва етказаётган бус-бутун халқ тарихи, яъни халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажагидир. Бу миллатнинг ранг-баранг маданияти, илму фани, тили ва дини, феъл-атвори ва анъаналари, бу унинг тараққиётидаги муҳим босқичлар, мағлубиятлар ва галабалар, бу унинг ботир ўғлонлари жасорати, донишманд фарзандлари фаолиятидир. Шу сабабдан ҳам Ватан гоёси ўша олис ўтмишдаги шонли кунларда ҳам, бугунги таҳликали кунларда ҳам унинг фарзандларига бирдек хос бўлмоғи зарур. Бинобарин, бу гоёни чинакам ҳис этгандагина киши ўзини мазкур тувроқ фуқароси деб ҳисоблашга ҳақлидир. Ватан гоёси ҳалол кишиларни жасоратга ундаб, нопоқ кишиларни эса, агар Ватан гоёси бўлмаганда, қилишлари аниқ бўлган кўпгина қабиҳликлардан сақлаб келган. Ватан гоёси деган тушунчани изоҳлаш керак бўлса, мен бу аждодлар ёдини авайлаб сақлаш, улардан мерос қолган маданиятни, илм-фанни ўрганиш, тараққий эттириш деб уқтирар эдим. Аждодлар хотирасини асраш эса фақат маърифатли киши кўлидан келади. Шу сабабдан ҳам буюк олмон файласуфи Хегел: «Маърифатли халқларнинг ҳақиқий жасорати Ватан йўлида қурбон бўлишга тайёр эканликларида акс этади», деб айтгани бежиз эмас.

Сизу бизнинг Ватанимиз бўлган икки дарё оралиғидаги тувроқ тарихи ҳеч қачон тинмаган жанглар тарихи, юртимиз ҳудудларини бузиб кирган босқинчи душманларга қарши кураш тарихи, бу аёвсиз курашлар мобайнида элимиз озодлиги ва равнақи учун жонини аямаган халқ ўғлонлари ва қизлари жасорати тарихидан иборатдир.

Эрамиздан олдинги 530 йил ёзида Турон тувроғига ўша замоннинг энг кучли ҳукмдори, форслар шоҳи Кайхисрав бостириб кирди. Қадим аждодларимиз саналмиш массагетлар маликаси Тўмарис келгиндиларни жангда мағлуб этди ва босқинчи шоҳ калласини танасидан жудо қилиб қонли мешга солди.

Эрамиздан олдинги 519 йилда Амударёдан форсларнинг янги ҳукмдори Доро кечиб ўтди. Шак қабиласининг чўпони Широқ ўлимни бўйинга олиб душман лашкарини алдаб сувсиз саҳро ичкарасига олиб кириб адаштирди. Босқинчилар Широқ ҳийласини сезгач, уни қатл этдилар ва йўл излаш давомида жуда кўп одамларини йўқотиб орқага чекинишга мажбур бўлдилар.

Эрамиздан аввалги 329 йилда Турон тувроғига Искандар Мақдуний кўшини бостириб кирди. Сўтд ҳокими Спитамен, туркийча айтганда Шаниатаман бошлиқ маҳаллий халқ юнон босқинчиларига қарши матонат билан жанг қилдилар. Курашнинг энг авжида ҳоинлар Спитаменни ўлдирдилар.

Эрамизнинг саккизинчи асрида икки дарё оралиғига ис-

лом байрогини кўтариб кирган араблар жуда узоқ давом этган харбий юришлар натижасида Туронни забт этдилар.

XIII асрнинг бошларида Мовароуннаҳр тупроги Чингизхон бошлиқ мўғул босқинчилари оёғи остида тоналди. Улар билан юзма-юз жангда фидойилик кўрсатган Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Маҳмуд Гаробий каби халқ қахрамонлари номи тарих китобларига абадий муҳрланди.

XIX асрнинг олтинчи йилларида эса Туркистон тупроғига чор Россиянинг қонхўр ва жоҳил қўшинлари бостириб кирдилар. Бу шафқатсиз босқинга қарши жанггоҳларга отилиб чиққан халқимиз ўғлонлари Пўлатхон, Бобон, Султон Содиқ, Номоз каби буюк инсонлар ҳурлик учун қурбон бўлдилар.

Сизу бизнинг ватанимиз бўлган икки дарё оралиғи ва унинг атрофидаги тупроқ тарихи буюк тараққиёт йўли, илму урфондаги истеъдоди оламгирлик қилган буюк олимлар, қаламининг кучи тоғни йиғлатган шоирлар фаолияти, даҳолик қудратлари туйғайли бу ўлка шон-шухратини оламга ёйган даҳолар маърифати тарихидир.

Буюк математик, астраном ва географ, ҳозирги замон алжабр (алгебра) илмининг отаси Муҳаммад ал-Хороазмий, «Шайх ур-ранс», «Донишмандлар султони», «Табиблар шоҳи» каби буюк ва мўътабар номларга сазовор Шарқ Уйғонини даврининг буюк мутафаккири, буюк аллома Абу Али ибн Сино, неча замонавий илмларга асос солган, қомусий билимлар соҳибини, умумжаҳон фани ва маданиятига бебаҳо ҳисса қўшган Абу Райҳон Беруний, иккинчи Арасту номи билан машҳур жаҳон, фалсафа, мусиқа ва математика илмлари пойдеворини тиклаган Фиробий, Навоий таъбири билан айтганда, кўзи олдида осмон наст бўлган Мирзо Улугбек, ислом маданияти ва фани иқлимида жуда катта ўрин тутган Хўжа Исмоил Бухорий, Аҳмад Ясавий, туркий адабиёт султони — Ҳазрат Алишер Навоий, ҳам қалам, ҳам жанг майдонида кўрсатган жасорати билан машҳур Бобур Мирзо шу тупроқ фарзандларидир.

Бу ўлка халқларини бирлаштириш ниятида ягона давлат тузган, бу билан халқимиз маданияти тараққиётида энг катта ўсишни таъмин қилган буюк жаҳонгир Амир Темур шу тупроқ фарзандидир. Биз узоқ вақт давомида тарихимиз ҳақида сўз юритганда бу шахс фаолиятини қоралаш билан шугулланиб келдик. Жуда узоқ вақт давомида, гўё тарихда Амир Темур деган зот ўтмагандек, унинг номини тилга олмай келдик. Унинг фаолияти ҳақида сўз юритиб, бу фаолиятнинг оқ ва қора жиҳатларини айтиб, ҳолис ва тугал фикр билдирмаганимиз тарихий ҳақиқатга зид эканлигини англамадик, аниқроғи, англашни истамадик. Жаҳон маданиятида у ҳақда кинофильмлар, театру ўйинлари яратилгани, романлар ва қиссалар ёзилгани ва ёзилаётганини билган ҳолда, ўзбек олимлари ва адиблари томонидан илмий тадқиқотлар ва бадий асарлар ёзилишига тўсқинлик қилдик. Бундай кўр-кўрона сиёсатга барҳам берадиган, чигал масалани ойдинлаштирувчи тадбирларни амалга оширадиган найт етди деб

ўйлайман. Темур ва темурийлар сулоласи ҳақида ёзаётганда, тарихга фақат синфий нуқтаи назар билан эмас, энг аввало тарих илмининг асосий ва бош мезони саналмиш тарихийлик принципи билан ёндашмоқлигимиз заруратини англаб олайлик. Агар бу мезон асосида иш тутганимизда, бу сулола инсоният маданияти тарихида жуда эътиборли ўрин тутганини таъ олган бўлар эдик.

Ҳар бир халқ ўз тарихини авайлаб келади, бу тарих неъматлари бўлмиш меросдан келажак сари илдам йўл босиш учун куч-қувват олади. Халқ озодлиги учун қурбон бўлган миллий қаҳрамонлар жасорати, миллат равиқи учун жонбозлик қилган илм ва фан соҳибларининг фаолияти эса ҳар бир авлод учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади. Уларнинг хотирасини абадийлаштириш эса бугунги ва келгуси авлодларнинг муқаддас бурчи. Зеро, тарихдан беҳабар халқ — маълум халқ, тарихи ёлгон ёзилган халқ — маҳкум халқ, тарихини асраган ва билган халқ — қудратли ва тенглар ичида тенг халқдир.

Шу сабабдан ҳам юқорида номлари тилга олинган миллий қаҳрамонларимиз ва миллий даҳоларимиз аксариятининг хотираси ҳанузгача абадийлаштирилмаганини жамиятимизда кечган манқуртлик, маънавиятсизликлар оқибати сифатида эътироф этиш керак. Мана шу манқуртлик туфайли наманганлик ўқитувчи Турсунбой Қўшматов «Фан ва турмуш» ойномасида ёзганидек, «Англия давлатини вужудга келтирган англо-сакслару Англия инқилоби қаҳрамони Кромвель, Франция давлатини ташкил қилган франклару француз инқилобининг миллий қаҳрамони Робеспьер, Дантон, Маратларни, АҚШ давлатини ташкил этган Вашингтон, Линкольни, Киев Руси, Петр Биринчи, рус саркардалари ҳақида кўп нарсаларни биламизу аммо Ўрта Осиё давлатлари, халқ қаҳрамонлари Широқ, Тўмарис, Муқанна, шунингдек бобокалонларимиз Амир Темур, Улугбек, Бобурлар ҳақида юзаки тасаввурдамиз».

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасида босилган «Босқинчилик қаҳрамонлик бўладими?» мақолам туфайли юздан ортиқ мактуб олдим. Имкониятдан фойдаланиб менга мактуб йўллаганларнинг ҳаммасига, уларнинг миннатдорчилиги ва надоматлар тўла сўзлари учун ўз ташаккуримни айтмоқчиман. Бу мактублардаги гапларни бир ориз сўз билан айтмоқчи бўлсам, бу тарих, боболаримиз тарихи ҳақида кўпроқ ёзиш талабидир. «Боболаримиз тарихини ўрганайлик, кўр қўзларимиз очилсин», деб ёзади менга бағдодлик ўқитувчи. «Рух ва фикримизни туйғун қилмоққа биринчи восита хотирадир, — деб ёзади мактубида самарқандлик Исмоил Ҳаққулов. — Шу хотира бор экан, боболар ёди дилимизда худди қондек жўш уриб тураверади».

Яқинда истеъдодли ёзувчи Асад Дилмурод ўзининг бир мақоласида қадимий битиклардан ҳисобланмиш «Туҗа шараси» китобидаги Далай-ламанинг бир ҳикматини эсга солибди.

«Агар оддий одам ўз келиб чиқишини билмаса. — деб ёзади Далай-лама, — у ўрмонда адашган маймунга ўхшайди; агар у ўз уруг-аймоғини билмаса, ферузадан ясалган аждарҳога ўхшайди; агар у аждодлари ҳақида ҳикоя қилувчи битикларни ўқиёлмаса, йўқолган ва йўлидан чалғиб кетган болакайга ўхшайди». Нақадар ҳаққоний ҳикмат!

Айнан мана шу ҳикмат баҳона бўлиб, мен кўнлаб мақола-ларимда қайд этилган бир фикримни яна қайта такрорлашни истардим. Жумҳуриятимиз фуқаролари ўз тарихларини билмаслиги ҳаммага ойдин ҳақиқат. Бундай эмас, деганлар, ёлғиз ўзларини алдайдилар, ҳақиқатга тухмат қиладилар. Шундай экан жумҳуриятимизда «Мерос» номи билан тарихий-бадий ва тарихий-илмий асарларни, тарихдаги қора доғларни ёритиш учун хизмат қиладиган мажалла очилиши кун тартибда долзарб масала, тезда ҳал қилиниши керак бўлган талаб бўлиб турибди. Қоғоз масаласи қийин бир пайтда буни амалга ошириш мураккаб дейиши тайин мутасадди ташкилотларга эса жумҳуриятимизда деярли бирон бир маърифий хизмати кўринмаган, қисқача айтганда, бекорга қоғоз исроф қиляётган журналлар ҳанузгача нашр этиляётганини эслатмоқчиман. Йўмладан «Мухбир», «Архитектура Советского Узбекистана» журналлари шу тоифа нашрларга киради. Меъморчилигимиз халқимиз меросининг узвий қисми эканлигини эътиборга оلسак, янги журнал бу соҳа билан ҳам шуғулланиши мумкин. Токи биз халқимизни тарихий саводхонлиги учун хизмат қиладиган мажалла очмас эканмиз, Далай-лама сўзи билан айтганда, йўқолиб қолган ва йўлидан чалғиб кетган болакай даражасида қолаверамиз. Тегишли ташкилотлар, янги тузилган Олий мажлисимиз қошида тузилган мерос комиссияси, қолаверса жумҳуриятимиз президенти бу ҳақиқатни англаб олишларини чин дилдан истардим.

Юқорида аждодлар хотирасини абадийлаштириш сизу бизнинг бурчимиз эканлигини айтиб ўтган эдим. Ҳозирча бу бурчни ўтай олмаётганимиз афсусли ҳолдир. Токи Хивада мўгуллар билан жангда қаҳрамонона ҳалок бўлган Нажмиддин Кубро, Бухорода Маҳмуд Таробий, Самарқандда Спитамен, Бобон, Қўқонда Пўлатхон, Тошкентда Тўмарис, Бобур ва бошқа жуда кўп асл қаҳрамонларимиз ҳайкали ўрнатилмас экан, токи уларнинг фаолияти ва жасорати ҳақида бадий ва илмий асарлар халққа тақдим этилмас экан бу понкўрлигимиз туфайли келгуси авлодлар олдида жавобгар бўлиб қолаверамиз.

Ватан — озод ва имонли инсонлар уйидир. Қул ва хўрланган одамларнинг ватани бўлмайди, илло, тарихи бўлмайди. Қул ва хор, ўз тарихдан беҳабар одамлар ўзлари яшаган туироқ қадрига етмайдилар, уни тонтайдилар, ғорат қиладилар, ўзларига қондош халқларга тиг кўтарадилар. Қул ва хор одамлар ўз нафсларини шу туироқ неъматлари билан қондирар эканлар, мана шу неъматларнинг ҳар бир ҳужайрасида эрк деб шахид бўлган боболар қони мавжудли-

гини билмайдилар, билмаганлари учун тап олмайдилар. Охир-оқибатда, Бобур Мирзо таъбири билан айтганда, уларнинг кўзларини туз тутади. Мана шу туз тутиб кўзлари кўр бўлган нокаслар эса ўз аждодлари ёдини унутадилар, аждодлари мазорларини бузишдан ҳам тоймайдилар. Ахир, боболаримиз — доно машойихлар бекорга ёзмаганлар-ку:

Чошмаким, қайнаб чиқар туфроқдин,
Ул замин муқимларин кўз ёшидир...

Мен узоқ вақт кўхна тарих китобларини «Аждодларимиз бизга ўхшайдиларми?» деган сўроққа жавоб топиш учун варақлаган эканман. Аслида эса «Бизлар аждодларимизга ўхшаймизми?» деган сўроққа жавоб излаш муҳимроқ эканлигини кейин англадим.

Инсон ўлганда руҳи қушга айланади деган ақида бор. Ёнингизга келиб қўнган қушларни хуркитиб юборманглар, балки улар бизга жуда керакли бир ҳикматни айтишар, дарди кўпайган юрагимизни совутар, аламли руҳимизни овутар.

Мозийнинг қушлари учиб келарлар,
Олидан келарлар, толиқиб, чанқоқ.
Мани-да кўрарлар, хандон куларлар,
Чақмоққа кўнарлар, сўнади чақмоқ.
Мозийнинг қушлари айланар гирён,
Кўймоққа бехатар маскани кутиб.
Мен эса турарман кўз тикиб, ҳайрон
Кўлимни тиглардан баландроқ тутиб...

1990

ВАТАН ЧЕГАРАСИ

Муқаддас китобларнинг бирида ёзилшича, Мусо пайгамбар ўз қавминин Миср фиръавилари асоратидан озод қилиб, уларни бир неча ойда бошдан-оёқ яёв кезиб чиқиш мумкин бўлган саҳрода қирқ йил давомида саргардон олиб юрди. Нега қирқ йил саргардонлик бўлди? Нега улар бир жойда қўним тониб, ўша ерни ватан қилмадилар?

Ўз қавминин қирқ йиллик машаққатга гирифтор этган Мусо пайгамбарнинг муроди қуллик зулмидан диллари кўрқув, жаҳолатга тўлган авлодларнинг дунёдан кўз юмиб, машъум истибод оғусини ичмаган озод инсонлар тугилиши билан боғлиқ эди. Фақат шундай янги, хур, эътиқоди пок авлод таваллуд топгандан сўнггина Мусо пайгамбар тўхтаб, ўз қавмига юрт берган экан.

Эраמידан олдин яшаган юнон адиби Лукианнинг «Ватан шаънига» номли асарида шундай сўзлар бор: «Менинг бу гапларим гоят эски гаплардир. Лекин, ҳақиқат шундаки, ўз

отасини севмаган фарзанд ўзганинг отасини ҳам ҳурмат қила олмайди, ўз Ватанини севмаган киши ўзгалар Ватанини ҳам қадрлай билмайди». Икки минг йилдан ортиқроқ вақт ўтган бўлса ҳам Лукиан учун жуда эски бўлиб туюлган бу гаплар нақадар замонавий жараңлаяпти.

Ватан деганда нимани англаш керак?

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га биноан, «Ватан — 1) Киши туғилиб ўсган ва ўзини унинг граждани ҳисоблаган мамлакат, она юрт; 2) Кишининг туғилиб ўсган ўлкаси, шаҳри ёки қишлоғи, юрт, диёр; 3) Тураржой, бошпана, макон, уй.»

Абдулла Авлоний эса «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китобида бу ҳақда шундай ёзади: «Ҳар бир кишининг туғилиб ўсган шаҳар ва мамлакати шул кишининг ватани дейилур. Ҳар ким туғилгон, ўскон ерини жонидан ортиқ суяр. Ҳатто бу Ватан ҳисси-туйғуси ҳайвонларда ҳам бор. Агар бир ҳайвон ўз ватанидан — ўз уюридан айрилса, ўз еридаги каби роҳат-роҳат яшамас. Маишати талх бўлуб, ҳар вақт дилининг бир гўшасида ўз Ватанининг муҳаббати турар.

Биз туркистонликлар ўз ватанимизни жонимиздан ортиқ суйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик, иссиқ чўллариини, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб, ҳижрат қилурлар эди.

Боболаримиз: «Киши юртида султон бўлагунча, ўз юртингда чўпон бўл», демишлар.

Буюк мутафаккиримизнинг фикрича, биз туғилган юртимиздан узоқ кетсак, бизни «тортиб келатургон қувват ўз ватанларининг, она тупроқларининг меҳру муҳаббатидур».

Биз «Ватан» сўзини не-не сўзларга қўшиб, не-не қадриятларга ном тонамиз: Ватан тупроғи, Ватан адабиёти, Ватан туйғуси, Ватан тарихи...

Ҳижратда Ватанини соғинсак, кўз ўнгимизга харитада сарҳадлар билан белгиланган маълум жуғрофий макон эмас, албатта уйимиз ёнида ўсиб турган олча дарахти, шу дарахт ёнида жилдираб оқувчи лойқа ариқча ёки қишлоқ четидаги, бир замонлар, болалик фаслларида биз варрак учирган қадимий қўрғонлар харобаси — улкан теналиклар, оналаримизнинг мунгли кўзлари, фарзандларимизнинг кулгули қилмишлари ёдга тушади.

Жуда кўнлар ўша жуғрофий харитадаги маконни, унинг байроғию гербини, давлат идораларини ватан деб англайдилар. Улар паспортларига босилган муҳрга биноан ўзларини муайян Ватан фуқароси деб биладилар. Улар қаерда яхши яшаш учун қулай шароит бўлса, ўша ерни ватан қиладилар. Мана шундай одамлар Оролни қуритдилар, еримизни, ҳавони заҳарламоқдалар, урф-одатларимизни топтамоқдалар. Асл ватанпарвар эса ўз халқи билан, ватан тупроғи, бу тупроқдаги ҳар бир чечак билан уйғунлашган маънавиятли одамдир.

Ватан деганда фақат ўзи туғилган шаҳар-қишлоғини,

улар атрофидаги қадимий боғларни, дилга яқин далаларнигина назарда тутмай, шу билан бирга, чеки йўқ пахтазорларда қора меҳнатдан умри хазон бўлган болалар, зах ва дим хоналарда саргайиб, чанг босиб ётган қўлёмалар, йўл тополмай ўт ичига кираётган аёллар, қуриётган денгиз, булғанаётган дарёлар қисмати туйайли дилда огриқ, юзда уят совуғини туйган одамгина ватаншарвардир.

Ватанни, унда яшаш қулай ва бозорларида арзончилик бўлгани учун танламайдилар. Ватан бизни танлайди. Ватан муҳаббатига етишиш осон эмас. Бунинг учун кучли қалб эгаси бўлмоқ керак. Кучли одамгина Ватанни сева олади, ожизлар эса ҳаминча севилиш истагида бўладилар.

Ибн Арабий: «Ҳар бир инсон ўз яратганини севади», — деган экан. Нақадар ҳаққоний сўзлар. Биз банди ожизлар бу ҳикмати «Сен севган одам сени яратади» деб тушунишимиз ҳам мумкин. Агар шундай тушунсак, демак Ватан ишқи бизни яратади, тилимизни, дилимизни яратади. Муҳаббат ҳеч қачон зулм, ёвузлик, жаҳолат маҳсули бўлган эмас. Жаҳолат ҳукмрон бўлган қалб ҳаминча таназулга юз тутайди.

Ватан деганда нимани англаш керак?

Она тупроқ Ватанми? Ҳижратда жон бераётган мусофир кўксига неча йиллар давомида яшириб юрган дил тўтиёси — бир ҳовуч тупроқни боши остига қўйишни васият қилади. Ўлжас Сулаймоновнинг шеъри эсингиздами? Оддий тупроқмикан Ватан тупроғи? Қанча қону қанча қора тер, қанча кўёшу қанча она сути тўкилган бу тупроққа. Кўзимизни осмондан узмай яшаймиз-у, вужудимиз шу тупроқники... Бу тупроқ боболару момоларимизнинг муқаддас хоки. Умри иморат тиклаш, нахса уриш билан ўтган кекса усталаримиз албатта лой қориш олдидан хоки туробга айланган аждодлар руҳини ёдлаб, улардан ё изн, ё кечирим сўрагандек муқаддас китобдан оятлар ўқийдилар.

Тилимиз ҳам ватанимиздир. Ахир юрт тупроғидаги ҳар бир гулнинг, ҳар бир майсанинг, ҳар бир оғочнинг, ҳар бир паррандаю даррананинг, ҳар тоғу боғнинг номи бор. Номни тилга олар эканмиз, улар «ярқ» этиб бутун залвори билан кўзимиз ўнгида гавдаланадилар. Ғала-ғовур бегона шаҳар кўчаларида тўсатдан она тилимизда гаширган одамни учратсак, дилимиз орзиқиб кетади, уни тўхтатиб суҳбатлашгимиз келади. Шоирлар шеъридаги юртимиз мадҳи дилларимизда меҳр уйғотади.

Умримизнинг ҳар бир лаҳзаси Ватанга бўлган муносабат билан белгиланади. Ватан — умримизнинг мазмуни, мақсадимиз гоёси. Лосось деган балиқ бор. У умрининг сўнгида неча неча денгизу дарёларни ошиб, тошлар устидан ҳатлаб, қачонлардир ўзи кўз очган кичик ва тинч ўзашга қайтаркан. Ҳар баҳорда уйингиз пештоқида ин қурган қушларни кўрасиз. Улар уйингизни адашмай топиб келадилар. Инсон тафаккури ҳам йиллару қулфатлар оша ўзининг ибтидоси — Ватанга қараб интилади. Бу интилиш абадийдир...

Давлат чегарасидан ўтаётган поезд хонасида ўтирган одам деразадан ташқарига қанчалик зийрак боқмасин, давлат чегараси устунини кўрмагунча, чегарадан қачон ўтганини билиши қийин. Зеро атрофдаги далалар бир-бирига уланиб кетган, бу далалардаги чечаклар, оғочлар бир хил бўёқда гуркираб яшнайдилар, кузда бир хил хазон тўкадилар, кишда бир тарзда қорга кўмилиб ётадилар.

Шунинг учун ҳам Ватаннинг табиий чегараси ҳеч қачон унинг асл чегараси бўлолмайди, Ватаннинг асл чегарасини унинг даҳо фарзандларининг умри, ижоди ва жасорати белгилайди. Ҳар бир даҳо ўз истеъдодининг қудрати, ўз маънавиятининг юксаклиги билан Ватан чегараларини кенгайтириб боради. Ибн Сино, Беруний, Хоразмий, Форобий, Улуғбек, Навоий, Маҳмуд ибн Вали, Исмоил Бухорий даҳоси Ватан чегараларини шу қадар юксакликка олиб чиқдики, баъзан жонимизни ҳовучлаб, хаёл осмонида учганимизда бошимиз боболаримиз юлдузларига тегиб кетаркан, бу олий юксакликни бир қарич ҳам кўтаролмаганимизни ўйлаб, бизни муздек тер босади.

Ватан чегараларини унда яшаётган халқ санъатининг даражаси, адабиётининг қудрати белгилайди. Самарқанд, Бухоро, Хива, Кўҳна Урганч, Шаҳрисабз, Туркистон, Қўқон, «Девон-ул луғатит турк», «Алпомиш», «Қунтуғмиш», «Ўтган кунлар» юртимиз сарҳадларини шу қадар кенгайтирдиларки, биз — уларнинг ношуд фарзандлари ҳанузгача бу бепоёнлигу кенгликлар аро довдираб, адашиб юрибмиз.

Ватан чегарасини фарзандлар тилаклари, орзу-интилишлари кенгайтиради. Шох Бобур ўз диёрига сиғмай бегона ерларда бир салтанат туздиким, унинг чегаралари шаксиз ва чексиз эди. Бироқ, шоир Бобур ўз қалби сарҳадларини шу қадар кенгайтирдикки, юракка сиққан бу диёр жаҳонга сиғмайди. Шох Бобур салтанати асрлар ўтиб, замонлар бухронларига дош беролмай кунпаякун бўлди, шоир Бобур диёри эса барқарор қолди. Шу боисдан унинг душманлари шоир Бобурни енгилшга куч-қувватлари етмаслигини, фитналари даҳо олдида ожиз эканлигини билиб, шох Бобурга ёпишадилар. Унинг асрлар шердек ғажиган этакларини итдек ғажийдилар. Улар билмайдиларки, этак бўм-бўш, руҳ эса юксакда — абадийт макони — сарҳади йўқ коинотда учиб юрибди.

Ватан сарҳадини ман-ман, деб, тарих йўлларидан чанг кўтариб ўтган, «урхо-урхо»ю қарсақларга кўниккан, ўз халқини алдаб, кўкрагига нишонларни маржон қилиб таққанлар эмас, юрагида эътиқод туйғуси уйғоқ фарзандлар кенгайтирадилар. Ватан чегараларини Тўмарис, Широқ, Нажмиддин Кубро, Спитамен, Темур Малик, Номоз, Қурбонжон она, Бобон ботир кўксига яшаётган, аламдек безовта, муҳаббатдек абадийт мезони бўлмиш эътиқод кенгайтиради. Бу эътиқод номи — озодлик!

Ватан чегараларини унинг тили, бу тилнинг равнақи

кенгайтиради. Она тили ўрнини боса олгувчи иккинчи тил йўқ бу жаҳонда! Ўз она тилини унутган ўзбек бор экан, у ҳеч қачон ўзбек эмас, ўзбек бўлолмайди ҳам. Чунки у бу тилда куйлолмайди, ўйлолмайди, илло, севолмайди. Ҳар бир одам «Она тилим — улуг тилим!» деб ҳайқирши ҳуқуқига эга.

Ватан чегарасини унинг тарихи, унинг маданий мероси белгилайди. Ўтмишни бугун яратиб бўлмайди, ўтмиш бугунни яратади. Тарихдаги ҳар бир ижтимоий юксалиш жамиятнинг ўз меросига, ўз ўтмишига бўлган муносабатини ислоҳ қилишдан бошланган. Ўтмишга бўлган ҳар қандай ижобий мурожаат эса ҳаминша инқилобий ўзгаришларга замин тайёрлаган, ўтмиш ақидалари бугун учун хизмат қилган. Бироқ, ўтмишга мурожаат қилишдан аввал унга бўлган муносабатини ҳалол, тўғри йўлга солиш керак.

Минг афеуским, бугун ўтмишни қайтадан яратмоқчи бўлганлар, даҳоларни тарозига ўтқизиб, бозорга солаётган кимсалар ҳам биз билан ёнма-ён, ҳамнафас яшамокда. Соат милларини орқага бурган билан Вақтни — тарихни қайтариб ёки тўхтатиб бўлармикан, сарҳади йўқ фалакда учиб юрган буюкларнинг руҳларини ўқ узган билан ўлдириб бўлармикан?

Ватан душманлари, ўтмиш ағёрлари юрт сарҳадларини кенгайтирадиган одамлардан қўрқадилар. Шунинг учун умри ва даҳоси Ватан сарҳадининг устунларига айланган халқ фарзандларига: Алшомиш, Навоий, Бобур, Қодирий, Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Файзулла Хўжаев, Иброҳим Мўминов қабиларга хужум қиладилар, уларнинг руҳини таъқибга оладилар.

Аmmo халқ уларни — ўз болаларини кўксига яширади: душманлар Чўлпон шеърларини гулханда ёқадилар, билмайдиларки, бу шеърлар аллақачонлар халқ кўксига Ўрхун-Энасой тошларига зарбланган битиклардек абадиян муҳрланган. Бу кўкракларни очадиган калит — эътиқод, бу эътиқод — Ватан ишқи, Ватан озодлиги!

Ватан қўйнида яшаётган ҳар бир инсон ўз муҳаббати билан Ватан сарҳадларини кенгайтиради. Муҳаббатсиз юракка Ватан сигмайди. Ҳар бир гўдак, ҳар бир қария ўз дарди билан Ватанни бепоён этади. Дардсиз юракка Ватан сигмайди. Ватан дарди, Ватан муҳаббати яшаган юракгина инсониятни севади, инсоният учун куйинади. Ўз юртини, ўз халқини севамаган, ўз она тилини алқамаган одам ҳеч қачон бошқа тилни, ўзга элни севолмайди, бегона тупроққа ҳам меҳр қўёлмайди.

1988

ТАРИХ — БОБОЛАР БОҒИ

Ҳурматли Иброҳим Ғофуров! «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасида тарихчи олим Неъматилла Иброҳимов

номига ёзган мактубингиз билан танишиб «Ибн Баттута ва унинг Урта Осиё бўйлаб саёҳатлари» китобини ўқиганимда кўнглимдан ўтган ўйларга ҳамоҳанг мулоҳазаларни топиб беҳад қувондим.

Ушбу тўплам тарихимизни ўрганиш соҳасида жиддий тадқиқот эканлигига шубҳа йўқ. Бу ҳақда чуқур ва ҳаяжонга тўла фикрларни айтиб, заҳматкаш олим меҳнатини ҳолис баҳолашингиздан миннатдорман. Ҳақиқатан ҳам бундай те-ранлик, муаммодан қочмаслик, виждон билан ишлаш ва тадқиқ қилиш кўн олимларимиз учун ибратдир.

Биз оғир даврларни бошдан кечирдик. Болалигимиздан билиш шарт бўлган оддий ҳақиқатларни англаш учун умри-мизнинг ярмини бериб қўйдик. Бизни гўё ҳавосиз бўшлиқда ушлаб турдилар, бировларни маънавий ўлдириб, бошқаларни мажруҳ этдилар ва кўпларни лоқайдлик ниқоби билан яшан-га кўшиктириб қўйдилар. Бугун эса маълум бўлдики, кўкси-мизни тўлдирадиган ҳаво, ярамизга шифо бўлгувчи малҳам, юзимиздаги лоқайдлик ниқобини тортиб олиб ташлашга қодир куч — тарих экан. «Тарих кафанларни юлқиб, ўлик-ларни уйғотувчи, дилларга ҳаёт қонини қувувчи, тилларга сўз бахш этувчи, куннаякун салтанатларни қайта яратувчи, ўтиб кетган асрлар силсиласини бутун ҳаяжонлари, атворлари билан кўз ўнгимизда намоён этиб, ҳаётимиз сарҳадларини кенгайтирувчи мўъжизадир. Унинг маънавий қудрати яна биз барча кечмиш замонларнинг одамларига ҳамдаму ҳамна-фас бўламиз, улар билан гоҳ сўйиб, гоҳ куйиб, дилимизни рағбатлантирувчи, ҳисларимизга озуқа берувчи турли воқеа-лар, ажабтовур феъл-атворлар дунёсига шерик бўламиз ва буларнинг барчаси нақадар фойдали эканлигини ўйламасдан роҳатланамиз» (*Н. М. Карамзин*).

Тарих, у ҳақда қиссалар сўйлагувчи бадий асарлардан фарқли равишда, ўз саҳифаларини шошма-шошарлик билан варақлаб чиқишга йўл қўймайди. Фақатгина мунтазам тадқиқот ва изчил ҳавас бор жойдагина у хасислик билан ўз ҳазиналарини оча бошлайди. Тарихга, файласуф М. Вульфсон айтганидек, ҳеч қачон нуқта қўйиб бўлмайди. Келажак авлод муаррихлари кеча, бугун ёзилган китобларни тўлдириб бора-дилар, ёлғон сўзларни ўчириб қайта ёзадилар. Шу сабабдан ҳам тарих варақлари ёлғон билан қанчалик тўлдирилмасин, улар шу ёлғонлар битилган давр хусусияти бўлиб қолаверади. Тарих раққоса княдиган ҳашам либосда эмас, коржомо билан ишлайди.

Биз ўтирган курси, биз ўтадиган кўча, биз ухлайдиган тўшаккача тарихга таъсир қилишини унутмаслик керак. Файласуфлардан бири: «Агар Клеопатра бурни бир оз узунроқ ёки озгина пучуқ бўлганида инсоният тарихи бутунлай бошқа йўлдан кетган бўларди», деб ёзганида айнан мана шунини назарда тутмаганими? Балки Искандар Мақдунийнинг жаҳонга эгалик даъво қилишига, одамлар тақдирини билан қўғирчоқ ўйнагандек муносабатда бўлишига, унинг жисмо-

ний камчилиги — оёғи қийшиқлиги сабаб бўлгандир. Балки шунинг учун ҳам қадимий китобларда Анушервон — бир кўзали, Яздижард, Алқама ал-Фахл ибн Қайс — чўлоқ, Абу Суфён хасис бўлгани бекор ёзилмагандир.

Фақат ўзимизга мос нарсаларнигина тарихдан юлиб олиб ўрганиш, охир-оқибатда тарихни билмасликка, энг дахшати чаласаводликка олиб келади. Фақат тўла ҳақиқатгина тарихнинг бош мезони бўла олади. «Ҳақиқат эса, — Ф. Достоевский ёзганидек, — Некрасовдан баланд. Пушкиндан юқори, халқдан юксак, Россиядан улуг, бутун борликдан устивордир ва шу сабабдан санъаткор ҳам ҳар қандай йўқотишу таъқибларга қарамай ёлғиз ҳақиқатга хизмат қилмоғи керак». Қадимгилар айтганидек: «Тарих — ҳаёт муаллими-дир». Тарих сабоқларини билган одамгина ўзидан аввалгилар йўл қўйган хатолардан тийина билади. Биз келажакка тисарилиб кирамиз, деган экан бир доно одам.

Ҳар биримизга болалиқданоқ касаллик варақаси очилади. Ҳақиқий шифокор беморнинг ўша касаллик тарихини ўрганиб чиқишга тўғри хулоса чиқара олади. Тарих, инсоният тараққиётининг касаллик варақаси эмас, балки унинг дарду қувончлари, галабалару мағлубиятлари, яратувчилик қудратию барбод этувчи қора кучлари, жасорат ва хиёнат, оқ ва қоранинг шиддатли тўқнашувлари ҳақида ҳикоялар битилган кундалик дафтардир.

Сизга қўшилиб менинг ҳам сўрагим келади: «Қачон тугайди бу ўз тарихи, ўз хазиналарига доқайдлик?» Шундай деб айтишга сабаблар борлиги учун ҳам бағримиз куяди, изтироб чекамиз. Тарихи минг йиллар билан ўлчагунилик маданий меросимиз ўрганилмаётгани ҳақида ёзишга умримизнинг қолган қисми етармикан? Ахир: «Эзгу ишнинг кечи йўқ», деб юрган неча-неча бизга орқадош авлодлар нес-нобуд бўлиб кетди. Шу пайтгача сиз санаб ўтган Ибн Хурдодбек, Ибн ал-Фатих, Ал-Муқаддасий, Еқут ал-Ҳамавий, Ибн Арабшоҳ, Ал-Умарий, Клавихо, Марко Поло, Вамбери асарларидек зарур бўлган Ота Малик Жувайний, Ибн Асир, Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний, Минҳожиддин Усмон Жузжоний, Муиниддин Муҳаммад Исфизарий ва бошқа жуда кўп тарихчилар битган асарлар ҳанузгача таржима бўлиб, нашр этилмаганлигини қандай изоҳлаш мумкин? Ватанимиз тарихида муҳим ўрин тутган воқеалар ва шахслар ҳақида маълумот берувчи Муҳаммад Насавий, Шарафиддин Али Яздий, Ҳофиз Абрў, Низомиддин Шомий, Абдуразоқ Самарқандий, Хондамир, Мирхонд, Абулғози, Аҳмад Дониш қаламига мансуб асарлар-чи? В. Бартольд, И. Крачковский, Н. Веселовский, В. Вяткин, А. Якубовский, Н. Бичурин, Л. Гумилев, М. Вирский, С. Толстов, М. Хаников ва бошқа жуда кўп олимларнинг ўтмишимизга оид асарлари, В. Жирмунский, А. Бертельс, Н. Конраднинг адабиётимиз меросига, аввало, Алишер Навоий ижодига бағишланган мақолаларининг бирортаси ҳанузгача ўзбек китобхонига етказилмаганини ким тушунти-

риб бера олади? Аждодларимиз ҳақида дастлабки маълумотларни берган Геродот, Арриан, Страбон, Сима Цянь, Карпини, Рубрук, Мецоплик Фома битикларини ўрганмай туриб тарихимизни ўрганиш мумкинми? «Қуръон»ни ўзбек тилига таржима қилишдек эзгу ишни ортга судраганимиз-чи? Ахир бутун ўтмиш маданияти ислом ақидалари асосида дунёга келганини билиб туриб нега ўзимизни билмаганга оламиз? Бутун Шарқ фалсафаси хазинасига қибланамо бўлгувчи шу китоб-да! Нега уни билмай, ўрганмай фалсафабозлик қиламиз? Сабабини биладиган борми?

Улуг боболаримизнинг ҳаммаси қомусий билимга эга бўлганлар: шу сабабдан ҳам улар баҳс юритмаган фан соҳаси бўлмаган десам адашмайман. Уларнинг инсоният маданияти хазинасига кирган асарлари маданиятли халқлар томонидан аллақачонлар амалда ўрганилиб бўлган бир пайтда биз уларни ўрганиш зарурлиги ҳақида ваъз айтишимиз фожиа эмасми?

Биз фақат мунажжим ва давлат арбоби сифатида таниган Мирзо Улуғбекнинг «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») номли тарихий асари борлигидан ортиқ бу ҳақда яна нимани биламиз? Ҳолбуки бу китоб юртимизнинг Чингизхон тасарруфига тушиб қолган даври ҳақида жиддий маълумотларга эгаллиги билан қимматли.

Ёки мутафаккир бобомиз Алишер Навоий қаламига мансуб «Тарихи мулки Ажам»ни олинг. Беш аср муқадаам яратилган ушбу асар қадимий Эрон тарихига бағишланган бўлиб, бизга афсона бўлиб туюладиган тарихий воқеа-ҳодисотларни ойдинлаштиришда муҳим манба ҳисобланади.

Очигини айтиш керак, биз ўз тарихимиздан шу қадар узоқлашиб кетдикки, боболаримиз 1873 йилда Хева қандай забт этилгани ҳақида умуман тушунчага эга бўлмаган ҳолда, 1812 йилги Москва ёнғини, Емельян Пугачёв, Степан Разин исёнлари, Александр Невский, Дмитрий Донской ҳақида керагидан ортиқ тафсилотларгача гапириб берадилар. Лугатларимизни очиб қаранг, даҳшатга тушасиз. Бундан юз йилча бурун яшаган ўзбеклар ажнабийлару биз эса бошқа сайёрадан келиб қолгандекмиз. Гўё инқилоб халқимиз тарихини иккига бўлиб ташлагандек. Ҳолбуки инқилоб бундан олдинги авлодлар томонидан тайёрланган эмасмиди?

Яқинда бир шоир дўстим: «Сиз нима қилаяпсиз ўзи, боболаримиз классик турк шоирларини таржимасиз тушунган бўлса-ю, биз таржима қилиб ўтирсак уят эмасми?» — деб юзимга солди. У ҳақ эди. Ростин ҳам, биз қандоқ қилиб тили бир қардошларимизни таржима қиладиган, ўз бобо шоирларимиз газалларини шарҳу нзоҳсиз тушунмайдиган бўлиб қолдик. Менимча, бу ўйламай-нетмай янги имлога ўтганимиз, узоқ йиллар давомида тарихимизни, маданий меросимизни ўрганиш ўрнига уни нуқул қоралаш билан шуғулланганимиз оқибати. Ҳалигача бирор бир мутахассис нима учун Навоий, Бобур, Ҳамза, Чўлпон тили бугунги адабий асарлар тилидан ер билан осмончалик фарқ қилишининг асл сабабларини

бизга тушунтириб беролмаяпти. Бундай ноқулай аҳвол тарихимизни ўрганишда йўл қўйилган хатолар билан боғлиқ эмасми?

Шу нарса ачинарлики, бой тарихимизга қарама-қарши тарзда тарихчиларга бой эмасмиз. Йиллар давомида, айниқса, 30-40 йиллардаги даҳшатли қатагон даврида она халқи тарихи билан шугулланган одамларни миллатчиликда айблаб, уларнинг юзига қора чаплаб, қувгину таъқибларга дучор қилганимиз учун ҳам одамлар бу даргоҳ дарвозасини очишга журъат тополмай қолдилар. Аммо барибир ҳар қандай йўқотишу таъқибларга қарамай фақат ҳақиқатга хизмат қилиши кераклигини англаганлар оз бўлса-да, тошилди. Биз уларни қадрлашимиз, меҳнатларини муносиб баҳолашимиз керак.

Мана шундай заҳматкашларнинг бири — ҳурматли тарихчимиз Бўрибой Аҳмедов. Мен у киши билан кейинги пайтларда кўп мулоқотда бўлдим. Шундай суҳбатларнинг бирида Мирзо Улуғбекнинг ҳаёти ҳақида китоб ёзиб беришларини илтимос қилдим. Ахир биз Улуғбек ҳақида Шукур Бурҳон ўйнаган фильмдан, Мақсуд оғанинг фожиасидан, Одил аканинг романидан ортиқ нимани билардик? Бадий адабиёт мезони тарих мезони бўла олмайди. Л. Толстой «Санъаткор билан тарихчининг вазифалари ўзаро фарқлидир» деганда ҳақ эди. Агар бадий асарда Улуғбек билан Хўжа Аҳрор ўртасидаги тўқнашув, адабиёт мезони талабларидан келиб чиқиб киритилгани ўзини оқласа, тарих бу икки улуғ сиймо вақт тақозосига кўра учрашмаганини очиқ-ойдин ҳужжатлар асосида исботлайди. Ёки Абдуллатиф шахсияти-чи? У ҳақда ўз отасини ўлдиришда қатнашгани ҳақидаги маълумотдан ортиқ яна нималарни биламиз? Тарих эса у ота илми билан ҳам жиддий шугулланганини айтади. Яқинда Бўрибой ака китобни ёзиб тугатдилар. Китоб нашрга тайёрланди¹. Аммо мен айтмоқчи бўлган гап бошқа: Бўрибой ака тарих соҳасида узоқ вақт давомида баракали ишлади. Шу пайтгача олимнинг юзлаб мақолалари Москва ва Ленинград, қатор иттифокдош жумҳуриятлар илмий ойнамаларида чоп этилди, қатор китоблари нашр қилинди. Менинг назаримда, бугун Бўрибой Аҳмедовнинг 3-4 жилддан иборат сайланмасини чоп этиш масаласи кун тартибига қўйилмоғи шарт. Қозонни китоб дўконларида чанг босиб ётган жилд-жилд сайланмаларга сарфлашдан кўра, халқимизга, аввало ёш китобхонларга сув ва ҳаводек зарур китобларни чиқарсак, кўнгилдаги иш бўлмай-дими?

Энди бир муҳим хабарни айтмоқчиман. Шу йил сентябрнинг бошида СССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат қўмитасининг хайъати қайта қуриш руҳига мос қарор қабул қилди. Хизмат тақозосига кўра у билан

¹ Бўрибой Аҳмедовнинг «Улуғбек» китоби 1989 йилда «Еш гвардия» нашриётида босилиб чиқди (муҳаррир).

танишиш имкониятига эга бўлдим. Ушбу қарорда шу пайтгача нашр этилмаган ва нашр этилганидан буён анча вақт ўтган СССР халқлари тарихига оид илмий-тарихий асарларни чоп этиш кенг миқёсда амалга оширилиши кераклиги ҳақида сўз юритилади. Унга илова тарзида РСФСР нашриётларида нашр этиш зарур китоблар рўйхати берилган. Рўйхатда шу пайтгача буржуа олимлари сифатида қораланиб келган бир қатор рус тарихчилари асарлари, инқилобга қарши курашган оқ гвардия раҳнамолари: Деникин, Врангел, Юденич ёзган эсдаликлар, фашист генералларининг хотиралари ва бошқа жуда кўп тарихий-илмий асарлар киритилган. Қарорнинг 4-бўлимида иттифоқдош жумҳуриятлар Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат қўмиталари, жумҳурият Фанлар академиялари, олий ўқув юртлиридаги ижтимоий фанлар кафедралари билан ҳамкорликда маҳаллий халқ тарихчилари, файласуфлари, иқтисодчилари, ҳуқуқшунослари, партия ва давлат арбоблари асарлари, мамлакат ва миллат тарихига тегишли узоқ вақт босилмаган ёки умуман, шу кунгача нашр этилмаган асарларни чоп этиш режалари ишлаб чиқилиши зарурлиги таъкидланган.

Мазкур масала, қарорда айтилганидек, фақат давлат қўмитасига тегишли бўлиб қолмай балки жумҳуриятда яшовчи ҳар бир зиёли ва илмий ташкилотнинг фаол иштирокида амалга оширилиши мумкин бўлган ишдир. Агар шу мавзуда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасида Давлат қўмитаси, партия тарихи институти, жумҳурият Фанлар академияси қошидаги илмий-текшириш институтлари, олий ўқув юртлиридаги ижтимоий фанлар кафедралари вакиллари ва ёзувчилар иштирокида давра суҳбати уюштирилса ва унда қайси асарларни тезликда, қайси асарларни кейинчалик чоп этиш, босилиши шарт бўлган асарларнинг мундарижаси, уларни нашр этиш учун қандай муаммоларни ҳал этиш ҳақида жиддий ва теран ўйланган фикр-мулоҳазалар ўртага ташланса, эзгу иш бўларди.

Яна бир истагим: республиканинг йирик нашриётларидан бўлмиш Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида «Машҳур кишилар ҳаёти» ва сиз айтган «Тарих хазинаси» туркумида китоблар чоп этишни амалга оширишни лозим, деб ўйлайман. Бу ишни фақат «Ёш гвардия» нашриётига ташлаб қўйсак, яқин йиллар ичида бу борада зарур самарага эришиб бўлмайди. Шунингдек, «Чўлпон» нашриётида шу соҳада болаларбон китоб ва тўпламларни чоп этишни жиддий ўйлаб кўриш керак. Радиода, айниқса «зангори экранда» тарих ҳақида, маданий меросимиз тақдири ҳақида сўз юритувчи радио-тележурналларни ташкил қилишни тезроқ амалга ошириш зарур. Шу сабабдан ҳам «Ёшлик», «Саодат», «Гулхан» ойномаларида тарих ва унинг сабоқлари ҳақида ҳикоя қилувчи янги фасллар очилаётганини билиб чин дилдан бу ташаббусни қутлагим келади.

Мактубимга халқимиз тарихини ўргатишда жон куйдир-

ган, юрагини фидо этган буюк адибимиз Миркарим Осим хотирасига, тарих илмининг заҳматкаши Бўрибой Аҳмедовга бағишланган, қолаверса, тарих ва бугун ҳақида ёзилган икки шеъримни илова қилишни лозим топдим. Қўнғлимдаги қолган гапларни шу шеърлар тўлдирар деган умиддан.

МИРҚАРИМ ОСИМ ЁДИ

...Сўнги дам кўзига кўринди бирдан:
Олис-олисларга сингиб кетган йўл...
Ва қабоғини ёпди эҳтиром билан
Ғойибдан қанотдек пайдо бўлган қўл.

...Миркарим Осимни хор этган дамлар
Билдикми, дилимиз хор бўлганини,
Тунлари кўксини тилганда ғамлар
Бир оғиз овунчга зор бўлганини?!

Қибланамо бўлиб хотиф туйғулар
Юрагини олиб кетаркан йироқ,
Йилларнинг кўксини босган уйқулар
Узра Тарих ёқиб қўярди чироқ.

Ҳасратлар чулгаса куйгич кўксини
Тунлари Тўмарис келиб овутиди.
Оҳ тортса, Навоий артди кўзини,
Инолчиқ совути кўксин совутиди.

Боғларни зулумот қуршаб олган чоқ.
Жўнарди — сезмасди бунди тириклар.
Уни қўриқларди тунлари Широқ,
Уни қўриқларди Темур Маликлар.

Қуйиб кул бўлмаган Ўтрор тошини
Қўлига оларкан ўйга ботарди
Ва секин томизиб кўзин ёшини
Тошдаги ҳикматни у уйготарди.

Кекса Ўкўз узра сузган булутлар
Ичра жанг қиларкан зулмат ила нур,
Қарвон йўлларидадан ўтиб борарди
Манглайига тушиб фалақдан шуур.

Аммо қуёш чиқиб оқарганда тун,
У яна қайтарди, ҳорғин қайтарди.
Юрарди гапдонлар ичра худди гунг,
Ҳамдарди бўлмаса кимга айтарди.

Кимгаям айтарди ҳамма қар бўлса,
Уқмаса мозийнинг муқаддас куйин.

...Бу қандай ватанким, одамни фақат
Кимлигин биламиз ўлгандан кейин...

ТАРИХ КИТОБЛАРИН КЎП ВАРАҚЛАДИМ

Бўрибой Аҳмедовга

Тарих китобларин кўп варақладим,
Қонли сўқмоқларни айландим такрор.
Қоралаб йўл босдим, жарлар ҳатладим
Кўзим хира тортди, сочим босди қор.

Боравердим тарих ичкарисига,
Нақшин эшикларни тақиллатдим жим.
Гоҳо қулоқ тутдим зафар сасига,
Гоҳо ёшга тўлди аламдан ичим.

Анлардим: ҳеч қачон қутқаролмайман
На Қурбон момомни, на Торобийни,
Анлардим: қутқара оламан фақат
Ишончсиз ёғдуга тўлган қалбимни.

Гоҳо Афросиёб адирларида
Енгилган алп каби ётдим ўксиниб,
Абубакир мирзо сатрларида
Гоҳо от ёлига босдим кўксимни.

Искандар Макдуний кўзига мағрур
Бокдим Спитаман кўзлари билан.
Элдошлар кўксига солдим мен ғурур
Мовлонозоданинг сўзлари билан.

Гоҳо Сигноқ ила ёндим чўлларда,
Тошканд томларидан ёвга тош отдим.
Темур аскарлари ўтган йўлларда
Кўксим ерга бериб мен узоқ ётдим.

Зобит Искобел ўт сочган Намангон
Тутуни кўзимдан ёш оқизган дам,
Англадим: Ёвга қул бўлмоғи осон
Унутса Ватан — эрк эканин одам.

Англадим: тили бир, дини бир бўлиб
Дили бир бўлмаса ўлар экан халқ,
Бир-бирин қул қилмоқ учун жанг қилиб
Охири ёвга қул бўлар экан халқ.

Англадим: ҳеч кимни қутқаролмайман,
На Бобон ботир, на Номоз ўғрини.
Англадим: Қутқара оларман фақат
Зулматга тикилган ўйчан ўғлимни.

~

МУҚАДДАС КИТОБНИ ВАРАҚЛА

Дилида ўқиш завқи сўнмаган, ўз тарихи билан қизиққан, аждодлари ҳаёти битилган китобларни севиб ўқиган халқ буюқдир.

Халқнинг кечаги куни ҳақидаги китоблар қанча кўп бўлмасин, қанчалик ҳаққоний, мазмунли, хосиятли бўлмасин, агар бугун бизлар ўша мажмуаларни ўқимасак, ўша воқеалар хавоси билан бир дақиқа бўлсаям нафас олмасак — тарих китоблари жонсиз бўлиб қолаверади. Фақат инсон нафаси уфуриб турган китобгина, фақат ўқилган китобларгина, фақат юракларни тўлқинлантирган сатрларгина боқийдир.

Тарих — халқларнинг муқаддас китоби, деган эди рус тарихчиси Н. М. Карамзин. Ер деб номланган бу гўзал, бетакрор очувчи яшовчи ҳар бир гийҳнинг, ҳар бир қушнинг, ҳар бир ҳайвоннинг, ҳар бир буюмнинг хотираси бор. Ер куррасининг шимолий қутбида дунёга келган қуш ўзининг аждодлари минг йиллар давомида ўтган йўлдан адашмай юришини нима билан изоҳлаш мумкин?

Хотира — эҳтиёж фарзанди. Фақат хотирагина вақт зарбаларига дош беради. Асрлар, йиллар ўтаверади. Ўтрор, Афросиёб, Сигноқ каби бир маҳаллар гуллаб-яшнаган шаҳарлар йўқ бўлиб кетади. Вақт — бешафқат, деймиз. Нима учун?..

Айтинг-чи, халқ учун, унинг эрки учун мардонавор жанг қилган Тўмарис, Широқ, Спитамен, Пўлатхон, Қурбонжон, Намоз, Бобон каби қаҳрамонларнинг қаерга кўмилганини ким билади? Сир эмаски, ерга кўмилган шаҳарларнинг Ватанимиз тарихида тутган ўрни, қабри қаердалиги номаълум қаҳрамонларнинг жасорати халқ хотирасида абадий яшамокда. Аммо бугун бу сўзларни қатъий ишонч билан айтишга номус қиладиган бўлиб қолдик. Ҳақиқатан ҳам улуғ боболаримизнинг ҳаёти ва жасорати биз учун муқаддасми?

Бундан бир неча йил аввал Вухоро тупроғида жаҳолатпараст, инсонпарварлик душманлари томонидан яна бир даҳшатли жиноят қилинди: халқ қаҳрамони Маҳмуд Таробийнинг мақбараси вайрон этилди.

Виждон ҳам хотирадир, деган эди замондошларимиздан бири. Виждони, хотираси бутун одамгина кечаги қилмиши учун уялади ва эзгу ишн учун кимдандир марҳамат кутмайди. Бугун ҳатто бобосиyo момосининг исмини унутган одамлар кўнайиб бораётганини қандай изоҳлашимиз керак?

Ҳар бир инсон ўз халқини севиши табиий. Ҳамма замонларда босқинчилар ва уларнинг маҳаллий малайлари илгор кишиларга «миллатчи» деб айб тақаб келишган. Бироқ, ҳамма вақт одам қайда яшамасин — Нил бўйидами, Фудзияма пойидами ёхуд Саҳрои Кабирдами — у ўз ерини, ўз элини, ўз тилини, ўз эркини ҳимоя қилган. Мисрлик учун Нил бўйида ўсган қамиш, япон учун Фудзияма жамоли, ҳабаш учу саҳродаги калтакесак ҳам кўнгилга яқин. Ажойиб бир афсона бор:

мўгул хонларидан бири Кавказнинг сўлим масканига ўрнашиб кечаю кундуз кайфу сафога берилади. У бошқарган мамлакат ишлари издан чиқади, сарҳадларда хорижий давлатларнинг навкарлари пайдо бўлади. Аммо хон ҳеч кимнинг ганига қулоқ солмайдди, мечкайликнинг охири бахайр бўлмаслигини айтишга эса бировнинг юраги бетламайди. Шунда мункиллаб қолган бир донишманд гофил хон ҳузурига бир чопар юборин кераклигини ва у хонга даштда ўсиб турган оддий ёвшанни олиб бориши зарурлигини айтади. Шундай қиладилар. Ёвшанни қўлига олган хон бирдан йиғлаб юборадди. Оддий ўт унга Ватанини — она кучоғидек муқаддас даштини эслатган эди. Улуг Рудакийнинг Мўлиён ариғи таърифланган шеър билан боғлиқ ривоят ҳам шу ҳақда эмасми?

Албатта, менинг дилимни Пожарский ёки Сусанин жасоратидан кўра Широқ, Спитамен, Намоз жасорати кўпроқ тўлқинлаштириши табиий. Мен бу ўринда ўзбек мактабларининг ўқувчилари Тўмарис, Спитамен, Муқанна, Нўлатхон, Бобонбек қўзғолопларидан кўра, Жанна де Арк, Робин Гуд, Разин, Калашников қўзғолоплари тафсилотларини ёки 1865 йилда Тошкент қандай олингани ҳақида мутлақо билмаган ҳолда, 1812 йилги Москва ёнгини тарихидан кўпроқ хабардор эканликларини айтиб ўтмоқчиман. Ватан тарихини ўрганишдаги бирёқламалик салбий оқибатларга олиб келиши турган гап (олиб келди деб айтсак ҳам бўлади).

Бугун жамиятимизда қайта қуриш кечяпти. Бу жараённи кўпчилик инқилобга тенглаштирмоқда. Шундай экан, ҳар қандай инқилоб энг аввало одамлар руҳиятида, уларнинг онгида галаба қозонмоғи зарур. Айнан мана шу маънода ёшларда энг инсоний туйғуларни уйғотиш, ўз халқи тарихини билиши учун кўпроқ имконият яратиш бугунги куннинг бosh вазифаларидан биридир.

Тарихимиз ислом дини ва ўша дин таъсирида яратилган маданият илдизи билан узвий боғлиқ. Агар биз уларни бири-биридан айирадиган бўлсак (масалан, биз устоз Алишер Навоий ижодини ўрганишда шу йўлни тутдик) улар биз учун рангсиз бир тасвирга айланиб қолиши аниқ. Айни пайтда Маҳмуд Торобийнинг энг содиқ сафдоши Шамсиддин Маҳбубий уламо бўлганидан ажабланмаслик керак. Қолаверса, ҳамиша босқинчиларга қарши курашда фаол иштирок этган, мўгулларга қарши курашда она юрти озодлиги учун ҳалок бўлган, жасорати тарихимизга олтин сатрлар билан ёзилмоғи жоиз бўлган хоразмлик буюк аллома Шайх Нажмиддин Куброни ҳам унутмаслигимиз лозим.

Босқинчилик — Искандар Мақдунийдан тортиб Николай пошшогача, Раносбатдан тортиб Скобелевгача бир халқнинг иккинчи халқ томонидан таҳқирланиш сиёсати сифатида намoён бўлганини тарих китобларидан билиш мумкин. Агар Темури Исфохон шаҳри аҳолисини қиличдан ўтказган бўлса, чор аскарлари Пишпек аҳолисини бир бошдан — чолдан гўдаккача найза санчиб ўлдирганлар. Буларнинг қайси бири

оғир жиноят, деган савол ўринсиз, албатта. Нахотки бир одам қони ўн одам қонидан, минг одам қони миллион одам қонидан арзонроқ турса?

Босқинчилик ҳамма вақт жаҳолат амири ва маърифат кушадаси бўлиб келган ва шундай бўлиб қолаверади. Шу сабабдан ҳам бугун биз фақат сўнгги етмиш бир йиллик тарихимиздаги «оқ доғ»ларнигина эмас, бир неча минг йиллик тарихимиздаги номаълум, аниқроғи, бизга тескари қилиб кўрсатилган воқеаларга бўлган муносабатимизни тўғри ва холис тарзда қайта кўриб чиқишимиз керак. Бу тарих фани учун зарур қайта қуришдир.

Мўғул босқини «шундай бир ҳодиса бўлдики, унинг учқунлари сочилиб кетди ва балоси ҳамманинг бошига тушди, у шамол қувлаган булутдек ҳаммаёқни қоплади», дейди Чингизхон ва унинг юришлари вақтида яшаган йирик араб тарихчиси Ибн ал-Асир (1160—1233). Маҳмуд Торобий кўзголови (бу ҳақда Л. Бойматов мақоласида батафсил маълумот берилгани учун мен шарҳга муҳтож бўлган баъзи ўринларга тўхталаман, холос) том маъноси билан халқ ҳаракати бўлиб, у энг аввало мўғул истилочилари зулмига қарши, маҳаллий феодалларнинг халқ манфаатига зид ҳаракатларига қарши қаратилган эди.

Луқмон Бойматовнинг мақоласи асосан Ато Малик Жувайний маълумотларига таяниб ёзилган. Жувайний ўз битигида Маҳмуд Торобийни уқувсиз ва оми бир одам сифатида тасвирлашининг сабаби нимада? Мусулмон бўлмиш Жувайний бухоролик элакчи Маҳмуд Торобий ислом ҳимоячиси бўлиб майдонга чиққанини биларди-ку?!

Бунинг асл сабабини XIV асрда яшаган форс тарихчиси Вассофнинг «Тарихи Вассоф» китобидан англаб олишимиз мумкин. У Бухоронинг 1273 йилги қирғини ҳақида хикоя қилар экан, Эронда ҳукронлик қилаётган Ҳулагулар улуси ва хон Абуқахоннинг вазири Шамсиддин Муҳаммад Жувайний — соҳиби девон номини тилга олади. Тарихчи Алауддин Ато Малик Жувайний эса мана шу вазирнинг туғишган биродари эди. Шу сабабдан ҳам тарихчи воқеаларга мўғул босқинчилари юргизган сиёсат тарафдори сифатида қарайди. Яна шуни унутмаслик керакки, Жувайний умрининг ярмидан кўпини мўғул ҳукмдорлари саройида ўтказган.

Маҳмуд Торобий ўзини султон деб эълон қилади. Бу ўриндаям тарихда жуда кўп халқ қаҳрамонлари худди шундай йўл тутганларини, масалан, Емельян Пугачев ўзини Петр III деб эълон қилганини эслаш кифоя. Нега Торобий ислом ҳимоячиси сифатида халқ эътиборини қозонди?

XIII асрда мўғул босқинчилари ҳукмдорлари ўртасида икки сиёсий қараш кўзга ташланади. Биринчиси, улуғ хон Уқтой-қоон (1227—1241) ва Мангу-қоон (1251—1259), ҳулагулар улусидан Қозонхон (1295—1304), Чигатой улусидан эса Кебекхон (1318—1329) юргизган сиёсат бўлиб, у ҳокимиятни марказлаштиришга, босиб олинган ўлкалардаги феодал

табақа намояндалари билан тил топишишга, шаҳарларда савдо-сотик, ишлаб чиқарувчи кучлар учун тинч шароит яратишга эътиборни қаратган эди. Иккинчиси, улус хони Чигатой (1227—1241) юргизган сиёсат бўлиб, у ўзининг жаҳолати билан ажралиб турарди. Бундай сиёсат босиб олинган мамлакат аҳолиси бўлмиш мусулмонларга нисбатан нафрат руҳи билан суғорилган эди. Уларга Чингизхон Есаси, кўчманчилар турмуш тарзи, асосан мўғуллар томонидан осонроқ эгалланиши мумкин бўлган уйгур кўчманчилари маданияти қарама-қарши қўйиларди.

Чигатой мусулмон аҳлининг ёвуз душмани, уларнинг ўтроқ ҳаёти, маданияти, шаҳарда яшаш тарзини қабул қилишдан нафратланиши билан ном таратган. Жузжоний у ҳақда шундай ёзган эди: «Мўғул ҳукмдорлари ичида унингчалик мусулмонларга душман бўлгани топилмасди». Маҳмуд Торобий ислом ҳимоячиси сифатида майдонга чиқишининг асл сабабларидан бири шудир. Маҳмуд Торобий кўзголни бостирилгандан сўнг Чигатой Бухорони ер юзидан йўқотмоқчи бўлади. Шаҳарларнинг йўқ қилинишига мўғул bosқинчиларининг фақат ўтроқ ҳаётга бўлган нафратигина сабаб эмасди, бу ҳол шаҳарларга bosқинчилик сиёсатига қарши кучлар тўпланадиган марказлар деб қаралгани билан изоҳланади. Уларнинг йўлида дуч келган бирор шаҳар омон қолмаган. Айниқса, уларга қаршилик кўрсатган шаҳар аҳолиси қириб ташланган. Хитой сайёҳи Чан Чуннинг ёзишича, мўғул истилосидан сўнг Самарқанд шаҳри аҳолисининг фақат чорак қисми — 25 минг оила ёки 100 минг киши тирик қолади. холос. Тирик қолганлар ҳам асосан ҳунармандлар бўлиб, кейинчалик бошқа шаҳарларни забт этишда бажариладиган оғир ишлар учун ҳайдаб кетилган (бу ҳақда форс тарихчиси Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамарий китобидан билиш мумкин).

Истилодан кейинги мўғул хонлари — Эронда ҳукмронлик қилган хулагулар, Мовароуннаҳрни бошқарган чигатойлар ҳам ўз боболари ишини давом эттирадилар. Ҳирот шаҳри тарихига оид китоблар муаллифи Муҳаммад Исфизарий ҳикоя қилишича, 1236 йилда Уқтой-қоон Ҳирот шаҳрини тиклаш ҳақида ёрлик чиқармоқчи бўлганида мўғул амирлари, айниқса, иниси Чигатойнинг қаттиқ қаршилигига дуч келган. Бу даврда вайрон этилган Самарқанд, Урганж, Марв, Балх, Нишопур, Тус, Рай, Исфохон каби бир пайтлар 300—400 мингдан бошлаб то бир миллиондан зиёд аҳолиси бўлган барча азим шаҳарлар ҳам худди шундай завола тонади.

Аммо Маҳмуд Торобий давридаги Бухоро ўзини тиклаб олган эди. Саёҳатчи Марко Поло ўша даврдаги Бухоро жуда катта эканини айтиб, бу иқлимда у энг гўзал шаҳар эди, деб ёзади. Жувайний ҳам ғарб сайёҳининг сўзини ўзича тасдиқлайди: «Ислом шаҳарлари орасида бирор бир шаҳар йўқдирким, ўзининг сукут сақловчи ва сўйловчиларининг

кўилиги, уламолари ва илму фанининг равақ топгани билан бу шаҳарга тенглашса».

Шу сабабдан ҳам Чигатой бухороликлар қўзғолонидан сўнг шаҳарни кунпаякуи қилмоқчи бўлганида, Маҳмуд Ялавоч (у ҳақда Л. Бойматов мақоласида ўқийсиз) ўртага тушиб Бухоро аҳлини қатли ордан сақлаб қолади, аммо бунинг эвазига ўз вазифаси — Мовароуннаҳр ҳокимлигидан четлашишга мажбур бўлади. Аммо 1273 йилда барибир шаҳарнинг бутун аҳолиси қирғин қилинади. «Ёшлик» журнали саҳифаларида «Тарихдан сабоқлар» фаслининг очилгани ва кейинчалик Широқ, Тўмарис, Спитамен, Пулатхон, Муқанна, Қурбонжон, Намоз ва бошқа халқ қаҳрамонлари бошқарган қўзғолонлар ҳақида ҳикоя қилувчи мақолалар босилишининг кўзда тутилгани ёшларни олижаноб туйгулар — ватанпарварлик, қаҳрамонлик руҳида тарбиялашга хизмат этади деб ўйлайман.

1988

ОЛИС ЮЛДУЗ НУРИ

Ўзбеклар орасида кенг тарқалган ғирлардан бири янги тутилган гўдакка ўтмишдаги буюк шахсларнинг исмини қўйиш билан боғлиқ. Қўйинча «Болағизга жуда оғир ном қўйибсиз, кўтара олармикан?» деган гапни эшитамиз. Бу саволни берган одам аслида «Болағиз исмига яраша одам бўлармикан?» деган шубҳасини одоб русумидан келиб чиққан ҳолда пинҳона таъкидлайди. Қолаверса, у бу ўринда ота-онасининг фарзанд тарбияси учун маъсулиятли эканини уқтиради, холос.

Инсоният тарихида мэрзо Улугбек номи билан из қолдирган буюк олим ва мутафаккир Муҳаммад Тарагай Кўрағонийнинг фақат исми шарифигина эмас, у қолдирган илмий, тарихий мерос ҳам биз учун муқаддас ва табарруқдир. Муқаддас китобларнинг бирида битилганидек, «Мавтул олими — мавтул олами», яъни олимнинг ўлими оламнинг ўлиmidир. Бу ҳикмати айтар эканман, Улугбекнинг ўлими илму нуҷум оламининг ўлими бўлди, деган фикрни олға сурмоқчи эмасман. Бу ҳикмати айтишдан мақсад: ҳар бир даҳо умри ўзига хос такрорланмас ва бебаҳо олам эканини, унинг ўлими эса жаҳон тараққиёти учун оғир йўқотиш, деган сўзни таъкидлашдир.

Мэрзо Улугбек темурийлар наслидан. Биз қўйинча Темур ва темурийлар сулоласи ҳақида гапирганда, ёзганда, тарихга синфий нуқтан назар билан қарашга ургу берган ҳолда, тарихнинг асосий ва бош мезони саналмиш тарихийлик принципини унутамиз, баъзан очикдан-очик ундан кўз юямиз. Агар бу мезон асосида иш тутадиган бўлсак, бу сулола инсоният маданияти тарихида жуда эътиборли ўрин эгаллашини

тан олишимиз керак. Деярли ҳамма темурийзодалар адабиёт, илм-фан билан шуғуллангани тарих битикларидан маълум. Бунинг исботи учун ҳазрат Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асарининг еттинчи мажлисида шоир сифатида тилга олинган номларни санаб ўтиш kifоя: Шохруҳ мирзо, Абобақир мирзо, Султон Искандар, Халил Султон, Улуғбек мирзо, Бойсунгир мирзо, Бобур мирзо (бу Абулқосим Бобур — Х. Д.), Абдуллатиф мирзо, Жаҳоншоҳ мирзо, Султон Аҳмад мирзо, Султон Бадиуззамон мирзо, Шох Ғариб мирзо, Фаридун Ҳусайн мирзо, Муҳаммад Ҳусайн мирзо, Султон Масъуд мирзо, Султон Али мирзо, Султон Ҳусайн Бойқаро... Бу сафга Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари номини қўшсак, юқорида зикр этган фикримиз шак-шубҳасиз бўлса керак.

Темурийлар даврида адабиёт, илм-фан, санъат гуллаб яшнади. 1989 йилда Америка Қўшма Штатларида «Темур даври санъати» деб номланган ва жаҳоннинг турли музейлари, шахсий мажмуалардан йиғилган санъат буюмлари кўрғазмаси ўтказилгани ана шу юксак тараққиётнинг ҳозирги даврдаги акси садосидир. Ушбу кўрғазманинг гултожи сифатида баҳоланган ва Истамбулдаги Тўпқоши музейидан олиб келиб кўрсатилган Улуғбекнинг шахсий сандикчаси буюк бобомиздан мерос, лекин, афсуски, у биз учун ғойибдаги мўъжиза тарзида яшайди. Алоҳида эътибор ва тадқиқот талаб қилгани учун бу кўрғазма ҳақида тўхталиб ўтирмайман. У хусусда гашириш билан аждодларимиз санъати ҳамма вақт жаҳон аҳли диққати марказида турганини эслатмоқчиман.

Машҳур тарихчи Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират ушшуаро» асарида шундай далолат беради: «...Улуғбек Кўрагон юлдузлар илмида қилни қирқ ёрди... хандаса илмида чигалларни ечувчи, ҳайъат илмида Мажистийкушо (Юнон олими Пталомейнинг «Альгамест» асарининг арабча номи) эрди. Фозиллару ҳақимларнинг яқдил фикрлари шулки, исломият замонидан шу дамгача Улуғбек Кўрагонидек олим ва подшоҳ салтанат тахтида ўтирмаган. Улуғбек «Зижи Султоний» кашф этиб, уни ўз исми билан зийнатлади».

Улуғбек мирзо яратган «Зижи Кўрагон» инсон тафаккури қудратининг буюк галабаси, сирли ва олис коинот сари интиланган инсон онгининг беноёнлиги, бу нитилишни уйғотган қалб чексизлиги, машаққатли меҳнат самарасининг тимсолидир. Улуғбек ўзидан олдин яшаган ўрта оснелик буюк алломалар Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад Муҳаммад Фаргоний, Аҳмад ибн Абдулла Марвзий, Аббос бин Саид Жавҳарий, Абу Маҳмудхон Хўжандий, Абусаҳл Кўҳий, Абулфатҳ Саид бин Ҳафиф Самарқандий, Абу Ҳасан бин Аҳмад Насавий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абул Вафолар елкасида тургани учун ҳам, Алишер Навоий таъбири билан айтганда, «кўзи олдинда бўлди осмон паст». Улуғбек Абул Вафонинг осмон ёритгичлари ҳаракати назарияси ва астраномик жадваллари, Абу Маҳмудхон Хўжандий

ихтиро қилган секстант, Умар Хайём раҳбарлигида ислох этилган қуёш йиллиги, Насриддин Тусий тажрибаларидан фойдаланиб оламшумул аҳамиятга эга натижаларга эришди. Буюк мунажжим яшаган даврда Самарқанд маданият ва илму урфон марказларидан бири эди. Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд Қозизода Румий, Гиёсиддин Жамшид ибн Масъуд, Муъиниддин ва Мансур Қошийлар, Али ибн Муҳаммад Биржандий, Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи, унинг набираси Мирам Чалабий каби етук сиймолар Улуғбекнинг замондошлари эдилар.

Улуғбек ўз даврининг фозил кишилари учун ўзига хос паногоҳ, фикри ҳурматга сазовор шахс эди. Буни бир мисол билан айтиб ўтайлик. Ҷша давр шоирларининг маликул каломи Лутфий ўз ғазаллари Улуғбек мирзодек киши томонидан жуда юксак баҳоланганини гурур билан тилга олади:

...Улуғбекхон билур Лутфий камолин —
Ки, рангин шеъри Салмондан қолишмас.

Шу ўринда Улуғбек фақат илми нужум билангина эмас, муаррихлик, мусиқа ва ғазалчилик билан ҳам машғул бўлганини айтиб ўтиш жоиз.

Ҳазрат Навоий бу ҳақда шундай далолат берадилар: «...Бовужуди бу камолот гоҳи назмга майл қилур. Бу матлаъ анингдиркум:

Ҳарчанд мулки ҳусн ба зери нигини туст,
Шўҳи мақун ки чашми бадон дар камини туст».

Яъни:

Ҳарчанд ҳусн мулкин изми сандадур,
Шўҳлик қилма, ёмонлар кўзи сандадур.

Бугун биз она юртимиз тарихи, халқимиз меросига бўлган муносабатимизни қайта кўриб чиқмоқдамиз. Бу соҳадаги «оқ доғ»ларни йўқотиш, чалкашликларни ҳақиқат қўли билан тузатиш, ёлгонларни фош этиш шу ислох мақсадидир. Мана шу эзгу йўлда жиддий заҳмат чекаётган олимларимиздан бири Бўрибой Аҳмедовдир. Ҳурматли домламизнинг беназир аллома ҳаёти ва фаолиятига оид «Улуғбек» китоби кўп йиллик матонатли меҳнат ва тенгсиз жасорат рамзи сифатида юзага келди. Агар ҳар биримиз ўз фарзандлик бурчимизни Бўрибой акадек ҳалол ўтаганимизда, ҳар қандай огир пайтдаям ҳақиқатга хиёнат қилмай ишлаганимизда, бугун ўзбек боласи «Исминг Улуғбек экан, Улуғбек ўзи ким бўлган?» деган сўроққа жавоб беролмай елка қисганини кўрмаган, кўриб юрагимиз зирқираб огримаган бўларди.

Ҳқиш-орада бутун мутараққий инсоният ўзбек халқининг даҳо фарзанди мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигини

кент нишонлайди. Ўзбеклар тўйга тўёна билан борадиган халқ. Шу маънода Бўрибой Аҳмедовнинг «Улугбек» рисола-си қутлуғ шодиёнага муносиб тухфа, шу кунда тикланажак Гурур ва Фахр, Умид ва Орузу биниси деворига қўйиладиган биринчи ғиштлардан бўлиши шак-шубҳасиздир.

1989

ҚОҒОЗГА ЁЗГУЛИК ҚОЛҒАЙ

Ал-Маъмун айтган экан: «Шомнинг кўзи — Дамашқ, Румнинг кўзи — Кўстантия, ал-Жазиранинг кўзи — ар-Раққа, Ироқнинг кўзи — Бағдод, ал-Жиболнинг кўзи — Исфакхон, Хуросоннинг кўзи — Найсобур ва Мовароуннахрнинг кўзи Самарқанддир».

Абул-Фатх ал-Бустий эса Самарқандни бундай таърифлаган экан:

Ул дунёда жаннат бордир мўминларга аталган,
Бул дунё жаннатининг номи эрур «Самарқанд».
Балхни унга тенглаштирган эй билмаган ғофил зот,
Абу Жаҳл тарвузига тенг келурми. ахир, қанд?!

Қадим-қадимдан бундай ажиб мадҳияга сазовор Самарқанд ва унинг тарихига бағишланган китоблар кўп ёзилган. Уларнинг баъзилари етиб келмаган (Ал-Муставфийнинг «Таворихи Самарқанд» (XI аср) ал-Идрисийнинг «Китоб ал-камол ли-маърифат ар-рижол» (XI аср), ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд» (XI аср) ва бошқ.), баъзилари етиб келсаям, ўқилмай саргайиб, асрлар чанги босиб ётибди (ан-Насафий китобининг мухтасари Абулфазл Муҳаммад ас-Самарқандийнинг «Қандияйи хурд» номи билан машҳур «Қанд дар таърифи Самарқанд», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарномаи Темурий», Низомуддин Шомийнинг «Зафарнома» ва бошқ.).

Китобхонлар қўлига тегиб, уларнинг нафаси урилиб, кўз нури тўқилган китобгина тирикдир. Аксинча бўлса, у жонсиз ва ҳаракатсиздир. Ана шундай китобларнинг бири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган самарқандлик муаррих Абу Тохирхўжа Самарқандийнинг «Самария» китобидир. Бу тарихий рисола 1835—1848 йиллар орасида ёзилган бўлиб, Самарқанднинг бунёд этилиш тарихи, шаҳарнинг жуғрофий ҳолати, об-ҳавоси ва ундаги XIX асрнинг биринчи қисмига қадар сақланиб қолган осори атиқалар, мадраса-масжидлар, зиёратгоҳу мазорлар ҳақида маълумот беради.

«Самария» 1921 йилда самарқандлик ёш олим Абдулмўмин Сатторий (1903—1925) томонидан форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилинган. Шу ўринда бу эрта хазон бўлган истеъдод ҳақида бир оғиз гапирмай ўтиш гуноҳ.

Абдулмўмин Сатторий йигирма икки ёшидаёқ тарихчи сифатида танилиб, ўша давр маърифат аҳли диққатини жалб этган эди. Ўша давр матбуотида унинг «Будда», «Кўктош», «Готфарий маҳалласи», «Юсуф Ҳамадоний», «Рухобод» каби илмий мақолалари босилган эди. Баъзи маълумотларга қараганда, деб хабар беради олим Бўрибой Аҳмедов, Сатторий Наршахийнинг «Тарихи Бухоро» асарини ҳам ўзбек тилига таржима қилган. Ишончим комилким, ҳозир ҳам унинг биз билмаган қўлёзма асарлари қаерлардадир унут ётгандир. Афсуслар бўлсинким, дунёда бизчалик ўзининг бой тарихига буччалик бефарқ эл топилмаса керак!

Абдулмўмин Сатторий вафотидан сўнг «Самария» таржимаси 1925 йили Садриддин Айний томонидан таҳрир қилиниб нашрга тайёрланган эди. Атоқли адиб сўзбоши ва изоҳлари билан тўлдирилган асар нашрга тайёрланганича қолиб кетди. Рошча-роса қирқ беш йил ўтгандан кейин атоқли ўзбек олими Бўрибой Аҳмедов «Самария»ни нашрга тайёрлади. У таржимон йўл қўйган ноаниқликларни, Садриддин Айний олиб ташлаган ўринларни бартараф қилиш мақсадида «Самария»нинг мавжуд қўлёзмалари ва Н. И. Веселовский томонидан амалга оширилган (1904) нашри асосида қайта кўриб чиқди. сўзбоши ва зарур изоҳлар билан бойитди. Аммо, қарахтлик йилларига хос турли тўсиқлар туфайли «Самария» бу сафар ҳам нашр этилмади қолиб кетди.

Ҳамиятимизда кечаётган янгилашниш жараёни «Самария» яқин вақт ичида нашр этилишига умид туғдиради.

Абу Тоҳирхўжа Самарқандий ўз асарини ёзмоққа аҳд қилгани сабабини айтар экан, шундай дейди: «Ушбу сатрлар ва бу рисолаи ёзувчи мен... панжшанба куни туш вақти ўн олтинчи жумоди ал-аввал ойи ҳижрий 1251 да Ҳазрат шох мазорини зиёрат қилгандан сўнг, иморатларни, масжид ва миёнсаройларни, гумбаазларни ва у ердаги ёзмаларни кириб кўрдим ва кўрган-кечирганларимни кўчириб бу ерга ёздим, шунинг учунким, замоннинг ўзгариши билан бу асарлар кўздан йўқолганда ўшбу қоғозда ёзғулик қолгай, ибрат олин-гиз, эй ақли салим эгалари!»

Абу Тоҳирхўжа аданимади. Асар ёзилганидан буён ўтган бир ярим асрлик вақт ичида «Самария»да тилга олинган обидаларнинг кўни абадийн йўқотилди. Агар «Қутби чаҳордахўм» номи билан машҳур бўлган Нуриддин Басирнинг Амир Темур тиклаттирган мақбараси 1878 йилнинг августига Туркистон ўлкаси генерал-губернатори К. Н. Кауфман амри билан динамит қўйиб портлатилган, Бибиҳоним масжиди 1868 йилнинг майида тўнга тутиб вайрон қилинган бўлса, бизнинг давримизда эса Ашратхона каби тенги йўқ обидалар мутасади ташкилотлар ва раҳбарлар, қолаверса, сизу бизнинг бефарқлигимиз оқибатида ҳорат бўлмоқда.

Юртимизнинг ҳар бир музофотида, ҳар бир мавзесида вайроа аҳволига туинган ёдгорликларни учратиш мумкин. Улар биздан нажот кутмоқда. Ҳар бир қулаган обиди хотира-

миз ниҳоли устига қулашини унутмайлик. Абу Тоҳирхўжа-
нинг юқоридаги сўзини яна ўқинг, «ибрат олинг, эй ақли
салим эгалари!»

1990

ЕЛКАЛАРНИ ТУТИНГ

Қадимий ёдгорликларга бўлган қизиқиш кўҳна ўтмишга
нисбатан шунчаки ҳавас ёки эрмак эмас, балки, бу ҳар бири-
миздаги оддий инсоний туйғу — Ватанга меҳр туйғуси билан
изоҳланади. Биз қадимий обидаларни биринчи навбатда ин-
сон даҳоси, халқ тафакқури қудратининг намунаси сифатида
қабул қиламиз. Олис асрлар қаъридан бизгача етиб келган
ҳар бир мўъжиза — хоҳ меъморчилик, хоҳ мусиқа, хоҳ адаби-
ёт осори-атиқаси бўлсин, барчасини инсон дили ва инсон
қўли яратган. Шу сабабдан ҳам улар халқ ҳаёти ва ижоди-
нинг кўздан яширин ботиний қатламларини очиб берувчи
тарихий шаҳодатномалардир.

«Ёдгорлик» сўзининг ўзаги «ёд», яъни «хотира» сўзи-
дан иборат. Шундай экан, ҳар бир қадимий ёдгорликни
халқимиз тарихи, унинг хотираси тарзида қабул қилишимиз
ва баҳолашимиз керак. Бироқ, хотира дегани фақат кўзимиз
кўриб турган мадраса, работ, мачит, мақбаранинг ўзигина
эмас, шу билан бирга, хотира шу обидаларни тиклаш давоми-
да орттирилган тажриба ҳамдир.

Тарихий шахарларимиздаги ҳар бир тош, ҳар бир бияно,
ҳар бир майдон це-не сирлар гувоҳи. Улар тарихни билмай деб
ёнган, олис мозий қаърини кўз нури билан ёритмоқ бўлган
юраккагина бу сирларни очишга тайёр. Бу сирлар шу қадар
кўндирки, биз, сиз, азиз болаларга умидвор боқиб, тезроқ
улғайишингизни истаймиз. Зора, оталарингиз дилида уйғон-
маган иштиёқ, сизнинг дилингизда уйғонса, тарих кўзгуси-
нинг сеҳрли ойнаси юзини қоплаган чанглар бартараф бўлса.
Аммо, бунинг учун ёлғиз ҳавас эмас, чуқур билим кераклиги-
ни англашингиз, демак, ҳар томонлама тайёрланишингиз
лозим.

Агар ўтмишимизни яхши билмасак, бу ўз навбатида,
бугунги кунимизни, қолаверса келажакни тушунмасликка
олиб келади. Агар сиз рўзномаларни ва ойномаларни ўқиб
бораётган бўлсангиз, кейинги найтларда экология, яъни таби-
атни асраш муаммоларига бағишланган турлича мақолалар
жуда кўп босилаётганини яхши биласизлар. Ҳақиқатан ҳам
инсон ҳаёт тарзига зарур шароит бўлиши учун ҳаво, сув,
тупроқ каби унсурлар тоза бўлмоғи, улар ҳар қандай хатар-
дан қўриқланмоғи керак. Атроф-муҳит ифлосланиши инсон
саломатлиги заифланишига, табиатдаги ўз-ўзини поклаш жа-
раёни бузилиши инсон дилидаги қадриятлар бузилишига асо-
сий сабабдир.

Бироқ, бугун маълум бўлдики, инсон ҳаёти фақат табиат билангина эмас, шу билан бирга, у яшаётган муҳитда ҳукмрон ахлоқий-маданий иқлим билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Агар табиат инсоннинг биологик ҳаёти учун зарур бўлса, ахлоқий-маданий иқлим инсоннинг руҳий, маънавий ҳаёти учун заруратдир. Ўз ота-онасини, ака-укасини севган одамгина табиатни, гулу чечакни, паррандаю даррандаларни сева олади, ота-боболаридан қолган меросни қадрлай биладиган одамгина табиат ҳам мана шу мероснинг узвий қисми эканлигини тушунади.

Одам онгини турмуш белгилаши ҳақидаги Энгельс фикрини эсласак, мен ҳозир айтмоқчи бўлган муаммо осонроқ аён бўлади.

Энгельс фикридан келиб чиқсак, бугун Самарқанд ёки Бухорода яшаётган тенгдошларингиз онгини улар ўқиётган китоблар, таълим олаётган мактаб, панд-насиҳат бераётган ўқитувчи, ота-оналаргина эмас, шу билан бирга, бу қадимий шаҳарлардаги кўҳна ёдгорликлар, уларнинг қизиқарли тарихи ва энг муҳими уларнинг бугунги аҳволи, аниқроғи уларга бўлган муносабат ҳам белгилайди.

Самарқандда Ашратхона деган мақбара бор. Мақбара фақат темурийзода аёллар ва болалар хоки кўмилган маскан эмас, айни чоқда миллий меъморчилик санъатининг энг гўзал намунаси ҳамдир.

Бугун ёдгорлик шундай ачинарли аҳволдаки, кўнглинда уни қўриқлаш билан шугулланиши керак бўлган мутасаддиларга нисбатан қаҳру ғазаб уйғонади. Ашратхона бугун ташландиқ аҳволда, гўрхона ахлатхонага айлантирилган. Агар аҳвол шундай давом этса, бир неча йилдан кейин ёдгорликдан айрилиб қолишимиз ҳеч гапмас.

Энг даҳшатлиси, мана шу ёвузона бефарқлик, гайринисоний муносабат ўз-ўзидан ўша атрофда яшаётган болалар онгига катта зиён етказмоқда. Улар бу ёдгорлик харобаси устида ўйнаб юришар экан, ўзлари англамаган ҳолда унга зарар етказар эканлар, ота-оналари тутқизган ахлат тўла челақларни ёдгорлик ичига тўкар эканлар, бу ҳатти-ҳаракатлари билан аждодлари хотирасига нисбатан ҳурматсизлик қилаётганларини англамиканлар. Аммо бу жиноятга улар эмас, уларнинг ота-оналари, шаҳар ва вилоят маъмурияти айбдор. Мен Ашратхонанинг бу ачинарли аҳволи ҳақида кўп марта ёздим. Ушбу имкониятдан фойдаланиб Самарқанд шаҳри ва вилояти раҳбарларига яна мурожаат қиламан ва тезликда бу қадимий ёдгорликка бўлган муносабатларини янгича мушоҳада билан бойитишларини сўрайман. Зеро, бу билан улар фақатгина ёдгорликни эмас, шу билан бирга, жуда кўп мурғак дилларни манқуртлик балосидан қутқарган бўлардилар.

Замондош файласуфлардан бири: «Ўтмишга нисбатан лоқайд хотирасизлик жуда хавфлидир, бу маънавий қашшоқликка олиб келади», деб ёзган эди. Ҳақиқатан ҳам, хотира ва

маданият — бугунги кунимиз учун курашган, биз яшаётган шаҳару қишлоқларни бунёд этган, ўз юртини севган, қайғурган неча-неча ўтмиш авлодларнинг виждонидир. Шу виждон дилимизда бўлсин.

Агар ўтмиш ёдгорликлари фақат қадимий шаҳарларимиз бўлмиш Самарқанд, Бухоро, Хева, Қўқон, Термиз, Тошкент, Шаҳрисабдагина бор, деб ўйласангиз, хато қиласиз. Ўтмиш ҳақидаги тарихий тушунчамиз миллий ёдгорликлар — Ингичкадаги Остона ота, Ҳазорадаги Дигарон, Қаршидаги Қўк гумбаз мачитлари, Бувайдадаги Бўстон бува, Лангардаги Лангарота мақбараси, Даҳбеддаги Махдуми Аъзам мачити, Пайгамбар оролидаги Зул-Қифл, Жаркўрғондаги минора, Искандар кўприги ва бошқа ерлардаги ёдгорликларсиз тўла бўлолмайди.

Ениб кетган ўрмонни тиклаш мумкиндир. Бироқ, вайрон бўлган ёдгорликларни тиклаш, уларнинг ўрнини қоплаш жуда мушкул. Чунки ҳар бир ёдгорлик ўзига хос ва бетакрордир. Бунинг устига улар ҳимоясиз. Фақатгина одам, демак фақатгина бизлар уларни ҳимоя қилишимиз мумкин.

Қадимий шаҳарларимиздаги кўҳна обидалар — ҳар бир бино, кўча, майдон бугун бизнинг меҳримизга муҳтож. Бу ёдгорликларга қилинган ғамхўрлик она тарихимизга қилинган ғамхўрликдир.

Халқимиз меросини асраб-авайлаш фақат давлат ташкилотларининг иши эмас. Бу бутун халқ — сизу бизнинг ишимиздир. Ҳар биримиз маърифатли, хуш ахлоқли, гўзалликни тушунадиган, боболаримиз яратган маънавий мулкни қадрлай оладиган шахс — одам бўлиш учун интилайлик.

Шаҳарларимиздаги ҳимоясиз обидаларни фақат бизнинг хотирамиз, меҳру муҳаббатимиз, илму донишимиз қутқара ва ҳимоя қила олиши мумкин.

Она деймиз Ватанни!

Ватан —

Шу Регистон, шу Ичанқалъа.

Болалиқдан ҳар биримизнинг

Бошимизда у айтмиш алла.

Улар қадди букилса агар,

Елкамизни тутайлик дарров.

Қулаётган минор олдидан

Бефарқ ўтган келгиндимас, ёв!

Елкаларни тутинг... Деворлар

Чўкиб борар — вақт қилмас шафқат.

Қулаганда... қулайди улар

Болаларнинг устига фақат.

1989

МУСТАҚИЛЛИК НИМА?

Миллий мустақиллик ўзи нима? Энг содда тарзда изохламоқчи бўлсак, ҳар бир миллатнинг хоҳиш-иродасидан келиб чиқиб ўз яшаш тарзини ўзи белгилаши демакдир. Ҳар бир инсон, ким бўлишидан қатъи назар, миллатнинг эмас, балки ўз иродасини билдириши мумкин. Фақат миллатгина муайян одамларнинг хоҳиш-иродасини белгилай олади. Жумҳуриятимизда узоқ вақт давом этган ўзбек миллий ҳослигига қарши олиб борилган кураш охир-оқибатда «буюк галаба»га олиб келганини — ўзлари мансуб бўлмиш миллат қадриятларини ерга топташга уринган бир тўда одамларнинг аянчли мағлубияти сабабларини мана шу қонуниятдан изламоқ керак.

Албатта, мен ҳар қандай одам бир миллатга — ҳоҳ катта, ҳоҳ кичик, ҳоҳ эзувчи, ҳоҳ эзилган бўлсин, мансуб бўлишини ва унинг хоҳиш-иродаси маълум маънода муайян миллат хоҳиш-иродаси билан вобаста эканини рад этмоқчи эмасман. Бирор тил ва маълум миллат маданиятига мансублик инсоннинг дунга хислати бўлмай, балки, уларнинг қайси миллий шароитда яшагани билан изоҳланади. Ҳар бир инсон муайян миллий маданий шароитда шаклланиши учун ҳам, у маълум бир маданиятга мансуб бўлади. Икки тил доирасида шаклланиган одамларнинг кўпчилиги охир-оқибатда ўзларини маълум бир маданият вакиллари деб кўрсатишларини жуда кўп социологик тадқиқотлар исботлаган.

Маданий-маънавий мустақиллик ҳамisha иқтисодий мустақиллик замирида яратилади. Чўнтаги қуруқ ота энг аввало фарзандлари маънавийтини шакллантирувчи воситалар (китоб, театр ва ҳ. к.)ни эмас, энг аввало уларнинг қорнини тўйдиришни ўйлаганидек, иқтисодий жиҳатдан бақувват бўлмаган жумҳурият (миллат) ҳамisha маънавий омиллари иккинчи даражага суради. Ўз навбатида, миллатнинг маънавий жиҳатдан сустиги унинг иқтисодий тараққиёти орқага кетишига сабаб бўлади. Демак, миллатнинг иқтисодий тараққиёти унинг маънавий ривожини билан боғлиқ бўлиб чиқади. Аммо маънавий омиллари инкор қилган иқтисодий ўсиш тарафдорлари бу омилни ҳамisha ёхуд кўшинча тан олмайдилар. Мана шундай қараш жамиятимиз, шу жумладан, жумҳуриятимизнинг бугунги тўхтамайдаям кўзга ташланади.

Жумҳуриятнинг оғир иқтисодий, аянчли экологик, тушкун ижтимоий аҳволдан боши қотган катта-кичик раҳбарлар иқтисодий ислоҳни бугунги куннинг бош мақсади деб билмоқдалар. Улар фақат иқтисодий юксалиш жумҳуриятдаги тангликни бартараф қилади, бўм-бўш дўконлар озик-овқат, саноат моллари билан тўлдирилса жуда кўп салбий хатти-ҳаракатлар ва муаммолар ўз-ўзидан ҳал этилади деб ўйлайдилар. Улар тўғри ўйлайдилар, аммо чала ўйлайдилар. Аслида шундаймикан? Йўқ, албатта! Қорни тўйган фуқаролар табиатидаги жохиллик ва шафқатсизлик бу билан йўқол-

майди. Уларнинг табиатида жузъий ўзгариш бўлиши мумкин, холос. Аммо ёвузлик ва жоҳиллик заҳарлаган табиат ўзини сақлаб қолаверади.

Шундай экан, инсонга ҳар томонлама — ҳам моддий-иқтисодий, ҳам маданий-маънавий таъсир ўтказиш бугунги ислохларнинг бош хислати бўлмоғи даркор. Маънавий жиҳатдан етук олим ва ёзувчи дастурхонидаги камчилик уларнинг онгида, табиатида бурилиш ясаши мумкинлигини таъ олган ҳолда, қуруқ чой-нон билан кун кўраётган деҳқон ёки ишчи олдига эртага тўкин дастурхон ёзиш билан ахволни кутилган оқимга солиш қийин.

Жумҳурият иқтисоди марказга қарамлиги ва ҳар бир босқичи марказга боғлиқлиги ўз навбатида миллий маданият ривожиниям жумҳурият халқи хоҳиш-иродасига эмас, аксинча, яна марказга бўйсунушига олиб келади. Ўзбекистон Фанлар академиясининг ташкил этилиши, Ўзбек Совет қомусининг яратилиши, Тошкентда театр барпо қилинишигача бўлган масалаларнинг деярли ҳаммаси халқ истаги ёки маънавий зарурати оқибати сифатида эмас, балки, марказ томонидан белгиланган қарор кўрсатмалар асосида амалга оширилганини яқин ўтмишимиздан яхши биламиз. Ҳозир ҳам масалаларни ҳал қилиш шу даражада қолиб кетмоқда.

Шундай экан, жумҳуриятнинг иқтисодий мустақилликка эришиши уни маънавий қарамликдан ҳам халос этади деб билишимиз ва шунга интилишимиз зарур. Токи, биз шунинг англамас эканмиз, ишимиз ўнгланиши қийин. Бироқ, иқтисодий мустақилликка интилган жумҳурият ва миллат, юқорида қайта-қайта таъкидлаганимиздек, маънавий ривожланишнинг ҳам муҳимлигини англаган ҳолда ҳар иккала омилни баробар юксалишига имкон яратмас экан, кун келиб, боши берк кўчага кириб қолганини билмай қолиши ойдin ҳақиқат.

Бугунги шароитда жумҳурият маданий-маънавий мустақиллигининг ўсиши учун энг зарур вазифалар нималардан иборат? Ёунинг учун энг аввало маориф, матбуот, радиотелевидение, кинематография ва санъат соҳасида жуда жиддий ислохларни амалга ошириш керак бўлади. Мавриди келганда бениҳоя муҳим соҳа — маорифда қилиниши зарур ислохнинг айрим томонлари ҳақида фикр юритмоқчиман.

Маорифда ислох кераклиги ҳақида гапирганда мен бутун мамлакатда қилиниши кўзда тутилган, аслида эса амалга ошмай чала қолган мактаб ислоҳини назарда тутаётганим йўқ. Мен бу ўринда миллий педагогика анъаналарини тиклашни, миллий заминдан узилмаган дарсликлар яратишни, миллий хусусиятлар эътиборга олинган мактаблар барпо қилиниши кўзда тутияман. Бутун мамлакатда бир қолидан чиққан дарсликлардан, мактаблар тузилишидан, дарс бериш усулларида қатъиян воз кечиб (албатта энг илғор анъаналарни сақлаган ҳолда), жаҳоннинг энг илғор мамлакатларидаги анъаналарни ўрганиш, уларнинг ютуқларини ҳаётга

кенг татбиқ этиш йўлларида бориб керак. Шу кунгача совет мактабларида ҳукмрон маҳдудона тарбия ва илм бериш усуллари жамиятимизга жиддий маънавий зарар етказганини кўрсатиш учун биргина мисол билан чекланмоқчиман. Масалан, адабиёт дарслари икки омил: назарий ва хрестоматик дарсликлар асосида олиб борилади. Назарий дарсликда ўқувчи оғининг мустақил равои ривожини учун хизмат қиладиган бирон бир имкон кўзда тутилмаган. Дарсликда таҳлил этилган бадиий асарлардаги ҳамма қаҳрамонлар олдиндан: қай бири ижобий, қайси бири салбий образ эканлиги белгилаб қўйилган. Фарҳод, Йўлчи, Кўкан, Саида, Отабек — ижобий, Мирзакаримбой, Зайнаб, Ҳомид, Қаландаров — салбий қаҳрамон... Хўш, шундай бўлса, асарни, қаҳрамон табиатини англаб етиши учун ўқувчининг ўзига қандай имкон қолади? Ўн йил давомида тайёр кўрсатмалар асосида фикр юритишга кўниккан шахс улар умрининг охиригача мана шу осон йўлдан — кимларнингдир фикри билан яшашга, ишлашга ўрганиб қолмайдими? Совет жамияти тарихи шуни кўрсатмайдими? Балки шунинг учун ҳам бугун жар ёқасида тургандирми? Шундай экан, ўқувчилар мустақил мутолаа ва баҳс юритиш йўли билан қаҳрамонларнинг, асарларнинг салбий-ижобий томонларини билиб, энг муҳими, англаб олишлари учун имкон яратадиган йўллар излашимиз керак. Бундай анъана эски мактабларимизда, бугунги кунда эса жуда кўп давлатлардаги илм ўчоқларида муваффақиятли амалга оширилгани маълум.

Исломга қарашимиз жиддий тарзда ислоҳ қилиниши ҳақида ҳозир кўп гапирилмоқда. Лекин, бу борадаги фаолият фақат ваъз айтиш эмас, тарбия ва маърифатни ривожлантириш билан боғлиқ ҳолда кечмоғи зарур.

1989

ЕДИМИЗ — ҲАЁТИМИЗ

Болаликда Самарқанд атрофидаги туманларнинг бирига чиқиб, бир неча ой давомида пахтазорлар билан ўралган, мунгайиб турган вайрона ёдгорлик (работми, мадрасами, масжидми — болалик экан, билмаганман) атрофида пахта териб юрганимиз, кечқурун ёнидан кўрқаниса тўп-тўп бўлиб ўтганимиз ҳамон эсимда. Вайронанинг куни битгани шундоқ кўриниб турарди. Ўша пайтлар нақ фожиани кўриб турганимни англамаганман. Ҳозир эсласам юрагим зирқираб кетади.

Аммо бугун ҳам жумҳуриятимизнинг кўпгина туманларида йўқолиб кетиш арафасида турган тарихий-маданий ёдгорликлар жуда кўп. «Ёшлик» ойномаси ушбу масалани кун тартибига қўйгани эзгу ишдир. Мен ҳам мана шу масалада сиз — мухтарам муштарийлар билан суҳбатлашсам, дардлашсам, сизни очиқ суҳбатга чорласам дейман. Атрофингизга

қаранг, санъатимизнинг неча-неча гуллари хароб ахвонда ётганини кўрасиз. Илтимос, шу ҳақда матбуот саҳифаларида кўпроқ ёзсангиз, таклифларингизни айтсангиз, айбдорларни элу юрт олдида қизартирсангиз...

Зеро, илмий ва тарихий жиҳатдан эътиборга молик ёдгорликлардан бирортаси ҳам назардан четда қолиши мумкин эмас.

Тарихий-маданий ёдгорликлар миллий маданиятимизнинг ажралмас қисми, халқимиз инсоният тараққиётига қўшган ҳиссасининг бебаҳо намуналаридир. Бу ёдгорликлар жамият маънавиятини бойитишга хизмат қилади, инсондаги олижаноб фазилатларни тарбиялайди, Ватанга чексиз муҳаббат туйғусини уйғоқ тутади.

Хотирасини йўқотган одамни бугун даволайдилар, аммо хотирасини йўқотиб қўйган халқни даволаб бўлармикан?

20-30-йилларда динга қарши курашнинг кескин, оғир хатоларга тўла сурони халқимизнинг асрлар давомида юрак тўрида асраб-авайлаб келган қўлёмаларни ҳамда юксак меъморчилик намуналари бўлган масжиду мадрасалар, рабату мақбараларни ер билан яксон қилиб ташлади. Ахир, вайрон этилган обидалар халқнинг асрлар синови шакллантирган гўзал меъморчилик анъаналари, халқимизнинг нозик дидидан далолат берувчи гувоҳлар эди-ку. Биздан кейин авлодларга қандай гувоҳлар қолади. Самарқанд, Тошкент, Бухородаги қадимий боғлар, узумзорлар иллизини қуритдик! Қовуну тарвуз уругини заҳарладик! Ёдгорликларни буздик! Бундай кўпоровчилик охир-оқибатда маънавиятимиз оламини остин-устун қилиб ташлашини ўйладикми?

Ҳар гал Самарқандга борганимда, албатта Шоҳизинда, Бибиҳоним, Регистонни ва бошқа ёдгорликларни айланиб чиқаман. Авваллари бир ўзим айланардим, ҳозир ўғлим ёнимда бўлади.

Баҳор кунларининг бирида Бибиҳоним таъмирида қатнашаётган таниш устани суриштириб бордим. У киши ҳозир Самарқанд туманидаги Нодир девонбеги мадрасасини таъмирляпти, деб айтишди. Излаб бордим. Салом-алиқдан кейин: «Уста бобо, Бибиҳонимдан кетиб қолибсиз? Ахир у ердаям ишнинг бошида турганларнинг бири эдингиз-ку?» — деб сўрадим. Уста анча вақт сукут қилди-да, кейин бошини кўтарди: «Ука, гуноҳга қолмай деб кетдим!» Хайрон қолдим. Уста аҳволимни сезиб шундай деди: «У ерда қизиқ ишлар бўляпти. Таъмир лойиҳасини Тошкентдаги шу ишлар билан шуғулланувчи махсус институт бажарувди. Ишни бошлаб юбориб, қарасак, лойиҳа жуда хом экан. Лойиҳа ўлчами билан Бибиҳонимнинг ўлчамлари тўғри келмайди. Яна ҳам даҳшатлиси кейин бошланди: лойиҳани эмас, қадимий ёдгорликни лойиҳага қараб тузата бошлашса бўладими. Бу нима эканлигини тушунасишни ўзи, ука? Бу бор нарсани бузиб, унинг нусхасини тиклашга ўхшайди. Қолаверса, ёмгир ёгса эриб кетадиган гиштлар билан тиклаётган бўлсак. Эртага

Бибиҳоним қулаб тушса... шундан кейин гуноҳга ботмай деб кетиб қолдим».

Кўз ўнгимда қулаб тушган Бибиҳоним гавдаланди-ю, титраб кетдим.

Ёдимга Андрей Вознесенскийнинг Третьяков галереяси биносининг таъмир қилиниши тўғрисида ёзилган мақоласи тушди. Шоир бино деворига ёништирилаётган хар битта плита Финландияда махсус корхонада тайёрланганини ва устанинг қўлига сувқоғозли ўрамада келиб тегаётганини ёзган эди.

Хўш, нега биз қиммати Третьяков галарейсидан ортиқ обидаларимизни ҳаммом қуришда ишлатиладиган гиштлар билан тиклашимиз керак? Бундан бир неча йил олдин жумҳурият ҳукумати томонидан кўҳна обидаларни тиклашга зарур гишт ишлаб чиқарадиган махсус завод ташкил этили ҳақида қарор қабул қилинганди. Афсус, қарор ҳамон қоғозда қолиб кетмоқда.

Рус архитектори Н. Соколов мақоласида шундай фикр бор: «Архитектор кўҳна шаҳар қиёфасида қадимий рус (ўзбек, арман, латиш) меъморчилиги хатларини ўқий билиши керак».

Шуни ўқидиму Регистон кўз ўнгимда ялт этиб тикланди. Қадим ўзбек меъморчилиги хатларини ўқий билмаган чаласавод меъморлар айби билан ёдгорлик ёнида мактаб, рўпарасида бир хил қолипдан чиққан беўхшов бинолар қад ростлаган. Гўри Мир мақбарасининг шундоқ яқинида тикланган кўнқаватли меҳмонхона «улўғворлиги» билан меъморчилигимиз гултожини ерга «чўктириб» юборди. «Бу — жаҳолат! — деб айтганди шаҳарни айланиб юрарканмиз бир меҳмон дўстим. — Нахотки, меҳмонхонани бошқа ерда қуриш мумкин эмасди?!»

Ўша кунин «Бу — жаҳолат!» деган сўзни кўн марта эшитишим мумкин эди. Бироқ, мен меҳмонга ҳозир вилоят маъмурияти биноси жойлашган майдон Самарқанд шаҳрининг қадимий қўрғонини ўрни эканини айтмадим — уялдим, унга таъмир қилинаётган Бибиҳоним масжидини кўрсатдим шундоққина рўпарада — фабрика ичида мунгайиб турган Бибиҳоним мақбарасини кўрсатмадим — уялдим. Мен уни вайрона бўлиб ётган Ашратхонага олиб боришдан кўрдим.

«Агар бизда шунақа бойлик бўлганидами...», — деди меҳмон сафаримиз қаригач.

Академик Д. С. Лихачев ёзади: «Тарихий шаҳарларда фақат бугунги аҳоли яшамайди. Уларда халқ хотирасида номи мангу битилган мозийининг буюк инсонларим яшайдилар». Афсуски, Самарқанд, Бухоро, Хева шаҳарларида яшган буюк арбоблар хотирасини абадийлаштириш, улар билан боғлиқ ёдгорликларга лавҳалар ўрнатиш масаласи ҳамон кун тартибида турибди. Алоҳида мақола бўладиган мавзу бўлганидан бу ҳақда батафсил гапирмоқчи эмасман.

Энди мен ёдгорликларга писбатан қилинаётган гай-

риқонуний ва жоҳиллона муносабатларга мисоллар келтиришни истардим.

Хевада халқимиз меъморчилигининг гўзал обидаси — Муҳаммад Аминхон мадрасаси бор. Мана, бир ярим асрдир-ким, боболаримиз ёқиб кетган гўзаллик чироғи дилимизни ёритиб турибди. Бир ярим аср давомида у не-не хонлару амалдорларни кўрди. Уларнинг ҳеч биридан бу бинога заҳмат етмаган эди. Мана энди журналист Ю. Иброҳимов матбуотда хабар қилганидек, «Меъморчилигимизнинг бу дурдонасига Ўзбекистон туризм ва экскурсиялар бўйича республика совети болта кўтариб чиқди».

Даромад кетидан қувиш касаллигига мубтало бўлган ана шу идора раҳбарлари собиқ мадрасада меҳмонхона очдилар. Мана энди орадан ўн йил ўтиб-ўтмасдан Муҳаммад Аминхон мадрасаси бошига қора қунлар тушди: обида деворларида ёриқлар пайдо бўлди, захдан деворнинг юнқа гипслари уваланиб кетяпти, халқ усталари қўли билан бунёд этилган кошнларга зиён етяпти.

Туризм ва экскурсиялар совети ҳужраларни меҳмонхоналарга айлантириш, яъни иситиш шахобчалари, канализация тармоқлари вужудга келтириш, электр энергияси тушириш, бошқа зарур коммуникациялар учун уч миллион сўм сарфлади. Пойдеворсиз, қум устида қурилган бу кўҳна бино ҳозирги иншоотлар юқини «кўтара» олмаяпти. Бунинг устига биз юқорида санаган ишлар ҳам чала-чулша қилинган экан. Сув таъминоти, канализация шахобчаларидаги кўпдан-кўп нуқсонлар бу эски иморатни батамом вайрон қилиб юбориши мумкин.

Қадимий Хевага келаётган саёҳатчилар тобора кўпайиб бормоқда. Меҳмонхона комплексининг «дона» хўжайинлари ихтиёрига ҳам даромад бетўхтов оқиб келяпти.

«Айни вақтда жўмрақлар ва қувурлардан оқаётган сув кўпайиб,— деб ёзади куюниб Ю. Иброҳимов — деворларни зах босиб кетмоқда».

Бу сув меъморчилик дурдонаси бўлган Муҳаммад Аминхон мадрасасини тез орада ювиб кетадиганга ўхшайди...

Иккинчи мисол: Қўқонда машҳур демократ шоир Муҳаммад Аминхўжа Муқимий умрининг сўнгги дақиқаларигача яшаб ижод этган Соҳибзода ҳазрат мадрасаси бор. Мадраса 1861 йилда Худёёрхон томонидан пири бўлмиш Раббоний Соҳибзода ҳазрат учун қурдирилган. (Бу шахс ҳақида Собир Абдулланинг «Мавлоно Муқимий» асарида ҳам маълумот бор). Мадраса кошнсиз қурдирилган (фақат айрим ичқари хоналарга ганч билан ишлов берилган) ва уч ҳовлидан иборат, жанубий томонида унча балинд бўлмаган минора ва ҳужра кўзга ташланади. Ҳозир мана шу мадрасада Қўқон шаҳар шоҳи-атлас тўқини корхонаси жойлашган. Шу ерда мен яна бир нарсани айтиб ўтишим керак. Қалтафаҳм билимдонларнинг таклифи билан бўлса керак, фабрикага Муқимий номи берилган. Аммо бу фабрика лавҳасида аке етмаган. Балки

фабрика раҳбарлари, шаҳар маъмурияти шоир олдидаги гуноҳларини сезиб «уялишган» бўлса ажабмас.

Ҳозир мадрасанинг гарб томонидаги дарвозасидан Муқимий яшаб ижод этган ва унга ёнма-ён бир нечтагина ҳужраларни кириб кўриш мумкин. Ҳовли, мезана ва бошқа дарвозаю ҳужраларнинг айрим қисми бўш бўлишига қарамай фабрика ихтиёрида турибди. 1978 йили мадрасанинг учдан бири таъмирланди, ammo бошқа томонлари таъмирга муҳтож.

Бу ҳақда менга мактуб йўллаган қўқонлик дўстим Турғунали Ерматов бир ривоят келтирибди:

Худоёрхон саройи қуриб тиклангандан сўнг хон беш меъморни чақириб: «Саройни мустаҳкам қурганингга ишончинг комилми?» — деб сўрабди. Шунда меъмор: «Олампадох, ўрдангиздан кўнглингиз тўқ бўлсин, лекин унинг барқарорлиги кўнглига ташқи таъсирларга ҳам боғлиқ. Катта обжувозингизни ишлаши ҳозирдан саройни аста-секин емира бошлади», — дебди.

Хон ҳайрон қолибди, ахир обжувоз шаҳарнинг бошқа бир четида бўлса иморатга қандай таъсир қилиши мумкин. Шунда сўзини исботлаш учун меъмор мис баркаш тўла тариқни миноралардан бирига қўяди. Бир неча кундан сўнг келиб қарашса, тариқ ҳамон ўшандайлигича турган экан. Сўнг хон обжувозни ишлатишни буюрибди ва маълум муддатдан сўнг баркашни олиб қарашса тариқдан ному нишон қолмаган экан. Обжувоз ишлаганда пайдо бўладиган тебраниш кучининг тўлқини саройгача етиб келиб, оз-оздан тариқни тўккан экан. Шундан сўнг хон обжувозни шаҳар ташқарисига кўчирибди.

Турғунали мактубини шундай тугатибди: «Худди мана шу жойда бевосита мадраса ичига ўрнатилган станоклар ишлашини бир талаввур қилинг. Яна хон ўрдаси (ҳозир ўлкашунослик музейи) атрофидаги болалар темир йўли гумбурлаб турганини кўз олдингизга келтиринг. Эҳ-ҳе...»

Ҳа, эҳ-ҳе, деб юборишингиз турган гап.

Мен яқинда бир гуруҳ ёзувчилар сафида Польшада бўлдим. Ёдгорликларга нисбатан қилинаётган гамхўрликлар гувоҳи бўлиб ҳайратландим. Мени ҳайратга солган нарсаларнинг бирини айтай: ҳар бир тарихий ёдгорлик олдидаги майдонда шишадан ишланган ва кўркам безатилган пул тўла қутилар турарди. Қути девори шишадан бўлгани учун ичидаги пулни кўриб турасан. Бу йиғилган пуллар ёдгорликлар таъмири учун ишлатилар экан. Ўтган-қайтганлар хоҳлаганча пул ташларкан. Бу далилнинг тарбиявий ахамияти ҳақида-ку айтмасак ҳам бўлади. «Ватаним ёдгорлиги учун пул ташланман», деган ифтихор ҳисси нақадар муқаддас!

Краков шаҳри яқинида поляк халқининг миллий қаҳрамони Костюшко номи билан аталган қўрғон-тепалик бор. Айтишларича, бу ёдгорликни халқнинг ўзи бир неча ой давомида қонда туяроқ ташиб кўтарган экан. Мана сизга халқнинг эъзози! Биз нима қилдик? Биз Маҳмуд Таробий

мақбарасини вайрон этдик. Биз дедим, чунки бу бизнинг бефарқлигимиз оқибатида рўй берди. Биз дедим, чунки боболаримиз ёдини таҳқирлаганлар — айбдор шахслар исми-шарифини халққа айтмадик. Фақатгина айбдорлар номини халқ билгандагина «Биз» деган сўзни айтмаслигимиз мумкин.

1986

ВАТАНИИ СЕВ, ТУПРОҒИНИИ ҶИ

Қадимий Варшавани кезиб юрарканман, уруш даврида бу поляк шахрининг тўқсон фоизи нобуд бўлгани ҳақидаги ҳикояни эслаб, хайрат бармоғини тишлаб, чуқур ўйга ботардим. Нетонгки, ер билан тенглашган шаҳарни худди урушдан аввалги қиёфасида тиклашган! Наҳотки?! Ахир, вайрона ўрнида янги шаҳарни тиклаш осон ва қулай эмасмиди? Эски Варшавани тиклаш нима учун ва ким учун зарур эди? Вайрон бўлган эски шаҳардаги ҳар бир бино, ҳар бир пештоқ, ҳар бир кўча ва майдон сақланиб қолган фотосуратлар асосида худди аслидагидек тикланиши поляк халқи учун керак эди. Бу хотира учун керак эди.

Кимдир айтиши мумкин: «Улар эски шаҳарни тиклаш ўрнига янги, замонавий бинолар қурсалар яхши бўларди. Ахир урушдан сўнг юзминглаб одамлар уйсиз-жойсиз қолганини ўйласалар бўлмасмиди. Эски шаҳарни тиклашни эмас, одамни ўйлаш керак эди!» Бу мулоҳазанинг тўғрилигига, албатта, ҳеч ким шубҳа билдиrolмайди. Худди шу сабабдан ҳам эски бинони бузиб янги уй қурилишини табиий ҳол деб қабул қиламизу вайрона ўрнида яна ўша эски бино тикланишини аса ғайритабиий деб қараймиз. Нега? Наҳотки биз шунчалар лоқайд бўлиб кетганмиз?

Буни англаш учун эски шаҳарларимизнинг асл қиёфаси — қадимий обидалар, эски кўчалар номи ва, умуман олганда, халқимизнинг қадимий мероси нимага хизмат қилиши ҳақида гапирмоқчиман.

Ҳар бир инсоннинг ажодлардан қолган меросга, ўз халқи тарихига бўлган муносабати ва қизиқиши унинг эскиликка ўчлиги билан эмас, балки унинг оддий инсоний туйғуси, боболар қони ва тери тўкилган туپроқ юракдаги ВАТАН деган яшил дарахт иддиэларига сув ичириши билан изоҳланиши керак. Қадим ёдгорликлар биз учун халқимизнинг маданий тафаккурини, унинг маънавий қиёфасини, унинг ижодкорлик даҳосини намоён этувчилардир. Қадимий обида, кўҳна қўлёзма, асрий мусиқа ва халқ озаки ижоди биз учун энг аввало халқимиз тарихининг зулматини ёритиб турувчи чироқлардир. Ватан тарихи ҳар бир шахс, ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқ, ҳар бир обиданинг тарихидан иборатдир.

Биз узоқ вақт «қуёш қуча олмас» чеки йўқ бир мамлакатга бўлган буюк муҳаббат ҳақида лоф уриб, узоқ йиллар шу

муҳаббатни миллионлаб юракларга жойламоқ истагида ўзининг кичик ватанига — воҳага, қишлоққа бўлган меҳрини маҳаллийчилик белгиси деб қораладик. Нақадар адашганимиз бугун аён бўлди. Сўнгги йилларда юз берган бир қатор салбий воқеалар улуг муҳаббат ҳақидаги улкан шиорлар ортида асоси нурай бошлаган дўстлик иморати кўздан яширилганини бугун ҳаммага аниқлади. Бугун биз ҳар бир одам энг аввало ўз она қишлоғини, ўз шаҳрини, ўз вилоятини, ўз диёрини — бобо-момолари яшаган туپроқни севиши кераклигини тушуниб етдик. СССР Маданият фондининг раиси академик Д. Лихачёв айтганидек, биринчи навбатда инсонда «маънавий доимийлик»ни тарбиялашимиз зарур. Инсоннинг ўз тугилган жойига муҳаббат қўйиши эса мана шу доимийликнинг пойдеворидир.

Ўз тугилган юртига муҳаббат ҳақида неча-неча афсоналар битилган. Сизларга бирини гапириб берай: «Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар бўstonи») асаарида шундай ҳикоя қилади: Амир Наср ибн Аҳмад... Ҳиротга етишгач, бу шаҳарнинг жаннатий иқлими амир таъбига ёқиб қолди, ўз пойтахти Бухоро амир хотиридан тамом кўтарилди. Асли бухоролик бўлган амир атрофидаги боёнлар Ҳиротда узоқ туриб қолганларидан дилларига юрт соғинчи уйғониб ранжирдилар, лекин ҳеч бир тадбир била амирни Бухорога қайтишга қўндирилмасдилар. Шундан сўнг улар устод Рудакийдан ўтиниб сўрадиларки, токи у амирда Бухорога қайтиш шавқини уйғотсин. Бир кун амир Бухоро неъматларини ва об-ҳавосини тилга олиб қолди. Устод Рудакий дарҳол битиб қўйган қасидасини куйлай кетди:

Мўлиён бўйи буён келмоқдадир,
Едга ёри меҳрибон келмоқдадир.

Гар дағалдир анчайин Омул қуми,
Лек майин ипаксимон келмоқдадир.

Гарчи кенгдир анчайин Жайхун суви,
От белидан беziён келмоқдадир.

Эй, Бухоро, шод бўлу таъзимга чиқ,
Чунки подшоҳ — меҳмон келмоқдадир.

Ой агар бўлса амир, Бухоро — осмон,
Ой чиқиб осмон томон келмоқдадир.

Сарв агар бўлса амир, Бухоро — бўston,
Сарв бу кун бўston томон келмоқдадир...

Қасида ватан ҳақида, унинг бир белгиси бўлмиш Бухоро шаҳрини кесиб ўтувчи Мўлиён ариғи ҳақида эди. Айтишларича, бу қасида амирнинг қўнглида музлаб ётган ватан

меҳрини уйғотиб юборганидан, у ҳатто этигини ҳам киймай ошиққиб Бухорога жўнаган.

Ҳар бир инсон ўз Ватанини севиши табиий. Уни унутган, кўнглида юрт севгиси бўлмаган одам учун бу дунёда муқаддас нарса бўлмаса керак. Ватанга муҳаббат ота-онага, ака-укага, опа-сингилга бўлган меҳрдан, қишлоқ четидаги тепалик, баҳор келганда долалар билан тўладиган адирларга, олисларда кўриниб турган ва дилларни чорлаган зангор тоғларга, мактабга борадиган йўллар четидаги ўсган чечакларга бўлган муҳаббатдан бошланади.

Биз қандайдир кўз илғамас Ватанни севиб, ўзимиз яшаб турган Ватанни йўқотиб қўйиш йўлидан бордик. Бугун қишлоғимиз атрофидаги боғлар, қадимий обидалар, баъзи уйларида давр чиғирқларидан омон қолган китоблар, жилдираб оққан ариқлар, сигиримиз ўтлайдиган ажриқзорлар бугун сизу бизнинг ҳимоямизга муҳтож. Пахтага ҳаддан ташқари берилишимиз оқибатида не-не боғу бўстонларимиз, не-не яшил адирларимиз вайрон бўлди. Чеки йўқ пахтазорга айланган бу бир хиллик ўлкаси дилларимизни бир хилликка — маънавий қашшоқликка олиб келди. Табиат қўйнидаги ҳар бир чечак, ҳар бир япроқ бир-бирига ўхшамаганидек, дилларимиз ҳам бир-бирига ўхшамаслигини унутиб қўйдик. Биз ҳатто Ватанга муҳаббат ҳам бир қолипда бўлишига интилдик. Ҳар бир инсон ўз юртини ўзгача севиши мумкинлигини таң олишни истамадик. Бугун дилларимизни маърифат билан, меҳр билан бойитадиган, фақат маърифат йўли бизни муҳаббат йўлига, Ватанни англаш йўлига олиб чиқиши мумкинлигига ишонадиган давр келди.

Сизга тилагим шу: дилингизда доим Ватан муҳаббати чироқдек ёниб турсин. Бу чироқ сизнинг йўлингизни ёритиб туради, дилингизнинг сарҳадларини кенгайтиради, тилингизни бийрон этади.

МАЪРИФАТ ШИЖОАТДИР

Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» асаридаги манкурт ҳақидаги ривоят ўзингиздами? Ўзингиз кимлигини унутган, аجدодлари тарихидан беҳабар йиғит ўзини излаб келган онасини ўлдиради. Бу ривоят замирида «Ўз халқи ўтмишини унутган, юрагида аجدодлар ёди ўчган одам маънавий таназзулга, маънавий ўлимга маҳкумдир», деган буюк ҳикмат бор.

Ҳар бир инсон ўз халқини севиши табиий. Ўз онасига, ўз юртига хиёнат қилган фарзанд ҳамма замонларда оналар қарғишига учраган. Ҳамма замонларда оталар ўз халқига хиёнат қилганларни лаънатлаган. Ҳамма замонлардаям Ватан устида хавф-хатар пайдо бўлганида уни жонидан ортиқ кўрган Широқ, Тўмарис, Спитамен, Мавлонозода, Маҳмуд Торобий, Темур Малик, Бобон, Қурбонжон, Номозга ўхшаган

халқнинг номусли фарзандлари юрт муҳофазасига, қонли жангтоҳларга чиқиб борганлар. Ҳамма замонларда Ватан дарахти бу олижаноб кишиларнинг тарих йўлларида, озодлик жангтоҳларида тўккан муқаддас қонларини ичиб ўсган ва қувватга тўлган. Ушбу мулоҳазалар орқали миллат ҳақида, унинг асоси бўлмиш тарих, тил уларга қувват бағишловчи маърифат хусусидаги фикрларга, бу фикрлардан келиб чиқиб айрим талабларга диққатингизни тортмоқчиман.

Тил — миллат ижодининг кўринишларидан бири. Яна аниқроқ айтиладиган бўлсак, тил миллат моҳияти, миллат дили, миллат устундир. Тил фақат сўз ёки сўзнинг шакли эмас, Тил — ижтимоий ҳаёт, фалсафа, ахлоқ, руҳ, ҳаяжон. Миллат ижодидаги, яъни унинг адабиёти, санъати, илм-фанидаги ҳар қандай тўсиқ ёки инқироз энг аввало тилда акс этади. Тилга нисбатан қилинган ҳар қандай зугум ҳам ўз навбатида миллат ижодидида намоён бўлади, уни турғунликка бошлайди. Турғунлик эса бугун ҳаммамиз англаб етганимиздек, таназзулдир. Таназзул бор жойда эса ўлим ҳукмрондир.

Демак, ўзбек тилининг келажаги шу тилда сўзловчи халқ ижодий тафаккурининг қувватига боғлиқ. Бу тафаккур ҳаракатда экан, ўзбек тилининг келажаги умидли, агар шундай бўлмаса, бахти қародир. Агар халқ ўзига хослик ва руҳий жиқсликни қаттиқ тутса, шу билан бирга мана шу ўзига хослик ва руҳий жиқслик оқибатида халқнинг ижодий қудрати уйғоқ бўлса, ўзбек тили ҳамиша барқарор бўлажак.

Тил — миллат онгини шакллантирувчи восита.

Тил — «миллат кўксидagi пинҳон асрорни очувчи ташналик ва ҳавас калити, миллат руҳида рўёбга чиқажак ниятлар маржони» (Жуброн Халил Жуброн).

Тилининг юксак ривожи — миллатнинг юксак ривожи; тилнинг бирлиги — миллат бирлигидир.

Тил ишлатиладиган ўн учта соҳа мавжуд: хўжалик ишлари, сиёсий-ижтимоий соҳа, бадий адабиёт, фан, ҳужжатларни юритиш, ахборот, эстетик таъсир воситалари (театр, кино...) халқ ижоди, маориф, турмуш, ўзаро ёзишмалар, диний маросимлар, ҳарбий соҳа. Мана шу соҳаларнинг ҳаммасида тил ҳаракатда бўлгандагина унинг келажаги ҳақида гапириш мумкин.

Ўзбек тилининг бугунги аҳволи инобат бўлиб, унга давлат тили ҳуқуқи берилиши шарт. Зеро, биринчидан, туб аҳоли тилининг давлат тили деб қабул қилиниши Совет жумҳурияти бўлиш ақидаларидан бири, иккинчидан, ўзбек тилининг давлат тили деб эълон қилиниши унинг ўз имкониятларини тўла намоён этиши учун шароит яратади. учинчидан, асосий қонунга биноан ҳар бир одам қонун ҳимоясига олигани каби, инсонликнинг биринчи фазилати бўлмиш тил ҳам қонун ҳимоясида бўлиши керак. Бунинг учун бир жумла: «Ўзбекистон ССЖнинг давлат тили ўзбек тилидир» деб ёзилиши кифоя эмас, албатта. Энг аввало, ўзбек тили равнақи

ҳақида узоқ йилларга мўлжалланган давлат дастурамалини ишлаб чиқиш зарур.

Одам гўдаклигиданоқ она тили таъсирида бўлиши муҳим ижодий омилдир. Бу муайян шароит таъсирида гўдак дунёни тўла ва аниқ қабул қилиши, буюмлар хусусида ҳар томонлама пухта тасаввурга эга бўлиши мумкин. Агар гўдак икки тил таъсирида тарбияланса, албатта унда сўз бойлиги бир тил таъсирида шаклланган гўдакка нисбатан кўп бўлиши мумкин. Бироқ, икки тил воситасида вояга етган боланинг маълум тушунчалар ва бу тушунчаларни англашдаги имкониятлари жуда паст савияда бўлади. Бу эса оқибатда чала билимга эга кишини тарбиялашга хизмат қилади.

Мутахассислар эътирофича, гўдак 10-12 ёшга етгандагина чет тилни ўрганишга киришса маълум муваффақиятларга эришиши, энг муҳими дунёқараши шаклланишига салбий таъсир этмаслиги мумкин. Буни яқинда халқаро симпозиумда путқ сўзлаган москвалик олим Л. Извеков олиб борган тадқиқотлар тасдиқлайди. Унинг ёзишича, икки тил таъсирида тарбияланган гўдаклар дунёқараши бир тилда шаклланган болалар дунёқарашидан орқада қолади, ҳатто баъзан салбий оқибатларга, жумладан, унинг дудуқланишига сабаб бўлади. Ёки икки тиллик масаласини давлат программаси сифатида ўрганган швед олимлари тадқиқоти натижалари «Икки тиллик? Чала тиллик!» деб номланган тўпلامдаги мақолаларнинг қисқача шарҳида ёзилганидек, гўдак энг аввало она тилида тарбияланса, тилнинг бутун хусусиятларини эгаллаб, иккинчи тилни ўргана бошласа, етук натижаларга эришиши мумкин экан. Швед олимларининг бу масалага бўлган муносабати тўплам номида ўз аксини тошгани диққатга сазовор. Ҳатто ЮНЕСКО эълон қилган маданий программалардаям замонавий психолингвистика ва педагогика талабларидан келиб чиққан ҳолда боланинг она тилида савод чиқариши жуда муҳим деб таъкидланади.

Қадим битикларда «Ҳифзи лисон» деган ажиб бир сўз учрашига эътибор берганмисиз? Ҳифз — сақлаш, қўриқлаш, лисон-тил маъносини билдиришини ҳам биласиз. Бу сўзни XX аср мутафаккири Абдулла Авлоний шундай шарҳ этади: «Ҳифзи лисон деб ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётининг сақламагини айтилуру. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадургон ойнаи ҳаёти тил ва адабиётдир. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдир. Ҳайҳот, биз — туркистонлилар миллий тилни сақламак бир тарафда турсун, кундан кун унутмак ва йўқотмакдадурмиз, тилимининг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдурмакдадурмиз. Дуруст бизларга ҳукуматимиз бўлгон рус лисонин билмоқ ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва пон каби кераклик парсадур. Лекин, ўз ерида ишлатмак ва сўзламак лозимдур. Зиғир ёғи солуб, мошқичири каби қилуб, аралаш-қуралаш қилмак, тилнинг руҳини бузадур».

Тил мустақиллигини сақловчи воситаларнинг бири таржимадир. Бегона маданиятга мансуб асар таржима йўли билан миллий маданиятимиз қатламига сингади. Лекин у бу ўриндаям ҳақиқий ижодкор таржимонгина бу вазифани удалай олиши мумкинлигини таъкидлаш лозим. Чаласавод таржимон бажарган иш тилимизга, демак, маданиятимизга фақат зарар келтиради. Агар Макс Фришнинг саводсиз одам таржима қилса, бизга Макс Фришнинг саводсиз қилиб кўрсатиши мумкин. Агар тилимиз фақат бошқа тилда пайдо бўлаётган янги сўзларнинг таржимаси билан тўлар экан, тилимиз бойимокда деб гапириш ҳақиқатга зид бўлади. Тараққиёт давомида янги сўзлар (неологизмлар) табiiй равишда пайдо бўлиши учун тил ҳаётимиз учун хизмат қилаётган ҳамма соҳаларда фаол ҳаракат қилини шарт.

Таржима ҳар бир миллий маданиятнинг ўз-ўзини чет таъсиридан ҳимоя қилиш қуроли эканини унутмаган тарзда, бугунга келиб жумҳуриятимизда қардош ва чет тиллардан таржима қилувчи мутаржимлар мактаби шаклланганини тан олган ҳолда таржима асарлари босиладиган «Ер юзи» номли ойномани ташкил қилиш керак. Бугун жамиятимизда миллатлараро муносабатлар ва алоқалар бош масала бўлиб қолганини тан олмасдан илож йўқ. Шундай экан, бўлажак ойнома халқлар дўстлиги иши учун хизмат қилиши шакшубҳасиздир.

Агар тилимиз бугунга келиб ҳимояга муҳтож бўлиб қолган экан, бу энг аввало, дипломиз ҳимояга муҳтож бўлганидан келиб чиққан ҳодисадир.

Тил равнақини адабиётнинг қудрати белгилайди. Ҳар бир истеъдод — тил ижодкори. Тил кучини уйғотувчи қудрат ижодкор юрагидадир. Ижодкор — халқ яратувчилик қудратининг элчиси, халқ юрагидаги рангин қирраларни дунёга намоён этувчи, асрлар давомида йиғилган маърифат хазинасини бойитувчи хизматчидир. Далада тер тўкаётган деҳқон, пода ортидан юрган чўпон, бино тиклаётган қурувчи, нон дўкони сотувчиси, масжидда ваъз айтаётган имом, талабаларга илм бераётган ўқитувчи ҳам тил ривожини учун хизмат қиладиган ижодкор бўлиши учун уларнинг дили маърифат билан бойиши шарт.

Маърифат — узок ўтмишдан то бугунгача бўлган маънавий бойлик. Асрлар юкига елкасини тутган одамга фақат маърифат қанот бағишлай олади. Ҳар қандай инқилоб, шу жумладан, қайта қуриш ҳам фақат маърифат билан йўғрилган тақдирда ғалаба қозона олади.

Инсонларни яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи маърифатдир. У инсоннинг шарофатли, гайратли бўлишига сабаб бўлади, инсон эътиқодини маҳкам қилади. Инсон маърифат соясида ўзинга келадиган зарар ва зулмдан паноҳ топади.

Маърифатли дехқон тепадан қанча зугум бўлмасин ҳеч қачон ерни заҳарламайди, у бу иш билан ўз юрагини заҳарлашини англайди.

Маърифатли ўқитувчи болалар дилига фақат эзгулик уругини сочади. Зеро, у биладикки, эртага бу уруғлар кўкарса, ниҳоллар улкан дарахтларга айланса, Ватан қудрати яна юксалади.

Маърифатли сиёсатчи ўз халқини алдаш йўлидан бормайди. У алданган халқ қалбида фақат қаҳр-ғазаб тўпланишини, ишончи топталган халқда олдга ҳаракат қилиш завқи сўниб боришини, унинг ижодкорлик қуввати сусайишини билади.

Маърифатдан йироқ амалдор ҳеч қачон халқ дилидаги дардин тушунмайди. Қолаверса, у буни тушунишни истамайди. Маърифатсиз раҳбар ҳамиша ўз теварагида маърифатсиз раҳбарчаларни йиғиш билан шугулланади. У куч ишлатишга, зўрликка, дўқ-пўнсага, хур фикрдаги кишиларни қатагон қилишга мойил бўлади.

Ҳозир матбуотда жуда кенг ёритилаётган Сталин шахсини олайлик. Сталин партиядagi олий мансабни эгаллаб олгач, Лениннинг жуда кўп зиёли сафдошлари жонига қасд қилди, ўз атрофига Жданов, Ворошилов, Каганович, Берияга ўхшаган маърифатсиз кимсаларни йиғиш билан шугулланди. Бу ҳодисани ўрганган жуда кўп мутахассислар буни турли сабаблар: бировлар Сталиннинг яккахокимликка ўчлиги, бировлар унинг руҳий касаллиги, баъзилар эса давр зарурати билан изоҳлайдилар. Менингча, эса бу даҳшатли қатагонларнинг барчасига Сталиннинг жоҳиллиги, у яратган жаҳолат сиёсати сабабчи, деб ўйлайман.

Сталинча жаҳолат халқ маънавий камолатининг асоси бўлмиш тилимизга нисбатан 1929 ва 1940 йилда имло ўзгариши баҳонаси билан қилинган икки даҳшатли қатагонда янада ёрқин кўринади. Фозил халқ сталинча шовинизм тазйиқи натижасида ўзининг минг йилдан зиёд вақт билан ўлчанадиган хазинасидан бемалол фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум бўлди. Минг йилликлар давомида бемалол оққан Нил Асвон тўғони билан тўсилгандан сўнг Мисрда қурғоқчилик бошланганидек имло ўзгаришидан асрлар давомида шаклланган ўзбек тили табиатидаям жиддий салбий ўзгаришлар юз берганини ҳеч қим инкор этолмаса керак.

Сталин 1929, 1940 йиллардан ўзбек тилининг асосига зарба берган бўлса, 1950 йилда уни бошқа тиллар қатори ўлимга маҳкум этди. Халқлар «ота»сининг «Правда» газетасидаги ҳукмномасида шундай сўзлар бор: «Икки тилининг бир-бирига қўшилувчи оқибатида янги учинчи тил пайдо бўлади, деб ўйлаш мутлақо хатодир... Аслида эса қўшилув натижасида бир тил голиб келиб, ўз сўз бойлигини сақлаб қолади ва келажақда ўзининг табиий оқими билан ривожланади, иккинчи тил эса аста-секин ўз сифатини йўқотиб бориб,

охир-оқибатда ўлишга маҳкум бўлади». Доҳий ўз ҳукмини: «Рус тили ҳамиша ғалаба қозониб келган», деб тугатади.

Жаҳолатдан жаҳолат тугилади. Сталинча жоҳиллик давлат сиёсатиغا айланди. Сталинча жаҳолатпарастлар жонжаҳдлари билан буюк доҳий ғояларини амалга оширишга киришиб «улкан ғалаба» ва мансабларга эришдилар. Масалан, мухтор жумҳуриятларнинг бирида ноҳия маориф бўлимини бошқарган бир жоҳил ўз ноҳиясидаги барча миллий тилдаги мактабларни бекитиб ташлагани эвазига жумҳурият Маориф ноziри этиб тайинлангани маълум. Сталин маърифатли эди деб, исботи учун унинг шеър ёзганини мисол келтириш мумкин. Лекин, ҳақиқат шундаки, одам жуда кўп китоб ўқиши, бир неча тилини билиши, бадиий ижод билан шугулланиши, бироқ, у шу билан бирга ўта жоҳил, маърифат кушандаси бўлишиям мумкин. Масалан, Искандар Мақдунийга ўз даврининг буюк олимлари, шу жумладан, буюк Аристотел сабоқ берган. Искандар ўша давр учун жуда юксак билим эгаси бўлган. Бироқ, у дунёни забт этиш йўлида нечача халқларнинг бошига кулфат бошлаб борганини ҳам билмиш.

Эки мушхур рус мусаввири В. Верешчагинни олиб кўрайлик. Ўша даврнинг буюк кишилари қаторида саналган бу истеъдодли рассом Чор Россияси Ўрта Осиё халқлари устига юриш бошлаганда бир қўлида мўйқалам ушлаб қонли жангоҳларни чизгани, иккинчи қўлида милтиқ ушлаб бегуноҳ одамларни отгани маълум. Ижоди қанчалик пеш қилинмасин, унинг жоҳил бўлгани ҳақидаги ҳақиқатга шак келтира олмаймиш. Мана шу юриш давомида гўдакларга ўқ узишдан бош тортган оддий рус аскарлари отиб ташлангани ҳам тарихий ҳақиқатдир.

Жаҳолат ҳукмрон давр ҳамиша инқироз давридир.

Бугун Орол фожиаси ҳақида сўз юритганда, энг аввало, пахта яккаҳоқимлиги сабаб қилиб кўрсатилади. Буни инкор қилмаган ҳолда, бу фожа келиб чиқишига ҳам маърифатсизлик сабабчи деб таъкидлашни истардим. Ахир, пахта яккаҳоқимлиги ер кушандаси эканини англамаган кишиларни қандай қилиб фозил, деб аташ мумкин.

Агар боболаримизнинг фалсафий дунёсига бағишланган ноёб илмий тадқиқотларни ўқиган бўлсангиз улар ўша даврдаги турли фалсафий мактаблар билан яхши таниш бўлганлари, ўз асарларида бошқа фалсафий оқимлардан ижобий фойдаланиб, бу илмда катта ўзгаришлар қилишгани атрофлича ёзилади. Биз бўлсак: шу етмиш йил ичида бирор бир фалсафий асар — на қадим, на замонавий файласуф асари оммабоп тарзда ўзбек тилига таржима бўлганини биламиш. Ўзбек зиёлиси бугунгача дунёнинг жуда кўп буюк файласуфлари асарларини она тилида ўқиш бахтидан маҳрум. Шу пайтгача уларнинг асарларидан бир саҳифа таржима қилинмаганини нима билан изоҳлаш мумкин?

Кинофильмларимиз ва адабий асарларимиздан маърифат

нури тобора узоқлашиб кетаётгани мана шу фожианинг оқибати эмасми? Қаҳрамонларимиз тобора жоҳил, бешафқат бўлиб бораётганини сезяйсизми? Яқинда мен бир япон киношуносининг совет фильмлари ҳақида билдирган мулоҳазасини ўқиб даҳшатга тушдим, аммо унинг сўзлари ҳаққоний эканлигига ишондим. «Сизлардаги кинофильмлар бешафқат, жуда бешафқат,— деб ёзади у.— Бу эса япон томошабинига нақадар ёқмаслигини билмайсизлар. Сизлар бутун фильм давомида бошқа халқларга хос бўлмаган тарзда бақириб гап-лашасизлар. Суҳбатларингиз ҳаминша эътирозга ўрин қолдирмайдиган қатъият билан айтилган «Йўқ!» сўзи билан бошланади. Сизларда ҳатто эру хотин ҳам бақириб-чақириб, бутун фильм давомида ўзаро келишмовчиликлари устида тортишадилар. Биз сизлар қачон жаҳл билан, қачон ақл билан фикр юритишингизни билолмай қийналамиз. Биз японлар эса ўзаро суҳбатлашганда, ҳатто бир-биримизнинг кўзимизга қармасликка ҳаракат қиламиз, токим нигоҳимизда бирор йилт этиб ўтган шубҳа суҳбатдошимиз дилини оғритиб қўямасин, деймиз. Суҳбатдошингизни тинглашга ўрганинг. Бизлар ҳам бир-биримизни тушунмаймиз, лекин, суҳбатдошимизни эшитишга, уни англашга ҳаракат қиламиз. Сизлар эса умуман бир-бирларингизни эшитмайсизлар, фақат таъкидлайсизлар, таъкид бўлгандаям бақириқ билан таъкидлайсизлар».

Япон киношуноси Фозил ва Жоҳил одам ҳақида гапиргандек туюлди назаримда.

Халқ сон билан эмас, балки сифат билан қадрланишини унутмайлик. Халқ сифати эса унинг маънавиятидир. Маърифатли халқни кичик деб бўлмайди. Агар кичик халқ дунёга Чингиз Айтматовни ёки «Шоҳнома»ни берган бўлса бундай халқни буюк халқ деймиз. Маърифатли халқнинг виждони тийрак бўлади. Виждон эса, Абу Али ибн Сино айтганидек, руҳ ва фикримизни туйғун қилмоққа биринчи воситадир. «Ҳар бир миллатнинг тараққий ва тоолийси ёшларнинг илм ва маърифатига, ҳунар ва санъатига боғлиқдир... «Илм ўқимоқ ҳар бир мўмин эру хотинга фарздир» демишлар. Донишмандларимиз «олим бўл, илм талаб қилувчи бўл ёки илм эшитувчи бўл, ҳеч бўлмаганда, шуларга муҳаббат қилувчи бўл, бешинчиси бўлма, ҳалок бўлурсан» демадиларму?

«...Маърифатли халқ шижоатли бўлур. Шижоат қалбнинг матонатидан, руҳнинг саломатлигидан иборатдир. Маорифдан, фунундан ва маданиятдан маҳрум қолган халқ жаҳолат панжаларининг орасида хамир каби эзилгандек, афъоли замимидан ҳам ўз нафсининг ёқасини бўшатоламас... Зероки, жаҳолат энг қўрқинч, фақир ва муҳтожликдан зиёда даҳшатлироқ бир мусибатдир», деб ёзади Абдулла Авлоний.

Тарих асосида халқ хотираси ётади. Д. С. Лихачёв айтганидек, одамнинг одамлигини кўрсатувчи ягона бисот хотирадир. Хотира эса вақтни енгувчи, ўлимни тан олмовчи куч. Хотира вақтнинг барбод этувчи кучига бас келадиган ёлғиз

воситадир. Хотира бор экан, ўтмиш бугун билан ҳамнафас бўлади ва бу ҳамдамлик натижаси ўлароқ келажакнинг ҳали унча аниқ бўлмаса-да, бўртиб чиқаётган хира қиёфаси кўрина бошлайди.

«Агар ўтмишга бўлган муносабатингни айтсанг, келажакнинг қандай бўлишини айтиб бераман», — дейди шарқ донишманди. Демак, халқнинг ўтмишга бўлган муносабати унинг келажакини белгилайди.

Нега одамлар тарих билан қизиқадилар? Бунинг жуда кўп изоҳи бор. Лекин, энг муҳими, одамлар тарих битикларидан ўзларининг бугунги сўроқларига жавоб топишга уринадилар. Одамлар бунга онгли интиладиларми, йўқми, албатта, бу муҳим эмас. Муҳими, тарих йўлларидан ўтган одамлар ҳаётимиз, юртимиз ва инсоният бугун ҳақида ўйлашга мажбур бўладилар, улар бугунги кун қадим замонларда бошланган жараённинг давоми эканини яхши англайдилар. Гўё биз саҳнадаги актёрлармизу кўҳна тарих эса ўз ишига пухта ва ҳозиржавоб донишманд суфлёрдир.

Тарихга бўлган қизиқиш хусусан жамиятнинг оқими қаяққа кетаётгани номаълум бўлганда янада ортади. Ўз даври идеалларидан кўнгли қолган, ижтимоий турғунликка маҳкум бўлган, аммо ҳаётини бойитишни истаган одам дилдаги шубҳаю гумонларга жавоб топиш учун тарихга мурожаат қилади. Жамият бўҳрони даврида, инсон ўзининг омма билан уйғунсизлигини сезар экан, у мана шу маънавий уйғунликни ўтмишдан топишга уринади.

«Ёлғон айтиш — қулнинг қисмати, озод одам қисмати эса ҳақиқатни айтишдир», дейди тианлик Аполлон.

Тирахни сохталаштириш касаллиги фақат бугун кўзга ташланаётгани йўқ. Жуда узоқ вақтдан буён Геродот, Мела, Плиний асарларида учрайдиган ва Танаис (Дон) дарёси ортида яшаган халқ номи сифатида келтирилган «торки» атамаси рус тарихчи олимлари томонидан «пирки» ёки «июрки» деб таржима қилингани атоқли олим Аброр Қаримуллиннинг «Татарлар. Этнос ва этноним» (Қозон, 1988 й.) асарида «тарихни бузишга уриниш» сифатида қайд этилади. Бундай чалкашликлар бир қатор ғарб, рус, арман тарихчиларининг китобларида ҳам учрайди. Тарих фани халқдан узоқроқ тутилгани бундай чалкашликларни кўпайтирди ва бу ҳаминша салбий оқибатларда намоён бўлди.

Тарихимиздаги янгича муноҳада билан қараш зарур бўлган масалалардан бири — Ўрта Осиёнинг, хусусан, бугунги Ўзбекистон ҳудудига кирган ерларнинг Чор Россияси томонидан забт этилганига оид илмий ишларда, дарсликларда учрайдиган «оқ доғлар» ва сохта хулосалардир. Чор Россиясининг боқийчилик сиёсатини оқлаш учун баъзи олимлар шу қадар ёлғон ва тўқима мулоҳазаларни айтишадикки, бу одамлар кўнглида равшанлик эмас, фақат шубҳа уруғи униб чиқиши учун замин тайёрлайди, холос. Масалан, Москвада

нашр этилган «Ўзбекистон ССЖ педагогик илми антологияси»га (1986 й.) кириш сўзи ёзган С. Ражабов, М. Хайруллаевнинг ушбу фикрларига нима дейсиз: «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши... билан эрон, араб, афғон, турк феодаллари истилосига барҳам берилди». Наҳотки, бир босқин бошқа босқинни йўққа чиқаргани мутараққий ҳодиса бўлса? Демак, мўғул истилоси Россияни швед, поляк, турк, тевтон босқинларидан сақлаб қолди, деб айтиш мумкин экан-да?!

Бугун мерос ҳақидаги ҳар қандай суҳбат йўналиши узоқ давом этган лоқайдлик натижаси ўлароқ юзага чиққан камчиликларга, келажак авлодлар олдида жавобгар эканимизга бориб тақалади. Бугун «Бу воқеаларга ким сабабчи?» деб берилаётган сўроқларга жавоб бериш, тавба-тазарруга қодир одамларни, мутасадди ташкилотларни кутиш вақти эмас, балки қадимий қўлёмаларни тезроқ халққа етказиш, вайрон обидаларни тиклаш, халқдан яширилган тарих ҳақиқатларини айтиш билан шуғулланиш айёмидир.

Ўзбек халқининг бой маданий меросига нисбатан узоқ йиллик лоқайдликни тезроқ бартараф этиш пайти келди. Ҳар бир халқнинг маданий мероси — халқ даҳосининг бутун қудрати жо бўлган бойлик, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган маънавий хазинадир. Минг йиллар давомида яратилган ва келажакда яратиладиган мерос халқнинг яшаш ҳуқуқини ва унинг ижодкорлик руҳини белгилайди.

Халқнинг маданий мероси — хоҳ обида, хоҳ кўриқхона, хоҳ муайян урф бўлсин — уларни барбод этувчи ташқи кучлар: эрозия, нам, ифлосланган ҳаво, одамнинг жоҳилона хати-ҳаракати, урбанизация, ёлғон таъсирида қолиб кетмаслиги керак. Ҳар бир инсон мана шу даҳшатли зугумлар олдини олиш учун ўзини маъсулиятли деб билмоғи керак. Худди шу мақсадда ташкил қилинган СССР Маданият жамғармасининг «Наше наследие», «Правда» газетаси қошида нашр этилаётган «Родина» журналлари каби халқимизнинг моддий ва маънавий меросини асраб-авайлаш, бу хазинани фаол ўрганиш ва халққа етказиш учун хизмат қилувчи «Мерос» номли ойнома нашрини амалга ошириш шарт. Ҳарқандай кечикиш халқимизнинг маърифат ва маданият йўлидаги интилишларига огир зарар етказиши.

Маданий меросимизнинг узвий қисмларидан бири миллий анъаналар, халқ феъл-атвори, асрлар давомида шаклланган одоб доирасидир. Уларни англаш ва ўрганиш масаласи маданиятимизнинг умуминсоний мазмунидан келиб чиқиб, бу миллий хусусиятлар шаклланиши — узилмас бир жараён бўлганини унутмагандагина амалга ошириш мумкин.

Ҳар бир халқ ўзига хослиги билан ажралиб туриши исботсиз ҳиқикатдир. Мана шу хослик халқнинг инсоният маданиятига қўшган моддий ва маънавий бойликларнинг қийматини белгилайди.

Ўзбек халқи урф-одати, феъл-атворига хос хусусиятлар

ҳам олис боболаримиздан қолган маданий мерос эканини англаш, тилимизни ҳимоя қилгандек, дилимизни ҳам бегона таъсирдан, лоқайдликдан ҳифз этишни ўйлайлик.

Ҳар бир халқ этикети, яъни одоб-русуми у яшаётган жамиятнинг ижтимоий тузилишига боғлиқ ва ундаги ижтимоий вазият таъсирида шаклланади ёки бузилади. Асрлар давомида шаклланган ахлоқ тушунчаларининг унутилиши миллий хосликнинг, халқ юзининг йўқолишига сабаб бўлади. Муайян воқеага ҳар бир халқ ўз одоб-русумидан келиб чиққан ҳолда муносабат билдиради: ё маъқуллайди, ё рад қилади. Бу халқимизнинг аёл кишига нисбатан муносабатида ҳам аён кўринади.

Асрлар давомида аёлни улуғлаш адабиёт ва санъатнинг мангу мавзуси бўлди. Аёл бадани ҳар қандай либосдан гўзалдир, деб билган қадимий юнонлар уни яланғоч тасвир этдилар.

«Аёлга муҳаббат туйғуси ҳар қандай ҳирсий иштиёқлардан мустасно бўлиши керак, чунки у ўз бағрида тирик мўъжизани — гўдакни авайлаб юради» (Межелайтис). Шарқ учун демак, ўзбек учун қўлидаги гўдакни бағрида босиб турган аёл — нафосат, гўзаллик, шу билан бирга фалсафий моҳиятга эга бўлган муқаддаслик рамзидир.

Айнан мана шу фалсафий моҳият, ўзбек урф-одати, феъл-атвори моҳиятидан келиб чиққан ҳолда жумҳурият ҳукумати олдида кейинги пайтда киноэкранларни тобора эгаллаб олаётган фаҳшга қарши тадбирлар ишлаб чиқиш масаласини қўйиш шарт, деб ўйлайман. «Кичкина Вера» фильмига ўхшаш бадий ленталар, Тошкент циркида болаларга намоёйиш қилинаётган эротик мазмунли рақс шоулари, Навоий шаҳридаги Марказий универмаг олдида олти нафар яланғоч аёллар ҳайкалларининг ўрнатилиши ўзбек халқи турмуш тарзига, унинг руҳий дунёсига раҳна солишини, унга қаратилган кучли зарба бўлишини қачон англаймиз? Бу масалани мутасадди ташкилотлар ўйлаб кўришлари зарур. Улар доно шоирнинг:

Агар шаҳватга дил берсанг,
Бўлур қалбинг қаро кам-кам...

— деган сатрларини унутмасинлар.

Бу мулоҳазаларни киносанъатига, ҳайкалтарошликка қарши қаратилган деб тушунмасдан, халқимиз ахлоқ тушунчаларига, ҳали шаклланмаган мурғак дилларга асорат қолдириши мумкин бўлган салбий ҳодисага қарши қаратилган, деб қабул қилинишини истардим.

Тарихий шароит ўзбек ёзувчисидан фақат адабий иш билан шуғулланмай балки ҳаётимиздаги сталинча қатағон, брежневча турғунликнинг бугунги кўринишларига қарши курашишни, халқ манфаати, тил ва дил ҳуқуқига оид ҳар бир масалага фаол аралашини, она халқини маърифат ва ҳуррият

ЯНА МАЪРИФАТ ҲАҚИДА

Биз оғир даврни бошдан кечирдик. Сталинизмнинг қонли қатағони ва Брежневнинг тургунлик ҳокимияти бизга жуда аянчли ва даҳшатли мерос қолдирди. Бу мерос тогдек залвори билан елкамизни эзиб, қаддимизни букиб, қалбимизни ишончсизлик билан тўлдирди. Қадни тиклаш, қалбни ишонч ёғдуси билан ёритиш эса оғир ва машаққатли кечмоқда.

Орол денгизининг қуриб бораётгани, туғилиши билан ўлаётган чақалоқлар сонининг тобора ортиши, аёлларимизни камқонлик деган вабо тобора кўпроқ қираётгани, неча минг йигитларни мажруҳ ва қурбон қилган мақсадсиз афғон уруши, еримизнинг ёвузона заҳарланиши, шаҳар ва қишлоқларимиз устида атом бомбаси портлаганда пайдо бўладиган даражадаги экологик фалокатлар хавфининг чарх уриши, пахта яккаҳоқимлиги туфайли она юртимиз табиатининг горат этилиши, пахта экиб пахтага ёлчимаган, мева-чева ўстириб ўзи емаган деҳқоннинг ҳам моддий, ҳам маънавий қашшоқланиши, саратон офтоби куйдирган, кузак шамоли изғиган далада ўз соғлиғинигина эмас, ўз орзу-ҳавасини ҳам йўқотган болалар тақдири, ота-боболардан мерос бўлиб қолган осори-атиқаларнинг унутилиши, қўлёмаларнинг ўтда ёниши-ю, сувда оқиши, обидаларнинг вайронага айланиши, миллатнинг дили бўлмиш тилнинг тараққиётдан маҳрум бўлиши, унинг бошига «ўлик тил»га айланиш хавфи тушиши... Мана бизга қандай мерос қолди.

Бу ҳам етмагандек, даҳшатли мерос чангалидан қутилиш чорасини топишга уриниб қийналган халқ бошига лаънат ёғила бошлади. Уни аввал ўғрига чиқариб, пешонасига «ўзбек иши» деган қора тамга босишди. Аммо халқим пешонасидан тинмай оқиб турган шўр бу тамгани ўша заҳоти йўқ қилди. Энди бўлса унга «миллатчи», «муштумзўр» деган айбнома ўралган тошларни отишмоқда.

Бирок,

Халқимга отилган тошларни йиғсам,
Паст бўлиб қолади ҳатто юксак тоғ.
Халқимга отилган тошларни йиғсам,
Унинг дардларидан бўлмас оғирроқ...

Агар мендан: «Юртимизнинг хароб этилган табиатини, одамларнинг ишонччи йўқотган дилини, халқнинг эгилган қақдини тиклайдиган куч борми бу жаҳонда?» — дея сўрашса, мен: «Бу қудрат — она халқимизнинг мероси, унинг тари-

хи, маърифати!» — деб жавоб берган бўлардим. Бугунги кунда ўз ўтмишини унутган, ўз она табиатини бегонадек топтаган, ўз аждодлари урф-одатларидан кўз юмаётган, ўз она тилини қадрлай билмаган одамлар нақадар кўпчилигини бирор бор ўйлаб кўрганмисиз. Шундай бўлган тақдирдаям мен уларни тўла айбаламайман. Турмуш онгни белгилайди дейдилар. Етмиш йил ичидаги зўравонликка, жаҳолатга асосланган турмуш тарзини шу кўйга солди. Бир пайтлар Эронда туркий оилаларда туғилган ўғил болаларнинг бошмалдоғи, қўлида қилични маҳкам ушлаёлмасин деган ниётда, қирқиб ташланган бўлса, сталинча миллий сиёсат арбоблари инсоннинг дилига тажовуз қилдилар. Токи, инсон ўз аждодлари тарихидан беҳабар, улар қолдирган маърифат хазинасидан бебаҳра, ўз она тилига нописанд бўлсин дедилар. Бу арбоблар жуда доно эдилар, улар келажакни олдиндан кўра олардилар, «Ўз халқи ўтмишини унутган, юрагида аждодлар ёди ўчган одам маънавий ўлимга, маънавий касалликка маҳкуmdir», деган ҳикматни жуда яхши билардилар. Улар фақат шундай одамлар ўзини боқиб турган она туپроқни заҳарлашни гуноҳ деб билмай, ичиб турган суви устига ҳожатхона қуришни айб билмайдиган бўлишларини тушунардилар. Мен бу ўринда, қанчалик оғир бўлмасин, яна бир даҳшатли аҳвол ҳақида гапирмасдан ўтолмайман. Бу ҳақда гапириш жуда оғир ва жуда уят. Аммо у бор экан, уни тан олмаслик, у ҳақда гапирмаслик қўрқоқлик ва номардликдир. Бу жумҳуриятимизда сўнгги йиллар ичида оталар ўз қизларини, akalар ўз сингилларини зўрлаш ҳодисаси тобора кўпайиб бораётганидир. Бундан ортиқ жаҳолат бўладими? Ахир ҳатто биз ханузгача қоралаб келадиган ўша қолақ феодализм давридаям бундай бўлмаган-ку! Наҳотки бу ҳодисаям «ривожланган социализм жамияти» учун хос бўлса! Ҳа, бу ўша келажакни олдиндан кўра билган арбоблар сиёсатининг самарасидир. Бу ўша дилимизни имондан айирган сиёсатдонлар ишнинг натижасидир.

Дилимизни тобора шафқатсизлик, ёвузлик эгаллаб олаётганини сезиясизми? Бу ҳақиқатга ишонмай қолган одамларнинг фақат кучга, зўравонликка тобе бўлаётганидан дарак эмасми? Ўзбек киноларида йилдан-йил миллати номаълум шахслар ўзбек кишинини ҳар сифатда талқин этаётганини биласизми? Бу ўз она халқи дардини, қайғусини англашни истамаган, ҳатто шу халққа мансуб бўлганидан уяладиган манқурт фарзандлар иши эмасми? Биз кунма-кун ҳеч нимага ишонамай бораётганимизни сезиясизми?! Бизни бу даҳшатдан қутқарадиган куч борми? Бор! Бу куч — маърифат.

Фақат маърифат бизни маънавий тушкунликдан халос этишга қодир.

ИҚТИСОД СОҲАСИДАГИ МАЪРИФАТ — халқ хўжалигига бугунги кун фан ва техникаси ютуқларини олиб кириш, ҳар бир мутахассиснинг маҳоратини оширишгига жамиятнинг иқтисодий бўрондан эсон-омон олиб ўтиши мумкин.

**СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ СОҲАСИДАГИ МАЪРИ-
ФАТ** — инсон сихат-саломатлигини кўриқлаш инсоний
бурчи бўлган шифокорлар малакасини ошириш, касалхона
ва амбулаторияларни замонавий талабларга мувофиқ
жихозлаш демакдир.

ЭКОЛОГИК МАЪРИФАТ ватанга муҳаббат уйғотувчи,
она табиатимизнинг ҳар бир унсурини кўзқорачигимиздек
асрашга ўргатувчи, ота-боболаримизнинг муқаддас удумлари-
ни унутиб бораётган деҳқонни ибтидоий тушунчалар: ердан
олиш билан бирга унга ўз меҳрини беришга, уни заҳарла-
масликка, сувни булғамасликка ундагувчи воситадир.

МАЪНАВИЙ МАЪРИФАТ давримизнинг чигал жум-
боқларини ечишга ожиз, йўлини йўқотиб қўйган ва тобора
чорасизликдан алам чекаётган одамни қутқариш учун хизмат
қилиши керак. Бу иқтисодий таназзул ҳаминша маънавий
таназзулни келтириб чиқаришини, бунинг оқибатида жино-
ятчилик, ўғирлик, қотиллик, талончилик борган сари куча-
йиб бориши ва бунга қарама-қарши равишда оммада бе-
фарқлик ҳам авж олишини унутмаслигимиз керак. Унутма-
ган ҳолда ҳар бир инсон дили учун курашмоғимиз керак. Бу
курашда айниқса маориф, матбуот, радио-телевидение, кине-
матография, театр жуда муҳим ўрин тутади. Биз мактаблар-
даги аҳволни тубдан яхшилашимиз, ўқувчи чуқур билим
олиши учун бор шароитларни яратишимиз, янги дарсликлар
ёзишимиз ва энг аввало ўқувчиларда эркин фикрлаш, шахсий
мулоҳазасига эга бўлиш хислатларини тарбиялашимиз керак.

ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ МАЪРИФАТ жамиятимиз ўзга-
ришга юз тутган бугунги шароитда жумҳуриятимизнинг ҳар
бир фуқароси миллий онги ўсишига, миллат манфаатларини
англашга, тил равиқи учун курашишга, миллий иқтисодий
ва маданий мустақиллик учун курашишга, демократик
анъаналарни ҳаётимизнинг тош қотган қатламларига сингди-
ришга, инсон ҳуқуқларини барқарор этишга хизмат қилади.

Кўп йиллик миллий сиёсат оқибатида бошқа совет
халқлари қаторида ўзбек халқининг ҳуқуқи ҳам паймол
этилди, унинг суянчиқ тоғи, миллий қадриятлари асоси —
илмий-маданий меросидан, тарихидан айириш учун мажбу-
рий тарзда имло ўзгартирилди, туб аҳоли тили рус тили
таъйиқи остида четга сурилди. Рус кишиси Ўзбекистоннинг
хоҳлаган бурчагида ўзбек тилига эҳтиёж сезмаган тарзда, ўз
она тилидан бемалол фойдаланган бир пайтда, ўзбек кишиси
ўз тугилган юртида бундай ҳуқуқдан муҳрум бўлди ва
бўлмақда. Тилимизга давлат мақоми берилгани ҳақидаги
қонуни бу ноҳақликка барҳам бериши керак.

Ҳозир ҳам муайян доиралар, хусусан, баъзи марказий
вазирлик ва корхоналарда ўтирган айрим шахслар ўзбек
халқи худди аввалгидек ўз юртида ҳақ-ҳуқуқсиз бўлишини
истайди. Ҳатто шундай бўлиши учун бор кучини ишга со-
лишга ҳаракат қилишмоқда. Албатта улар бу хатти-ҳара-
катларини «умумдавлат манфаатлари» ва «интернационализм

ақидалари»ни химоя қилиш ҳақидаги сафсаталари билан яширадилар.

Жамиятдаги ҳар қандай инқилобий ўзгариш фақат маънавийят билан, маърифат билан йўғрилган тақдирдагина муваффақиятга эришади. Кечаги қора ўтмишимиздан қолган «мерос»га қарши курашиш, унинг фалокатларини бартараф этиш учун бизга халқимизнинг асрлар қаъридан етиб келган меросигина кўмак бера олади, холос. Бу муқаддас мерос ва бугунги ҳаракатдаги мутараққий ғояларнинг бирлиги жамиятимиз юксалишини таъминлайди.

СИЁСАТ СОҲАСИДАГИ МАЪРИФАТ ҳар бир фуқарони жамиятимизда кечаётган воқеаларда фаол иштирок қилиш учун зарур мактаб бўлиб, шу пайтгача халқ номидан иш кўриб, аслида эса халқ манфаатларини тариқчайм ўйламайдиган корчалонларга муносиб зарба беришга қодир кучларни тарбиялайди. Қишлоқдаги деҳқон, корхонадаги ишчи, муассасадаги мутахассис, ташкилотдаги зиёли, мактабдаги талаба ўз ҳақ-ҳуқуқини таниши аслида халқнинг ҳуқуқини тиклаш учун асос яратади. Бу ўз-ўзидан бўладиган осон иш эмас. Бунга энг аввало бор бюрократик аппаратлар тиш-тирноғи билан қарши. Чунки ўз ҳақ-ҳуқуқини таниган одам бекордан-бекор бош эгмайди, ҳақини танимаган одамни эса хоҳлаган одам ерга топтай олади.

Бугун мени қийнаётган яна бир масала устида тўхтабмасдан иложим йўқ. Бу кино-телеэкрапларини тобора эгаллаб олаётган фахш ва бузуқчиликни тарғиб қилаётган фильмларга бўлган муносабатимиздир. Ҳатто бугунга келиб бундай иллат «Ўзбекфильм» киностудиясида суратга олинган фильмлардаям кўпайиб бормоқда.

Биз халқимизнинг асрлар давомида шаклланган миллий урф-одатларини, миллий анъаналаримизни келажак наслларга бекаму кўст етказишни ўйлайдиган бўлсак, бу ҳодисага қарши курашиш йўллари излашимиз шарт. Миллий маданий мустақиллик ҳақида гаплар қуруқ бўлмасдан, шу йўлдаги биринчи тадбирлар халқимизнинг ўзига ҳослигини сақлаб қолишга қаратилмоғи лозим.

Тошкент циркида ўтказилган «Ўзбекистон маликаси» кўригига ўхшаш тадбирлар назаримда офат пайтидаги базмга ўхшайди. Бу Орол бўйларида яшаётган ҳар 1000 та аёлнинг 900 таси камқонлик касали билан азоб чекаётгани, яшаш жонига теккан, ўзига ўт қўйиш билан бизни лаънатлаган она-сингилларимиз, туғруқхоналарда туғолмай жон бераётган аёллар фожиасидан кўз юмиш, қўлларини тошдан қаттиқ қадоқ босган, юзларини қуёш куйдириб юборган, машаққатли меҳнатдан ногирон бўлиб қолган оналаримиз устидан кулиш эмасми?!

Ўзбеклар ҳеч қачон ўз қизларини базорга солмаганлар. Бу халқ ўз фараандларини ҳамиша умуминсоний муқаддас мезонлар: меҳр-шафқат, самимият, ибо, ишчанлик каби ҳислатларнинг муқаммаллиги билан баҳолаб келган. Агар қўлла-

рида газчўп ушлаб қизларнинг қоматини ўлчашга мойил уддабурон кўрик ташкилотчилари: «Биз бу тадбирни халқимиз маънавиятини ошириш учун, унинг ҳақ-ҳуқуқини тиклаш йўлида ўтказдик», дейдиган бўлсалар, бизни лақиллатадилар, холос. Биз уларга: «Ўзини бозорга солиш халқимиз удумларига мос эмас. Бу фақат зарар келтиради. Ҳақ-ҳуқуқ масаласида бўлса, ўзбек юртининг бепоён далаларида тонгдан-оқшомгача азоб билан ишлаётган қизларимиз ҳуқуқсизлигини кўпайтириш учун хизмат қилади», деб айтаемиз. Бу кўрик мутасаддилари ичида халқимиз ишонган шоир ва ёзувчиларнинг борлиги эса мени гоёат ажаблантиради. Ҳолбуки, улар чиройли қизларни томоша қилиш билан шуғулланиш ўрнига, бугун дардини кимга айтишни билмаган одамлар ҳасратини эшитишлари керак эмасми?!

Мен «Маърифат шижоатдир» номли мақоламда: «Ўз даври идеалларидан кўнгли қолган, ижтимоий тургунликка маҳкум бўлган, аммо ҳаётини бойитишни истаган одам дилидаги шубҳаю гумонларга жавоб топиш учун тарихга мурожаат қилади», — деб ёзган эдим. Агар биз яқин давр ичида ичи саволга тўлиб кетган одамга мана шу сўроқларнинг жавобини топишга имкон яратмас эканмиз жуда кўп нарсаларни бой берганимизни билмай қоламиз. Унда биз олдидаги тўсиқни енгиш учун фақат куч ишлатишга қодир оломон билан тўқнашамиз. Бу тўқнашув жуда даҳшатли бўлиши мумкин. Айнан мана шунини англаган ҳолда ҳар бир инсоннинг зулмат босган онгида тафаккур чирогини ёқиш учун курашайлик.

Оролни қутқаролмасак, Орол билан бирга жуда кўп одамлар дилидаги ишончнинг йўқотишимизни англайлик. Она тилимиз ҳуқуқини қозғоғда тиклаб, амалда тиклабмасак, бу билан бутун бир халқ ишончини йўқотиб қўйишимизни англайлик. Ҳар қандай сўроқ ўз жавобини топсин. Ҳар қандай адашган ўз йўлига чиқиб олсин. Ҳар қандай эгилган қад ўзини тикласин.

1988

КўНГЛИМИЗДА ЮЛДУЗЛАР ЧАҚНАСИН...

Жамиятимизда покланиш жараёни кетаётган бир пайтда, қайта қуриш ва ошкоралик сингари табаррук тушунчалар одамлар онгига сингиб бораётган бир пайтда ижодкор нималарни ўйлаши керак? У нима учун кўйиниши ва қайси муаммолар устида бош қотирмоғи лозим? Ўзининг айтган сўзи, ёзган асари билан одамларнинг кўнглида янги умид-истаклардан ташқари собит ишонч, истиқболга умид кўзи билан қараши туйғуларини уйғота олиши ҳам

шоир, ёзувчининг вазифасига киради. Бу суҳбат шу хусусда...

ЗЕБО МИРЗО: Аввало, бугунги ўзбек адабиёти ва унда кечаётган жараёнлар ҳақида бир-икки оғиз гапирсангиз.

ХУРШИД ДАВРОН. Бугунни жамиятимизнинг ҳамма соҳаларида янгиланиш кетаётган замон десам бўлади. Адабиёт мана шу янгиланиш курашининг кундалик дафтари, ҳақиқат кўзгуси бўлмоғи керак. Баъзилар хусусан ўзбек адабиёти шу ўринда оқсаяпти, дейиши турган гап. Бу бир томондан тўғри, иккинчи томондан тўла бўлмаган фикрдир.

Адабиёт қандайдир ишлаб чиқариш корхонаси ҳам эмас, адабиётда мажбуриятлар олинмайди. У ҳақда сон кўрсаткичлари билан эмас, балки муайян руҳ, виждон, юрак, ақл сифатлари орқали мушоҳада юритмоғимиз зарур. Бугун биз ёзаётган асарларимизнинг халқимизга бера олиши мумкин бўлган маънавий қудрати, салмоғи ҳақидагина гапиришимиз шарт, деб ўйлайман. Бугун биз йиллар давомида мутеликка маҳкум этилган, улугвор ташбиҳлар билан аталиб, аслида оддий бир ижрочи бўлиб қолган халқимизга бор ҳақиқатни айтишимиз керак, унинг яратувчилик қудратини уйғотишимиз керак. Қолган барча биз кўзлаган мақсадлар мана шу фаолиятимизда ўз ифодасини топгандагина амалга ошади.

Адабиётда олдинги йиллар рўй берган турғунлик ҳолатини қандай изоҳлаш мумкин. Буни жуда содда изоҳласак мана бундоқ бўлади: ёзувчи нима ҳақда ёзишни, танқидчи қандай шарҳлашни, нашриётчи қандай китобни нашр этиш кераклигини худди келишиб олишгандек олдиндан билишарди, яъни чизиб қўйилган катакдан чиқишни ўйлашмасди. Мана шундай пайтда асл шоирларнинг шеърлари чоп этилиши қийинлашиб бораверади. Ахир, Рауф Парфи, Абдулла Ориповга ўхшаган шоирларнинг китобхон хузурига бориши осон бўлди-ми? Бугун биз уларнинг шеъримиз учун кимлар эканини англадик. Лекин, очигини айтиш керак, бу шоирлар озмунча нарсани йўқотишдими? Улар билан бир пайтда ёза бошлаган ва бошлаши билан замонасозлик йўлидан кетган шоирларчи?! Уларнинг то ҳозиргача кечаётган «бахтли давронини» қандай изоҳлаш мумкин? Бугунга келиб қарасак, Рауф Парфи билан бир пайтда ёзишни бошлаган ўртамиёна, аммо раҳбар лавозимида ишлаган шоирнинг китоблари дўконларда кўرғазмага қўйилгандек тахланиб турибди. У чиқарган китобларнинг сони, ҳажми ва тиражи Рауф Парфи, Абдулла Орипов китобларига қараганда икки баравар кўп...

М. Мана, ҳозир Бутуниттифоқ китобхонига Булгаков, Платонов, Ахматова, Набоков каби ижодига табу тамғаси босилган адибларнинг асарлари кенг етказиб берилмоқда. Мана шу жараён ҳақида нималар айтишингиз мумкин?

Х. Д. Бу жуда муҳим, жамиятимизда демократик асослар тикланаётганлигидан далолат берувчи ҳодисадир. Бироқ, ўзимизда худди шу йўналишда олиб борилаётган ишлар: Чўлпон,

Фитрат, Бехбудий асарларини чоп этиш ҳамон амалга ошмайпти. Уларнинг бир-иккита асарини босиш билан иш битмайди. «Хўш, босилгани билан нима бўлади?» дейдиганлар топилади. Мен уларга «Адабиётимизнинг, демак бизнинг бағримиз тўлади!» деб айтган бўлардим. Қолаверса, мени фақат бугина ташвишлантирмаяпти...

М. Биз мана шу ҳақда, яъни Сизни нималар ташвишга солаётгани ҳақдаям билишни истардик.

Х. Д. Энг аввало — халқимизнинг қадимий меросига бўлган муносабат. Ҳар бир халқ мероси — ўша халқнинг онаси десак адашмаймиз. Халқ мана шу она этагини тутибгина улғайиб боради. Шунинг учун меросга бўлган муносабатимиз онамизга бўлган муносабатимиздек муқаддас туйғулар билан йўғрилган бўлиши керак. Бизда эса баъзан меҳр-муҳаббат ўрнида лоқайдлик, менсимаслик ва бетамизликни кўриб нима қилишингни билмай қоласан.

Мана, яқинда эндигина таъмирдан чиққан Бухоро Аркининг бир қисми ағдарилиб тушди... Не-не қадимий ёдгорликларимиз турли корхонаю ташкилотларнинг омборхонасига айлантириб қўйилган.

Халқнинг ўз меросига нисбатан муносабатига қараб унинг инсоният тараққиётида тутган ўрни ҳақида гапириш мумкин деб ўйлайман. Тазлиқда ёдгорликларимиз: қўлёмалар, обидалар, қадимий куй ва дostonларимизга бўлган муносабатимизни тубдан ўзгартиришимиз керак.

Мени ташвишлантираётган нарсалардан яна бири партия ва давлат ташкилотларида ишлаётган баъзи ходимларнинг, энг аввало, баъзи раҳбарларнинг маданиятдан, адабиётдан, маърифатдан узоқлашиб қолаётгани. Махсус олий ўқув юрларида қандай дарслар ўтилиши ҳаммага маълум: инженер фақат техник фанлар, кимёгар фақат кимё, агроном фақат қишлоқ хўжалигига оид, медик эса фақат медицинага оид илмларни билиши талаб этилади, холос. Адабиёт, одамгарчилик, инсонийликдан сабоқ берувчи бу муқаддас хазина эса ўрта мактаб остонасида қолиб кетаверади. Қолаверса, мактабларимизда адабиёт ўқитиш шу даражада ибтидоийки, энди қўяверасиз!

Мен меҳнаткашларимизнинг турмушини яхшилаш билан шуғулланувчи айрим ўртоқларнинг одамлар арз-ҳолига нисбатан лоқайдлигининг туб моҳиятини мана шу маърифатсизликда деб биламан. Адабиёт — инсонга муҳаббат илми. Бу илмдан беҳабар раҳбар, масъул ходим ҳеч қачон ўзининг қаршисида юрагидаги дардини тўкиб ўтирган инсон сўзини англаёлмайди.

Яқинда ёзувчилар, ишчилар, актёрлар, партия ва совет ходимларининг бир гуруҳи билан қардош республикада бўлдик. Сафаримиз қаригач, мезбонлар меҳмонлар шарафига тузатган дастурхон устида дўстлик, биродарлик ҳақида қизгин сўзлар айтилди. Айниқса, мезбон шаҳар «мэри» ўз она халқининг буюк шоирлари шеърларини ўрнига қўйиб,

қўшиб келтирганлари бизни қойил қолдирди. Мана шу ҳайратимиз ҳали сўниб улгурмай, делегациямиз раҳбарларидан бири ўзининг «билимдонлиги» мезбонниқидан ҳеч қолишмаслигини исботламоқчи бўлгандек, даврада ҳурматга сазовор бўлиб ўтирган ҳар иккала элга машҳур ёзувчимиз Саид Аҳмад акага қарата:

— Саид Аҳмад ака, илтимос, шеърларингиздан ўқиб бериб, мезбонларни бир лол қолдиринг, — деб қолди.

Бошлигимизнинг «донолигидан» ноқулай аҳволга тушган адабимизни яна мезбон шаҳар «мэри» қутқариб қолди:

— Саид Аҳмад ака шеър ўқисалар «Қирқ беш кун» чидайдиган мард борми? — деди у ва гапни бошқа ёққа буриб юборди.

Шундаям гап нимадалигини тушунмаган меҳмон Саид Аҳмад ака шеър ўқимагани учун ранжиб қолгани унинг юзидан шундоқ кўриниб турарди.

Агар хоҳласангиз яна бир шунақа воқеани гапириб берман. Республика маданиятини бошқариш билан боғлиқ ташкилотларнинг бирида Навоий ҳақида, буюк бобомизнинг асари ҳар бир ўзбек хонадонида туриши учун унинг китобларини шарҳлар билан нашр этиш зарурлиги устида гапириб ўтирганда, бир ходим:

— Ҳайронман Навоийнинг нимасини тушуниш қийин экан, нимасини шарҳлаш керак? Ахир мен куни-кеча ўқиб чиқдим. Худди бугунги тилимизда ёзиб қўйган-ку!— деб қолди.

Нимани ўқиган экан, деб секин-аста суриштирсам, у киши буюк шоир дostonларидан бирининг насрий баёнини ўқиб, «Навоий ёзгани шу» деб юрган эканлар.

«Маданият тарихини билмай маданиятли киши бўлиш мумкин эмас», деган эди Максим Горький. Қолаверса, мана шундай раҳбарларга боғлиқ бўлгани учун шу найтгача Абдулла Қодирий уй-музейини очиш, Гафур Ғулумга ҳайкал тиклаш масалалари судралиб келмоқда. Тошкентда қадимий шаҳар мемориал комплексини ташкил этиш масаласи ҳал этилмапти.

Тез орада улуғ бобокалонимиз Алишер Навоийнинг муборак 550 йиллиги ўтказилади. Хўш, Тошкент ҳар бир ўзбек, фақат ўзбек эмас, ҳар бир совет кишиси учун азиз мана шу қутлуғ байрамга қандай тўёна билан бориши мумкин? Ҳаммамизга маълумки шахримиздаги шоир ҳайкали давр талаби нуқтаи назаридан эскириб қолган. Балки мана шу байрам сабаб янги ҳайкал — улуғ мутафаккирнинг даҳосига тенг улуғвор ҳайкал тиклаш керакдир?!

Мен янги китобимни «Қақнус» деб атадим. Яқинда у босмадан чиқди. Қақнус — янгиланиш, покланиш рамзи. Биласизки, ривоятга кўра қақнус оловдан бор бўлади. ўлгандаям олов бўлиб, ёниб тугайди. Китобга буюк Нозим Ҳикматнинг: «Мен ёнмасам, сен ёнмасанг, биз ёнмасак...» деган сатрларини эниграф қилиб олдим.

М. Шу китобга кирган шеърларингиздан бирини ўқиб берсангиз.

Х. Д.Бажонидил.

Ўз тилини унутган халқнинг
боғларида ўсган гулларни
чирмаб ухлар заҳарли илон.

Ўз тилини унутган халқнинг
осмонида норламас қуёш —
нур ўрнида тўкилади тош.

Ўз тилини унутган халқнинг
уйқусида асло ором йўқ —
тегиб турар курагига ўқ.

Ўз тилини унутган халқнинг
мозорида — аждодлар қабри
узра қўяр болалар тикан.

М. Сиз ўз шеърларингизда тез-тез тарихга мурожаат қилиб турасиз, бунинг сабабини қандай изоҳлайсиз?

Х. Д. Самарқандда туғилганимдан бўлса керак. Бу ҳазил эмас, чиндан айтяпман. Албатта, бошқа сабаблар ҳам бор. Биринчидан, менинг ўйлашимча бугун бўлиб ўтаётган ҳодисалар шу қадар кўпки, улар худди кино лентасидек лип-лип ўтиб кетмоқда. Уларни фикран англашга, идрок этишга улгуролмаяпмиз. Тарихдаги ҳар бир ҳодисани эса бемалол кузатишимиз, тафаккурдан ўтказишимизга имконият бор. Қолаверса, бу албатта иккинчидан, узокдан қарасак, яъни ўша олис XII, XIV, XIX асрлардан туриб қарасак бугуннинг жуда кўп қирраларини бошқача, аниқроқ кўра бошлаймиз. Нима бўлгандаям, ёлғиз хотирагина одамни одам қилиб турган мўъжизавий бойликдир.

Тарих — бу қуёшга ўхшайди. Унга пешвоз қараб юрсанг, пешонанг ёруғ, йўлинг норлоқ, кўзларинг нурли бўлади. Унга орқа ўгирсанг, фақат соянгни кўрасан, холос.

М. Тарих ҳақида гапирарканмиз, шу ўринда яна бир нарса устида тўхталасак дегандим. Хабарингиз бор. «Правда», «Известия», «Литературная газета»ларида бир қатор мақолалар эълон қилиниб, уларда Москва, Ленинград ва бошқа шаҳарлардаги тарихий помларни тиклаш зарурлиги, кейинги мақолаларда эса тикланаётгани айтилди. Ҳатто бутун бир шаҳар — Ижевск номи тикланди. Шу ўринда Тошкент шаҳри мисолида нималарни айтишни зарур деб биласиз?

Х. Д. Шаҳар топографик харитасидаги ҳар бир тарихий ном тарих, меросимиздир. У бугунги кунда яшаётган одамлар инон-ихтиёрида эмас, у тарих — ўтган, яшаётган ва келажак авлод омонати. Шу сабабдан ҳар бир тарихий номни авайлаб-асрашимиз шарт, бу бурчимиз. Шу нуқтаи назардан Тошкентда олис мозийдан бизгача етиб келган Бешёғоч, Хадра, Шай-

хонтоҳур каби тарихий номларни тиклаш керак. Очиғини айтиш керак, расмий қоғозларда бу жойлар номи янгича аталсаям, халқ барибир ўша эски номлар билан атаб келмоқда. Бу тарих мулкидан ҳеч қачон кўз юмиб бўлмаслигининг ёрқин мисоли.

Қадимда Тошкентнинг Шарқ шаҳарларига хос тарзда ўн иккита дарвозаси бўлган. Улар қуйидагича номланган: Лабзак, Тахташул, Қорасарой, Сағбош, Чигатой, Кўкча, Самарқанд, Камолон, Бешёғоч, Қўймас, Қўқон ва Қашқар дарвозалар. Ҳозир мазкур дарвозаларнинг бирортасиям сақланиб қолмаган. Аммо улар халқ ёдидан ўчгани йўқ. Коники, бу дарвозаларнинг ҳар бирининг тарихий ўрнида рамзий ёдгорлик — дарвоза ўрнатилса.

Ўтмиш фақат хону бойлар истибодиди эмас, шу билан бирга халқимиз маданияти тарихи ҳамдир. «Бизнинг ҳамма фожиямиз шундан иборатки, бизлар ҳаминша бугунга эмас, фақат келажакка қараш билан оворамиз. Кўнглимизга ёқмаган ишларни кўрганда, қўл силтаймиз-да, «келажакда бошқача бўлади», деб юраверамиз. Оддийгина ҳақиқатни унутганмиз, ўша ойдин ва ёруғ келажакка олиб борувчи йўллар қоронғи ва чигал бўлиб туюлган бугунимизда яширин», деб айтган эди Гоголь.

Инқилоб бу — ёлғиз эскиликни бузиш деб тушунган одамларга В. И. Лениннинг 1920 йилда ёшларга қарата айтган сўзларини эслатгим келади. У шундай деб айтганди: «Ёшларга таълим, тарбия ва билим бериш ишини эски жамаиятдан бизга мерос қолган материаллар асосида олиб бориш керак. Биз эски жамаиятдан бизга мерос қолган билим, ташкилот ва муассасаларнинг ҳаммасидан кишиларнинг куч ва восита запасидан фойдаланиш йўли билангина коммунизм қура оламиз». Бугун ҳам ҳақиқий инқилоб — қайта қуриш бормоқда. Улуғ Октябрнинг 70 йиллиги тантанасида қилинган доклад «Октябрь ва қайта қуриш: инқилоб давом этмоқда» деб бежиз номланмади.

М. Мана шу докладдан олган таассуротларингиз ҳақидаям гапириб берсангиз.

Х. Д. Очиғини айтсам, ошкоралик ва демократия принципларини тиклаш кенг йўлга чиқиб олмаганда, биз бугунги суҳбатимизда жуда кўп гапларимизни айтолмасдик. Бугун эса бу тарздаги гапларни ошқора гапириш совет матбуотининг бош фазилатларидан бирига айланган десам ҳам бўлади.

Ҳа, бугун ошқоралик ўзининг тўғри йўлига чиқиб олгандек... Узоқ йиллар яширилган фожиалар ҳақидаги ҳақиқатлар юзага чиқяпти. Энди мана шу ҳақиқатни эшитадиган, англайдиган инсонни — гражданини тарбиялашимиз керак.

Улуғ Октябрь тантаналарида қилинган докладда эса энг қувонтирган нарсая ўтмишда рўй берган хатоларимизга берилган принципиал баҳо бўлди. Чунки кейинги пайтларда, ошқоралик авжга чиққан сайин: «Бўлди, бас, хатолар ҳақида қанча гапириш мумкин? Ғалабаларимиз кўпроқ ва улуғвор-

роқ!» деган хитоблар янграй бошлади. М. С. Горбачевнинг мана шундай кайфиятларга муносиб баҳо бергани жуда муҳим бўлди. «Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади», дейди ўзбек халқи.

Бироқ, қардош халқлар партия ва совет, маданият ва фан арбобларининг ноҳақ репрессия қилингани ҳақидаги фактлар кенг ошкор қилинаётган бир даврда нега биз жиммиз? Нега Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Беҳбудий, Усмои Носир, Боту кабилар тақдирида рўй берган қора кечалар ёритилмапти? Гапириш шарт ва зарур. Бугун биз гапирмасак, эртага ўша ноҳақликларга бизлар ҳам шерик бўлган ҳисобланамиз.

Докладда интернационализм ҳақида жуда тўғри ва принципиал фикрлар айтилди. Ахир йиллар давомида биз интернационализм қуруқ шиорга айланиб қолганини кўрдик-ку! Бирор янги қурилган кинотеатр, меҳмонхона, дўкон, ошхонага Россия ва бошқа республикага тегишли ном берсак бас, мана шу интернационализм бўлаверди. Интернационализм шиорларда эмас, юракда, амалда ҳам акс этиши керак.

Бу масала билан жиддий шугулланмаслик, шовинизмнинг зўрайиши, миллатчилик кучайишига олиб келиши ҳақида Ленин таъкидлаб айтгани ҳеч қачон ёдимиздан чиқмаслиги керак. Мана шу ерда тил масаласида тўхталиб ўтмоқчиман. Бугунги кунда рус тилининг том маънодаги дўстлик тилига айлангани — шубҳасиз жамиятимизнинг ютуғи. Бироқ, шуни ёдда tutиш керакки, ҳар бир халқдаги маънавий қудрат фақат она тилидагина шаклланади. Ўз она тилини пухта эгаллаган одамгина рус тилини осон ва тез эгаллай олади, ўз она тилини севган одамгина бошқа тилларнинг ҳурмат қила олади. Биз эса рус тилини ўқитишга эътиборни кучайтирган сайин ўзбек тилини ўқитишга панижа орасидан қараймиз. Турмушимизни бошқариб турган ташкилотларда иш юргизиш, олиё ўқув юртларида техника, медицина, қишлоқ хўжалиги, аниқ фанлар... ҳатто маданият соҳаларига онд дарслар қўйинча рус тилида ўрганилади. Бу жуда керак, аммо бунинг оқибатида ўзбек тили фақат адабиёт тили бўлиб қолмоқда, илм-фан тили ривожланишдан қолиб кетмоқда.

М. Тошкентда ҳар куни қанчадан-қанча ўзгаришлар бўлиб турганини яхши биласиз. Шахсан Сиз шахримиз ҳаётида қандай янгилек бўлишини истардингиз?

Х. Д. Шахсан мен Тошкентдек дунёга маълум шахримизда қардош гуржи дўстларимиз ҳар йили катта меҳр-муҳаббат билан нишонлайдиган Тбилиси шахрининг байрами — «Тбили-соба»га ўхшаган бир байрам бўлишини истайман. Бу байрам яқиндагина бўлиб ўтган ҳинд санъати байрами миқёсида бўлиши керак.

М. Қандай ниятларингиз бор?

Х. Д. Бир куни тонгда уйғонсаму устозлар руҳини қувонтириш учун гуллардан дасталаб олиб йўлга чиқсам. Аввал Навоий бобом номи билан аталган майдон ўртасидаги «Хам-

са»нинг беш дostonи тасвирланган беш панноли шоҳсуна устидаги ҳайкал, ундан ўтиб Бешёғочдаги Ғафур Ғулом ҳайкали пойнга гуллар қўйсам... Уёғига эса Қодирий уй-музейига бориб учун метронинг «Қодирий» бекатига тушсам...

«Кўнглингиз яна нималарни тусайди, мулла?» — деган овозни эшитгандек бўлдим. Ёзуям турғунлик давридан қолган «мерос». Ўтиб кетган, деймизу барибир баъзан овозини эшитиб қоламиз.

Ҳа, кўп нарса бўлишини истайман. Энг аввало ўғилларимиз ва қизларимиз осмони тинч ва мусаффо бўлишини истайман. Уларнинг кўнгил осмонида эса Навоий, Улуғбек, Бобур, Қодирий, Ойбек, Тўмарис ва Муқанна юлдузлари чарақлаб турсин, дейман.

1988

ҲАҚИҚАТ ЧИРОҒИНИ ЕҚАЙЛИК

БЕҲЗОД: «Дунёнинг ўтмиш тарихи, буюк эркаклар ва аёллар, улар амалга оширган улуғ ишлар тўғрисида фикрланган фавқулодда мароқлидир. Тарихни ўқиш яхши. Лекин уни яратишга ҳисса қўшиш янада қизиқарли ва эътиборли», деб ёзганди Жавоҳарлаъл Неру. Биз улуғ бобомиз Амир Темур бин Тарағай Баҳодир каби улуғ шахснинг авлоди эканлигимиздан ҳақли равишда фахрланамиз. Лекин бу улуғ бобомиз билан бир қаторда Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад ал-Хоразмий, Алишер Навоий, Камолиддин Беҳзод ва яна кўплаб боболаримизга ўрнатилган ёдгорликларнинг ниҳоятда озлиги, бори ҳам қаровсизлик оқибатида ночор аҳволда эканлиги, улар тўғрисида салмоқли асарлар яратилмаганлиги очиқ-ойдин ҳақиқат эканлигини билатуриб, айни кундаги кишиларнинг юқорида номлари зикр этилган улуғларнинг авлодиданмиз дейиши... қандай бўларкин?

ХУРШИД ДАВРОН. Аҳволимиз қандай бўлишидан қатъи назар, биз ўша улуғ бобокалонларимиз авлодимиз. Гап ўша улуғларга лойиқмизми, уларнинг хотираси олдидаги бурчимизни ҳалол ўтаянимизми, деган сўроққа қандай жавоб беришимизда. Миллат тарихини ям-яшил боққа қиёсласак, биз ўша боғдаги қарийб қуриган, мевасиз дарахтлармиз. Бобо дарахтлар мангу яшил, мевалари гарқ пишган. Уларни қуритмоққа уринган, илдизларига қонли болталарини кўтариб келган кимсалар фитнасига басма-бас бу дарахтлар баттар авжланиб яшилланди. Аммо биз кўрлигимиз туфайли бобо дарахтлар томири сув ичаётган дарёларни кўролмаямиз.

Боболаримиз ҳақида салмоқли асарлар яратилмаётганлигини айтдингиз. Боболаримиз ҳар жиҳатдан қудратли ва баркамол, улар ҳақида ёзадиган ёзувчида маънавий стуклик, маърифий комиллик бўлмас экан, қандай қилиб ёзсин?

Боболаримизга ўрнатилган ҳайкаллар озлиги масаласига келсак, энг муҳими бу эмас. Ҳозирги пайтда энг муҳими —

улардан қолган меросни авайлаш, ўрганиш ва ривожлантириш, тезроқ халққа етказиш. Жумҳуриятдаги уч илмий текшириш масканида— Шарқшунослик, Қўлёзмалар, Тарих институтларида, музейларда саксон мингга яқин қўҳна қўлёзма сақланади. Шу пайтгача давом этган маромда ишланса, хомчўтларга қараганда, бу қўлёзмаларни ўрганиш ва нашр этиш учун 4000 йил керак бўларкан. Бироқ бугунга келиб қўлёзмаларнинг аҳволи шундай аянчлики, яқин келажакда улардан кўпи нобуд бўлиши мумкин. Кейинги пайтларда қўлёзмаларнинг дахшатли қушандаси— ёзувлар битилган сиёҳ мазасига ўрганиб қолиб, китобларни бир бошдан кемираётган қурт пайдо бўлди. Бу фалокатни йўқотиш чораси топилмаса, қўлёзмалар уволига қоламиз. Энг аввало қўлёзмалар сақлаш учун махсус бинолар қуриш лозим бўлади. Қачонгача кичкина Арманистондаги жаҳонга машхур Матанадараанда— қўлёзмалар қасрида ҳар бир қўлёзма сандал дарахти ёғочидан ясалган махсус қутиларда сақланишини эшитиб, «Қачон биз ҳам боболар меросини қадрлашни ўрганамиз», деб азоб чекамиз. Ҳозирги биринчи вазифа нобуд бўлиш олдида турган қўлёзмаларни микрофильмларга олиш, жумҳуриятда ягона тарихий қўлёзмалар микрофильмлари фондини тузишдан иборат.

Шунинг учун ҳам боболарга ҳайкал қўйишдан олдин, улар ўзларига қўйган чинакам ҳайкалларни, уларнинг улуглиги исботи саналмиш қўлёзмаларни сақлаб қолишни ўйлайлик. Бу ишимизнинг ўзи, Неру айтганидек, тарихни яратишга ҳисса қўшиш эканлигини англайлик.

М. Шуниси қизиқки, улуг бобомиз Амир Темур тўғрисида биронта ўзбек ёзувчиси ёки шоири бирон сатр бадиий нарса ёзмабди. Жумладан, тарихимизда ўтган улуг инсонлар ҳақида гўзал шеърлар битган сиздай шоир ҳам.

Х. Д. Бу сиз айтгандай эмас, Фитратнинг «Амир Темур сағанаси» деб аталган саҳна асари, Ойбекнинг Амир Темурга бағишланган достони бор. Улар яқин кунлар ичида нашр этилса керак, деган умиддаман. «Шарқ юлдузи» журналининг шундай режаси борлиги ҳақида эшитдим.

Ўзимга келсак, сиз ҳақсиз. Гарчи Амир Темурга бағишланган алоҳида бир шеър ёзмаган бўлсам-да, жуда кўп шеърларимда унинг номини тилга олиб ўтганман. Аммо ҳаммиша унинг номи цензура томонидан ўчириб келинган. Шу кунларда эса бир неча тарихий эссе устида ишлайман. Улардан бири Амир Темур ҳақида, аниқроғи, унинг мақбараси тарихи ҳақида бўлади. «Саодат» журналида Бибиҳоним ҳақидаги тарихий эссем босилади. Бу асаримдаям Амир Темур ҳақида кўп маълумотлар берилган. Шу ўринда мен ҳозир Амир Темур ҳақида ёзиш мумкин бўлгани учун ёзмаётганлигимни айтиб ўтгим келади. Бу тарихий эсселар китобини ёзиш учун қарийб ўн беш йил тайёргарлик кўрдим, кўп тарихий китобларни титкилаб чиқдим, маълумотлар, энг муҳими, қирққа яқин ривоят тўпладим. Чунки мен тарих билан

ўйнашиб бўлмаслигини жуда яхши биламан. Тарихий даврни ва шахсни жиддий ўрганмай туриб асар ёзишга киришиш, эшқаксиз қайиқда суронли дарёни кечиб ўтишга уриниш билан баробар. Қолаверса, Амир Темур номини бўлар-бўлмасга тилга олишгаям қаршиман.

М. Тошкент Давлат дорилфунуни журналистика факультети талабалари билан бўлган учрашувда ёзувчилардан бири: «Амир Темур хоки бугунги кунда Ленинграддаги Эрмитажда сақланмоқда», деб айтди...

Х. Д. Мен ҳам бу гапни эшитганман, Аммо, биласизми, эшитишга эшитдим, бу ростми-ёлғонми деб ҳозиргача ўйлайман. Буни аниқлаш учун эса Темур бобомиз қабрини яна очиб керак. Аммо шуни ўйласам қўрқиб кетаман. Ахир, 1941 йилнинг 18 июнида унинг қабри очилганда, уч кун ўтар-ўтмас уруш бошланганини биласиз. Қолаверса, жаҳонгир қабрини очишга киришганларида самарқандлик чоллар бу иш билан шуғулланган комиссия аъзолари олдига эски бир китобни кўтариб келишган. Китобда Амир Темур хоки безовта қилинмаслиги, аке ҳолда уруш бошланиши мумкинлиги ёзилган эди. Мен юқорида Амир Темур сағанаси ҳақида ёзаётганим — эссени тилга олиб ўтдим, унда мана шу воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади.

Амир Темур хоки ҳақидаги миш-мишни текшириб кўриш сиз билан менинг қўлимдан келмаслигини ҳам яхши биламан. Бунинг учун эътиборли давлат комиссиясини тузиш керак.

Шу ўринда мен жумҳурият Олий Кенгаши қошидаги мерос масалалари билан шуғулланувчи комиссия аъзолари тезроқ амалий ишларга ўтишларини истардим. Сиз берган саволга ва бошқа жуда кўп саволларга мана шу комиссия аъзолари жавоб беришлари керак. Шахсан ўзим ҳам жуда кўп саволларга жавоб кутяпман. Бу қандай саволлар деб сўрашингиз мумкин.

Чор Россияси босқини ва кейинги етмиш икки йил давомида халқимизга тегишли жуда кўп миллий қадриятларимиз Москва ва Ленинград музейларига минг турли баҳоналар билан олиб кетилди. Мен сизга тарихчи бобомиз Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий» асаридан бир парча ўқиб берай. Баёний Кауфман бошлиқ рус босқинчилари Хивани эгаллаганлари ҳақидаги бобда шундай ёзади: «Кауфман келиб Аркка кириб тахти Хоразмшоҳийда ўлтурди... Қулучоф (Головачёв) хазинани очдуриб хазинага кирди, бир сандали бор эрди. Қулучоф кўруб деди: «Бу имфератур саройида туратургон шоҳи сандалларга ўхшашдур... Яна музайян бир сандаликим, Муҳаммад Раҳим Баҳодурхони аввалининг замонларида тузатилмиш эрди. Яна бир неча темур орча кўрдулар. Ҳаммалари холи эрди. Магар, бириким ичи тўла танга эрди... Олтун ва зумурад била марзеъ (зийнатланган) эрди ва бир микдор марзеъ қиличлару ханжарлар ва милтигу таппончалар ва неча олтун чопулгон покиза улуғ милтуқлар бор эрди, Ва бир неча навиход олтиотар бор эрди. Яна ўн икки тўфанг

била бир хили фашанг ва фишанг тўлдирадурғон олатлар бор эрди.

...Яна бир уйда (Бу уй Муҳаммад Раҳимхон— Ферузининг кутубхонаси эди. Х. Д.) уч юз мужаллад ёзма музайян китоблар бор эрди ва чаройнаву саватлар ва дубулгалару куллуку тизлику ўқ-ёйларнинг ҳамасики, мутарассуф бўлди, чун ҳаммаси марзеъ ва мажухор ва баҳодор нимарсалар эрди, ПЕТЕРБУРГГА ЮБОРИЛДИ.

...Мунинг сўнги кунини Россия аскарининг бир жамоа Аркка кириб қолғон аҳмолу асқолни тарож этдилар».

Баёний айтган уч юз жилд китоб Ленинграддаги Шчедрин номли кутубхонада, ҳар бири санъат асари бўлмиш жанг яроқлари, шу жумладан Хива хонининг тахти Эрмитаж билан Москвадаги қурул-аслаҳа палатасида сақланмоқда.

Чор босқини йилларида Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Хивадан жуда кўп миллий бойликларимиз талаб олиб кетилди. Улар ҳатто қабр тошларини ҳам қолдиришмаган. Масалан, Самарқанддан Муҳаммад Шайбонийхон қабртоши олиб кетилган. Бу тош мутахассислар эътирофига ҳақон тош ўймакорлиги санъатининг тенгсиз намунаси ҳисобланади.

Ёки Иваново шаҳрида Бухоро амирига, унинг оиласига тегишли қимматбаҳо буюмлар сақланишини нима билан изоҳлаш мумкин?

Бухорони тўнбўрон, самолётлар билан бомбардимон қилган Фрунзе ўз инқилобий фаолиятини шу шаҳарда бошлагани биланми? Наҳотки, бор сабаб шу бўлса?!

Жуда кўп ёдгорликларимиз Москвадаги қурул-аслаҳа палатасида сақланмоқда. Уларни ҳақоннинг турли мамлакатларига олиб бориб намоёиш қилишади-ю, аммо биз— бу мулкнинг эгалари уларни кўришдан маҳрумимиз. Шунинг учун ҳам мен жумҳурият Олий Кенгашидан Мулк ҳақидаги қонун муҳофазаси даврида шу масаланинг ҳал қилинишини кутган эдим. Афсус, бу ҳеч кимнинг хаёлига келмади. Миллий қадриятларимизга бўлган ҳақ-ҳуқуқимизни белгиловчи Миллий мулк ҳақида қонун қабул қилиниши шарт. Бу қонун асосида мамлакатимизнинг турли шаҳарларига олиб кетилган халқимиз меросини қайтариш ҳуқуқига эга бўлмоғимиз керак. Иттифоқ Маданият жамғармаси сўнги йиллар ичида чет элларда сақланаётган бойликларнинг кўпини қайтаришга муваффақ бўлди. Аммо бу қайтарилган нодир буюмларнинг ҳаммаси ёлғиз рус маданиятига тегишли эканлиги мени ажаблантиради. Жумҳурият Маданият жамғармаси нима билан шугулланаётганини эса ҳеч ким билмайди. Қолбуки у ҳам бу иш билан, ҳеч бўлмаганда дунё бўйлаб сочилиб ётган халқимиз меросига тегишли ёдгорликлар рўйхатини тузиш билан шугулланса яхши бўларди. Ўтган йили Америка Қўшма Штати шаҳарларида бўлиб ўтган «Темур даври санъати» кўргазмаси ҳақида бир-икки мақолада айтиб ўтган эдим. Бу кўргазмада юздан ортиқ нодир ёдгорликлар, хусусан, Камалиддин Беҳзоднинг қаламига мансуб миниатю-

ралар, жумладан, Султон Хусайн Бойқаро портрети, қамал манзараси, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарига ишлатилган безаклар, Истамбулдаги Тўпқоши музейида сақланаётган Улугбек мирзонинг шахсий сандиқчаси, теурий шаҳзодаларга мансуб қилчлар, уруш кийимлари, Иброҳим мирзонинг совути намоиш қилинди. Кўргазмадаги жуда кўп намуналар иттифоқимиз музейларида сақланаётган бу даврга оид ёдгорликлардир. Жумладан, Амир Темур буйруғи билан Яссавий хонақоси учун мис, олтин, кумуш бирикмасидан қуйилган ёғчироқлар, теурий шаҳзодаларига тегишли уруш анжонлари, Теурунинг ўғли Мироншоҳ ва келини Гавхаршодбегимнинг шахсий муҳрлари бор. Бу бойлигимизни ўз маконига қайтариш пайти етди деб ўйлайман. Бу бойликка ҳуқуқий эгаллигимиз қонун йўли билан белгиланиши керак эдими? Керак эди! Ҳалиям кеч эмас. Жумҳурият Олий Кенгаши бу масалани албатта кўриб чиқиши ва энг муҳими миллий қадриятларимизни қайтариш масалалари билан шугулланувчи комиссия тузилиши шарт. Олий Кенгаш қошидаги Ошкоралик қўмитаси раиси ҳурматли шоиримиз Эркин Воҳидов билан гаплашганда, у киши бу масалага Олий Кенгаш диққатини қаратишга ваъда берди.

Биринчи навбатда китоблар қайтиши керак, Феруз кутубхонаси, Фитрат кутубхонаси қайтиши керак...

М. «Баркамол ва соғлом қалбда Ватан тақдирни мумтоз ўринни ишғол этади, ҳар қандай олижаноб шахс Ватан билан қон-қардошлигини, у билан ўзи орасидаги муқаддас боғланишни теран англайди», деганди В. Г. Белинский. «Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ», дейди халқимиз. Шу сабабданми, миллий бойликларимиз ташиб кетилди, тарихий обидаларимиз нураб битди, еримизни хор этдик, денгизимизни қарийб қуритдик. «Юрт нима? Ватан нима? Буни англаганга қийин бўлади. Бир умр азобдан қонлар қусару Ватандан узоқда ўлади». Бу сизнинг сатрларингиз. Наҳотки, Ватанда туриб Ватан нималигини англамоқ мушкул бўлса?

Х. Д. Сиз Белинский фикрини айтдингиз. Мен эса унинг ҳамқадами Добролюбовнинг бир фикрини келтириб ўтмоқчиман. Бу фикр бир асрча бурун айтилган бўлса-да, ўйлашимча, бугунги кунга ҳам тааллуқли. «Яқин-яқинларда ҳам Ватанпарварлик Ватандаги барча нарсаларни мадҳ этишдан иборат эди,— дейди Добролюбов.— Ватанпарвар бўлмоқ учун энди бу нарсаларни мадҳ этишга ҳали бизда мавжуд бўлган беъманиликларни аёвсиз фош қилиш ва бартараф этиш ҳам кўшилган».

Ватанин англамаслик қалбан гоят тубан бўлиш, жоҳилликдан далолатдир.

Ватанин англамаслик ҳамиятсиз, гурурсиз, хор ва қул одамлар қисматидир.

Ватанин англамаслик дунёни, муҳаббатни, ҳақиқатни ва ўзликни англамасликдир.

Ватанни англаш, илм ёки ҳис этиш эмас, балки фаолиятдир.

Ватанни англаш жасорат эмас, аммо усиз жасоратнинг ўзи бўлмайди.

«Наҳотки Ватанда туриб Ватан нималигини англамоқ мушкул бўлса?» — деб сўрадингиз. Хўш, айтинг-чи, Ўзбекистон тупроғида ишовчи ҳар бир киши бу маскани Ватаним деб билишига ишонасизми? Шахсан мен ишонмайман.

Ватанни маърифатли, фозил кишигина англай олиши мумкин. Биз эса, мен кўрқмай айтаман, жаҳолат ичида қолган халқмиз. Болаларимиз на Тўмарисни, на Аҳмад Яссавийни, на Алишер Навоийни, на Форобийни, на Султон Содиқни биладилар. Улар Самарқанд, Бухоро, Хева, Қўқон, қисқаси Туркистон тарихидан хабардор эмас. Уларгина эмас, катталар ҳам ўзалари мансуб бўлмиш халқнинг келиб чиқиш тарихини билмайдилар. Уларнинг кўзини жаҳолат кўр қилган, дилларини зулм тош қотирган. Улар Улугбекни эмас, Циалковскийни, улар Амир Темурни эмас, Петр биринчини, улар Сўфи Оллоёрнинг гул гунчасидек гўзал газалларини эмас, Маяковскийнинг совет паспорти ҳақидаги шеърларини биладилар. Неча йиллардан буён кўр ота-оналардан кўр болалар туғиляпти.

Биз тезликда жаҳолатдан, илмсизликдан, манқуртликдан халос бўлишимиз керак. Ватанни озод кишиларгина англай олади. Сиз айтган миллий бойликларимизнинг ташиб кетилиши, тарихий ёдгорликларимизнинг нураб вайрон бўлиши, еримизнинг заҳарланиши, денгизимизнинг қуриши фожиясини «Олдиндан оққан сувнинг қадрни йўқ», деган сўз билангина боғлаш хато. Биз ёлгон ғояларга қул бўлганимиз учун шундай бўлди. Яна такрорлайман, Ватан — озод инсонлар уйидир. Қулликни бўйнига олган ва шу билан хўрланган одамларнинг ватани бўлмайди.

Мана, мустақиллик декларацияси эълон қилинди, бу бизга бирон нарса бердими, ҳеч нарса ўзгаргани йўқ-ку? — деб айтаётганлар бор. Тўғри, токи ҳар биримиз ўз дилимизда мустақиллик ўрнатмас эканмиз, жумҳурият мустақиллик декларацияси бир нарча қоғоз бўлиб қолаверади. Мустақиллик ёки озодлик эса тилаган билан ўзи келмайди, у худо марҳамати эмас. У, бир мутафаккир айтганидек, халқнинг шундай бир фарзандики, кураш суронларида, ўлим машаққатларида тугилади, қон билан ювилади, унда милтиқ дориси тутунининг ҳиди анқиб туради. Миллат мустақиллигини унинг маърифий юксалиши билан бевосита боғлиқлигини, ҳар бир шахс мустақил мушоҳада юритиш даражасига эга бўлиши эканлигини унутмайлик. Мустақиллик бу энг аввало жаҳолатга қарши кураш бошламоқдир. Жоҳил одам эркин бўлмайди. Тўрт томони очиқ бўлганда ҳам кўрқув ва шубҳа уни ўраб-чирмаб тураверади.

М. Мактабларда Ватан тарихини ўқитмоқ оғир аҳволда. Тарих бир ёқлама, чала ўргатилмоқда. Цецерон айтади: «Та-

рих — ҳақиқат чироғи». Бу чироқни ўчирмоққа кўп уринганлар. Унинг нуруни тўсишга ҳаракатлар ҳам бўлган. Олайлик, Аҳмад Яссавий ижодини. Яқин кунларгача уни ўқиб-ўргатмоқ ман этилган эди. Холбуки, ўзбек адабиётида Ватан ҳақидаги фалсафий фикрлар шу улуг бобомиз ҳикматларидан бошланади-ку?

Х. Д. Ватанимиз тарихини ўқитиш нима учун оғир аҳволда? Чунки Ватан тақдири аянчли. «Эди» сўзини қўшолмайман, чунки, ҳанузгача кишидан қутилганимизча йўқ. Аксинча...

Бутун мамлакатда «бир қолипда қуйилган» тарих дарсликларини қайта ёзиш керак. Бу дарсликлар қадимий турклар тарихидан бошланиб то бугунги таҳликали, эртаси ноаён кунларгача ҳоли ва тугал маълумот бериши керак. Аҳмад Яссавий, Исмоил Бухорий, Нажмиддин Кубро ва Абу Али ибн Сино, Абу Носир ал-Фаробий ва бошқа улуг файласуфларимиз мероси, яъни ислом фалсафаси тарихи ёзилиши лозим. Фақат шундагина биз боболаримиз адабиётини, мусиқасини, меъморчилигини англашимиз мумкин. Тарих дарсликларини ёзишга киришган олимлар айниқса, Октябрь инқилобидан сўнг, хусусан, 1917-1920 йилларда халқимиз бошига тушган фожиалар, мана шу фожиалардан ўсиб чиққан ва шу пайтгача «босмачилик» деб камситиб келинган миллий-озодлик ҳаракати ҳақида, шахта мустақиллиги деб қишлоқ хўжалигимиз, еримиз, сувимиз, дарё ва денгизимиз пешанасига қора ёзуқлар битилгани ҳақида бор ҳақиқатни яширмай ёзишлари керак. Биз жумҳурият рўзнамаларида 20-йилларнинг охирида Украинада рўй берган очлик ҳақида ўқидик, аммо, кичик кўламда бўлса-да, жумҳуриятимизда ҳам худди ўша йиллар очлик юз бергани ҳақида қачон ўқиймиз? Қолаверса, Октябрь инқилобига тўғри баҳо берадиган пайт ҳам етди. Биз етмиш йилдан ортқ вақт ичида мадҳ этиб келган ПРОЛЕТАР ДИКТАТУРАСИ аслида озчиликнинг кўпчилик устидан зўравонлиги эмасми? Ёки агар биз Октябрь инқилобинини пролетар революцияси деб тан олган бўлсак, унда ишчилар синфига эга бўлмаган ўзбек халқи яшовчи тунроқда бу инқилобни кимлар амалга оширди? Нима учун пролетар инқилоби ватанида ўзбек халқи крестной деҳқон аҳволига тушди? Мана шу саволларга тарих фани жавоб бериши шарт.

Энг муҳими, Ватан тарихини узоқдан туриб баҳоламай, унга яқинроқ бориб ўрганиш керак. Ватан тарихини ўрганаётган муаррихнинг шiori: «Баҳолашга шошилма, англашга шошил!» — бўлмоғи лозим. Сиз Цицероннинг «Тарих — ҳақиқат чироғи» деган ҳикматини тилга олдингиз. Мана шу ҳақиқат чироғи тезроқ ёқилишини истардим. Бу чироқ ёқилмас экан, зулмат ичида йўл излаб юрган йўлчига, ботқоқ устида чопишга уринган одам аҳволига тушишимиз тайин. Йўл топайлик деймизу тобора зулмат қўйнига адашиб кириб бораверамиз, чопамиз деймизу оёқларимиз ботқоққа ботиб

кетаверади, охири ё жарга кулаб, ё чўкиб ҳалок бўлишимиз муқаррар.

«Миллат руҳини кўтариб тургон мактаб эмасми!?» — деган эди буюк мутаффакир Абдулла Авлоний. Миллат руҳини кўтариб берадиган мактаб Авлоний ўз хитобини айтган 1914 йилдагидан фарқ қилмайдиган жаҳолат ичида. Мактабга маърифат кирсин, ҳақиқат кирсин, мушоҳада кирсин. Уларни эса янги дарсликлар, янгича мушоҳада қиладиган ўқитувчилар олиб кириши мумкин.

М. Шарқ донишмандларидан бири шундай ёзади: «Сен ҳамма нарсани унутишинг мумкин, ёлғиз бир нарсани — нечун дунёга келгансан, шунини унутмасанг бас. Ўзингни арзон сотмагайсан, илло баҳойинг баланд!»

Яшайдан мақсад нима? Киши нима учун дунёга келади? Қурашиш учунми? Кимга қарши? Газета-журналларда тез-тез «байналмилал дўстлик» сўзи янграб турса-ю, бир миллат журналисти иккинчи бир миллатни ёмонотлиқ қилиб, боз устига мукофот олиб турса, бу сўзнинг қадри қаерда қолди?

«Ҳақиқат деб курашган эдик. Энди ундан кўрқамиз биз ҳам». Наҳотки ҳамма «ҳақиқатчи»лар охир-оқибатда шунақа кўрқоқ бўлиб қолса? Ҳатто ҳазрат Навоий ҳам элу юртга раҳна солувчиларга қарши:

Аёнким, ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар то имкони бор,— деганлар.

Х. Д. Сиз берган саволларнинг кўпига инсоният неча минг йиллардан буён жавоб излаб яшайди. Шунинг учун ҳам мендан тўлақонли жавоб кутманг. Қолаверса, бу саволларга ҳар ким ўзича жавоб бериши муқаррар.

Яшайдан мақсад нима? Шахсан мен бу сўроққа америкалик буюк шоир Роберт Фрост сатрлари орқали жавоб тоғандай бўлдим.

Йўл узок,
Атрофи қора чангалзор,
Лекин мангу уйқуга қадар
Ундан албатта ўтмоғим даркор.

Яшайдан мақсад нима? Киши нима учун дунёга келади? Қурашиш учунми? Кимга қарши? Ушбу сўроқларингизга жавоб бериш жуда мушкул. Шахсан мен уларга жавобни боболаримизнинг муқаддас китоби «Қуръон»дан тонишга уринаярман. Бу мушкул жараён. Зеро, саволга қандай жавоб топиш — ҳар бир одамнинг маънавий камоллиги даражасига ҳам боғлиқ. Мен яшайдан мақсадни инсоннинг маънавий жиҳатдан ўсиб бориш учун берилган имкон деб биламан, инсоннинг камолот сари интилишида деб биламан. Мана, яқинда гаройиб бир мақолани ўқидим. Киши бу дунёда ўз

маънавияти учун қанча гайрат қилса, у кўзимизга кўринмас оламга ўтганида шунчалик кучли биоток эгаси бўларкан. Кимдир бунга шубҳа қилар, аммо мен ишонаман.

«Байналмилал дўстлик» масаласига келсак, мен бу шиор остида не-не қабиҳ ишлар, бемаъниликлар, фожиалар юз берганини биламан. Номи бошқа-ю, аслида эски империя голяри асосида қурилган бу «дўстлик»нинг куни битганига шукур. «Байналмилал дўстлик» қарор топган кўп миллатли жамиятда илмий жиҳатдан асосланган ва иттифоқимизда нечта миллат бор деган саволга жавоб берадиган бир рўйхат йўқлигини қандай изоҳлаш мумкин. Етмиш икки йил давомида миллатлар сони деярли ўзгариб турди. Масалан, 1926 йил аҳоли рўйхатга олингандан сўнг мамлакатда 194, 1939 йилги маълумотларга қараганда 39, 1959 йилги маълумотларда 109, 1970 йилда 104, 1979 йилда 101, 1989 йилги маълумотларга қараганда эса 128 халқ ва миллат бор деб кўрсатилиши «байналмилал дўстлик» тушунчаси бор-йўғи сохта шиор бўлганини исботламайдими?

«Бир миллат журналисти иккинчи бир миллатни ёмонотлик қилиб, боз устига мукофот олса, дер экансиз «Огонёк» журнали мухбири Головкини, у иттифоқ журналистлари уюшмаси мукофоти билан тақдирланганини, мукофот эса поинсоф мухбирнинг Фаргона фожиаларига бағишланган қуруқ бўхтондан иборат мақоласига берилганини назарда тутаётганингизни биламан. Шунинг қатъият билан айтишим мумкинки, ҳеч кимга бирор миллатни, кичик ёки катталигиндан қатъи назар, таққирлаш «хуқуқи» берилмаган.

Аммо, бундайлар Ўзбекистонимизда йўқ деб ўйласангиз хато қиласиз. «Литературная газета» мухбири А. Кружилин, «Правда» газетаси мухбири В. Артеменко шу тоифа журналистлардан. Энг ачинарлиси, бундайлар ўзбек мухбирлари ичидаям пайдо бўлди. Масалан, «Ёш ленинчи» рўзномаси мухбирларидан бири Болтиқбўйи халқларининг мустақиллик сари интилишларини «Пойгадан қолган эшак қулоқ тишлар» деб баҳолаганини қандай изоҳлаш мумкин. Бу ҳали онгимиздан кетмаган манқуртлик асорати эмасми? Боболаримиз «Бировни ҳақорат қилмак улуг гуноҳдир» деганлар, бир миллатни ҳақорат қилганининг гуноҳи қандоқ экан?!

Кўрқув масаласига келсак, боболаримиз айтганидек, кўрқув тарбиясизлик, жаҳолат мевасидир. «Юраксиз кишилар, — деб ёзади Абдулла Авлоний, — дин ва миллатга бўй бўлолмасликлари табиийдур». Худди шу бобомиз «Маърифат шижоатдир» деб айтган. Жоҳил кимса кўрқув ва разолат ўчоғига айланади. Ушда юз берган ваҳшийликлар шунинг исботи. Ваҳший жамиятда яшаб эрк тилашдан аввал диллардаги ваҳшийликдан — жаҳолатдан қутулмоқ керак. Ана шундагина ҳақиқат юзага чиқади. Маърифатга интилиш — энг олий кураш, эрк ва ҳақиқатга интилиш кураши эканлигини англайлик. Сиз тилга олган ҳазрат Навоийнинг байтидаги иккинчи сатрга диққатингизни қаратмоқчиман:

Киши ҳарб этар то имкони бор...

Мана шу имконни маърифат белгилайди. «Ҳақиқат деб курашган эдик, энди ундан қўрқамиз биз ҳам» деганда мана шуни назарда тутган эдим. Биз қанчалик ҳақиқат деб курашга интилмайллик, дилимизда жаҳолат бор экан, қўрқув йўлимизни тўсиб чиқаверади...

М. Ўтган ҳар бир кунимиз тарих. Шундай экан, тарихнинг ушбу минбаридан туриб келажак авлодга айтар сўзингиз?

Х. Д. Суҳбатимиз давомида айтган ишларни уддаласак, яъни боболаримиз меросини авайлаб-асраб, ўрганиб, тезроқ халқимизга етказсак, боболар хотирасига муносиб ворислар бўлсак, халқимиз бойлиги саналмиш миллий қадриятларимизга бўлган ҳақ-ҳуқуқимизни белгиласак, шу ҳақ-ҳуқуқлар туфайли юртимиздан ташиб кетилган қадриятларимизни қайтарсак, энг муҳими, дилимиздаги жаҳолатни қувиш — эрк ва мустақиллик учун энг олий кураш эканлигини англасак, тарихимиздаги қора доғларни тезроқ бартараф этсак — мана шу ишни амалга ошириб келажак авлод қошига ёруғ юз билан пешвоз чиқсак... Мана шу ишларнинг ўзи тарихни яратишга қўшган ҳиссамиз, тарихнинг шу тўхтамидаги минбаридан туриб келажак авлодларга айтган сўзимиз бўлади.

1990

**ҮЧМАГАН ОВОЗ,
СҮНМАГАН ҚОН**

ДЕНГИЗ ЯПРОҚЛАРИ

Ямато¹ қўшиқлари! Сиз бир уруғдан — юракдан униб чиқасиз ва сўз гулбаргларига, тил марваридларига айланасиз. Гуллар орасида булбул саси ёки ҳовузда яшовчи қурбақа қуриллаши янгаркан, «Бу рўйи заминда яшовчи қай бир тирик жонзот ўз овози билан сайрамайди?» деб сўрагим келади.

Ки-но Цураюки. «Шеърят ҳақида». X аср.

Япон шеъряти жаҳондаги энг гўзал ва баркамол шеърятларнинг биридир. У улкан қарағай дарахти сингари илди-лари билан ўтмишга шу қадар чуқур ботганки, тинимсиз кечаётган ҳаёт бўронларидан ларзага тушмай бугунги кунимизгача етиб келди. Япон шоирлари ўз она юртларини «Ута-но-куни» — «Қўшиқлар диёри» деб атаганлар. Қўшиқлар диёрида яшовчи «Халқ шохдаги қушлардек, сувдаги қурбақадек куйлайди. Бу халқ яратган шеърят ҳаёт билан чамбарчас боғлиқдир (Г. Рачинский. «Япон шеъряти», 1914).

Бу шеърят — кунчиқар мамлакат фуқаросининг энг но-зик ва энг сирли туйғулари битилган кундалик дафтар. Бу дафтар сатрлари ортида яширин қайғу водийсини кўрмоқ учун киши умрида ҳеч бўлмаганда битта дарахт ўтқазган, ҳеч бўлмаганда бир марта бўлса ҳам ярим тунда тўлин ойга термулиб ўй сурган бўлиши керак.

Айниқса, классик япон шеъряти намуналарини мутолаа қилиш учун бу шеърят хусусиятларини билмай киришиш нотўғри тушуначаларга олиб келиши табиий. Япон шеъри (танка, хокку) шоир кайфияти замирида қурилади. Китобхон мана шу кайфиятга берилмай туриб, шеърнинг қудратини, сеҳрини сезмаслиги мумкин. Танка, хокку мутолааси ички овоз маданияти савиясига боғлиқ. Уч ёки беш сатрда шоир жуда кўп таассуротларни яширади. Япон шоири одатда бир ҳодисани турли кўринишларда акс эттиришни ёқтиради. У ҳодисани таҳлил қилиб ўтирмайди, унинг сабабини очмайди, таҳлил ҳақиқат олдида ожиздир, деган нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда ҳодисани бошқа — ҳали кўрсатилмаган томонидан тасвирлайди.

Мавриди келган экан, асосан танка ва хокку ҳақида қисқача тўхталмоқчимиз.

Япон шеъряти ҳамиша ўзгармас шеърый қонунлар ва ақидалар асосида ривожланиб келган. Ҳар бир жанр, шу жумладан танка, хокку учун ҳам шеър санъатининг муқаддас қондалари, доимий талаблари мавжуд бўлган. Япон шеърят-ти жанрлари ҳар бири ўзига хослиги билан ажралиб турса-да,

¹ Ямато — Япониянинг қадимий номи.

уларни, айниқса, хокку билан танкани мавзу бирлиги ўзaro яқинлаштириб туради. Бу мавзу доираси табиатдаги фаслий ўзгаришлар билан боғлиқ белгиланади. Бу ўзгаришлар «рэнга» мактаби асосчиси Нудзе Ёсимото тузган мавсумий унсурлар рўйхатида намоён бўлади. Ушбу рўйхатда кўрсатилган унсурлар, айниқса, хокку ва танка учун хосдир:

Биринчи ой: узоқ чўзилган қиш, эримай ётган қор, олхўри гули.

Иккинчи ой: олхўри гули, олча гули. Олча гули мавзуси бу ойда дарахт гуллашини кутини орқали талқин этилади. Учинчи ойда у асосий мавзуга айланади ва қолган ойлarda то гул тўкилмагунча бош мавзу бўлиб қолади.

Учинчи ой: олча гули.

Тўртинчи ой: какку, дарахт новдаларида бўртган курткалар, майса.

Бешинчи ой: какку, эрта тушган ёз ёмғири, пўртахол гули, гулисансар.

Олтинчи ой: ёзги шаррос ёмғир, шамол, ёз ўтлоғи, чигирткалар, инак қурти, оқшом салқини.

Еттинчи ой: эрта тушган куз манзаралари, йўнғичқа, ошиқлар сайли— Танабата, ой.

Саккизинчи ой: ой, турли гуллар, ёввойи гозлар.

Тўққизинчи ой: ой, сарғайган япроқлар, кеч куз манзаралари.

Ўнинчи ой: тонгги қиров, яқинлашган қиш ёмғири, хазон, илк қорни кўрганда уйғонган қайғу, қиш майсалари, совуқ шамол.

Ўн биринчи ой: қор.

Ўн иккинчи ой: қор, йил охири, олхўри гули.

Демак, хокку ёки танкада олхўри гули, қор, шамол ҳақида сўз юритилиши ўқувчининг мустақил тарзда маълум ой манзарасини тўлалигича кўз ўнгида гавдалантиришига имкон беради.

Хокку ва танка моҳиятида япон эстетикаси— «саби» гоёлари ётади. Саби «ёлғизлик изтироби» деган маънони билдиради. Саби будда дини таълимотида кенг ривожланган «вивихта-яхарма» табиатидан пайдо бўлган. Японлар рамзий ифодалар орқали саби ҳақида сўз юритадилар.

Япон олими Макото Уэда сўзи билан айтсак, «Саби ёлғизлик кайфиятини белгилайди, аммо, бу сеvimли кишидан жудо бўлган инсон ёлғизлиги эмас, балки тунда бамбукзор узра шитирлаб тушаётган ёмғир ёлғизлиги, қайдадир олис-олисида яп-ялангоч тошлар орасида куйлаётган чигиртка ёлғизлигидир».

Табиат туйғулар билан яшамайди. бироқ, у туйғуларни яратади. Фақат одамнинггина шахсияти акс этмаган ёлғизлик— саби эстетикасининг моҳияти.

Шундай ҳикоя қиладилар: Улуг Басёнинг шогирдларидан бири ушбу хоккуни битди:

Ниначи қанотини
Юлсанг, ўхшаб қолар
Қалампир қўзоғига.

Басё буни рад этиб, шундай деди: «Бу хокку эмас. Сен ниначини ўлдирдинг, аслида мана бундай айтиш керак эди:

Қалампир қўзоғига
Қанот берсанг, бас—
Ниначига айланар.

Басё бу билан саби, демак, хокку ҳаёт манбаи эканини уқтирган эди.

«Танка воқеа ва ҳодиса, кўнгил ҳолати, ҳис-туйғулар ойнасидир», деган эди Н. Коирад.

Танка «қисқа қўшиқ» маъносини билдиради ва хокку каби япон шоирларининг энг сеvimли жанрларидан биридир. Танка япон шеърятига VII-VIII асрларда кириб келиб, қисқа вақт ичида асосий йўналишга айланди. У ўттиз бир бўғиндан иборат шеърдир.

Танка япон миллий шеърятининг ўзагидир. Танка худди хокку сингари қофиясиз бўлиб, унда бош вазифани ҳижо ўйнайди. Ҳижо эса ўз навбатида сўзларнинг оҳангдошлигини, шеърнинг табиийлигини ва мукамаллигини белгилайди. Танка дастлабки наитларда бўлиб ўтган бир вақеа: висол ва ҳижрон, базм ва ишқий саргузашт, байрам ва табиат ҳодисаси сабаб яратилган бўлса, асрлар давомида ривожланиб ўзида юксак фалсафий муаммоларни ва ғояларни мужассамлаштира бошлади.

Фикр лўнда ифодаланишини, образлар сиқиклигини талаб қилган шакл торлиги жанрнинг шеърый моҳиятини кенгайтириш йўллариини излашга мажбур қиларди. Бу йўл япон шоирларини танкада сўз ўйинидан, метафорадан, мажоз ва гиперболадан кенг фойдаланишга олиб келди ва жанр камолатига хизмат қилди.

Япон халқи азалдан сўз сеҳрли кучга эга бўлишига ишongan. Шу сабабдан жуда кўп сўзларга табу тамғаси босилиб, охир-оқибатда асрлар давомида япон характерида ўз ҳис-туйғуларини «жиловлаш», уни яшириш, ишора ва рамздан кенг фойдаланиш, сўз моҳиятидаги ботиний фикрни англаш хусусияти шаклланган. Худди мана шу хусусият танка ва хоккуда очик намоён бўлади.

Танка ҳақидаги мулоҳазаларимизни хокку мисолида давом эттирамиз.

«Ҳақиқат йўқ экан, хокку яратилмайди», деб ёзади Камидзима Оницура.

Улуг япон шоирлари хокку учун энг муҳим нарса сифатида таассуротни акс эттиришининг табиийлигини тушунганлар.

Хокку Басё «фуэки рюко» деб атаган, таржимаси «мангу ва ўтадиган ёки ўзгармас ва оний» деган маънони билдирган

ижодий ақида асосида яратилади. Басёнинг фикрича ҳақиқий хокку ўзида икки унсурни мужассам этмоғи шарт: биринчидан, таассуротнинг оний ва доимийликка дохил бўлиши; иккинчидан, таассурот фақатгина ўз манбаи бўлмиш лаҳза ёки ҳодисага хос бўлиши талаб этилади. Бошқача қилиб айтсак, хокку оддий бир кузатиш (ўтлаётган от, сувга сакраган қурбақа, шамол буккан бамбук, олча гуллининг тўкилиши, қуш қичқириғи) ва шу кузатиш сабаб бўлиб кўнгилдан кечган доимий (мангу) ҳис-туйғу меваси бўлмоғи керак. Бу икки унсурнинг қарама-қарши келиши америкалик японшунос Дональд Киининг эътирофи этишича, «икки қутб ўртасидаги электр қувватига эга майдонни ташкил этади». Бу икки қутб бир-бирдан қанча йироқ бўлса, шеърхон икки қутб ўртасидаги майдонда қанча узоқ қолиб кетса, шеър шунчалик баркамол ҳисобланган.

Тагава Сюкоцу «Хокку жанри шоирлари атвори ҳақида ўйлар» эссесида шундай деб ёзди:

«Бу шоирлар ерда эмас, арши аълода дарбадар юрдилар. Улар учун ахлоқнинг темир тўсиқлари кўндаланг бўлолмаган. Бу шоирлар ерда эмас, озодликнинг тоза ҳавосидан нафас олганлар, ахлоқий тўсиқларни (бу ерда конфуцианча ахлоқ нормалари назарда тутилган— Х. Д.) четлаб ўтганлар. Бу уларни хароб ёки шарманда қилиши ҳақида ўйламаганлар. Улар бошқа дунёда яшадилар. Ўша дунё ҳақида уларнинг бири шундай деб ёзган:

Тўкиларкан шафтоли гули,
Ўша ёққа кетар— у ерда
Одамларни кўрмайсан асло.

Ўзлари яшаган дунё моҳиятини улар ушбу сўзлар билан очиб берганлар: «Юракни яйратган истироҳат шундай туйғудирким, у фикр аниқлигидан ҳам юксакдир».

Уларнинг устидан кулганлар ҳоли хароб бўлади».

Мақоламни япон шеърятни таржимони ва билимдони Вера Маркованинг «Япон учликлари» китобига ёзган кириш сўзи хотимаси билан яқунламоқчиман, зеро, худди шундай сўзлар ҳозир менинг кўнглимдан ҳам ўтиб турибди:

«Мутаржим хоккуларнинг (танқаларнинг ҳам— Х. Д.) қисқалигини сақлаб қолиш билан бирга китобхон уларни осон қабул қилиши учун ҳам уринди. Бироқ, шунинг ёдда тутиш керакки, япон учликлари (ва бешликлари— Х. Д.) ўқувчидан тасаввур қилиш қобилиятини ишлатишни, шоир билан биргаликда ижодий меҳнат қилишни— изланишни талаб этади. Айнан мана шу хоккунинг энг чиройли фазилатидир. Бу шеърларнинг ҳар бирини изоҳлаш япон шеърятига нисбатан— фақат «гуноҳ» қилишга олиб келади, қолаверса, ўқувчини саҳий япон шоирлари сочган уругдан гуллар ўстириш қувончидан маҳрум қилмаслик лозим».

Бу шеърларни изоҳлаш «гуноҳ» бўлса-да, икки-уч шеърни

шарҳлов савоб бўлар деган умиддан. Сизнинг қўлингизда бу шеърят дарвозасини очадиган қалитни тутқазини ниятида, дастлаб ажойиб шоир Токаран Кикакунинг бир хоккуенга мурожаат қилдим. Мана, ўша хокку:

Ухлаб ётар хизматкор тонгда.

Кўмилиб гул янроқларига —

Авф этаман унинг гуноҳин...

Шоир хизматкор ухлаб қолганидан хурсанд. Ахир, у ҳали тўкилган олча гулларини супуриб олишга улгурмагани боис шоир боғ саҳнини тўйиб томоша қилиш бахтига муяссар. Шарҳловчилардан бири хоккуда тасвирланган ҳолатга бўлган олти муносабатни белгилашга уринади: 1) Хизматкор ухлаб қолибди. Нима деган гап бу?! 2) Қара, Сакура (япон олчаси) гуллари тўкилмоқда. 3) Наҳотки, бу гўзалликдан лаззат олмай ухлаш мумкин бўлса. Уни тезроқ уйғотиши керак. 4) Яхшиси уйғотмайман, уйғотсам ухлаб қолгани учун кечирим сўрайди, турасолиб боғни сунура бошлайди. 5) Яхшиси, ухлайверсин. 6) Балки, у менинг бу ҳолатимни олдиндан билгани учун ҳам бемалол ухлаб ётгандир. Мен унинг бунчалик уддабуронлигини билмаган эканман! Ахир, бу хокку уч сатрлик ҳикоя эмасми?

Энди яна бир улуг япон шоири Бусоннинг хоккусига диққатингизни тортмоқчиман:

Эри ташлаб кетган,

Даладан қайтмайди ярим тунгача —

Шоли экин мавсуми.

Бусон эри ташлаб кетган аёлнинг қисматига ачинади. Аёл қайғусини унутиш учун эртадан кечгача даладан қайтмайди. Балки эри ҳамон у билан ёнма-ён ишлаётгандир. Шу сабабдан аёл суюқли эрини кўриш бахтига мушарраф бўлганидан ярим тунгача уйига қайтмаётгандир. Бу учлик ҳам ўзича бир тақдир ҳақида ҳикоя.

Мен Сайгё шеърятини севаман. Хусусан, унинг бир бешлигини:

Яп-яланғоч новдалар тўсган

Ойга боқаман —

Огура тоғининг бағрида,

Олис-олис тоғ қишлоғида

Тўкилмоқда заранг барглари...

Қиш, Пастдаги водий унутган тоғ қишлоғи. Шамол қор босган бир нарча далаин силаб ўтиб қояларга бориб урилади. Совуқ. Пастқам уйлар қорайиб турибди. Баҳайбат заранг дарахти шохлари кўкка сачраган. Дарахт остидан кўкка боққан киши назарида қорайган ва яланғоч шохлар қучоғидаги ой улкан булут ташлаб кетган тухумдай товланади. Совуқ. Ойга боқиш мароқли. У инсон кўксини ҳайрат

билан иситади. Ҳайрат ичида ойга термулган одам устига заранг япроқлари оҳиста тўкилади.

1981—1985

ЎЧМАГАН ОВОЗ, СЎНМАГАН ҚОН

Асл шоир, Белинский таъбири билан айтганда, «мангу яшовчи ва ҳаракат қилувчи ҳодисалар туркумига мансубдир. Бундай ҳодисалар ҳатто ўлимга дуч келган нуқтада ҳам сира тўхтамайдилар, балки жамият онгида ривожланаверадилар». Ойбек фаолияти худди мана шу ҳодисалар туркумидандир. Ойбек вафотидан кейин неча йиллар ўтмасин, унинг ижоди, унинг ўлмас сатрлари халқимиз юрагида қон каби гуниллаб яшаб турибди.

Ойбекка муносабатимизга, Ойбек дунёсини англашимизга, унга бўлган сўнмас муҳаббатимизга фақат бир фазилат сабаб: «Ойбекнинг бизга таъсирида ҳаминша ижодий — руҳимизни озод ва пок қилувчи, маънавийтимизни тартибга солувчи зўр қудрат бор. Ойбек шеърлятида, Ойбек шахсиятида, Ойбек даҳосининг табиатида ҳаминша ҳақиқий санъатга хизмат қилувчи мана шу буюк маънавий қудратни кўрамиз.

Ойбек шеърляти сирли, мўъжизаларга бой, тасвири ғоят залвор тугёлар жо галаёндир, ой шуъласидай ёруғ ҳислар бекинган қўшиқдир. Шу билан бирга, оташин юрак кечинмаларининг ёдномасидир. Мен бу шеърларни ўқиган пайтимда вужудимда шундай бир тасвири ноаён ҳайрат ва дард сезаманким, бу дунёда яшашдан мақсадим — олаётган ҳузурларимнинг энг гўзали ва ёқимлиси бўлиб туюлади. Тасаввуримда кейинги йиллар шеърлятида Ойбекдай шоир йўқдиким, бир-икки сатрини (уқтираман: сатрини) соатлаб ўқиб мароқланиш мумкин бўлса: «Қани, шеър, сўйла абадиятдан»; «Ўтди ваҳший гўзал кунлар»; «Шу кечам умримда ўлмасин»; «Юлдуз каби жимирлайди жон»; «Ариқда оқар нотинч, қора сас»; «Чўпон уйқусига томчилар томди»; «Булутларнинг алвони — бўронларга байроқдир!» Яна қанчадан қанча гўзал, буюк сатрлар...

Шеърлят — юракнинг покланиш воситаси. У инсонни идрок этиш ва ҳис этишга ундайди, ўргатади, инсон маънавий дунёси чегараларини тобора кенгайтиради, инсондаги эстетик қарашларни тарбиялайди. Ойбек шеърляти худди шундай асл шеърлятдир.

Ҳақиқий шоирнинг истаги ва талаблари ҳаминша халқнинг истак ва талаблари билан ҳамнафас. Шоир ўз асарларида бу истак ва талабларни ўзининг юрак туйғуларига эмақдош қилиб сингдирмоғи лозим. Ҳақиқий шоир дунёни ўзгартириш жараёнининг фаол иштирокчисидир. У бутун умри давомида ноҳақликка, жаҳолатга, тенгсизликка қарши курашади. «Асл шоир ёлғиз курашчи бўлиб туюлса-да, аслида у оммавий

кураш иштирокчисидир» (Янис Рицос). Агар шоир фаолиятининг кадр-қиймати бўлса, у шоирнинг инсон қайғу-изтиробларини тўла англаши, инсониятни оғриқлар чангалидан олиб чиқа олиши ва зулмат қўйнида ёниб турган, тафаккур ва муҳаббат чироғини шамолу бўронлар ҳамласидан асраб, унинг зухурли ёгдусини одамларга етказа билиши билан ўлчанади. Ойбек худди ана шундай асл шоир эди.

Шеърининг ижтимоий томони, албатта, унинг бош хусусияти эмас. Лекин, у энг сўнгги ва белгилловчи кучга эга. Шеър шоирнинг шахсий кечинмаларини бузиб чиқа олгандагина, озодлик, ҳақиқат, бахт, ўлим ҳақидаги умумбашарий ўйлар даражасига кўтарилади. Фақат шундагина ижтимоийлик эстетик қарашлар билан кесишади. Ҳақиқий санъатнинг, ҳақиқий шеърининг охир-аввали ҳам шундадир. Буни Ойбек ўз ижоди билан исбот этди.

Ойбекнинг ҳаёти шеърларида мужассам: «Ётма, ўғлон, уйгон, кўз оч, ухлама»; «Абадий яшамоқ, қулмоқ истайман»; «Қурашади икки тўлқин, қараб турайми?»; «Ассалом, Навоий!»; «Гулханга отдилар дўстлар китобим»; «Тўйиб ёза-жакман бир кун соғайсам»; «Кўнглимда ҳақиқат бир оз сўнмади...»; «Койнот эртага битмайди...» Ушбу сатрларида унинг таржимаи ҳоли сингиб кетган.

Ойбек тунни севади. Исми бутун ижодига ярашиқлиг шоир худди ойдай тўлиб, тун устида туриб уни сергак кузатади. Тун ҳақидаги шеърларининг ажиб фазилати: шоир тунни сукут ва уйқу билан эмас, бедорлик ва ҳаракат билан боғлайди. Шоир бедор ва ҳаракатли тунда қуёш юзини кўради. Шоир бизга тирик табиат билан суҳбат қуришга, уни севишга, уни англашга ўргатади. Юксак чинорлар учи қуёш сочлари билан секин ўйнаши ҳам, япроқлар бетида мудраган ой нурлари ҳам, учган япроқ сасидаги баҳорнинг ёди ҳам юрагимиздан ўтаркан, беиз кетмайди. Ойбек шеърларидаги табиат, кеча, кундуз, майса худди инсон янглиг нафас олади, нафасимизга нафас қўшади, дилимизга юлдуз бўлиб киради.

Жуковский шеърини бекорга тасвирий санъат билан муқояса қилмаган эди. Ойбек шеърлари тасвирий санъатнинг тенгсиз намуналарига яқин, улардаги рангини ташбехлар гўзал суратлар чизади:

Тоғларда илдинди қуёш этаги,
Оғочлар узоқда бир тўплам кўлка.
Денгизда порлаган ғуруб чечаги —
Сувларнинг қўйнида қизил машъала.

Мен Ойбек шеърларини ўқир эканман, унинг сатрларида жаҳоннинг забардаст шоирлари шеърлари билан уйғунлик, оҳангдошликни кўриб хайратга тушаман.

Олтин қуёш нуридан,
Япроқлар суруридан

Тўқилган хотиралар
Кетмас мангу мен билан...

Бу сатрлар менинг ёдимга буюк испан шоири Федерико Гарсиа Лорканинг ушбу сатрларини туширади:

Тераклар ҳам ўтар кетар,
Аммо изи қўлдек зилол.
Тераклар ҳам ўтар кетар,
Биага эса қолар шамол...

Мен бу ерда туйғунинг яқинлигини назарда тутяшман. Гарчи фикрлар гўё бир-биридан жуда узоқда бўлиб кўринса-да, уларда яширинган оғриқ-туйғу ҳамоҳанг.

Ёки «Кеч кузда» шеъри:

Ҳаво булут... шамоллар яна йиглайди секин,
Бўш далалар кўксида алам мудраб ётади.
Эшагига юк ортиб, бир бола олдин-кетин
Уфқлар-ла ўпишган йўлда кетиб боради.

Бу шеър асримиз бошида француз шеъриятининг янги оқимига асос солган улуғ шоир Гийом Аполлинернинг «Куз» шеъри билан оҳангдош:

Туман оралаб борар, балчиққа ботиб борар
Оёғи қийшиқ деҳқон ҳўкизини етаклаб.
Қишлоқлар харобаси туманларга кўмилган.
Деҳқон гамгин қўшиқни секингина минғирлар—
Содиқ севги ҳақида гамгин қўшиқни куйлар,
Куйлар ҳижрон, маъюс қалб ва хиёнат ҳақида...

Ойбек шеъриятидаги улуғ фазилат: соддалик, дунё-дунё хис, ҳаяжон, фикр оддий сўзларга сингдирилганки, ўқиб ёқа ушлайсан. «Қорахат» шеъридан:

Бехосдан узилган шода дур каби
Тўкилди умиднинг рангли барглари.
Осилди бир онда қўллар мадорсиз,
Ер қочди, қорайди қуёш зарлари.

Адиб бир суҳбатида айтган эди: «Муҳим ва мураккаб масалалар ҳақида соддагина қилиб сўз айтиш мумкин экан. Қалбни забт этган хис-туйғуларни, чуқур лиризмни ифода этмоқ учун дабдабали шакл шарт эмас экан... Қундалик ҳаёт предметлари, одатий нутқ поэтик оламнинг бутун дабдабасини ва жозибасини йўққа чиқариб қўядигандай кўринарди... Амада эса чинакам жозибадорлик ана шу соддаликда». Ойбек юрагининг, шеъриятининг қудрати хусусан қуйидаги энг

содда сатрларда (уларнинг ортида нималар борлигини ўйла-санг, қўриқиб кетасан) намоён бўлади:

Кечаси... осмонга секин боқаман,
Кипригим устида чексизлик ўйнар.

Ойбекнинг ижодий сабоғи хусусан ёш авлод асарларида мукаммал кўринишлар бераётганини айтиб ўтиш бурчим.

Ойбек сабоқлари ҳар кун, ҳар лаҳзада давом этмоқда. У бизни бедорликка, ҳаракатга, изланишларга чақириб шундай ёзади: «Илк китоб ҳар ким учун ҳам қувонарли ҳодисадир. Шундай бўлсаям мен энди бутунлай бошқача ёзиш кераклигини тушунардим...»

Ойбекнинг юраги гиёҳдай содда, тоғдай залворли ҳис-туйғуларга — шеърга тўла эди. Аммо унинг жисмоний қудрати кўпроқ қора кучлар, хасталик билан олишди. Ойбекнинг ушбу сатрларида фарзанди ўлиб, кўкраги сутга тўлган, оғриқдан-ҳасратдан юраги зардобга чулганган ёш онанинг изтиробига уйқаш дардни туяман, кўзимга ёш келади: .

Хастаман... Фикрга, туйғуга тўлиб—
Ой менга ҳамқадам — сокин юраман.
Соғайсам бир кунни ёзаман тўйиб,
Ҳисларга қалбимни қўшиб ёзаман.

Кечалар юрарман телбадай ҳориб,
Бошимда ой борур, менга ҳамқадам.
Хаёллар учади машғалдай ёниб,
Тўйиб ёзajakман бир кун соғайсам.

«Ижод дардини тугруқ дарди билан қиёс этадилар, ижод дарди — қалбнинг қаърида уйғониб, бутун вужудни ларзага солган оғриқ...» Бу оғриқ «энг ширин лаззат, она алласи наби юпантирувчи, қуёш каби ҳаёт ва қувонч бағишловчи бир куч». Мана шу куч, мана шу оғриқ хаста Ойбекда тўлғин эди. Бу кучни, бу оғриқни идора қилиш учун катта маънавий қудрат зарур эди. Тилдан қолган, қўлларидан куч кетган шоир бу қудратни халқидан, муҳаббатдан олди. Муҳаббатдан яралган бу қудратли илҳом ҳар қандай ўжар фикрни, руҳнинг энг ингичка, энг тутқич бермас — «олтин қуёш нуридан, япроқлар суруридан» туғилган жилваларини, «ариқ ёқаларида яшил кўзли бойчакдай мўралаган», «уйқуси йўқ барглarning чучук лапарни ёққан» ҳисларни сўз орқали ёлқинлантирар, қатрада дарёларни мавжлантирар, учқунда қуёшларни айлантирар, ишқдан ҳаёт ясар, оддий ҳаётдан эса улуғ, тийран афсоналар тўқир эди.

21 ёшида илк шеърини тўплами нашр этилган, 32 ёшида «Қутлуғ қон»ни, 37 ёшида «Алишер Навоий»ни ёзган ўзбек прозасининг илк йўлчиларидан бўлган Ойбек йўли текис кечмади. Унинг умр йўли шон-шухрат гуллари оралаб эмас,

тошлар устидан, жарлар ёқасидан ўтди. Унинг йўли (гарчи юқорида айтган эдик) шеърида қолди! Мана шеърнинг улуғлиги, мана шеърнинг жасорати! Шеър — юрак ҳаётининг ларзалари эканлигига бундан кейин ишонмасдан бўладими. Ойбекнинг ушбу даҳшатли сатрлари шу оғир йўлни ўтишда намоён бўлган буюк жасорат сўзлари эмасми:

Гулханга отдилар дўстлар китобим,
Йиглаб қалбларидан тўқдилар кўз ёш.
Қогозлар-ку ёнди — ёнмади шеърим,
Қалб сўзи — олтин сўз, унда зўр бардош.

Гулханга отдилар даста китобим,
Қалбим поралари куйди нақ кабоб.
Куйди, кул бўлмади, чиқмади жоним,
Ўчмади овозим, сўнмади қоним.

Бу сўзлар инсоннинг жаҳолат устидан қозонган галабасининг, ўзига бўлган ишончнинг, кўнгил ҳақиқатининг дарағи эмасми:

Тош экан бошим,
Ҳеч ёрилмади—
Ёғилди минг тош,

Қалам ҳамдардим,
Бир сирқимади
Кўздан қатра ёш.

Гар қолдим нонсиз
Ва бош паноҳсиз—
Дарз кетмади қалб:

Кўнглимда ҳақиқат
Бир он сўнмади,
Гўё зўр куёш.

Ойбек ҳақида сўз юритганда уни романист сифатида кўрсатишни кўпроқ севамиз. Лекин, Ойбек, биринчи навбатда, буюк шоир эди. Ойбек шеърининг юзаки талқин қилувчилар ҳам учрайди. Кўнчилик Ойбекнинг бўш шеърлари жуда кўп-ку дейди. Ҳа, кўп. Лекин, бунинг жуда жиддий сабаблари бор. Аслида унинг ўзбек шеърининг дафтарига ҳар бирини олтин ҳарфлар билан ёзиб қолдирса бўладиган шеърлари санокли бўлгандаям, бу унинг буюкклигидан далолат бериб туради. Адабиёт тарихида шундай ижодкорлар борки, улар ёлғиз бир шеъри билан, ёлғиз уч-тўрт сатри билан абадий барҳаётлар сафига қўшилганлар. Юқорида таъкид-

ланган нотўғри тасаввур пайдо бўлишда Ойбекдан кўра бошқалар айбдор: биз айбдор! Биз Ойбекни яхши билмаймиз. Лекин, шу нарса аниқки, Ғарбдан ўрганипти деб номи таънага учраган ёшлар Ойбекдан ўрганиптилар.

У бизга бу ҳаётни, бу дунёни севишни, унинг поклиги, тинчлиги учун курашни зарурлигини аниқлади. Биз ундан тарихга, она халқимизга бўлган муҳаббатни ўргандик. Ватанини севишни ўргандик:

Ватанини сев, тупрогини ўп,
Ҳар қаричи муқаддас бизга.
Чўлидаги ҳатто қуруқ чўп
Жондан яқин юрагимизга.

Биз ундан қўлимизни, дилимизни пок тутишни ўргандик ва ўрганамиз...

«Ёзувчи умри йил билан ўлчанмайди — ижодий фаолиятнинг самараси билан ўлчанади. Ойбек 400 йилга тенг келадиган 40 йиллик фаолиятининг бир лаҳзасини ҳам самарасиз ўтказгани йўқ. Ойбек бу жиҳатдан ҳам ҳозирги ва келajak адабий авлод қаршисида устод бўлиб гавдаланади.» Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаққоният тўла бу сўзларида Ойбек ҳаёти ва ижодининг самараси тўла намоён. Ойбек ҳамиша биз ва келгуси авлод учун устод бўлиб қолаверади, бугунги ва келгуси авлодлар уни қайта-қайта, ҳатто биз бориб етмаган қирраларини кашф этаверадилар. Ушбу ўйлар сўнггида Ойбек ҳақида ёзган шеъримни келтиришга эҳтиёж сездим:

Ойбекнинг шеърини далага чиқиб
Майсага ёнбошлаб ўқимоқ керак
Ва сокин шивирни — оҳангни уқиб,
Ойбекми? Майсами? — деб толсин юрак.

Ойбекнинг шеърини тун қучган дарё—
Шовқини аралаш тингламоқ зарур.
Билмай қолсин юрак: сув узрами, ё
Ойбекнинг шеърида ўйнайди бу нур!

Ойбекнинг шеърлари бамисли нигоҳ,
Бу нигоҳ асрорин йўқдир поёни.
Худди бўлмагандек майсага изох,
Йўқ Ойбек шеърининг тўла баёни.

Ойбек — бу майсага чўккан тош,
Ҳайратдан ёрилиб-ёрилиб кетган.
Ойбек — бу дарахтзор устида қуёш,
Нури то чумоли кўзига етган.

Ойбек — бу улкан бир чорбоғ ортида

Ёввойи узумзор оралаб, титроқ —
Қуёш тангалари ўйнаб сиртида
Бирдан ёругликка чиққан шўх ирмоқ.

Ойбек — бу огриқни қари тол каби
Юракнинг тубида асраган сўзлар,
Барча ҳасратини жим туриб лаби
Энг яқин дўстига сўзлаган кўзлар.

Ойбек тирик ҳамон, у кўкда ҳилол,
У — шамол, боғларда ҳамон еладир.
У мени чорлаган ойдин бир хаёл,
Кўкдаги Қаҳқашон унинг йўлидир.

1985

МУСАВВИР БЎЛМОҚ ЭРСАНГ...

Исфандиёр Ҳайдаров шеърини жуда иштиёқ, ҳис-ҳаяжон билан ўқийди. Гўё у чизаётган суратларга кўчмаган юракнинг ботиний садоларини жаранглатишга имкон топгандай, гўё у яна бўёқлар сукунатига қайтишдан кўрқаётгандай бақириб-бақириб, изтироб билан шеър ўқийди:

Сирли бир овозда, ойдин кечада
Мени ўйлар қадимий шароб...

Исфандиёр чизган суратларини кўрган кишигина унинг бу даражада куйиб-ёниб шеър ўқини сабабини англайди ва унга ишонади. Исфандиёр чизган суратлар ҳам шеърдек жаранглайди. Мен бу шеърларни севаман ва севиб тинглайман.

БИРИНЧИ ШЕЪР: «БАҲМАЛДА КУЗ»

Баҳмалда куз. Дарахтлар гулхани борлиқни чулгаган. Остонада тўхтаб қоласан: Сочилиб ётган ҳазонлар шундай чиройлики, босиб олмай деб хижолат тортасан. Ҳали ёғиб улгурмаган ёмғирлар осмонда. Ҳали дарахт сеҳргарлик билан овера. Ҳали йўллар яқин. Ҳали кутиш мумкин.

Тераклар улкан ёнғинининг тиллари каби осмонга санчиб турибди. Дарвоза олдидаги кампир — онам ва қизалоқ — синглим қайтишимни кутиб ўтиришгандек...

ИККИНЧИ ШЕЪР: «ҚИЗИЛ ТУН»

Қизил тун. Кўчага чиқаман. Борлиқдан бошқа ранг қидираман, тополмайман. Орқамга қарайман. Энди чироқ ҳам сариқ эмас, алвон тили билан тунни ялайди. Чироқнинг

тили — қип-қизил дарахт. Ҳеч ким учрамаса бўлгани. Ҳеч ким менга керак эмас бу лаҳзада. Қизил тун билан сўзлашаман. У менга келажак эмас, ўтмиш ҳақида ҳикоя қила бошлайди.

«Қара,— дейди у ҳикоясининг сўнгида,— хув ана чи-роқ ёниб турган уйда сени отанг кутаяпти». Мен отамнинг вафотига тўққиз йил бўлганини ҳам унутиб ортимга қайтаман.

УЧИНЧИ ШЕЪР: «БАХМАЛ. ТҶҲҲДАН ҚАЙТИШ»

Чол ҳар замон орқасига — камширига қараб қўяди. Неварасига эса етиб юришга ҳаракат қилади. «Тўй яхши ўтди-я», — дейди камшири. «Ҳа», — деб қисқа жавоб беради чол. «Анави... бобо, айиқ ўйнатишди, кўрдингизми?» — дейди невараси. «Ҳа-ҳа, кўрдим, болам», — дейди чол. Улар тўйдан қайтишяпти. Ана, тўй ҳали тинганича йўқ, шовқини етиб турибди. Бу ёруғ дунёда шундай ойдин тун борлигидан чолнинг кўнгли тўлиб кетган. У ўлим ҳақида ўйларди.

Чолнинг салласи ойнинг бир бўлагидек сузиб бораётир...

ТҶҲҲИНЧИ ШЕЪР: «БАХМАЛ ҚЎШИҒИ»

Ер билан осмон рақобати. Ер билан осмон базми. Гўё ерда жилдираб оқаётган Сангзор ирмоқлари ярақлаб ойдан оқиб тушгандек. Сен бу сеҳрга қанча тикилсанг, шунча кўнглинг ойдинлашади. Шунчалик яхши ўйларга чўмасан. Кимнидир севишингни эслайсан. Дунё сенинг уйинг эканидан юрагинг хайратга тўлади, йинглашга эса ҳаққинг йўқдай.

Шундай тунда яшашни ва ҳаёт билан видолашганини истайма.

БЕШИНЧИ ШЕЪР: «ХИВАДА ОЙДИН КЕЧА»

Хивада ойдин кеча. Минг йиллар аввал оқарган кеча яна қорайиб келгандай, вақт тўхтаб қолгандай. Дарахтлар эртақлардаги уч бошли аждарҳодек минорани кўриқлаб турибди. Йўловчи бу сеҳргарликдан йўлида тўхтаб, тошдек қотиб қолган. Яхшиямки, хув ичкарида чироқ кўришиб турибди. Унинг шуъласига интилиб бу афсундан қутилиб ўз ҳаётига яна қайтиши мумкин. Лекин, у тошдек қотганича турибди.

ОЛТИНЧИ ШЕЪР: «САМАРҚАНД. ЭСКИ ШАҲАР ЧЕТИ»

Мен дарахт остидаги ўриндиққа бориб ўтираман. Шамол дарахт шохларини ҳоргин қимирлатади. Йўлга тикиламан. Мен Самарқандда адашиб юрибман. Бу Чорраҳами, Ҳовузи-сангини ёки Мотиридми? Билолмайман. Лекин, менинг болалигим шу ерларда адашиб юрганини биламан. Тополмас-лигимни билсам ҳам дарахт остидаги ўриндиққа ўтириб уни кутаман.

Анри Матисс «Мусаввир бўлишни истасанг, тилингни суғуриб ол» деган эди. Исфандиёр Хайдаров ана шундай тилини суғуриб олган, юрак наъраларини бўёқларга ортмоқлаган мусаввир. Шунинг учун ҳам у шеър ўқиётганда, бирдан гапирини қудратига эга бўлган соқовдек қувониб, ҳис-ҳаяжон билан шеър ўқиётганини кўрсангиз, ажабланманг.

ВА, НИҲОЯТ, ЕТТИНЧИ ШЕЪР

Исфандиёрга

Мусаввир бўлмоқ эрсанг,
Тилингни суғуриб ол,
Яралардан тўкилган
Қон рангига қулоқ сол.

Мусаввир бўлмоқ эрсанг,
Юрагинг билан бақир
Ва онангни номини
Ранг билан айтиб чақир.

Мусаввир бўлмоқ эрсанг,
Тилингни ичингга ют.
Бўёқларга қоришиб
Шивирлаган, Она юрт!

Мусаввир бўлмоқ эрсанг,
Ҳаёт билан ўлимнинг
Ўртасида сарҳаддек эт
Қалам тутган қўлингни.

1981

МАССАҒЕТЛАР МАЛИҚАСИ ВА ФОРСЛАР ПОДШОҲИ

*Бир кун қоп-қора, совуқ сўқмоқда
Ўнгимда бўларсан бирдан намоён—
Ота-онасини ярим кечаси
Бўғиб ўлдираркан ёғийлар пинҳон,
Шовқиндан уйғониб кетган боланинг
Кўзлари мисоли чақнаб қатрдан...*

БИРИНЧИ ҚИСМ: АФСОНА ВА ҲАҚИҚАТ

Бу воқеа эрамиздан олдинги 530—529 йиллар орасида бўлиб ўтган.

Ўша замоннинг буюк ҳукмдорларидан бири, форслар подшоҳи Куруш (Кир) ўз салтанати теграсида яшайдиган халқларни кетма-кет бўйсундирар экан, тобора ўз номини шон-шуҳратга кўмиш мақсадида янги-янги юришлар режасини тузарди.

Куруш бундан бир неча йил аввал буюк Бобил шаҳрини қўлга киритган эди. Бундай бой ва шавкатли шаҳарни қўлга киритганидан Куруш дунёга сигмасди. У ўзига худолар назари тушган ва шу сабабдан омадлиман, деб ҳисобларди. Дарҳақиқат, Куруш жуда омадли эди. Бунга ишониб учун шаҳаншоҳнинг ҳаёт йўлини кўздан кечириб, айрим воқеаларни айтиб ўтиш ўринли бўлади.

Аммо бу ҳақда ҳикоя қилишдан аввал тарихнинг яна ҳам олисроқ қатламларига назар ташлайлик.

Тарихда маълум бўлган энг қадим давлатлар икки дарё — Дажла ва Фурот оралиғида, Месопотамия деб ном олган манзилда ташкил топган эди. Эрамиздан олдинги IV мингйилликда этник қатлами ҳалигача тўла аниқланмаган шумер қабилалари бу икки дарё орасидаги ҳосилдор ерларни ўзлаштира бошладилар. Улар энг аввало бу ерда кўп учрайдиган ботқоқзорларни қуритдилар, Фурот дарёсининг дахшатли баҳорий тошқинларига барҳам берадиган мураккаб ирригация шаҳобчаларини тузиб чиқдилар. Бунинг натижасида деҳқончилик юксалиб савдо-сотиқ ривожланди, охир-оқибатда икки дарё оралиғида дастлабки шаҳар — давлатлар ташкил топди.

Икки дарё оралиғи қуйи қисмининг шимолий тарафида эрамиздан олдинги III мингйилликда кўчманчи семит-аккад қабилалари ўрнашиб олдилар. Улар шумерларга қўшни бўлганлари учун уларнинг кучли таъсирида эдилар. Аммо орадан бир аср ўтар-ўтмай шумерлар ўз тилларини унутиб, аккад тилида гапира бошладилар. Шумер тили фақат фан, диний адабиёт тили сифатида сақланиб қолди. Аммо охир-оқибатда у ўлик тилга айланди. Бу шумер тилининг одамлар турмушида муҳим ўрин тутган соҳалардан тобора сиқиб чиқарилгани оқибатида рўй берди. Она тилимиз бўлмиш ўзбек тилининг бугунги аҳволидан келиб чиқиб, тарихнинг бу ҳикматида тегишли ҳулосалар чиқариш бизнинг бурчимиз ва вазифамиз эканлигини унутмаслик керак.

Эрамиздан олдинги II мингйилликка келиб икки дарё оралиғида яшаётган халқлар асосан семит-аккад тилларида сўзлаша бошладилар. Бу халқлар ичида айниқса, аккадлар ва шумерлар қўшилгани натижасида шаклланган ва асосан аккад тилида сўзловчи бобилликлар муҳим ўрин тута бошладилар. Бобилнинг энг юқори тараққий босқичи Бобил шаҳри шоҳларининг биринчи сулоласининг олтинчи шоҳи бўлмиш Хаммураи (эрамиздан олдинги 1792—1750 йй.) даврига тўғри келади. Бироқ, бу сулоланинг сўнгги ҳукмдорлари даврида Бобил инқирозга юз тутди. У тоғлик қабилалар томонидан вайрон этилди ва камида беш аср давомида таназулда қолди.

Эрамиздан олдинги XIV асрда бу ерда Ашшурра (Асси-

рия) давлати ташкил топди ва IX асрнинг охирига келиб қудратли давлатга айланди. У Кичик Осиё, Эрон, Бобил, Киликия, Урарту, Ўрта Ер денгизи шарқий қисми, ҳатто бир оз муддат Мисрни ҳам ўз ҳукми остига бўйсундирди. Херодотнинг ёзишича, Юқори Осиё устидан Ашшура ҳукмронлиги 520 йил давом этган. Аммо ҳар қандай буюк давлат (империя) охир-оқибатда ички низолар натижасида парчаланишини тарихдаги кўп мисоллар исботлайди.

Ашшураликлар ҳукмронлигидан қутилишга илк уриниш мидияликлар томонидан бошланди. Уларнинг озодлик учун бошлаган кураши, мидияликлар матонати туфайли муваффақиятли тугади, мидияликлар асоратдан озод бўлдилар. Уларнинг бу кураши бошқалар учун ибрат бўлди, бошқа халқлар ҳам озодлик учун ассирияликларга қарши отландилар. Ассирия парчаланди. Бу эрамыздан олдинги 612 асрда рўй берди.

Аммо биринчи бўлиб озод бўлган мидияликлар ғалаба лаззатини тотгач, ўз давлатларини тузишга шонилмадилар. Улар ўз қишлоқларида ўзлари хоҳлаган тартибда яшай бошладилар. Бунинг оқибатида одамлар ва қишлоқлар ўртасида низолар кучайиб бораверди. «Бўлинганни бўри ер» деганларидек, улар бошқа халқлар ҳужумларидан ҳам кўп жабр чекдилар.

Худди шу даврда Мидия қишлоқларининг бирида Деиок исмли бир ақлли одам яшарди. У ўзининг адолатпарварлиги билан одамлар орасида машҳур эди. Талашиб қолган ҳамқишлоқлари унинг ҳузурига келардилар, Деиок эса бу низоларни адолат билан ҳал қиларди. Аввал қўшни қишлоқлар аҳолиси, кейин эса бутун мидияликлар ўз ташвишлари билан унга мурожаат қила бошладилар. Деиок олдиндан ўйлаган нияти амалга ошаётганини кўриб, бундан кейин ҳеч кимга қозилик қилмаслигини эълон қилади. Ўз ишларимни қўйиб, бошқалар ташвишини чекишимдан нима фойда? — дейди у. Унинг айрим тарафдорлари эса олдиндан келишилгандек: «Бундай яшаб бўлмайди! Келинглар, ўзимизга ҳукмдор сайлайлик! Шунда бизнинг еримизда ҳам тартиб ва адолат ўрнатилади, биз барчамиз ўз ишимиз билан бемалол шугулланамиз, адолатсизликлар бизни ўз юртимиздан қувмайди», — дейдилар. Уларнинг бу сўзи кўпчиликка маъқул тушади ва кўпчилик Деиокни ҳукмдор қилиб сайлашга қарор қиладилар.

Деиок энг аввал ўзига қаср қуришни ва шахсий кўрикчилар беришни талаб қилди. Мидияликлар унинг ҳукмига бўйсуниб, янги ҳукмдор амри билан у кўрсатган ерда забт этиш ғоят мушкул қўрган тиклайдилар. Деиок шундан кейин мидияликларга янги шаҳар тиклашни буюради. Тез орада Акбаган шаҳрига асос солинади. Шаҳар етти айлана девор ҳалқаси билан ўралади. Тепаликда қурилган шаҳарнинг табиий ўрни бунга жуда мос келарди. Ҳар бир халқа муайян ранг билан бўялади. Биринчи халқа — оқ, иккинчиси — қора, учинчиси — қизил, тўртинчиси — кўк, бешинчиси —

қирмиз, олтинчиси — кумуш, еттинчиси, яъни энг ичкариги халқа олтин рангга бўялди. Олтинранг билан бўялган халқа ичида Деиок учун қаср ва хазина биноси тикланади. Деиок мидияликларга ўзлари яшаб турган қишлоқларини ташлаб, етти халқа орасида жойлашишни буюради. Деиок мидияликлар устидан 53 йил ҳукмронлик қилиб оламдан ўтди. Ҳокимият унинг ўгли Фраортга ўтди. У отасига ўхшаб Акбатанда муқим туrolмади ва қўшни шаҳар-давлатларга ҳужум қила бошлади. Фраорт ўз ҳукмронлигининг йигирма иккинчи йилида Ассирияга қарши уруш очди. Ассирия, юқорида айтганимиздек, бу даврда ўзига бўйсунган мулклардан ажралган бўлса-да, ўз мустақиллигини йўқотмаган ва ҳали анча кучли эди. Фраорт бу урушда бутун қўшинидан айрилди ва жангларнинг бирида ўзи ҳам ҳалок бўлди.

Мидия тахтига Фраортнинг ўгли Киаксар ўтирди. Киаксар отасидан ҳам жанговарроқ чиқди. У Осиёда биринчи бўлиб қўшинларни қуролларга қараб бўлинмаларга ажратиб, уларнинг ҳар бирини мустақил ҳаракат қилиш уқувига ўргатди.

Аmmo бу орада Киаксарнинг ўз урушқоқ феълени жуда узоқ вақт босиб ўтиришга мажбур қилган воқеалар бўлиб ўтди. У отасининг ўчини олиш учун Ассирияга қарши уруш очганида, чопарлар унинг юртига скифлар ҳужум қилиб келаётгани ҳақида хабар етказдилар. Танаис (Дон) дарёси атрофида яшаётган скифлар Қримда яшаган киммерияликларни ўз еридан сиқиб чиқариб, уларни таъқиб қилиб Кичик Осиё ерларига кириб келаётган эдилар. Мидияликлар билан скифлар ўртасидаги жанг кейингилар галабаси билан тугайди. Ғолиблар Кичик Осиёнинг ичкарисига — Мисрга қараб интилдилар. Фаластинга етганда уларнинг қаршисига Миср шоҳи совға-салом билан чиқди ва ўз салтанатини скифлар ғоратидан сақлаб қолди. Скифлар йигирма саккиз йил давомида Кичик Осиёни даҳшатда тутдилар. Ҳар қандай ўтроқ халққа нафрат билан қараган кўчманчи скифларнинг асосий машғулоти жанг қилиш эди. Уларнинг йигирма саккиз йиллик ҳукмронлиги давомида ўзларига бўйсунган халқлардан бож йиғиш билан бир қаторда уларни тинмай талаш билан шугулландилар.

Скифлар кимлар эдилар? Ҳеродотнинг ёзишча, форслар саклар деб атаган скифлар ўзларини скалотлар деб номлардилар.

Скифларга бош эгган Киаксар охири ҳийла ишлатиб, уларни ўз мулкидан қувиб чиқарди. Воқеа бундай бўлди: Киаксар скифларнинг бошлиқларини меҳмонга чақиради ва уларни роса маст қилиб, жонларига қасд қилади. Мана шундай ҳийла билан Киаксар яна ўз давлати мустақиллигини тиклаб олди ва ҳатто тез орада Ғобилдан бошқа ҳамма Ашшур ерларини ўзига бўйсундирди. Киаксар ўлимидан сўнг тахт унинг ўгли Астнагга ўтди. Мана энди аждодларимиз бўлмиш массагетларни забт этиш ниятида бошқа бир икки дарё — Окс

(Ўқуз. Амударё) билан Яксарт (Сирдарё) оралигидаги ерларга оч назарини тиккан Куруш ҳақидаги ҳикоямиз бошланади.

Астиагининг яккаю ёлғиз Мандона исмли қизи бор эди. Қўнларининг бирида Астиаг даҳшатли туш кўради. Бу тушида қизи ётган тўшакдан оқиб чиққан сув тошқини пойтахтни, кейин бутун Осиёни босган эмиш. Астиаг ўз тушининг таъбирини суриштириб билгач, даҳшатга тушади. Шу сабабдан ҳам қизи бўйига етгандаям у ўз қизини эрга беришни пайсалга сола бошлайди. Айниқса, бой ва ҳурматли мидияликлардан келган совчиларни у қасрига яқишлантирмайди. Охири у қизини саройида хизмат қилган бой ва феъл-атвори мўмин Камбис исмли форс зодагонига узатади. Бу билан қизидан тугилажак болани Мидия тахтига бўлган ҳуқуқдан маҳрум қилмоқчи эди.

Камбис билан Мандона турмушининг биринчи йилида Астиаг яна туш кўради. Бу сафар тушида қизи ётган тўшак узра ток ўсиб чиқиб, шохи тарвақайлаб бутун Осиёни чирмаб олганмиш. Туши таъбирини билиб, Астиаг яна даҳшатга тушади. Таъбирчилар, худди олдинги галдагидек, қизидан тугилажак бола унинг ўрнида шоҳ бўлишини, унинг ҳукми бутун Осиёни забт этишини айтгандилар.

Астиаг Форс мулкига чопар юбориб, қизини ўз ҳузурига олиб келишларини буюради. Қизи қошига етиши билан Астиаг уни жуда қаттиқ қўриқлашни талаб қилди, ўзи бўлса туну кун ухлолмай, тугилажак болани нобуд этиш режасини туза бошлади. Бола дунёга келиши билан Астиаг ўзининг яқин қариндоши, энг ишончли ва садоқатли амалдори Гарпагни ҳузурига чорлади. «Гарпаг,— деди даҳшатли режасидан кўзлари хира тортган Астиаг.— Сенга муҳим топшириқ бермоқчиман. Сен бу топшириқни бажаришинг шарт. Агар даҳшатли ўлим топишни истамасанг, душманларим манфаати деб, мени хароб этишни ўйлаб, мени алдама. Қизимдан тугилган болани ол-да, уйингга олиб бориб ўлдир. Кейин уни ўзинг хоҳлаган тарада дафн эт». Гарпаг қудратли шохнинг бу галати сўзларини эшитгач, тили калимага келмай, узоқ жим қолди. Кейин эс-ҳушини йигиб, Астиагга боқди. «Шоҳим,— деди у бошини кўтармай,— ҳеч қачон мен сени норози қиладиган хатти-ҳаракат қилмаганман, мудом амрингни адо этганман. Бундан кейин ҳам сенга садоқат билан хизмат қилиш муддаоим. Агар амринг шу бўлса, уни бажармоқ менинг бурчим».

Астиаг ўз ҳузуридан шошиб чиқиб кетаётган Гарпагни тўхташиб, елкасидаги зарбоф тўнни ечиб қўлига тутқазди: «Боланинг жасадини шунга ўраб қўмасан».

Уйига етиб борган Гарпаг бу ёвуз топшириқ ҳақида хотинига ганириб берди. Даҳшатга тушган хотин эридан энди нима қилишини сўради. Гарпаг: «Нима бўлгандаям, бу огир жиноятга — бегуноҳ гўдакни, қолаверса, яқин қариндошим умрини нобуд қилмайман»,— деб жавоб беради. Сўнг яна шундай дейди: «Астиаг ҳам қариб қолди, бир оёғи ерда

бўлса, бир оёғи гўрда. Эрта-индин бизни ташлаб кетиши аниқ. Унинг ўғли йўқ. Ёлғиз қизи бор. Агар шоҳ ўладиган бўлса, тахт шу қизига тегади. Ҳокимият қўлига тегган кунидек боласининг қотилини ўлдириши шубҳасиз. Агар болани биров ўлдирса, мен ҳам шундай қилган бўлардим, ўчимни олмагунча кўзимни хотиржам юмолмасдим».

Аммо вақт ўтгани сайин Гарпаг шоҳ амрини бажармаслик бошига нақадар аянчли ўлимни солишини англаб, даҳшатга тушарди. Охири у Астнаг амрини бажаришга, аммо болани ўз қўли билан эмас, бошқа бир одам томонидан ўлдиришга қарор қилди. «Бу одам Астнаг одамларидан бўлиши керак!» — деб ўйлади Гарпаг. Шу пиятда у Акбатан шимолидаги тоғларда подшоҳ қўйларини боқиб юрган подачи Митридатни хузурига чорлади. Подачи билан таъхо қолган Гарпаг шундай деди: «Митридат, подшоҳимиз бу бола ўлимни тилайти. Бунинг учун сен уни пойида пода боқиб юрган тоғнинг энг овлоқ ерига олиб бориб ташлашинг керак. Уни ўша ерда йиртқичлар еб кетар ё ўзи очликдан нобуд бўлар. Нима бўлгандаям сен унинг ўлгани ҳақида хабарни менга, мен бўлсам шоҳга етказмоғим шарт. Аммо икки қулогингга қуйиб ол, буни шоҳнинг ўзи сенга айтишни қаттиқ тайинлаган. Агар болани ўлдирмай тирик қолдирсанг, сени даҳшатли қатл қутади».

Митридатнинг хотини ҳомиладор эди. У эри Гарпаг хузурида бўлганида тўлғоқ тутиб, ўлик бола туғади. У чақалоқ жасади устида юм-юм йиғлаб ўтирганида, Митридат кириб келди. Ҳали бу фожиадан беҳабар подачи кела солиб хотинига қўлидаги болани тутқазди. «Бу кимнинг боласи?» — деб сўради хотини йиғисини ичига ютиб. «Болани менга Гарпаг берди. Гарпаг хонадонига киришим билан унинг хотини йиғлаб ўтирганини кўриб, қайтиб чиқдим. Аммо Гарпагнинг: «Ичкарига кир!» деган овозини эшитиб ортимга қайтдим. Киришим билан шоҳлар киядиган зарбоф тўнга ўралган мана шу чақалоққа кўзим тушди. Гарпаг менга тезликда мана шу болани олиб бориб тоғнинг овлоқ ерига йиртқичларга ем бўлиши учун қолдиришни буюрди. Бу подшоҳимиз Астнаг амри экан. Агар бу ишни бажармасам мени ўлим кутишини айтиб дағдага қилди. Мен бу бола бирор гуноҳкор қулнинг фарзанди бўлса керак, деб ўйладим, уни қўлимга олиб уйдан чиқдим. Аммо гўдак ўралган зарбоф тўн, бола бўйнидаги олтин таңгалар, тилла тақинчоқлар, ортимдан уввос солиб йиғлаган Гарпаг хотинининг қора йиғиси менинг кўнглимга ваҳима соларди. Мени шаҳар чеккасиғача кузатиб қўйган хизматкор қўрқа-писа бу гўдак Астнагнинг қизи Мандона ва куёви Камбиснинг фарзанди эканини айтганда, даҳшатдан қотиб қолдим. Наҳотки Астнаг ўз набирасини ўлимга буюрган бўлса?! Уйга келгунча нима қилишимни билмай бошим қотди. Гарчи Гарпаг тўғри тоққа бориб болани овлоқ жойга ташлашни буюрган бўлса-да, олдин сенинг ахволингдан хабар олай дедим». Аччиқ аламдан кўз ўнги қоронғилашиб ўтирган

подачининг хотини эрининг сўзларидан кейингина ўзига келиб, гўдакни бағрига босганча ўзини Митридат оёғига ташлади: «Митридат, ялинаман, бу ишни қилма, гуноҳга ботма... Уни менга қолдир».

Митридат ўридан туриб кетди: «Ўйлаб ганирянсанми, хотин? Ахир, Гарпаг ортимдан изма-из айгоқчи жўнатган бўлиши ҳам мумкин. Бу ишни бажармасам мени ўлдиршиди». Хар қанча ялингани бекор кетишини ўйлаб, қўлидаги чақалоқни бир четга қўйди-да, ўлик тугилган чақалоқ жасади устидаги матони секин кўтарди: «Қара, Митридат, бу сенинг болаи. Аммо у ўлик тугилди. Майли, сен уни олиб бориб йиртқиқларга ем қилиб кел, розиман. Бироқ, Астиаг қизининг боласини ўз боламиздек улгайтирайлик. Боламизининг жасадини шоҳона кўмишади, шунинг ўзи дардимни камайтираар... Аммо тирик бола ярамга малҳам бўлади».

Хотини ҳақ эканини англаган Митридат тоққа ўз боласи жасадини ташлаб қайтди. Уч кун ўтар-ўтмас у Актабанга бориб, Гарпагга бола нобуд этилгани ҳақидаги хабарни етказди. Гарпаг ўша заҳоти ўзига содиқ одамларини тоққа юбориб, подачи ўғли жасадини олиб келиб, зарбоф тўнга ўраб, иззат-икрём билан дафи этди. Митридат ва унинг хотини тирик қолган подшоҳ набирасини тарбиялай бошладилар, фақат улар энди уни Қуруш деб эмас, бошқа ном билан чақира бошладилар.

Подачи онласида, озод одамлар орасида улгайган гўдак барибир тенгдошлари орасида ўзининг заковати, хатти-ҳаракати билан ажралиб турарди. Бола ўн ёшга тўлган кунларнинг бирида тенгдошлари ўйин давомида уни подшоҳ қилиб сайладилар. У дарров ўзига «қўриқчилар» таълади, вазирларни белгилади. Болаларнинг бирини эса «айгоқчи»ликка тайинлади. «Айгоқчи» ҳамма ганин подшоҳга етказиб туриши шарт эди. Бошқаларга эса «уй» қуришни буюрди. Зодагон Артамбарнинг ўғли унинг айтганини бажаришдан бош тортди. Шунда Қуруш зодагон боласини жуда қаттиқ жазолади. Уни хивчин билан савалатди. Бола жазоловчилар қўлидан қутилгач, бора солиб отасига арз қилди. Ўглининг аҳволини кўрган Артамбар қаттиқ изза чекди, фиғон чекиб подшоҳ Астиаг ҳузурига бориб Митридат ўғли устидан арз-надомат қилди.

«Шоҳ,— деди у,— сенинг подачининг Митридатнинг ўғли менинг, яъни сенга содиқ хизматкорнинг боласини ноҳақ хивчин билан савалатди». У шундай деб ўғли баданидагги хивчин изларини кўрсатди ва Митридат ўғлини жазоланиши сўради.

Астиаг подачи билан унинг ўғлини тезликда ҳузурига олиб келишни амр этди. Улар келиши билан Астиаг Қурушга қараб дағдага қилди: «Сен, қулвачча, нега иззат-икромли одамнинг боласига қўл кўтардинг?» Бола унга шундай деб жавоб берди: «Олампахоҳ! Мен уни адолат юзасидан жазоладим. Қишлоғимиз болалари, шу жумладан, мен жазолаган

бола ҳам мени ўзларига подшоҳ қилиб сайладилар. Улар бундай шарафни ёлғиз менга дойиқ кўрдилар. Ҳамма болалар менинг амримни сўзсиз бажарган бир пайтда, бу бола мени назар-нисанд қилмади, амримга қулоқ солмади. Шунинг учун уни жазолашни лозим кўрдим. Агар гуноҳим бўлса, энди сен мени жазола!»

Бола сўзини тугатиши билан Астнаг ўз қаршисида қулвачча эмас, шахзода турганини сезди. Бу бола подачининг эмас, қизи Мандонанинг ўгли эканини билди. Боланинг юз-кўзи, ўзини тутиши, қолаверса, ёши ҳам шоҳ фикрини тасдиқларди. «Артамбар,— деди шоҳ узоқ жимликдан сўнг.— Мен сенинг сўзингни ерда қолдирмайман. Фақат сен ҳозир мени ёлғиз қолдир». Шундай дегач Астнаг Митридатдан бошқа ҳамма унинг ҳузурини тарк этишларини буюрди. Қуруш бўлса, Астнаг амрига биноан, саройда қолдирилди. Подачи билан ёлғиз қолган шоҳ бу бола унинг қўлига қандай тушиб қолганини, уни ким берганини айтишни талаб қилди. Подачи болани хотини туққанини, хотини, худога шукур, ҳозир ҳам тирик эканлигини айтди. «Алдама,— деди Астнаг, сўнг соқчиларга подачини қийноққа солишни буюрди. Қўрқиб кетган Митридат борганини тўкиб-солди ва шу гуноҳидан кечишни ялғиз ёлворди.

Бор ҳақиқатни эшитган Астнаг ўша заҳоти Митридатни унутиб, ҳузурига бу ишларнинг сабабчиси гуноҳкор Гарпагни олиб келишларини буюрди. Соқчилар ўша заҳоти кўрқиб кетган Гарпагни шоҳ ҳузурига етказдилар. «Гарпаг,— деди шоҳ газабдан қалтираб,— сен қизимнинг ўглини қандай қилиб ўлдирдинг?» Гарпаг подшоҳга ҳамма сир маълум эканини билиб, ёлғон сўзлаш ўлим билан барабар эканини англади. «Подшоҳим,— деди у,— агар мен сенинг амрингни бажарсам, барибир набиранг қотили сифатида бир кунмас-бир кун қаҳрипга дучор бўлишдан кўрдим. Уни подачига топшириб, тоғу тошнинг бир овлоқ жойига олиб бориб ташлашни буюрдим. У амримни бажо этди. Набирангнинг жасадини ўзинг берган зарбоф тўнга ўраб, иззат-икром билан дафи этдим. Хато қилган бўлсам, гуноҳимдан ўт, шоҳим!»

Астнаг қаҳру газабини ичига ютиб, Гарпагни даҳшатли жазо билан қийнашни ўйлаб, подачидан эшитган бор воқеани — ҳали Гарпагга номалум гаплариням гапириб берди. «Яхши бўпти,— деди сўнг шоҳ ёлғондан жилмайиб,— ўглини ўлдирганимдан буён қизимнинг нафратини кўриб юриш азобидан қутиладиган бўлдим. Энди гап бундай, тирилик қайтган неварам бир ўзи зеркиб қолмаслиги учун ўглингни саройга юбор. Қуёш чўкиши билан неварамни қутқариб қолган худолар шарафига берадиган зиёфатга етиб кел».

Подшоҳнинг бу гапларини эшитиб Гарпаг жазодан қутулганига ишониб-ишонмай тахт пойига ўзини ташлаб узоқ юкунди. Сўнг уйига қушдек учиб бориб, ўн уч яшар ўглини саройга жўнатди. Ўзи бўлса қулай ўрнашиб олиб, шербат

хўйлаб бўлиб ўтган воқеани хотинига хикоя қилиб бера бошлади.

У ҳали ҳикоясининг ярмига етмай, саройга етиб келган ўгли жаллод қўлига топширилганидан бехабар эди. Астиаг бола жасадини нимталаб, бир қисмини қовуриб, бир қисмини пишириб қўйишни буюрди. Зиёфат айни қизиган пайт қўлчилик билан чақчақлашиб ўтирган Гарпагининг олдига ўглининг қовурилган гўштидан келтириб қўйишди. У тўйиб еб бўлгандан сўнг, Астиаг ишораси билан хизматкорлар бегуноҳ ўлдирилган бола калла-почаси солиб қўйилган қутини қўтариб кирдилар ва Гарпагдан яна қўнгли тортган бўлақларни олишни илтимос қилдилар. Гарпаг қути оғзини очиши билан қандай даҳшатли воқеа содир бўлганини англади, аммо ўзини хотиржам тутди. Қути оғзини эҳтиёткорлик билан, ўглига озор беришни истамагандек, секингина ёнди. Унинг ўзини тутишни кўриб Астиаг у нима еганини билган-билмаганини сўради. «Билдим, шоҳим, — деди Гарпаг, — сиз менга нимани раво қўрган бўлсангиз, барчасини қабул қиламан». У шу сўзни айтган экан, олдида турган суякларни ҳам ўглининг калла-почаси солинган қутига қўшиб, ҳеч бўлмаса, ўглининг қолган қисмини ерга топшириш учун уйига олиб кетди.

Астиаг яна ўз фолбинларига мурожаат қилди. Улар агар бола тирик бўлганида подшоҳ бўлиши керак эди. Биламизки, у нобуд бўлган, бу туш энди сизни безовта қилмаслиги керак, дейдилар. Астиаг боланинг тириклигини ва бўлиб ўтган воқеаларни фолбинларга оқизмай-томизмай сўзлаб беради. Фолбинлар «Агар бола ўз тенгдошлари томонидан подшоҳ қилиб сайланган бўлса, энди қўрқмасангиз бўлаверади. Иккинчи марта у подшоҳ бўлолмайди», — дейдилар. «Мен ҳам шундай ўйлайман, — дейди Астиаг, — аммо болани бундан кейин ўзим тарбия қилайми ё ота-онаси хузурига, Форслар юртига жўнатайми, шунинг айтинглари». Фолбинлар болани ота-онаси хузурига жўнатишни маъқул деб топдилар.

Астиаг Курушни чақириб, энди у подачи Митридат хонадонида эмас, ота-онаси бўлмиш Мандона билан Камбис хузурини яшашни кераклигини айтиб, уни Форс ўлкасига карвои билан жўнатади. Куруш йўлда ўзининг кимлигини, ота-онаси кимлигини билиб олади. Шунинг учун ҳам уни кутиб шаҳар чеккасига чиққан онаси елкасига бошини қўйиб ширин-ширин хўрсинади.

Вақт елдек учиб ўтиб, Куруш ҳақиқий йиғитга, асл жангчига айланди. У Форс мулкидаги тенгдошлари орасида заковати, жасорати билан кўзга ташланиб турарди. У улғайгани сайин Астиаг хузурини хизматини давом этган жабрдийда Гарпагининг ичидаям шоҳга нисбатан хусумат шунчалик кучайиб борарди. У ўз ниятини амалга ошириш ниятида даставвал мидияликлардан ҳам тарафдор йиғди. Золим Астиагнинг жабри жонидан ўтган жуда кўп мидиялик задогонлар Гарпаг фитнасига бош қўшдилар. Фақат шундан кейингина

Гарнаг Куруш хузурига содиқ хизматкорини юбориб, уни бобосига қарши бош кўтаришга даъват қилди. Аммо пойтахтдан Форс мулкига борадиган йўллар кучли қўриқланар, ҳар бир шубҳали шахс назорат остига олинарди. Буни яхши билган Гарнаг ҳийла ўйлаб топди. У ўз режаси баён этилган мактубни бутунлигича пиширилган товушқон қорнига яшириб содиқ хизматкорига берди. Гарнаг мактубда шундай деб ёзган эди: «Қамбис ўғли! Туғилгандан худолар паноҳидасан. Бўлмаса нобуд бўлиб кетардинг. Астнаг сени — ўз набирасини ҳам ўлдирмоқчи бўлди. Жонингга қасд қилмай подачига берганим учун у мени энг ёвуз жазога дучор қилди. Фақат худолар ёрдами ва мен туфайли омон қолдинг. Агар сен менинг сўзимга қулоқ оссанг, Астнаг тахти сеники бўлади. Форсларни унга қарши жангга чорла. Агар Астнаг мени ёки бошқа бир мидиялик аодагонни лашкарбоши қилиб тайинласа, бутун Мидия қўшини эртага сеники бўлади. Астнаг тақдирни бугун сенинг қўлингда. Шонил!»

Форслар Астнаг қаҳридан қаттиқ қўрқардилар. Буни билган Куруш уларни Астнагга қарши бош кўтаришга кўндирди осонликча бўлмаслигини тушунарди. Шунинг учун у форс йигитларини йиғиб, эртаси кун унинг хузурига ўроқ билан келишларини буюрди. Эртаси йигитлар ўроқлар билан келгач, жуда катта майдонни эгаллаб ётган ичканзорни ўришга буйруқ берди. Бу оғир иш ярим тунга бориб тугагач, Куруш йигитларга эртага ювиниб-тараниб, ҳашаматли либосларини кийиб келишларини сўради. Ўзи бўлса отасига қарашли подаларни бир яйловга тўплаб, кечаси билан уларни сўйиб, турли лаззатли таомлар тайёрлашни талаб этди. Шунга яраша жуда кўп шароб олиб келтирди. Нонвойлар кечаси билан нон ёпиб чиқдилар. Тонг отиб йиғилган йигитлар қуёш ботгунча кайфу сафо қилдилар. Зиёфат тугагач, Куруш йигитлардан сўради: «Қани айтинглар-чи, сизларга қайси кун маъқул — кечагимиз ёки бугунгимиз?» Йигитлар қийқариб: «Албатта, бугунги кун!» — дедилар.

Уларнинг шундай дейишини билган Куруш хурсанд бўлди. У йигитларга яна мурожаат қилди: «Форс жангчилари! Менинг сизга айтадиган сўзим бор. Сўзимга кирсаларинг, бугунгидек фароғатда, кирмасаларинг, кечагидек захматда яшайсизлар. Сўзимга кирсаларинг, озод бўласизлар, сўзимга кирмасаларинг, қулликда яшанга маҳкумиз! Хабарларинг бор: туғилганимдан мени худолар ўз паноҳида асраб келяптилар. Бугун улар менга Астнагга қарши бош кўтар, деб даъват қилмоқдалар».

Форс жангчилари Куруш сўзидан руҳланиб узоқ вақтдан бери мидияликларга бўлган адоватлари туғён уриб, урушга тайёргарлик кўра бошладилар. Бу хабар Астнаг қулоғига етгач, у чонар юбориб, Курушнинг ўз хузурига чақирди. Куруш подшоҳга: «Хузурингга сен истагандан ҳам тезликда етиб бораман», деган жавоб юборди. Бу гапни эшитган Мидия шоҳи ўз фуқароларини урушга қўзғаб, Гарпагни уларга

лашкарбоши қилиб тайинлади. Биринчи жангдаёқ Астиаг тахти Куруш қўлига ўтди: Гарпаг фитнасига бош қўшган мидияликлар Куруш тарафига ўтдилар, фитнадан беҳабар лашкарлар эса тор-мор бўлиб, орқага қочдилар. Бу даҳшатли ҳабарни эшитган Астиаг: «Барибир Курушни енгман!» — дея ғазаб билан ҳайқирди. У даставвал унга Курушни Форс мулкига юборишни маслаҳат қилган фолбинларни қатл эттирди. Кейин эса қарими-ёшми, қолган ҳамма мидияликларни қуроллантириб, ўзи уларга бош бўлиб, Курушга юзма-юз чиқди. Аммо бу қўшин ҳам жуда осон мағлуб бўлди. Бутун аскаридан айрилган Мидия шоҳи асир тушди. Бобил шоҳи Набонид солномасига кўра, Астиаг исён кўтарган ўз аскарлари томонидан Курушга тонширилган.

Занжирбанд қилинган Астиагни кўрган Гарпаг унга яқинлашиб сўради: «Астиаг, бир пайтлар менга ўз фарзандим гўштини едирганинг олдида сенинг салтанат йўқотишинг нима бўпти?»

«Сен аҳмоқсан, Гарпаг, — деб жавоб берди Астиаг, — ахир, сен атрофингда йиғган одамларнинг билан бемалол мени бартараф этиб подшоҳ бўлишинг мумкин эди-ку. Ўшанда мен бунчалик азоб чекмасдим. Мен сенинг ўглингни ўлдирдим, сен бўлсанг ундан ҳам оғирроқ жиноят қилдинг — ўз она юртингни — Мидияни душманларга қул қилдинг. Сенинг бу хиёнатнинг туфайли ҳукмдор — қул, қул бўлса ҳукмдор бўлди. Авлодлар мени эмас, сени лаънатлашади, бахтиқаро Гарпаг!»

Юнон муаррихи Плутарх «Дилкаш суҳбатлар» асарида Куруш билан Астиаг ўртасида кечган жанг баёнида гаройиб бир ҳикояни сўйлайди:

«Форсларни Мидия шоҳи Астиаг ҳукмидан қутулишга чорлаган Кир (Куруш) жангда мағлубиятга учради. Мағлуб бўлган форс аскарлари қувиб келаётган душманлардан қочиб ўз шаҳарларига кириб олишга ҳаракат қилаётганларида, шаҳар аёллари этакларини белдан юқоригача даст кўтариб, ўз эрларининг йўлини тўсиб чиқдилар ва шундай дедилар: «Эй, муттахам кўрқоқлар, қаёққа қочяпсиз? Барибир қаердан чиққан бўлсаларинг ўша ерга бекинолмайсизлар-ку!»

Аёлларнинг бу аҳволини кўриб ва сўзларини эшитиб қочишдан тўхтадилар. Сўнг душманга юз ўгириб жанг бошладилар. Бу сафар улар голиб чиқдилар».

Аёллар надомати билан жангда зафар қозонган Куруш вақти етиб аёл жасорати туфайли мағлуб бўлишдан беҳабар эди. Бу ҳақда иккинчи қисмда ҳикоя қиламиз.

Шундай қилиб, 128 йил давом этган Мидия ҳукмронлиги барҳам топиб, тарих майдонига форслар чиқиб келдилар. Бу чиқиш Куруш номи билан тарих солномаларига битиб қўйилди. Ўша даврнинг буюк ҳукмронларидан бири Лидия шоҳи Крезни енггандан сўнг Куруш бутун Кичик Осиёни ўзига бўйсундирди. Асир шоҳ Крезни эса ўзига бош маслаҳатчи қилиб тайинлади.

Юқорида юнон муаррихи Ҳеродотнинг «Тарих» китобида келтирилган Курушнинг тугилиши, болалиги ва ёшлигига бағишланган воқеалар муаррих томонидан Куруш асос солган Аҳмонийлар сулоласи шоҳлари ҳақидаги афсоналар асосида ёзилган. Ромул ва Рем ҳақидаги афсонага ўхшаш бу афсона гаройиб ва гўзал бўлгани учун ҳам уни сизларга ҳикоя қилиб бердим.

Аслида эса Куруш Мидия шоҳи Астиагга бўйин эгган вассал ҳукмдорлардан бири бўлган ва ўз қудратли давлатини, афсонада айтилганидек, Астиагни тахтдан қулатиш билан туза бошлаган.

Куруш галабаси ҳақида эшитган Кичик Осиёнинг Ўрта Ер денгизи соҳилларида яшаган юнон халқлари — ионияликлар ва эолияликлар форслар ҳукмдори хузурига элчиларни жўнатиб, олдин Мидия шоҳи Крезга қандай тобе бўлган бўлсалар, унгаям ўша шартлар асосида бўйсуниларини маълум қиладилар.

Бу гапни эшитган Куруш элчиларга шундай дейди: «Мен сизларга бир масал айтиб берай. Бир куни бир сурнайчи соҳилга ўтириб, шўх бир куйни чала бошлабди. Бу шўх оҳангини эшитган балиқлар қирғоққа сакраб чиқиб ўйнашса керак, шунда мен уларни осонликча тутиб оламан, деб ўйлаган экан бечора сурнайчи. Аммо бундан иш чиқмаслигига кўзи етгач, сувга тўр ташлаб, бир оздан сўнг анчагина балиқни тортиб олибди. Шўрлик балиқларни типирчилашини кўриб турган сурнайчи балиқларга қараб: «Энди ўйинга тушишни бас қилинг. Олдин шундай шўх куй чалганимга қарамай, ўйнамаган, энди ўйнайсизларми?!» — деган экан. Сиз, юнонлар ҳам ўша балиқлар қилигини қиляйсизлар. Мен Крезни енгмай туриб, менга тобе бўлишларингни тилаганимда, гапимга кирмадиларинг. Крезни мағлуб этганимдан сўнг, бош эгиб келдиларинг. Йўқ, энди мен сизни қилич билан тобе этаман».

Куруш тез орада бутун Кичик Осиёни ўзига тобе этди. Унинг Бобилни забт этгани ҳақидаги хабар «Осиё подшоҳи тугилди» деган хабар каби тарқалди. Куруш Бобилни эрамиздан олдинги 539 йилда забт этди. Бобилнинг забт этилиши билан Ассирия давлат сифатида барҳам топди.

ИККИНЧИ ҚИСМ: ҚОН ТўЛА МЕШ ВА КЕСИЛГАН БОШ

Бобил забт этила санадан ронпа-роса ўн йил ўтгач, Куруш ўзининг оч назарини бошқа бир икки дарё — Сирдарё (Ҳеродот бу дарёни Аракс деб атайди) ва Амударё оралигидаги тупроққа тикди.

Аммо ўша олис йилларда Амударё бугунгидек Орол денгизига эмас, балки Каспий денгизига бориб қуйиларди. Бугунги қуриб қолган Ўзбой дарёсининг ўзани ўша қадимги Аракс (Амударё) йўлидир.

Аракс дарёси ортида массагетлар қабиласи истиқомат

қиларди. «Бу массагетлар, — деб ёзади Ҳеродот, — кўп сонли ва жасур қабила эди. Улар Аракс дарёси ортида, куботар тарафининг шарқий қисмида яшайдилар. Баъзилар уларни ҳам скифлар қабиласидан деб билишади».

Қадимий массагетлар иккига бўлинган: шимолий саклар деб аталган қисми, яъни бош саклар Марғиёнада шимолдан кўчиб келган бўлсалар, иккинчи қисм саклар бугунги Мурғоб дарёси воҳасида яшар ва улар учли қалноқ киярдилар. Улар деҳқончилик билан шуғулланмасдилар, емишларини овчилик ва мол боқиш билан топардилар. Ёз давоми қишга мевалар қуритардилар. Массагетлар ўша замонларда шароб нималигини билмасдилар. Улар гулхан ёқиб, унга бизгача номи етиб келмаган мева уругларини ташлардилар, бу уруглар оловда ёниб, кишини маст этадиган ис чиқарарди. Бу исни тўйиб ҳидлаган массагетлар кайф қилиб, ўйинга тушардилар. Улар ўзлари яшаб турган бепоён даштларга ярашарли баланд овозда қўшиқ куйлардилар. Массагетлар қуёшга сигинардилар.

Ўтмиш юнон муаррихларидан Максим Тирский массагетлар ҳақида ёзар экан, улар «Танаис (яъни Амударё) дарёсини муқаддас деб, маълум кунда бу дарёда чўмилардилар» деб ахборот беради. Бу одат кейинги асрларда ҳам Мовароуннаҳр аҳолиси орасида расм бўлганини Абу Тоҳирхўжаниннг «Самария» асаридаги қуйидаги сатрлар тасдиқлайди: «Самарқанд элининг эскидан қолган бир қилиқлари бордирким, улар ажам йилининг сўнгги душанба оқшомида ушбу ариқ (Оби раҳмат) ёқасига йиғилиб чўмиладилар...»

Бошқа бир юнон муаррихи Афиний «Софистлар базми» рисоласида ўзидан олдин ўтган муаррих Харетнинг «Александр тарихи» асарининг тўққизинчи китобидан олинган ва Танаис дарёси ортида яшовчи маратлар (массагетлар) подшоҳи Омартнинг қизи Одатида билан юқорида тилга олинган Гистаспнинг укаси Зариандр ўртасидаги муҳаббат ҳақида сўйловчи ривоятини келтиради.

Ҳеродот ҳали Крез подшоҳлигидан олдин Бобил, Мидия, Иония ерларига босқин уюштириб турган киммерияликлар ҳақида ёзади. Бу воқеалар милoddан олдинги 700 йиллар атрофида рўй берган. Қадимий форс тош устунларидаги битиклар киммерияликларни Амударёнинг қуйи оқимида яшган «гимер, «гиммери» деб аталувчи саклар эди деб маълумот беради.

Ҳеродот «Тарих»да юнонлар билан жанг қилган форслар тарафида турган бохтариийлар, саклар, сўгдийлар ҳақида ёзар экан, жумладан сакларни қуйидагича таърифлайди: «Саклар бошларига учли қалноқ, эгниларига чарм иштон кийган эдилар. Қуrollари эса сак камони ва ханжаридан иборат эди. Бундан ташқари уларнинг икки дамли жанговар ойболталари ҳам бор эди.

Бу қабилани амиргий («гиммери», «гимер») саклар деб атардилар. Форслар барча скифларни сак деб номлашади». Ҳеродотнинг бу маълумоти биз учун жуда муҳим. Демак,

ишонч билан айтиш мумкинки, юнийлар массагетлар мансуб қабиаларни скифлар деб, форслар эса саклар деб атаган эканлар. Скифлар (саклар) қайси тил гуруҳига мансуб эдилар? Шу пайтгача бир гуруҳ рус олимлари уларни рус халқининг аجدодлари, бошқа гуруҳ олимлар эроний халқлар аجدодлари эдилар деб келадилар. Дунай дарёси билан Сибириягача бўлган жуда кенг маконда яшаган скифларни ёлғиз бир тил эгалари сифатида кўрсатиш тўғри бўлмаса керак. Мен ўз фикримни «Самарқанд хаёли» тарихий бадиамда келтирилган гувоҳлик орқали исботлашга уринаман: «Мелоддан олдинги XII асрга тааллуқли Аш-Шира (Ассирия) битиклари Осиёнинг бепоён даштларидан бостириб кирган скифлар босқини ҳақида хабар берар экан, бу жанговар кўчманчи қабиалар номини «ишгауз», уларнинг бошлиғининг исмини Испак деб маълум қилади. Туркий халқлар тарихи билан яхши таниш бўлган одам «ишгауз» деган ном аслида «ўғиз» номи билан боғлиқлигини тезда пайқайди. Маълумки, йигирма тўрт уругдан иборат бу туркий қабила икки йирик гуруҳдан иборат бўлиб, бири «ич ўғиз» («ички ўғиз»), иккинчиси «ташўғиз» («ташқи ўғиз») деб номланган». Демак, Аш-Шира битикларидаги «ишгауз» аслида «ич ўғиз» бўлиб, бу тарихий гувоҳлик скифларнинг (ёки уларнинг маълум қисмининг) туркий тил эгалари бўлганларини исботлайди.

Бу фикрни бошқа гувоҳликлар ҳам тасдиқлайди. Рус муаррихи Н. Карамзин рус давлати тарихига бағишланган китобида мелоддан олдинги воқеалар тасвирида, Дон дарёси ортида, Астрахан даштларида сарматлар ёки савроматлар, улардан сўнг — ўрмонлар орасида будинлар, гелонлар, торкилар яшаган эдилар, деб ёзади. Бир қатор тарихий рисолаларда номи тилга олинган қабиаларнинг скифларга мансублиги қайд этилган. Қадимий юнон муаррихлари Помпоний Мела билан Плиний эса торкилар туркий эдилар деб маълумот беради.

Юқорида Мидия тупроғига киммерияликларни қувиб, бостириб кирган Шох Мидиас бошчилигидаги скифлар ҳақида сўз юритган эдик. Ўша скифларни Каспий денгизи атрофларида, шимолий Туркистон ерларидан массагетлар сиқиб чиқарган эдилар. Шундан маълум бўладики, массагетлар жуда катта жуғрофий кенгликларни эгаллаб олганлар. «Массагетлар, — деб ёзади Ҳеродот, — скифларникига ўхшаш либос киядилар. Турмуш тарзлари ҳам скифларникига ўхшаш. Отлиқ ва пиёда баб-баробар жанг қиладилар. Шунингдек уларда камон, найза ва ойболта ҳам бор. Улар қўллаган буюмларнинг деярли ҳаммаси олтин ва мисдан. Найза ва камон ўқларининг учлари, ойболталари олтиндан, бош кийимлари, камарлари ва белбоғлари тилладан ясалган тақинчоқлар билан безатилган. Улар ҳатто ўзлари минган жанг отларини ҳам мис ниқоб билан ёнадилар. Отларининг анжомлари ҳам тилла билан безатилган. Массагетлар темир билан қумушни деярли

ишлатмайдилар. Улар яшаган мамлакатда бу нарсаларнинг ўзи йўқ. Олтин билан мис эса ошиб-тошиб ётибди.

Массагетлар қуёшга сиғинадилар. Маълум муддатда (яъни ўзига хос байрам куни) улар қуёшга бағишлаб жуда кўп отларни қурбонлик қиладилар. Отларни қурбонлик қилишни улар энг учқур тангрига учқур жониворлар бағишлаш керак деган тушунчадан келиб чиқиб бажарганлар».

Таниқли инглиз олими Э. Б. Тэйлор «Ибтидий маданият» асарида Ҳеродотнинг бу фикрини тасдиқлаб: «Татарияда (яъни Туркистонда) яшаган қуёшга сиғинувчи массагетлар ўзларини қаҳратон соғуғи даҳшатларидан халос этувчи тангрига (қуёшга атаб) ўз отларини қурбонликка берардилар. ...Осиё шимолида яшовчи Турон қабилалари ўлган одамлар билан хайрлашиш маросимида руҳлар дунёсига сафарга отланган одам учун зарур от, чана, болта, чакмоқтош, гўшт, ёғ каби нарсалар жасад билан қўшиб кўмилган», деб маълумот беради.

Куруш ўзининг очкўз назарини массагетлар ерига тиккан йилларда бу қабила устидан Тўмарис исмли малика ҳукмронлик қиларди. Маликанинг эри ўн йилча бурун ўлган эди. Унинг яккаю ёлғиз ўғли Спарганис массагетлар қўшинига бошчилик қиларди. Массагетлар қўшинида эркаклар билан тенгма-тенг хотин-қизлар ҳам қатнашардилар. Улар қиличбозлик, айниқса массагетлар учун асосий қурол бўлган камондан ўқ узишда эркаклардан қолишмасдилар.

Куруш жуда кўп юртларни ҳийла билан жангу жадалсиз эгаллаб олгани учун бу гал ҳам массагетларга найранг ишлатмоқчи бўлди. У малика Тўмарис ҳузурига ўз элчиларини турли-туман тортиқлар билан жўнатди. Элчилар келиб, совгаларни топширдилар ва буюк шаҳаншоҳ Куруш массагетлар маликаси Тўмарисни ўзига хотинликка сўраётганини айтадилар. Аммо, ҳам ўктам, ҳам заковатли малика форслар ҳукмдорининг асл ниятини осонгина пайқаган эди. Шунинг учун ҳам у ганин чўзиб ўтирмай элчиларга рад жавобини бериб, улар келтирган тортиқларга қўл тегизмай қайтариб жўнатди. Элчиларни жўнатган малика эртага албатта уруш бўлажagini билгани учун ҳам Спарганисни ва қабиланинг ҳурматли кишиларини ҳузурига чорлаб, кенгаш ўтказди.

Ҳийласи иш бермаганидан аламада Куруш қўшинини бошлаб массагетлар юртига қараб отланди. У энг аввало Араке дарёсидан ўтиш учун жуда кўп қайиқ ва соллар ясади, сўнг уларни бир сафга тизиб кўприк ясашни буюрди.

Сафарбарлик ишлари билан машғул бўлган безовта Куруш қошига Тўмарис жўнатган элчилар келиб, унга массагетлар маликаси сўзини етказдилар.

Малика Тўмарис Курушга қарата шундай деган эди: «Мидия ва Форс шоҳи! Бу йўлингдан қайт. Сен қуришга амр этган бу кўприк сенинг бошингга иелар келтиришини ҳали билмайсан. Наҳотки, сен нимани истасанг, ўша нарса бажо бўлишига ишонасан? Бу ниятингдан воз кеч. Ўз юрtingда

нодшоҳлик қил. Бизнинг юртимизга кўз тикма. Сен, албатта, бу гапларни назар-писанд қилмаслигингни ҳам биламан.

Сен тинчликни эмас, урушни истаяпсан. Агар массагетлар билан жанг қилмоқни истаятган бўлсанг, кўпчилик қуриб овора бўлма. Биз сенга дарёдан бемалол, ҳеч қандай тўсиқсиз ўтиш имкониятини берамиз. Биз дарё қирғоғидан уч кунлик масофага бориб турамиз. Агар хоҳласанг, сен дарёдан ўтиб ўтирма, ўзинг уч кунлик масофага чекиниб бизни кут. Биз дарёдан ўтиб олайлик. Кейин жанг қиламиз!»

Малика Тўмариснинг бу мардона сўзлари Қурушни ҳайратга солди, җавоб тополмай боши қотди. Кейин ўз саркардаларини кенгашга чорлади. Кенгашда Қуруш Тўмарис сўзларини ҳаммага айтиб берди. Кўпчилик орқага чекиниб, массагетлар қўшинига дарёдан ўтиш имкониятини бериш тарафдори бўлди. Бу таклиф тарафдорлари «Ўзимизга яхши таниш ерда урушиш осон, Аракс ортида бизни нималар кутаётганини аниқ билмаймиз», дедилар.

Аmmo Қурушнинг энг яқин маслаҳатчисига айланган собиқ Лидия шоҳи Крез кўпчиликнинг фикрига қарши чиқди. «Шоҳим! — деди Крез. — Шу пайтгача мен сенинг садоқатли хизматкоринг эканимни исботлаб келяман. Бундан кейин ҳам шундай бўлади. Менинг сенга бўлган садоқатим қутлуг хонадонингга исбатан ҳар қандай хавф-хатарни бартараф этиш йўлларини қидиришга мажбур этади. Албатта, сен ўзингни боқийлигингга ва енгилмас қўшинингга бош эканингга ишонасан. Шундай экан, менинг ҳозир айтмоқчи бўлган гапларим фойдасиз эканини билиб турибман».

«Фойдасиз бўлса ҳам ўз фикрингни айт!» — деди Қуруш.

«Шоҳим! — деди шунда Крез. — Агар сен ҳам ўзингни, ҳам аскарларингни фойиб бандалар эканини таниб олсанг, англагинки, тақдир ҳаминша бир кишига кулиб боқавормайди. Бугун музаффар қўшин эртага мағлуб ва хароб бўлиши мумкинлигини англа. Мана шунинг учун ҳам саркардаларинг айтган таклифга қаршиман!»

«Айт!» — деди Қуруш.

«Шоҳим! — деб яна давом этди Крез. — Агар сен массагетларни ўз еримизга ўтказсанг, сен жуда катта хатога йўл қўясан. Мабодо жангда мағлуб бўлсанг, улар сенинг бутун салтанатингни вайрон қилишади. Сени енгган тақдирда ҳам улар ўз юртларига хотиржам қайтмайдилар, аксинча ортингдан изма-из қувиб бораверадилар. Қолаверса, шу нарсани ёдингда тутгин: бир пайтлар оталаримизни қарийб ўттиз йил давомида асоратда тутган урушқоқ скифларни мана шу массагетлар жангу жадалда енгиб келганлар.

Мабодо жангда омад сенга кулиб боқса, сен ҳеч нарса йўқотмайсан. Сен уларни қаерда мағлуб этганингни аҳамияти йўқ. Аксинча сен массагетларни тор-мор этсанг, Тўмарис юртига бемалол кириб боришинг мумкин. Наҳотки бир даштлик хотинга ён босгани шон-шавкатли Қурушнинг, бутун Осиё ҳукмдорининг иззат-нафсига тегмаса?! «Ёмон ганининг

қаноти бор», дейдилар. Мана шунинг учун ҳам массагетлар эмас, биз дарёдан кечиб ўтишимиз шарт. Улар уч кунлик масофага чекинишини ҳисобга олиб, ҳеч қандай тўсиқсиз даштликлар мамлакатига кириб оламиз. Уларни қандай мағлуб этиш чорасини эса аллақачонлар топиб қўйганман».

«Айт!» — деди Куруш.

«Шоҳим! — деди Крез. — Бизга аниқ маълумки, массагетлар товушқон овлаб, уни ўтда пишириб еб юрадиган бир оми халқ. Улар дунё лаззатларидан беҳабар: на шароб, на асл таомлар мазасини биладилар.

Шунинг учун ҳам дарёдан ўтиб, дашт ичкарисига киргач, бир манзилда қўним топгач, сен лашкаринг учун асраган буқаларни сўйиб, турли-туман лаззатли таомлар тайёрлашни буюр. Яна шунини амр этгинки, мамлакатингдаги бор бўш кўзалар она юртим — Лидия узумзорларида етилган ҳосилдан тайёрланган кучли, чолларни гўдакка, йигитларни тантиқ қизга айлантиришга қодир шароб билан тўлдирилсин. Булар ҳаммаси тахт бўлгач, бутун қўшин билан яна дарёга қараб чекин. Озгина аскарларингни эса массагетлар билан жангга чиқар. Улар биринчи тўқнашувдаёқ орқага қараб қочадилар. Зафар маст қилган массагетлар қўшини, албатта, уларни қувадилар ва албатта, ўша биз тайёрлаган ғаройиб дастурхон устидан чиқиб қоладилар. Агар адашмасам, улар умрларида кўрмаган ноз-неъматларни тотмай ўтиб кетишга бардош беролмайдилар. Ана шунда уларни бизнинг қиличимиз эмас, ўзларининг нафслари мағлуб этади. Массагетларни форс қиличи эмас, форс шароби енгади. Агар сўзим амалга ошмаса, тақдир яна сенга улуғ жасоратлар қилишинингга имкон беради. Сўзимни тугатдим».

Крезнинг сўзлари форслар ҳукмдорига маъқул тушди. У ўз саркардалари таклифини рад этди ва шоҳилинч равишда малика Тўмарисга унинг биринчи таклифини қабул қилганини, у дарёдан бемалол кечиб ўтиши учун массагетлар уч кунлик масофага туришларига розилигини етказишни буюрди. Озгина вақт ўтмай айғоқчилар массагетлар қўшини дарё соҳилини тарк этиб, саҳро ичкарисига йўл олганини шоҳга хабар бердилар. Куруш бу хабарни эшитиб, ўгли Камбисни хузурига чақирди. У ўғлига ўзи массагетлар билан урушни тугатгунга қадар мамлакатни бошқариб туришни ва унга доно Крезни маслаҳатчи қилиб тайинлаганини айтди. «Мен ҳатто бу урушда мағлуб бўлганимни эшитсанг ҳам Крезнинг жонига қасд қилма. Уни асра!» — деди Куруш ўғлига.

Тез орада Камбис билан Крез ўтирган тахтирвонни кўтарган қуллар қарвони сарой қўриқчилари билан биргаликда пойтахтга қараб йўл олди.

Форслар қўшини эрталабдан то куёш ботгунча дарёнинг уч-тўрт жойидан кечиб ўтиб, дашт ичкарисига қараб юрди. Аскарлар бир кунлик масофани босиб, бир воҳада тўхтаб қўним топдилар. Сўнг Крез берган маслаҳатга амал қилиб, Куруш қўшини кўтарган чангу тўзон тинмасдан буқаларни

бир бошдан сўйиб, лаззатли таомларни пишириб, юзлаб шароб қуйилган мешларни ва кўзаларни тайёрлатди. Барча тadbирлар амалга ошгач, Куруш бир неча минг аскарни бу хуш ислар таратиб турган дошқозонларнинг ёнида қолдириб, ўзи кўшинининг асосий қисми билан яна Амударё соҳилига қараб чекинди. Дошқозонлар ва шаробли мешлар ёнида қолдирилган аскарлар Крез берган маслаҳатдан беҳабар эдилар. Куруш асл мақсадини уларга айтмаган эди. Шунинг учун, овчилар шерни жалб этиш учун оёғини тушовлаб қўйган от аҳволига тушганларидан беҳабар бу аскарлар Куруш кетиши билан хавф-хатарни унутиб, базми жамшид бошладилар.

Малика Тўмариснинг ўн саккиз яшар ўғли Спарганис бошлиқ массагетлар қўшинининг илғор қисми Куруш қолдирган аскарларга тўсатдан ҳужум қилди. Жанг узоқ чўзилмади. Сархуш форс аскарларининг жанг қилмоққа мажоллари қолмаган эди. Уларнинг асосий қисми жанг майдонида қолди, қолганлари отларига миниб қочдилар. Уларнинг қочганини кўрган массагетлар душманни қувишга уринмадилар. Уларни осон тушган ғалаба алдаган эди.

Массагетлар атайин қолдирилган дошқозонларни, умрларида кўрмаган шароб қуйилган меш ва кўзаларни кўриб, пайсалламай базм бошладилар. Улар ҳам тушовланган от аҳволига тушганларидан беҳабар эдилар. Ўткир шароб ва хуштаъм таомлар ўз кучини кўрсатди. Қуёш оғмай туриб, массагетларнинг ҳаммаси донг қотиб ухлаб қолдилар. Бундан хабар топган Куруш шиддат билан олға юриб ғафлатда ётган сармаст массагетларни ўраб олди. Душманлар қийқириғидан уйғонган массагетлар қиличларини яланғочлаб душманга кўркмасдан ташландилар. Бироқ, улар жанг қиладиган аҳволда эмас эдилар. Уларнинг кўпи қириб ташланди, қолганлари асир олиндилар. Сармаст Спарганис ҳам ярадор ҳолда кўлга тушди.

Малика Тўмарис массагетлар қўшини ва ўғлининг аянчли қисматидан хабардор бўлгач, форслар қароргоҳига чопар жўнатди. Чопар форслар ҳукмдорига малика Тўмариснинг қуйидаги сўзларини етказди: «Қонхўр Куруш! Душманимни енгдим деб гурурланма. Сен ўғлимни ва массагет жангчиларини қилич билан юзма-юз жангда эмас, ўзларингича ҳам номаъқул сўзлар ва хатти-ҳаракатлар қилишга мажбур этadиган узум суви билан эс-ҳушидан айириб мағлуб қилдинг. Менинг сенга маслаҳатим: ўғлим Спарганисни қайтариб берда, массагетларнинг бир қисмини нобуд этганингдан шодланиб, мамлакатим тупроғини иложи борича тезроқ тарк эт! Агар маслаҳатимга қулоқ солмасанг, массагетларнинг олий таңгриси Қуёш ҳақи оит ичаман: сенга аскарларнинг қонини ичираман!»

Ғалаба нашидасидан маст Куруш даштлик хотиннинг дағдағаси устидан қаҳ-қаҳ отиб кулди-да, чопарнинг қулоқ-бурнини кесиб, юзига қозон куюсини суркаб қайтариб жўнатди.

Эртаси куни Курушга тутқун Спарганис ўзини занжирдан халос этишларини сўраганини етказдилар. Шоҳ дарров тутқуннинг бу талабини адо этишларини ва шитоб билан ўз ҳузурига олиб келишларини буюрди. Куруш олдидаги шароб тўла косани ҳали бўшатишга улгурмай, ташқарида туйқусдан ғалати шовқин-сурон кўтарилганини сизди. «Нима бало, малика Тўмарис ўглини қутқараман, деб бостириб келдимми?» — деб ўйлади шоҳ. Аммо, қўрқиб кетганини атрофида ўтирганларга билдирмай, қаршисида рақс тушаётган бобиллик раққосадан кўзини узмай жим ўтираверди. Аммо, шовқинни бошқалар ҳам эшитган эди. Уларнинг безовталанганини кўрган Куруш, ҳеч нимадан беҳабардек, пойгакда ўтирган эшқоқогага: «Нима гап?»— дегандек қаради. Эшикоғаси сакраб ўрнидан турди-да, ташқарига йўналди. Бироқ, у чодирдан чиқишга улгурмай, ичкарига шоҳ қўриқчилари бошлиғи ҳабаш қул отилиб кирди. Унинг ранг-рўйи оқариб кетган эди. Қўрқиб кетганидан кўзлари чақчайган ҳабаш Куруш қаршисига келиб тиз чўкди ва шоҳга тутқун Спарганис қўл-оёғи занжирдан бўшаши билан тўсатдан ҳамла қилиб соқчилардан бирининг ханжарини тортиб олиб ўз жонига қасд қилганини айтди.

Куруш чодирдан чиқиб массагетлар саркардасининг жонсиз танасига бир муддат индамай тикилиб турди-да, унинг кўксига ботган ханжарни бир силтаб тортиб олди. Сўнг ёнида турган соқчиларга кўз ташлаб чиқди-да, Спарганисга ўз ханжарини тортиб олишга имкон берган аскарга яқинлашиб, тўсатдан кўксига ханжар ботирди. Нията бўлганини билмай қолган бечора аскар бир муддат кўксига ботган ханжарни сугуриб олишларини кутгандек, чайқалиб турди-да, кейин бирдан гурсиллаб ерга қулади. Куруш миқ этмай чодирга қайтиб кирди. «Лаънати гофиллар, — деб ўйларди у, — даштлик хотин ўгли кўлимда тирик юрса, онасининг кўкси аламу изтиробдан куйиб, тузукроқ жанг қилишга ярамасди. Ҳатто жангга чиққандаям душманни енгини эмас, ўглини қутқаришни ўйларди. Менинг ҳар дақиқада ўглини қатл қилишим мумкинлигини ўйлаб адоин тамом бўларди. Энди-чи, энди?! Энди у ярадор шердан ҳам даҳшатли. Энди у тирик ўглини қутқараман деб эмас, ўғлимнинг ўчини оламан, деб жанг қилади. Энди у ўлимдан қўрқмайди. Олдин ўртамизда ҳаёт турган бўлса, энди ўртамизда ўлим турибди. Энди қийин бўлади...»

Мана шу ўйлар қучоғида турган Курушга ичкарига отилиб кирган соқчилар бошлиғи айгоқчилар массагетлар қўшини шиддат билан шоҳ қўналгаси томон келаётганларини хабар қилганларини етказди.

Куруш қўшинини жанговар сафга тизишни буюрди. Ўша заҳоти жанговар ногоралар товуши теп-текис дашт суқунатини бузиб юборди. Шоҳ чодир устуларида қўниб турган ёввойи кабутарлар «гурр» этиб осмонга кўтарилдилар. Куруш севимли отини келтиришни буюрди. Отига мингач,

қиличини яланғочлаб саф тортган безовта аскарлар олдига чиқар экан, олисда массагетлар қўшини кўтарган чангу тўзонни кўрди. «Энди қийин бўлади!» — деб ўйлади яна Куруш. Форслар қўшинига яқинлашган массагетлар аввал камонлардан ўқ уза бошладилар. Ўқларнинг қалинлигидан форслар қўшини устини соя қоплагандек бўлди. Форслар ҳам қараб турмай, камонларини ишга солдилар. Аммо камон отишда форсларга қараганда массагетлар уста эдилар. Уларнинг боласи олти-етти ёшидаёқ елиб бораётган отда туриб чумчуқни мўлжалга олишини Куруш мидияликлардан эшитган эди. Мидияликлар эса бу гапни неча замон илгари скифлардан эшитган эдилар. Скифларнинг ўзи камон отишда бутун Кичик Осиё халқларини қойил қолдирганларига қарамай, бу ишда массагетлар улардан машхурроқ эканларини айтган эканлар.

Курушнинг кўнгли безовталанди. Жанг шундай давом этадиган бўлса, кўп аскарларидан жудо бўлишини сезган шох қўшинини олға бошлади. Массагетлар ҳам шуни кутиб тургандек олдинга ташландилар. Жанг жуда узоқ давом этди. Массагетлар — эркагу хотинлар баб-баравар ортларидаги ҳимоясиз болалари, кекса ота-оналари, чеки йўқ сахро — киндик қонлари томган она юртлари турганини туйиб ўлимдан кўрқмай жанг қилардилар. Уларнинг шижоатини кўрган форс аскарлари юрагида кўрқув ғимирлай бошлади, дилларидаги титроқ кўлларига ўтди. Ниҳоят, улар мардона рақибга бас келолмасликларини англадилар ва жанг майдонини ташлаб қоча бошладилар. Массагетлар уларни қувиб дарёга етдилар. Дарёдан бирорта ҳам форс аскари кечиб ўтолмади.

Осиёни неча йиллардан бери зир титратиб келаётган Куруш ҳам жангда ҳалок бўлди. Жанг бошланган жой билан дарё оралигида форсларнинг икки юз минглик қўшини неснубуд бўлди.

Ўғли Спарганис алами қийнаган малика Тўмарис амрига биноан жанггоҳдаги мурдалар орасидан форслар ҳукмдори жасадини қидирдилар. Тўлин ой чиқиб, атроф сутдек оппоқ эди. Туни билан қидириб, тонгга яқин Курушнинг жонсиз танасини отда судраб келтирдилар. Массагетлар маликаси икки кун илгари ўғли бошлиқ аскарларни нобуд этиш учун хизмат қилган шаробдан бўшаган мешларнинг бирини форс аскарлари қони билан тўлдиришни буюрди. Массагетлар тангриси Қуёш ҳақи ичган қасамини ўташ учун Курушнинг бошини танасидан жудо қилиб қон тўла меш ичига ташлар экан, газабдан ҳайқирди: «Сенга ўз аскарларинг қонини ичираман дегандим, мана, сўзимнинг устидан чиқдим. Ич энди, қонхўр, тўйиб-тўйиб ич!»

Малика Тўмарис жасорати икки дарё атрофи ва оралигида яшовчи халқлар тарихида ўчмас из қолдирди. Шу сабабдан муаррихлар бу қахрамон аёлни гоҳ бу, гоҳ у халққа мансуб бўлгани ҳақида ёзадилар. Аммо тарих фақат муаррих-

лар мулки эмас, тарих халқ ёдномаси ҳамдир. Мозийда бўлиб ўтган ҳар бир воқеа фақат тарихчи битигида эмас, энг аввало халқ хотирасида ўзининг боқий изини қолдириши шак-шубҳасиз. Халқ оғзаки ижоди намуналарида, хоҳ «Алпомиш» бўлсин, хоҳ «Муслимнома» бўлсин халқлар босиб ўтган йўллар давомида содир бўлган ҳодисалар ўз аксини топган. Худди мана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, Тўмарис жасоратига назар ташлайлик. Бундан бор-йўғи юз-юз эллик йилча бурун Самарқанд даштларида «Ойсулув» номли дoston куйланган. Минг афсуским, Эргаш Жуманбулбулнинг момоси бўлмиш Тилла кампир куйлаган бу дoston бизгача етиб келмаган ва атоқли олим Ҳоди Зариф дoston мазмунини ёзиб олган, холос. Дostonнинг бош қаҳрамони Ойсулув Эрон подшоҳи босқинчи Дорога қарши курашади. Ойсулув тимсолида малика Тўмарис намоён бўлгани ҳақида ганириб ўтириш ортиқча. «Ойсулув» дostonининг мавжуд бўлгани Ўрта Осиё халқлари қатори биз — ўзбекларнинг ҳам Тўмарис жасоратига ворис эканимизни тасдиқлаб туради.

Қадим мозий битикларини варақлаган инсонлар дунёнинг ярмини титратган форслар ҳукмдори Куруш номини эмас, балки она юртини ҳимоя қилиб босқинчиларни мағлуб этган массагетлар маликаси, мағрур ва қўрқмас Тўмарис номини улуғлайдилар. Бундан қарийб етти аср бурун яшаган, инсониятнинг улуг даҳоси Данте ўзининг ўлмас «Илоҳий комедия» асарида Турон маликаси жасоратини илк бор шеърда мадҳ этган эди. Куруш устидан галаба қозонган Тўмарис ҳақида ёзар экан, Данте биз — бугунги авлодлар юрагини ҳаяжонга соладиган сатрларни битади:

Пайдо бўлиб гўё даҳшатли ўч қиличи,
Курушга ҳайқирганча сўзлар Тўмарис:
— Қонга жуда ташна эдинг, энди ич, қонхўр!

1989-1990

БИБИХОНИМ ҚИССАСИ ЁКИ ТУГАМАГАН ДОСТОН

БИБИХОНИМ ҚИССАСИ ЕКИ ТУГАМАҒАН ДОСТОН

*Ҳамма юксак чўққига
Чиқмоқни истар
Ва лекин ҳеч ким водийга тушиб
Боққиси келмайди ўз юрагига.*

Дзюн ТАКАМИ

*Мен ёниб турган чироққа қўлимни тутиб:
«Қўлимни қанча тутиб турсам, шу вақт
ичида уни кўришга имкон беринг», — деб
айтдим.*

*Аммо, улар чироқни ўчириб, «Сен уни
кўрмайсан», — дедилар...*

Винсент ВАН ГОГ

1

Богда баҳор ҳукмрон эди...

Сиз умрингизда бирон марта богда янаб баҳор кириб келишни кузатганмисиз?

Аввал туни билан томда эриётган қор томчиларининг дилга хуш ёқадиган товуши таралади.

Аммо, ҳали баҳор узоқ — Анҳорнинг суви кам, ер — совуқ, майсалар — ер остида, ўт-ўланлар ўсмайди, гуллар очилмайди.

Лекин, мана, ер буғланиб, богда қушлар пайдо бўлади, анҳор суви лойқаланиб, кўпая бошлайдию дастлаб дарахтлар сояси тушмаган ялангликларда майсалар учи ер тешиб, яшилланади. Тераклар барг чиқариб, майин шабада эганда қуш тилидек барглар шодаси шитирлай бошлаганини эшитасану «Мана, баҳор ҳам келибди», — деб ўйлайсан. Кейин атрофга синчиклаб қарай бошлайсан: момоқаймоқлар сан-сарик гул очибди, олчалар гуллабди, анҳор бўйида ялшизлар унибди. «Эвоҳ, — дейсан шунда, — умр ўтаяпти, умр!»

Ҳадемай бутун бог — дов-дарахтлар тевараги, бог этагидаги жарнинг кунгай бети, гариб кулба томи барра ўтлар билан қопланади. Мана, шу барра ўтлар устига кўрпача ташлаб китоб ўқиганингда товонингда ўрмалаб юрган чумолини, ёнгинангда очилиб турган момоқаймоққа қўниб бол шимирётган асаларини, қаёқдандир учиб келиб кафтингга қўнган тиллақўнгизни кўрасану бошингни кўтариб, атрофга тўймай тикила бошлайсан.

Орадан ой ўтмай япроқлар катталаниб, дағаллашиб, дарахт новдаларига қизил ранг югуриб, олтин тусга кира бошлайди. Кимдир сени бог ичига тинимсиз чорлайверади, айланаиб кўнглинг ёзилади. Жар тубида жиндирай бошлаган

ариқчага боқиб ўйлар сурасан. Бўғотда ин қўйган қалдирғоч палапонларига нон ушоқларини сочгинг келади. Аммо табиат сири олдида ожизлигингни сезиб, бу ишни қилишдан қўрқасан.

Дарахтларни қалин япроқлар қуршаб, бог ичи қоронғу-лаша бошлайди. Кечалари ёмғир ёғади. Кундузи қуёш чарақлайди. Богнинг анвойи исига ўрганиб қоласан. Кўча томдан учиб келган бегона ва губорли хидни сезиб гашинг келади. Аммо қурбақалар қуриллаши кўнглингдаги гашликни тарқатиб юборади. Тонгги гира-шираликда қуёш нури энг юксак дарахт учини товлантира бошлаган пайтда булбул сайрайди. Булбул келиши билан богда ором ва фароғат айёми бошланади. Баҳорнинг шиддатли, сенга бўйсунмас бўлиб туюлган туғёнлари сирли бир тартиб-интизомга кўнника бошлайди. Олча, гилос, олма ва ўрик гўралари кунда тобланади, тез орада улар томирларида югуриб қолган шарбатларга тўйиниб, қуёшнинг оташли тафтини шимириб етила бошлайди. Жуда тез орада баҳор ифорини йўқотган боғни ёзнинг қайноқ нафаси ва тотли иси босади. Богда пишган ўриклар хиди анқий бошлайди.

Аммо, ҳозир богда баҳор ҳукмрон эди. Ўрик пишинишага ҳали анча бор. Ҳали тераклар майин шовиллайди, момоқаймоқлар, чучмомалар очилган, кечалари совуқ — кўрпа ёпиниб ухлайсан.

Бундан ўн икки йил аввал, мана шундай баҳор кунларида Чилонзор Оқтепасига яқин, Анҳор ёқасида жойлашган ёввойи богдаги хароба кулбаларнинг бирида ижарада турардим. Ёшлигимнинг энг бахтиёр ва гўзал кунлари шу богда ўтгани сабабли, ҳали-хануз — ёз келганда ерга тўкилиб анқиган ўриклар хиди тутган, кузда таърифлаб бўлмас рангларга бўяладиган, қишда бутун атрофни сукунат қучган ўша олис кунларни орзиқиб эслайман. Одамлар унутган ташландиқ богда ҳукм сурган ёлғизлик адашган руҳимга йўл тониб берди, дардсиз кўнглимга дард ато қилди.

Тунги дарахтлар билан кечган суҳбатлар, жар тубида жилдираган ариқчанинг синиқ қўшиқлари, кекса анҳор ривоятлари, кузак ёмғирларининг томдан сизиб ўтиб, кулба деворларида қолдирган изларидаги изтироб, қиш қорларидаги руҳин сокинликка чулғагувчи абадият кайфияти — буларнинг барчаси учун «бог» деган жуда қисқа сўз билан аталган мўъжиза қошида бошимни эгиб, ундан бир умр қарздорлигимни тан оламан.

2

Баҳорнинг ўртаси эди. Бир кун тонг қувиб кетаётган зулмат қўйнидан боққа бир қуш учиб келди. У ям-яшил дарахтлар устида, шохлар учига тегай-тегай деб узоқ айланди. Мен бундай қушни умримда биринчи кўришим эди. Унинг қанотлари ҳайит кун қизалоқ кийган қўйлақининг

енгидек ҳарир, кўзлари Афросиёб деворларига чизилган парри-пайкарлар кўзларига ўхшарди. Бог устида чарх айланавериб толиққан қуш, уни кўриши билан бежо тепа бошлаган юрагимни маънос ҳисларга тўлдириб, нолакор қичқирди-ю, қанотларини шиддат билан силкитиб, зарра доғ бўлмаган, тин-тиник осмон қўйнига сингиб кўздан йўқолди.

Мен бугун нимадир бўлишни сездим...

Ўша куни пешиндан кейин кулбамага икки дўстим кириб келди. Чой-нон устида суҳбатлашиб ўтириб, уларнинг бири рус адиби Виктор Витковичнинг ўзбек тилида нашр қилинган «Давомли мактублар» китоби ҳақида сўз очди. У китобда Ўзбекистон ўтмишига оид жуда қизиқ ҳикоялар, айниқса, Бибихоним билан боғлиқ гаройиб воқеа борлигини айтар экан, тўсатдан:

— Ўша воқеа дostonбон экан, ёзмайсизми? — деб қолди.

Шу гап сабаб бўлди-ю, икки-уч кундан кейин «Давомли мактублар»ни топиб ўқиб чиқдим.

Худди ўша йилнинг кузида биз бир гуруҳ ёш ижодкорлар: Усмон Азим, Муҳаммад Раҳмон, Шавкат Раҳмон, Шукур Қурбон, Фароғат Камол, Муҳтарама Улуғ, Азим Суюн, Муҳаммад Солиҳ, Аҳмад Аъзам ва яна бир неча кишини Масковга жўнатишди. Сафардан мақсад — Масковда ёш ўзбек шоирларининг ижоди муҳокамаси ташкил қилинган эди.

Буни қарангки, ўша муҳокамада кўпчилик масковлик ижодкорлар қаторида қариб-қартайганига қарамай, ҳали фикри тетик Виктор Виткович ҳам қатнашди. Унинг жуда қизғин ўтган муҳокамада Шукур Қурбон ҳақида, айниқса, дўстимнинг Машрабга бағишланган шеъри хусусида ҳаяжонланиб гапиргани ҳозир ҳам кўз ўнгимда. Муҳокамадан сўнг, ўша давр аъёналарига риоя қилган тарзда, Марказий Адабиётчилар уйининг шинам қаҳвахонасида «базми жамшид» уюштирилди. Ҳозир соғинч билан эслашга арзигулик тўқин-сочин дастурхон устида Виткович билан ўтган-кетган воқеалардан гаплашиб ўтирдик. Узоқ айрилиқдан сўнг отасини топиб олган боладек Шукур Қурбон кекса рус ёзувчисидан узоққа кетмас, ёнида михлангандек ўтирарди. Даврадагилар бошқа гап билан чалғитганда мен Витковичга: «Сиз билан Бибихоним ҳақида гаплашмоқчиман», — дедим.

«Эҳ, китобимни ўқиган экансан-да?!» — деди Виткович.

Мен нафақат ўқиганимни, ҳатто Бибихоним ҳақида дoston ёза бошлаганимни гапириб бердим.

— Яхши ишни бошлабсан. Қачонгача олдиларингдаги нонни биздақаларга бериб ўтирасанлар. Бизлар ёзган билан иш битмайди. Барибир, Левитан айтганидек, «нимадир» етишмаслиги билиниб қолаверади. Биласанми, нима учун?

Мен «йўқ» дегандек бош чайқадим. Қариб, юзидаги қон томирлари қовун тўридек бўртиб қолган чол олдидаги булғор шаробини бир ҳўплади-да давом этди:

— Билмайсанми? Мана шу билмаганларинг панид беради-

да!.. Жавоҳарлал Нерунинг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» асарини ўқиганмисан? Ўқимаган бўлсанг, топиб ўқи. Ана шунда сен биз, ўрнларнинг Ўрта Осиё тарихига бағишланган асарлари, масалан Сергей Бородиннинг «Самарқанд осмонидаги юлдузлар» романи нима сабабдан сизларга ёқмаслигини билиб оласан...

Хўш, бўлмаса гап бундай, эрта-индин кечки пайт уйимга қўнғироқ қил. Бир вақтни келишсак, уйимга ўтасан, чой устида гаплашиб оламиз. Мана, Шукур билан Муҳаммад ҳам ўтамиз деб ваъда беришди. Мен сизларга бир чой дамлаб берай! Бу ернинг чойини кўрясанку... Мен сенга «ўзбекча» қилиб дамлайман, бир кўр. Шоҳимардондаги чойхоначидан ўрганиб олганман.

Икки-уч кундан сўнг Масковдаги Ёзувчилар уюшмасидаги адабий элчимиз Собит Мадалиевнинг «Бу билетни олиш учун бир ой югурганман, тушунсаларинг-чи, бир ой!» деб ҳой-ҳойлашига қарамай, Большой театрдаги томошадан воз кечиб, Виктор Виткович билан келишган пайтда унинг уйи эшигини тақиллатдим. Эшикни ёшгина аёл очди. «Қизи бўлса керак», деб ўйладим. Кейин билсам чолнинг рафиқаси экан. Витковичнинг ўзи «ўзбекча» қилиб чой дамлади. Мана шу «ўзбекча» бўлсаям, Адабиётчилар уйидаги қаҳвахонада ичганимдан сира фарқ қилмайдиган чой устида Бибиҳоним ҳақида суҳбат қурдик.

3

ЖАВОҲАРЛАЛ НЕРУ. «ҲИНДИСТОННИНГ КАШФ ЭТИЛИШИ». «ИМПЕРИЯ МАФКҮРАСИ» МАҚОЛАСИДАН: «Менимча, бугун Ҳиндистон тарихини баён қилишга қаратилган ҳар бир уринишимиз, шу пайтгача қилган ишларимизнинг барчасидан кўра кўпроқ норозилик уйғотмоқда». Ушбу сўзлар Ҳиндистон ва унинг тарихидан яхши хабардор инглиз олимга тааллуқли.

Ҳиндистондаги инглиз ҳукмронлиги давридаги қайси бир хатти-ҳаракат ҳиндларни кўпроқ газабига сабаб бўлиши ҳақида сўз юритиш қийин. Зеро, бундай хатти-ҳаракатлар рўйхати бағоят узун ва турличадир. Бироқ, шу нарса аниқки, инглизларнинг Ҳиндистон тарихига, айниқса ўлканинг инглиз асорати даврига оид ёзуғлари ҳиндларнинг жуда қаттиқ нафратига сабаб бўлмоқда.

Тарих деярли ҳар доим ғолиблар ва босқинчилар томонидан ёзилган, бундай тарихда уларнинг нуқтаи назари акс этган ёки ҳеч бўлмаганда уларнинг нуқтаи назари кўпроқ эътиборга олинган. ... Бирон бир шахс йўқким, у ўзи мансуб бўлган халқ кўз қарашидан бутунлай узоқлашган ва бу халқ маданиятининг тор доирасидан чиқиб кета олган бўлсин. Шу сабабдан, халқлар ва мамлакатлар ўртасидаги низоларни ёритишда улар ҳолис бўлолмайдилар, бунга уринишни эса мансуб халқ манфаатига хиёнат қилиш деб тушунадилар. Улар

учун муҳими — ўз хатти-ҳаракатларини оқлаб, ганим тарафни қоралашдан иборат. Ҳақиқат қудуқнинг чуқур тубида қолиб кетиб, ер юзида уятсиз ва бешафқат ёлғон ҳукмронлик қилган...

Албатта, инглизлар ҳам, ҳиндлар ҳам хато қилишлари табиий ҳол. Аммо бу хатолар ўртасида ер билан осмон оралиғича фарқ бор. Шу пайтгача ёзилган Ҳиндистон тарихи инглиз манбаларида сақланаётган ҳужжатлар асосида ёритилгани сабабидан у фақат инглизлар муносабатини акс эттиради.

Мағлубиятларимиз ва таназзулларимизнинг ўзи бу фожияларнинг асл сабабларини тўла баён этишга имкон бермаган. Шунга қарамай ёзилган жуда кўп ҳужжатлар 1857 йилги буюк кўзғолон пайтида нобуд бўлди. Омон қолган ҳужжатлар яширилган ва уларни нашр этиш оғир оқибатларга дучор қилиши мумкинлигидан амалга оширилмаган. Бу ҳужжатлар бутун мамлакат бўйлаб сочилиб кетган, жуда кўпи абадий йўқолган...

Кейинчалик уларнинг айримлари топилгач, улар бизни тарихий воқеаларга бутунлай бошқача кўз билан қарашга, ҳатто инглизлар томонидан ёзилган Ҳиндистон тарихини ўзгартиришга мажбур қилди. Оқибатда ҳинд тарихий нуқтаи назари шаклланди ва у инглизларникидан кескин фарқ қиларди. Ҳинд тарихий нуқтаи назари жуда кўп анъаналар, олис мозий ва гувоҳлари тирик яқин ўтмиш воқеалари акс этган ривоятлар замирида дунёга келди. Бу анъаналар ва ривоятларнинг тарихий қиммати катта бўлмасаям, улар, энг аввало, ҳиндлар мушоҳадасига таъсир қилиши мумкин бўлган шарт-шароитларни англаб олмагимизга имкон яратди. Шу имкон туфайли Ҳиндистондаги инглизларга қонхўр бўлиб кўринган киши ҳиндлар учун миллий қаҳрамон, инглизлар ҳурмати ва марҳаматига сазовор кимса эса ҳиндлар учун сотқин ва хиёнаткор бўлиб кўриниши мумкинлигини билиб олишимиз мумкин».

Буюк ҳинд фарзандининг бу сўзларини ўқиб ўзим англаб етган ҳақиқатларнинг тўғрилигига яна бир бор ишондим. Шу сўзларни ўқидиму Виктор Витковичнинг: «Биз — ўрислар қаламига мансуб Ўрта Осиё тарихига бағишланган асарлар, масалан, Сергей Бородиннинг «Самарқанд осмонидаги юлдузлар» романи нима сабабдан сизларга ёқмаслигини билиб оласан», — деган сўзларини эсладим.

Бунинг бош сабаби Ўрта Осиё тарихида муҳим ўрин тутган шахс фаолиятини ёритишга, у яшаган мураккаб даврнинг кенг кўламли суратини чизишга уринган рус адиби бу воқеаларни ёритишда асосан рус тарихий нуқтаи назари асосида иш кўргани, тарихий фактларни шу нуқтаи назар манфаатларидан келиб чиқиб талқин қилиши билан боғлиқ.

Мана шу англаш туфайли «Ўзбек тарихий нуқтаи назари борми?» деган саволга жавоб изладим, оқибатда бу сўроққа

«Йўқ!» деган жавоб топдим. Чунки бутун мамлакат иқтисоди ва сиёсати марказлашган тарзда юритилганидек, тарих илмидаям марказлашган сиёсат ҳукмрон эканлигини, мамлакатдаги юзлаб халқлар ва элатлар тарихини ёритиш фақат рус тарихчилари ишлаб чиққан тарихий нуқтаи назарга асосланганига гувоҳ бўлдим. Айнан мана шу калтабин сиёсат туфайли ҳанузгача ўзбек тарихчилари Ўрта Осиё тарихида муҳим ўрин тутган воқеаларни, тарихий шахслар, энг аввало Темур фаолиятини ёрита олмаётганлари сабабини, Ўрта Осиё Чор Россияси томонидан босиб олингани очиқ-ойдин ҳақиқат эканлигини била туриб, бу босқинни ўн йиллар давомида «қўшиб олиш» тарзида кўрсатаётган, ҳатто Ўрта Осиёнинг Россияга ихтиёрий қўшилишининг юз йиллигини нишонлаш тараддудини кўрган, бу «шонли сана»га бағишлаб жуда кўп «илмий асарлар» ёзган тарихчиларимиз ноҳалоллиги илдилари каердан униб чиққанини англадим.

Бугун мамлакатда «қайта қуриш» деган ном олган буюк жараён кечаётган, ватанимиз халқлари тарихидаги ғайриилмий қарашларнинг пойдевори бузилиб, сохта ва ёлгон гоёлар тиклаган карахтлик қасри қулаётган бир даврда ҳануз тарихимиздаги қора доғларни кўпайтиришга уринишлар давом этаётгани ачинарли ҳолдир. Бунга барҳам бериш учун ҳар бир инсон юраги ҳақиқатга садоқат туйғуси билан тўлиши заруратини англайлик.

4

Келишган муддатда Витковичнинг уйига кириб бордим. Чолнинг ўзи мақтана-мақтана «ўзбекча» чой дамлади. «Ўзбекча» бўлсаям. Адабиётчилар уйидаги қаҳвахонадаги чойдан сира фарқ қилмайдиган чой устида Бибиҳоним ҳақида суҳбатлашдик. Унинг ҳикояси «Давомли мактублар»-даги воқеага биронтаям қўшимча қиритмаган бўлса-да, жуда кизиқиб тингладим.

— Мен Тошкентни жуда севаман. Урушдан олдин ҳам, кейин ҳам кўп мартаба Шарқ латофатини соғинишим билан ўша ёққа қараб жўнардим. Мана шундай сафарларимнинг бирида, аниқроғи 1946 йили Тошкент бўйлаб сайр қилиб юриб амалий санъат музейи биноси олдидан чиқиб қолдим. Бу музейнинг мавжудлиги ҳақида олдин эшитмаган эканман. Эшик пештоқидаги лавҳани кўриб ҳайрон бўлиб қолдим. Бу атрофда олдин ҳам сайр қилганимни эслаб: «Эътибор бермай ўтган бўлсам керак», — дея ўйладим. «Ўзи мен сайр қилишни жуда яхши кўраман», — шу сўзларни айтиб Виктор Станиславович бир оз сукутга чўмди. У хаёлан ўша олис кунларда — урушдан кейинги ўзбек пойтахти кўчаларида сайр қилиб юрганини сезиб, унинг бу саёҳатини бузмай деб, индамай ўтиравердим.

— Музей жуда ажойиб эди, — деб ҳикоясини давом этди у. — Унинг биносини, буни мен кейин суриштириб бил-

дим, Половцев деган бир рус дипломати инқилобдан аввал шарқона усулда тиклаб, хоналарни маҳаллий усталар санъати билан безатган экан. Унинг пардозланишига Половцевнинг шахсий котиби, кейинчалик Туркистон халқлари этнографияси бўйича билимдон мутахассис бўлиб етишган профессор М. С. Андреев раҳбарлик қилган. Бу гўзал нақшларни, тоқчаларда териб қўйилган дўппиларни, турли вилоятларга хос миллий либосларни, кўкламги Самарқанд даштларини эслатадиган кашталару гиламларни, сўзаналару зарбоф чононларни, кулолчилик намуналарини қизиқиш билан томоша қилиб чиқдим.

Мени кўргазма хоналари бўйлаб олиб юрган музей директори томошамиз охирлаб қолганда:

— Хоҳласангиз Бибиҳонимни кўрсатаман?.. — деди.

— Нима? — деганча унга тикилиб қолдим. Бу аҳволимни кўриб, йўлдошимнинг юзига табассум ёйилди:

— Бибиҳонимни-да... Сароймулкхоним номи билан машхур Темурнинг катта хотинини кўришни истайсизми?

— Иложи бўлса тезроқ... — дедим сабрим чидамай.

Музей директори мени хоналарнинг бирига олиб кирди ва бурчакда турган, устида мато ташлаб қўйилган тўртбурчак кути олдига бошлаб борди. Сўнг бир силташ билан матони кути устидан сидириб олди. Уша заҳоти ойнаванд кути ичида ёғоч тобут турганини кўрдим. Тобутда эса жуда яхши сақланган кичкина бир аёлнинг қуришган жасади ётарди. Аёлнинг асосан суюклари қолган бўлса-да, эгнидаги либоснинг айрим қисмлари, бахмал қабосининг парчалари, ҳатто юзининг айрим жойларида тери ҳам сақланиб қолган эди. Оппоқ сочи бир ҳовуч бўлиб турарди. Мени айниқса, унинг ўсиб кетган тирноқлари ҳайратга солди. Хуллас, мўъжиза олдида узоқ вақт тилим айланмай гангираб туриб қолдим. Бир оздан сўнг ўзимга келиб:

— Қаердан топдингиз? — деб сўрадим.

Ҳамроҳимнинг ҳикоя қилишича, бир минг тўққиз юз қирқ биринчи йили Амир Темур, унинг ёнида ётган ўғиллари ва Жаҳонгирнинг буюк невараси — Мирзо Улуғбек қабрларини очишганда, малика ётган мақбараям очилган экан. Кейинчалик Амир Темурни, унга қўшиб ўғиллари ва неварасини қайта жойига қўйишган. Бибиҳоним бўлса вақтинчалик деб мана шу музейга келтирилгану вақт ўтиб бутунлай унутилган.

— Ўзингиз-чи? Ўзингиз уларга эслатмадингизми? — деб сўрадим мен.

— Эҳ, неча марта эслатганман! Ҳеч кимнинг шугуллангиси келмайди. Ишингни қил, дейишди.

Бир неча кундан сўнг Масковга қайтдим. Бироқ, қайтгандан кейин ҳам бу кўрганимни гаройиб туш каби эслаб юрдим. Бир-икки кишига сўзлаб берган эдим, «Эртак тўқишга устасан-да», — деб қулишди. Охири ўзим ҳам «кўрганларим туш эмасмиди?» — деб ўйланиб қолдим...

Мен Самарқанд яқинидаги қишлоқларнинг бири — Чор-дарада туғилганман. Мана шу қишлоқда она тарафдан бўлган бобомнинг дала ҳовлиси бўлган. Бобомнинг шаҳардаги асосий ҳовлиси замоннинг тўс-тўполонлари сабаб бобом вафотидан сўнг, 30-йилларда ноҳақ қамалиб, қамоқхонада дунёдан кўз юмганидан сўнг бошқалар қўлига ўтиб кетган.

Самарқанд тарихи нафақат тупроқ остида қолиб кетган Афросиёб — бу жаҳонга машҳур обидалардан, шу билан бирга асрлар давомида ўзгармай келган шаҳар маҳаллаларидан, уни қуриб турган қишлоқлардан ҳам иборатдир. Бу қадим маҳаллалар ва қишлоқларнинг номини тилга олсангиз, тарих китобини varaқлаётгандай бўласиз. Мана, масалан, ўзим туғилган жой теварагидаги қишлоқларнинг номини бирма-бир айтай: Бухороқишлоқ, Урганчқишлоқ, Туркманқишлоқ, Арабхона, Ҳазора, Найман... Ҳар гал бу номларни тилга олсам кўз ўнгимдан Самарқанд устига қилинган босқинлар ўта бошлайди.

Бир пайтлари қишлоғимиз мозори ёнидаги ариқдан ҳатлаб ўтсангиз, улкан тепаликка дуч келардингиз. Болаликда ҳамма нарса катта туюларкан. Мен ҳозир ҳатлаб ўтсангиз дедим аслида бу ариқ болалик пайтимда жуда катта сойдай, тепалик эса тоғдай бўлиб туюлгани ҳамон ёдимда. Мана шу тоғдай тепаликка чиқиб варрак учирардик. Ҳар сафар бу тепалик устига чиққанимда олисдаги тоғларга тикилиб хаёл сургим келар, хаёл сурганим сайин йироқдаги тоғлар бутун ҳайбати ва залвори билан яқинлашар, охири уларнинг мовий кучоғига сингиб кетганимни билмай қолардим.

Мана шу тепадан туриб Самарқандни — Регистон минораларини, Гўри Мир гумбазини кўриш мумкин эди. У пайтлар Самарқанддаги энг баланд бино тўрт қаватли бўларди. Шунинг учун ҳам болалик тоғининг чўққисига чиқиб тикилган болакайнинг нигоҳини тўсадиган тўсиқ йўқ эди.

Самарқанд томонга тикилар эканман, онамнинг «Биз олдин шаҳарда яшаганмиз, бу ерда эса бобонгнинг дала ҳовлиси бўлган», деган сўзлари ёдимга тушарди.

— Бобонгнинг ҳовлиси ҳалиям бор, — деб ҳикоя қиларди онам. — Шундоқ Регистон майдони қаршисидаги кинохонанинг орқасига ўтиб, тўғри юраверсанг, икки қаватли гиштли бинога кўзинг тушадн. Ўша бобонгнинг ҳовлиси бўлади...

Мен бобомнинг икки қаватлик уйини кўраман, деб тикилардим дам ўтмай бу ўй унутилиб, бутун хаёлимни олисларда юксалиб турган миноралар, гумбазлар мафтун қилиб оларди. Тепалик устида ўтириб олганча, онам сўзлаб берган афсоналарни ўйлардим. Уларни ўйлаб, йироқдаги сеҳрли шаҳар кўчаларию майдонларига бориб қолганимни сезмай қолардим. Атрофимдан автолар эмас, совут кўтарган, эгнидаги жавшанлари ялтираб турган аликелбатли суворийлар, мадрасадан сабоқ олиб қайтаётган, бошларига ошноқ салла ўраган,

ошпоқ чакмонлар кийган талабалар ўтар, бозордан қайтаётган қарияларнинг юки енгиллашган эшаклари ҳорғин йўртарди...

6

БИБИХОНИМ ҲАҚИДА АФСОНА: Кунлардан бир кун Амир Темур Ҳиндистонга ҳарбий сафар бошлаб Самарқанддан чиқиб кетибди. Юз минглик қўшиннинг чангу тўзони ҳали ерга қўнмай туриб, Бибиҳоним суюкли эридан пинҳон тузиб юрган режасини амалга оширишга киришибди. У Самарқанддаги энг машҳур меъмор муҳандисларни ўз мажлисига чорлаб, уларга Темурнинг жаҳонга машҳур, турли элатларда «ер юзининг сайқали» сифатида таъриф кетган пойтахтдаги иморатларнинг ҳаммасидан ҳам маҳобатлироқ бир мадраса тиклашни буюрибди. Бунинг учун у қирқ йил давомида тўплаган бойлигини — шавкатли эри забт этилган олис ва ёвуқ ўлкалардан олиб келиб унга тақдим қилган қимматбаҳо буюмларнинг ҳаммасини сарфлашга рози эканлигини айтганда, мажлисга ташриф буюрган усталар қурилажак бино нақадар улугвор бўлишини ўйлаб тилларини тишлаб қолдилар.

Шу кеча уларнинг тушига гумбази осмон билан талашган, жаҳонда тенги йўқ бир юксак иморат кирибди ва уларнинг ҳар бири мана шу бинони тиклаш орзусига қул бўлиб қолибди.

Усталар тикланажак мадраса лойиҳасини обдон пиширгач, Бибиҳоним ҳузурига келиб ундан қурилишни бошлашга ижозат беришини сўрабдилар. Ўйлаган режасига лойиҳа бино бўлишига ишонгач, Бибиҳоним розилик берибди. Тўрт юз буқа сўйилиб қурбонлик берилгач, етти иқлимда тенги йўқ мадраса қурила бошланибди. Усталар кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлашаркан — қоронги чўкканда ҳар қадамда машъалаю гулханлар ёқиб қўйиларкан. Мадраса биноси Амир Темурнинг қайтишига қадар битиши ҳақидаги Бибиҳонимнинг талаби усталарнинг қулоғига қўрғошиндек қўйилган эди.

Бибиҳоним ҳар куни қурувчилар ҳузурига келиб ишнинг боришини назорат қилар, усталарни янада жадал ишлашга ундар эди. Усталарнинг бошлиғи айни қирчиллама ёшга етган, меъморлик санъати Қўстантиядан Чину Мочингача машҳур йигит экан. У малика ташриф буюриши билан соатма-соат кўкка ўрлаб бораётган бино тепасидан эңчиллик билан тушиб келиб, Бибиҳонимга таъзим қилганча унинг амрини кутарди. Мана неча кундан бери, устанинг юраги малика ҳали қурилиш майдонида пайдо бўлмасдан туриб, Бибиҳоним ўз қасридан чиқишини англаб бўлмас бир тарзда пайқар, пайқаб безовта бўла бошларди.

Олам ҳуснини кўришга зор малика келиши билан бутун атрофни уста йигитнинг эсу ҳушини айиргулик қалампирмунчоқ ҳиди тутарди. «Қалампирмунчоқ эмиш?! Қизмунчоқ деб аталиши керак. эй нодон одамлар!» — деб ўйларди уста йигит ҳар гал бу сеҳрли исдан маст бўлиб, Малика кетиши

билан уста яна ўз ишига киришиб кетар, шогирдлари устанинг кеча-кундуз тинмай бир оҳангда қандайдир бир қўшиқни куйлашдан ҳайрон бўлишар, бироқ қўшиқнинг сўзларини қанча уринмасинлар англаб ололмасдилар. Ҳолбуки, уста кеча-кундуз фақат бир сўзни такрорларди. Бу «Қизмунчоқ» сўз эди. «Қизмунчоқ, қизмунчоқ, қизмунчоқ...» — деб куйларди уста йигит.

Кунларнинг бирида ногаҳон эсан шабада уста йигит билан суҳбатлашиб турган Бибихоним юзидаги ҳарир рўмолни очиб ташлаб, маликанинг туркона ҳусини меъмор йигит кўз ўнгида намоён этибди. Йигит ҳайратдан қотиб қолибди, малика эса уятдан лов-лов ёнганча Бўстонсаройга қараб шонигич юрибди.

Маликани бир кўришдаёқ опиқлик дардига дучор бўлган меъмор йигитнинг иситмаси кўтарилиб, кўли ишга бормай қолибди. Қўлидаги газчўпни ушлаганча хаёл суриб ўтираверар экан. Кеча-кундуз оғзидан тушмайдиган қўшиғиниям айтмай қўйибди. Унинг бу аҳволини кўриб бошқаларнинг ҳам иши сустлашибди.

Бундан хабар топган Бибихоним ташвишга тушибди. У ўша юзи очилиб «шарманда» бўлгандан бери қурилиш майдонига боришдан уялар экан. Шунинг учун ҳам малика ўзининг энг ишончли канизагини олдига чақириб буюрибди:

— Бориб усталар бошлиғига айт, бунақада мадраса улуг амир қайтадиган кунгачаям битиши дарғумон. Ишни тезлаштирсин. Қанча одам керак бўлса айтсин, топиб бераман.

Меъмор йигит Бибихоним канизагининг сўзини эшитиб шундай дебди:

— Агар малика мадрасанинг тезроқ битишини истаса, бир шартим бор... Шунини бажарса, мадраса ўз муддатига тикланади, бўлмаса, йўқ...

Канизак «Шартигизни айтинг», дегандек уста йигитга тикилган экан, у:

— Шартим шу: Бибихоним менга бир ўпич берсин, — дебди.

Меъмор йигит шартини эшитган Бибихонимнинг жаҳли чиқибди. Оқилалиги билан машҳур эмасми, кейин жаҳлидан тушиб, ўйланиб қолибди. Эртаси кунини у қирқта тухумни пишириб, қирқ хил бўёқ билан бўябди-да, канизаги орқали уста йигитга юборибди. Канизагига эса:

— Устабошига ҳар бир тухумнинг мазасини айтар экансиз, деб тайинла, — деб айтибди.

Меъмор йигит қирқта тухумни бир ўтиришда еб:

— Бибихонимга айт: ҳаммасининг мазаси бир хил экан, — деди.

Канизак йигитнинг сўзини келиб маликага айтган экан, унинг юзига табассум ёйилиб яна канизагига иш буюрибди:

— Энди устабошига бориб, ҳамма тухумнинг мазаси бир

бўлганидек, ҳамма хотинларнинг ҳам мазаси бирлигини англамадингизми, англаган бўлсангиз маликадан ўпич сўраганингиздан пушаймон эмасмисиз? — деб айт.

Меъмор йигит маликанинг бу сўзини эшитиб, «Темур қайтиб келса, бўлган воқеани эшитиб, мени соғ қолдирмаса керак», — деб ўйлаб қўрқиб кетибди. Шу кундан бошлаб, яна кечани кеча, кундузни кундуз демай тер тўкибди. Мадраса биниси битадиган кечаси эса тонг отгунга қадар қамишларни бир-бирига елим билан улаб қанот ясабди. Тонг отиб, қуёш нури улуғвор мадрасанинг гумбазига тушиб, нилий ранг осмонга сингиб кетадигандек товлана бошлабди. Худди ана шу маҳал олис Чўпонота томонда ҳарбий сафардан қайтиб келаётган қўшин ҳаракатидан чангу тўзон кўтарилганини кўрган меъмор йигит ҳаялламай мадраса пештоқидан сакраб, қанот қоқиб учиб кетибди.

Шу учишда Машҳадга бориб қўнибди, дейишади...

Яна шуни ҳикоя қиладиларким, Самарқандга яқинлашган Амир Темур Оҳанин дарвозаси яқинида юксалиб турган улкан мовий гумбазли баҳайбат иморатни кўриб, ҳуши бошидан учибди. «Эпирай, мен йўқлигимда бирор бир ёғий келиб Самарқандни босиб олдимикан?» — деб ўйлабди у. Агар шундай бўлганда унга албатта хабар етиши тайин эканини англагач кўнгли жойига тушибди. Бироқ, дам ўтмай, жаҳли чиқиб: «Бу улуғвор бинони менинг рухсатимсиз тиклаган ким экан? Уни ер билан текислаб ўрнида қовун-тарвуз эктирмасам, Темур деган номимни бошқа қўйганим бўлсин», — деб онт ичибди.

Амир Темур ўзини қаршилашга чиққан халойиқ шовқин-сурони, карнай-сурнай жарангоси остида, Ҳиндистон хазинаси ортилган филлар карвонини бошлаб шаҳарга кириб келгач, ҳайбатли бино мадраса эканини ва уни суюкли хотини Биби-хоним тиклатганини эшитибди. Сўнг ичган қасамдан пушаймон бўлиб, нима қилишни билмай қолибди. Вайрон қилиб ташлай деса, Бибихоним ранжийди, бузмаса, қасам уришидан қўрқади.

Амир Темурнинг бу ҳолатини бир вазири билиб турган экан. Бу вазир аслида вазир эмас экан, Темур жанглариини китоб қилиб ёзиб юрган муаррих экан. Бирга юравериб, Амир Темур кўнглидаги гапларни билиб тураркан. Билиб оқил маслаҳатлар бера экан, шунинг учун ҳам вазир бўлмаса-да, Амир Темур уни вазиридан аъло кўрар экан. Мана шу доно чол ўз ҳукмдорига таъзим бажо қилиб шундай дебди:

— Эй, мамлакат устун, онтингизни бажаришнинг чораси бор!

Амир Темур «хўш» дегандек унга тикилибди.

— Бунинг учун мадраса томига гупроқ чиқариб қовун-тарвуз экасииз. Пишгач маликаимиз билан маза қилиб ейсиз — мана шу ичган қасамингизнинг бажоси бўлади.

Амир Темур доно чолнинг гапини қилиб, мадраса томига

тупроқ чиқариб, қовун-тарвуз экибди, пишгандан кейин эса Бибиҳоним билан баҳам кўрибди.

Ҳатто Амир Темур муаррих чолгаём том устидаги полиздан совга қилиб қовун-тарвуз жўнатган, дейишади бу афсонани тугатаётиб самарқандлик чоллар...

Бошқа бир афсонада ҳикоя қилинишича, ошиғу шайдо бўлиб қолган меъмор йигитнинг қўли ишга бормаи қолганидан хабар топган Бибиҳоним Амир Темурнинг Самарқандга қайтиб келаётганини эшитиб, мадрасани тезроқ битказиш ниятида меъмор йигит қўйган шартга — ўнч беришга рози бўлган экан. «Фақат парда устидан ўпасиз», — деган экан уятдан бўзариб, нима қилишини билмай қолган малика. Меъмор йигит парда устидан ўпган бўлсаям, ошиқ дилнинг олови лабга ўтиб, малика юзини куйдирибди. Унч ўрни доғ бўлиб қолибди. Буни кўриб меъмор йигитнинг эси чиқиб кетибди — чарчадим демай ишлаб, мадрасани Амир Темур Самарқандга кириб келадиган куни тугатибди. Жаҳонгирнинг қаҳридан омон қолмаслигини англаб олдиндан қамишдан қанот ясаб қўйган йигит гумбаз устидан «ҳаю-ҳайт» деганча учиб кетган экан...

Бибиҳоним эса Чин мамлакатидан олиб келинган ипакдек оппоқ упани юзига суртиб суюкли эрига пешвоз чиқибди. Жангу жадалларда қўлланадиган сонсиз ҳарбий хийлалар устаси Амир Темур хотинининг хийласини сезмабди.

Бир хотиннинг хийласи қирқ эшакка юк деган гапга шундан кейин ишонмай бўладими, дейишади ўз ҳикояларини тугатаётиб самарқандлик чоллар...

7

Бундан ўн икки йил муқаддам Бибиҳоним ҳақида дoston ёза бошлаганимда, қорозга туширган биринчи ёзуғим ушбу бўлган эди: Бу дoston Бибиҳоним ҳақида эмас, балки бизнинг тарихга бўлган муносабатимизни белгилашдир.

Дoston устидаги иш афсуски ниҳоя топмади. Тажриба камлик қилдим, бошқа нарса сабаб бўлдим... ҳарҳолда дoston чала қолди. Лекин, умидсиз бўлмадим. Кўп марталаб дostonга қайтишга уриндим. Бироқ, уддасидан чиқолмадим. Ким билсин, аввалдан юришмаган ишнинг юришмоғи, битмоғи қийин бўларканми?.. Лекин кунларнинг бирида: «Насрда ёзсам-чи?» — деган ўй миямда чақмоқдай ярқ этди-ю, негадир кўнглим ёришиб, ўзимда йўқ қувониб кетдим. Чунки шу ўй хаёлимга келганининг ўзидаёқ, энди ишим юришишини, печа йилки фикру зикримни банд этиб, тинчлик бермай келаётган армонли ниятим юкидан қутилажагимни ички бир сезгила ҳис этиб улгургандим.

Ушбуни ёзаётиб, реал воқеаларнинг айрим ўринларини хаёлан тўлдирдим. Шундай экан, бу ёзуғим фақат Бибиҳоним ҳақида эмас, балки ўн икки йил аввал ўтган ёшлигим. Анҳор ёқасидаги боғ, Мамат Юсупов ҳақида сўйланган афсо-

на ҳамдир. Афсона эса, бир шоир айтганидек, ҳақиқат си-
ниқлари; бир ёзувчи айтганидек, изоҳлаб бўлмас нарсалар-
ни изоҳлашга бўлган уринишдир.

8

ВИКТОР ВИТКОВИЧ ҲИҚОЯСИНИНГ ДАВОМИ:
Тошкентдаги амалий санъат музейида сақланаётган Биби-
хоним жасади билан боғлиқ воқеалар хотимасини менга
Ўзбекистон тарихи ва қадимий меъморчилик санъатининг
катта билимдони Лазарь Израилевич Ремпель ҳикоя қилиб
берди.

— Мамат Солиҳович Юсупов деган Самарқанд тарих
музейининг директори бор эди... Танирмидингиз? — деди
у ўз ҳикоясини савол билан бошлаб.

Шу заҳоти кўз ўнгимга қотмадан келган киши сурати
келди.

— Албатта, уни яхши эслайман. Тарихчи олим эди. Ўз
ишини жуда чуқур биларди. Лекин ўта камсуқум эди.
Ўтмиш даҳолари ҳақида, айниқса Самарқанд тарихи
ҳақида ҳаяжон билан ҳикоя қилишни суйган киши бўлса-
ям, ўзи асосан манбаашунослик билан шугулланарди. «Бу-
хоро амирлигида иш юритиш ва суд қоғозлари» мавзуида
илмий иш ёзгани ҳам ёдимда...

— Ҳа, ҳа, худди ўша одам, — деди тасдиқлаб Рем-
пель. — Мен у билан Бухоро амирлиги архивларида ишла-
ганман. Бош кўтармай ишларди. Дунёда борлигини сез-
дирмай, бировнинг кўнглини огритмай яшайдиган одамлар
тоифасидан эди... Айнан мана шундай хоксор кишилар
баъзан ақлга сигмас гаройиб ишлар қиладиларки, эшитиб
ҳайратдан ёқа ушлайсан. Бибихоним жасадини Самарқанд-
га — ўз жойига қайтарган одам ана шу Юсупов бўлади,
билсангиз.

Ремпельнинг ҳикоя қилишича, Юсупов Самарқанд
музейи директорлигига тайинланиши билан олдиндан ре-
жалаб юрган нияти — Бибихонимни ўз юртига қайтариш
ҳаракатига тушади. Бу ишни амалга оширмагунча кўнгли
ўрнига тушмаслигини, тинч яшай олмаслигини ўзи се-
зарди.

Шу сабабдан Юсупов вақтни чўзмай Тошкентга отланди.
Тегишли юқори ташкилотларга музей муҳри босилган илти-
мосномани кўтариб кирди. Унда Самарқанд тарих музейи
директори Мамат Солиҳович Юсуповга Бибихонимнинг мўми-
ёланган жасадини Самарқандга олиб келишга ижозат бериш-
лари сўралган эди.

Бу воқеа менинг Бибихоним билан учрашувимдан сўнг
рошпа-роса икки йилдан сўнг — минг тўққиз юз қирқ сакки-
зинчи йили бўлаётган эди. Буни қарангки, Юсупов охири
ниятига етади — руҳсатнома олиб амалий санъат музейига
Самарқанд маликасини сўраб боради.

«Давомли мактублар» китоби билан танишиб бўлгач, кўшимча маълумотлар топиш мақсадида Самарқандга отландим. Уша кунлар шаҳар музейи директорсиз қолган экан. Музей директори ўринбосари бўлган аёл: «Укажон, мен бу ерда яқиндан бери ишлайман. Сизни қизиқтирган саволларга жавоб беролмасам керак деб кўрқаман. Яхшиси, сиз Геннадий Васильевични топинг. у киши музейимизнинг энг кекса ходими бўладилар», деди.

Уша куннёқ Геннадий Васильевич Поповни қидириб топдим. Бибиҳоним билан Юсупов ҳақида гап бошлашим билан қариянинг кўзлари дувва ёшга тўлди. Кейин ҳиркироқ овоз билан пичирлади:

— Эҳ, мен Бибиҳонимни кўрганман...

Вужудимни ҳаяжон чулғади.

— Бу воқеа, — дея сўз бошлади чол, — Мамат Солиҳович Юсупов Бибиҳонимнинг мумиёланган мурдасини Самарқандга олиб келган кунларнинг бирида рўй берган эди... Эҳ, Юсупов жа гайратли киши эди-да. Кам гапириб, кўп ишлашни ёқтирарди. Дастлаб рус-тузем мактабида саводини чиқарган эди.

Поповни қаттиқ йўтал тутди. Чолнинг ориқ бармоқлари орасида чўғланиб турган папирос кули ерга тўкилиб, сочилиб кетди. Йўтали тингач негадир гапни бутунлай бошқа ёқдан бошлади:

— Сен, бола, кўп гапни билмайсан. Самарқанд музейига келганимда ёшгина йигитча эдим. Эҳ, қанча вақт ўтиб кетди, — кексайиб дийдаси юмшаб қолган чолнинг кўзлари яна ёшланди. — Самарқанд музейидек бой музей штти-фокда камдан-кам топиларди. Амир Темурнинг, темурий шаҳзодаларнинг шахсий буюмлари, либослари, қурол-яроқлари бор эди. Шундай қадимий китоблар бор эдики, безакларини кўрсанг хайратдан оғиз очиб қолардинг. Жуда кўнчилиги тилла қутича — махсус гилофларда сақланарди. Бунақа нодир ва қимматбаҳо буюмларни умрим бино бўлиб, бошқа ҳеч қайси музейда кўрмаганман.

Чол жим қолди. Чўнтагидан яна папирос олиб тутатди.

— Эҳ, болам, ҳозир у нарсалар музейда йўқ. Ҳаммасини, ҳа, ҳа, ҳаммасини олиб кетишди. «Яхши кўриқланмайди», «Таъмир қиламиз», «Кўрғазмага керак», деган минг хил баҳона рўкач қилиб марказий музейларга, асосан, Ленинграддаги Эрмитажга, Масковдаги қурол-аслаҳа палатасига ташиб кетишди барини.

Попов энди баралла йиғлаб юборди. Умрим бино бўлиб кекса одамнинг йиғлашгани кўрмаган эдим — нима қилишни, қандай овутишни билмай довдираб қолдим. Чол бир оз фурсатдан сўнг хиёл тинчланди-да, чуқур хўрсиниш аралаш давом этди.

— Бибиҳонимнинг мумиёланган жасади Тошкентда эди.

Юсунов уни Самарқандга қайтариб келтиришга қаттиқ кийришди. Роса бир ой Самарқандда, бир ҳафтадан охиқ Тошкентда идорама-идора югурди, бечора. Охири рухсат олди... Зўр одам эди. Ниҳоят, ташиб кетилган музей буюмлариям қайтадиган бўлди, деб жуда қувонган эдим. Бироқ, минг афсуским, бу нарса ҳанузгача орзулигича қолиб кетди...

10

ВИКТОР ВИТКОВИЧ ХИҚОЯСИНИНГ ДАВОМИ:

Юсунов охири ниятига етди — рухсатнома олиб амалий санъат музейига Турон маликасини сўраб борди.

Мумиёланган малика мурдасини аэродромга олиб бориш керак эди. Юк машинасига ортай деса, йўллар ўнқир-чўнқир, қаттиқроқ силкиниб кетса, жасад сочилиб кетиши тайин эди. Аравага ортиш ҳам ярамайди...

Охири Мамат Солиҳович мардикор бозорига тушиб, ҳаммол ёллашга қарор қилди. «Бибиҳонимни тахти равонда олиб бораман», деб ўзича ўйларди Юсунов эски шаҳар бозоридаги усталарга тобутга мослаб замбил ясатар экан.

Елиб-югуриб тўрт ҳаммол топди-да, уларни Шелковичная кўчасига — амалий санъат музейига бошлаб келди. Мумиёланган мурда турган қутини «тахтиравон»га жойлашди-да, кўтариб йўлга тушишди. Юсунов: «Ҳой-ҳой, астароқ, қаттиқ силкитманглар» деганча жавраниб, дунёнинг ярмини тебратган жаҳонгирнинг жуфти ҳалоли жасадини елкалаб боришаётган азамат ҳаммоллар ёнида пилдираб борар, ҳар дақиқада гўзал малика сочилиб кетиши мумкинлигини кўз олдига келтириб юраги қинидан чиқиб кетгудай бетоқат бўларди. Йўлда учраган одамлар юзларига фотиҳа тортишар, баъзилари югуриб келиб «тобут» дастасини елкасига олмоқчи бўлар, Юсунов эса бунга йўл қўймагандан кейин унга ҳайрон-ҳайрон қараб узоқлашардилар. Аммо кўпчилик бешовлонга, улар кўтарган тахтиравонга бефарқ кўз ташлаб ўтишарди. Буни кўриб Юсуповнинг ичи қизир, тобутда ким ётганини жар солиб айтишдан ўзини аранг тийиб қоларди.

Ҳаммоллар Бешёғочга етиб нафас ростлаш учун замбилни ерга қўйишганида Юсуповнинг сабри тугади, сирни очди. У бу янгилик билан йигитларни ҳайратга солишга, улар қандай улуғ шарафга муяссар бўлиб келишаётганидан хабардор қилиб қўйишга шошилган эди. Лекин у бу сафар ҳам илмга муккасидан кетган олимларга хос соддалигига борган ва қаттиқ янглишган эди. Йўл бўйи ҳаммол шерикларига буйруғу танбеҳу бериб келаётган, ўз-ўзидан уларга бошлиқ бўлиб олган ҳўппа семиз киши шерикларига сирли бир қараш қилди-да, ўрнидан туриб сўз бошлади. Унинг овози жуда хунук эди. Йўл давомида қисқа-қисқа буйруқ беришдан нарига ўтмагани учун олдин билинмаган экан.

— Энди, ака, бизга ё жавоб берасиз, ё ҳақимизни озроқ

оширасиз, — у Юсуповнинг ҳайратда донг қотганини кўриб давом этди. — Кўнмасангиз, ўзингиз кўтариб кетаверасиз.

Ҳаммолларга Амир Темур билан Бибихоним ҳақидаги гаройиб воқеаларни сўзлаб беришга чоғланган Юсуповнинг дами ичига тушиб кетди.

11

ТУГАМАГАН ДОСТОНДАН: «ТАНТАНА ВА ТЎРТИНЧИ ҲАММОЛ ҲАҚИДА ҲИКОЯ»

Тўрт ҳаммол кўтариб борар тобутни,
Юсупов хотини туққандек хурсанд.
Чўнтак бўшлигини тамом унутиб,
Юраги илоҳий хаёлларга банд.

Кўп куйган кўксига кезинар титроқ,
Унутдир ташвишлар, унутдир алам.
Худди шоирлардек бир оз мақтанчоқ,
Боладек оқ кўнгил эди бу одам.

У чидай олмади,
Тантана билан
Ҳаммолларга деди дилини хушлаб:
— Эй, нодон гумроҳлар, билмайсиз бу дам
Кимнинг тобутини турарсиз ушлаб?

Бу Темур хотини Бибихонимдир,
Севимли, оқила, гўзал хотини.
Темур ҳарбга кетиб, ўнта хат битса;
Шу хотинга битган ўнта хатини.

Тобутни заминга қўяр тўрт «гумроҳ»,
Аланглаб олишар: «Бу туш эмасми?»
Бу одам ё жинни ва ёки аҳмоқ,
Бири яқинлашар: «Ҳушёрми, мастми?!»

Семиз ҳаммол айтар: «Темур хотинин
Кўтариб юришга рози эмасмиз!
Агар ҳақимизга озроқ қўшмасанг
Сенинг бу ишингни адо этмасмиз!

Ман ганини чўзмайман, поввой эмасман,
Пулдан кўш, шу заҳот йўлга тушгаймиз.
Сен айтган манзилга дам ҳам олмасдан
Елгаймиз, бамисли қушдай учгаймиз!

Тўртинчи ҳаммол — ёш, ориқ бир йигит,
Уларга қўшилмай қараб турарди.
Бошқа ҳаммолларнинг сўзин эшитмай

Олисларда эди — хаёл суларди.

Мусаввир бўламан деб қилганди аҳд.
Бағрига олганди уни ёт шаҳар.
Хаёлчан кўзида балқирди хайрат,
Бу хайрат энг тоза дилларда яшар.

Елгиз етим эди, қон-қардоши йўқ,
Мардикор бозори уни тўйдирар.
У билар: шоир ва мусаввирни
Очлик эркалайди, тўқлик ўлдирар.

Мақтабда бўёқлар беришар — тошдан
Ясалган хайкални тасвирла, дея.
У бўлса, эртақлар тинглаб қуёшдан,
Қаллақланган тутга чизди мадҳия.

Устози суратни кўргач бақирди,
Сўнг қўйди, «Чиз!» дея қоғоз гулларни.
Ўшандан буён у ҳаммоллик қилиб,
Топарди бўёққа керак пулларни.

...Бошқа ҳаммолларга қараб турди-да,
— Қандай саз! — деди сўнг ёшланиб кўзи.
— Акалар, бу ишга пул олсак — кулгу!
Хақимни олинглар... Розиман, рози!

Семиз ҳаммол кулар: — Аҳмоқсан, аҳмоқ!
Оила боққанда яхши билардинг.
Балки бизлардан ҳам чиқиб ўткирроқ,
Мана шу акангни роса шилардинг!

Мусаввир кўзида порлаган хайрат
Зулматга чўқару айланар дардга.
Семиз ҳаммол айтар: — Ўтаётир вақт,
Айтинг, розимисиз биз қўйган шартга?!

Юсупов оёғи куйган товўқдек,
Айланди уч ҳаммол гирдидан уч бор.
Ялинди, тинмади у чуғурчуқдек,
Барибир барчаси тугади бекор.

Юсупов соатин бахридан кечди,
Узатди, уч ҳаммол бош чайқади: — Кам!
Сўнг ерга ўтириб туфлисин ечди,
Кейин ечиб берди костюмини ҳам.

«Шимимни ечайми?» — деди у кулиб,
«Ха, бўпти». — дейишди, биз тушунамиз.
Кейинроқ... манзилга етсак, ечарсиз,

Ана, энди, ака, йўлга тушамиз!»

Ҳар қандай халқдаям шундай зотлар бор,
Пул билан ўлчайди ҳаётни улар.
Уларнинг оёғи остида хор-зор
Бўлар она тупроқ, далалар, гуллар.

Отаси: — Сув! — дея қўлини узатса,
— Ҳақини беринг! — деб шоширган шулар.
Онасин борини бериб кузатса,
Энг сўнгги нонини яширган шулар.

Севги — пул,
Ватан — пул,
Қани, кеб қолинг!
Сотилар виждону сотилар имон!
Улар хиёнатнинг, макрнинг қули,
Уларнинг кўксида яшамас армон.

Ох, улар жуда кўп,
Ватанин сотган
Амир Музаффарлар — митти хотиблар.
Ўзини асрай деб
Боласин отган,
Отасин ўлдирган Абдуллатифлар.

Тахт учун, фаҳш учун
Ва мансаб учун
Элини, дилини хўрлаган шулар!
Динидан воз кечар зарра ўкинмай,
Ўз она тилини зўрлаган шулар!

...Тўрт ҳаммол кўтариб борар тобутни,
Юсунов хотини туққандек хурсанд.
Оёқ яланглигин тамом унутиб,
Ширин орзуларга у бўлади банд.

Яхшиям дунёда Юсуповлар бор,
Дунё ҳам уларнинг ҳовучидадир.
Ватанининг азоби,
Ватанининг дарди
Уларга меросдир — дил ичидадир.

Ҳа, улар жуда кўп —
Юртин сақлаган,
Душманга юзма-юз турган широклар.
Уларнинг ҳаёти — зулмат қўйнида
Абадият учун ёнган чироқлар.

...Манзилга етганда тўртинчи ҳаммол

Мунғайган кўзларин тикиб заминга,
Шивирлар: — Онамни топдим... онам — шу аёл...
Раҳмат, кўп нарсани англадим, ака!

У кетар — кўзида бедор уқубат,
Кўзин нури мозий зулматин тешар.
Жайноқи олмадек бўлиб сукунат
Шу йигит охидан узилиб тушар.

Кейин бирдан тўхтар...
Ёмгирдан кейин
Нам тортган тууроққа пичоқ ботади.
У расм чизаркан ёниб, энтикиб,
Ватан узра янги, шан тонг отади.

У расм чизади — унинг хаёли
Олис-олисларга учиб етади,
Ҳеч қачон кўрмаймиз биз бу расмни —
Уни кўр ёмғирлар ювиб кетади...

Бундан икки йил аввал ёзила бошлаган дostonнинг шу парчасини битаётганимда нима учундир тўрт ҳаммолнинг ичида ҳеч бўлмаганда бири Юсуповни тушуниши керак-ку, деб ўйлаганман. Шу сабабдан ҳам бўлган воқеага зид равишда тўртинчи ҳаммол — бўлажак мусаввир йигит қиёфасини чизишга уриндим, Бу менинг шундай одамлар ҳамиша бўлганига, бор эканига бўлган ишончимдан туғилганини тушунгандирсиз, энди, деган умиддаман...

12

Самарқанддагина эмас, бутун Мовароуннахру Хуросон иқлимида улугворлик баҳсида Бибиҳоним масжидига тенг келадиган обида йўқ.

Бугун Бибиҳоним деганда кўпчилигимизнинг кўз олдимизда Сиёб бозори ёнидаги ана шу масжид харобаси келади. Бибиҳоним деганда биз жаҳонгир Темур бобомиз билан узоқ ҳарбий сафарлар машаққатини тенг тортган, деярли барча темурийзодалар тарбияси билан шугулланган гўзал ва оқила аёлни эмас, мана шу ҳайбатли обидани эслаймиз. Аслида эса бу масжид олис мозийда Амир Темур Кўрагон жомеъ масжиди номи билан аталган. Чунки уни буюк ҳукмдорнинг ўзи бош бўлиб тиклатган эди.

Ғиёсиддин Али гувоҳлик беради: «Саккиз юз биринчи йил рамазони шариф ойининг тўртинчи кунда (1399 йилнинг 10 майида) жомеъ масжиди учун пойтахтнинг энг яхши жойини (Амир Темур) таналади. Машҳур усталар ва бинокор-меъморлар бу улкан иморатнинг лойиҳасини туздилар, сўнгги дақиқада унинг пойдеворини қура бошладилар».

Фосих Хавофий «Мужмали Фосихий»нинг саккиз юз би-

ринчи йил воқеалари баёнида ёзади: «Амир соҳибқирон Ҳиндистондан олиб келган бойлик эвазига Самарқанд жомеъ масжиди қурилишини бошлади. (Қурилиш) муқаддас рамазон ойининг тўртинчи якшанбаси (1399 йилнинг 10 майи)да бошланди».

Абу Тохирхўжа Самарқандий ўзининг «Самария» китобида, Самарқанднинг масжидлари ва мадрасалари ҳосият ва сифатларига бағишланган бобида қуйидагиларни ёзади: «Амир Темур Кўрагон жомеъ масжиди... шаҳар ичида, унинг шимол томонида, Ҳазрати Шоҳ (Дари Оҳанин) дарвозасининг яқинидадир.

Амир Темур Кўрагон Ҳиндистонни олгандан кейин, у ердан ўлжа қилинган олтин, инжу ва қимматлик тошларни бир юз тўқсон бир филга юклаб келтирди ва истадиқим, пойтахти бўлган фирдавсмонанд Самарқандда бир жомеъ бино қилгай. Саккиз юз биринчи ҳижрий (мелодий 1399) йилида кучли ва тешиқлик усталарни дунё теварагидан йиғиб ишга бошлади. Ва шундай бир масжиди жомеъ бино қилдики, саҳнининг соф ишланиши ҳушёр диллардан ҳам мушавварроқ ва баланд кунгиралари ой муқарнасидан безакли, ферузасимон кошинлари ложувард, осмонранг, офтобга жилдони зарнигор нақшлари била гўзал чарх гумбазларига баробар, баланд овозалиқ дарвозаси «Қимки бу хонаи каъбага кирди, омонлик топди» (Қуръон. Ал-имрон сураси, 97-оят) оятининг калити билан очилди. Ҳар бир юксак тоқлари фалак пештоқида қад кўтарди. Жомеъининг равоқи устида ёзилгандурким: «Амир Тўрғай ўғли буюк ҳоқон Амир Темур Кўрагон саккиз юз биринчи йилда ушба жомеъининг солинишига амр қилди». Жомеъ дарвозасининг узорида ёзилгандирким: «Ушбу жомеъни битказишига саккиз юз олтинчи (мелодий 1404) йилда муваффақ бўлинди». Ушбу тенгсиз бино беш йил орасида улуг ҳоқон буйруғи билан солиниб битказилди.

Ушбу жомеънинг эшиги икки табақали бўлиб, хуло (биринч, нис ва рух бирга қўшилиб эритилса хуло бўлур) қуюлган ва фусункор усталар жомеъининг қираерига пўлод қалам учи билан жуда ҳам гўзал табиатлик нақшлар қилганлар эканқим, Самарқанднинг бузуқчилик чоғида йўқолгандир. (В. Л. Вяткин тахминича, бу масжиднинг дарвозалари Аштархонийлар ҳукмронлигининг сўнгги йилларида, тахминан XVIII асрнинг қирқинчи-эллигинчи йилларида йўқолган).

Жомеъ эшиги устида ушбу байт ёзилган:

Дар кафи халқ ҳама макру асту ҳавас,
Қор даргоҳи худованди жаҳон дораду бас.

Яъни:

Халқ кафтада бари иш алдову ҳавасдир,
Иш ёлғиз дунё эгаси тангрининг эшигидадир».

Захриддин Муҳаммад Бобур ҳам «Бобурнома»да ушбу жомеъ масжиди ҳақида қуйидагича маълумотларни ёзиб қолдирган: «Темурбек... яна Оҳанин дарвозасига ёвуқ, қалъанинг ичида бир масжиди жомеъ солибтур, сангин, аксар Хиндистондан элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар, Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «Ва из ярфау Иброҳимал-қавонда ило охирихи» андоқ улуг хат била битибтурларким, бир қурух ёвуқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур».

Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»да маълумот беришича, жомеъ масжиди қурилишида маҳаллий усталару муҳандислардан ташқари Озарбойжон, Форс, Хиндистондан келтирилган беш юз сангтарош ҳам ишлаган. Али Яздий ёзади: «Агар осмон гумбази унинг такрори бўлмаганда, бу гумбаз дунёда ягона бўларди, агар сомон йўли пештоқининг такрори бўлмаганда, бу пештоқ дунёда ягона бўларди». Мазкур атоқли муаррих яна қуйидагиларни хабар қилади: «Онҳазрат (соҳибқирон) бу диний ишни охирига етказишга иштиёқ ва гайратининг зўрлиги туфайли шахсан ўзи тез-тез иморат қурилишида ҳозир бўларди. Ҳатто ўша муддат давомида аксар вақтини қуриладиган масжид яқинидаги Хоним (Бибиҳоним) мадрасасида ва Тумон ого хонақосида ўтказарди. Халқнинг додига етиш ва риоятирварликка тааллуқли ишларни ҳам у кўпинча шу ерда амалга оширарди. Шу тарзда шохона илтифот шарофати билан масжиднинг олий кунгиралари қурувчисининг кадр у қиймати янглиғ Қойвон айвоқининг тўсишларига етишди... Тошлардан тўрт юз саксон устун тарошланди. Уларнинг ҳар бирининг узунлиги етти газга тенг келарди. Баланд шифти ва ажойиб форсининг ҳаммаси тарошланган тош тахтачалар билан безатилган. Шу тариқа, (масжиднинг) фаршидан тепасигача бўлган баландлиги ўн газ эди...

Унинг тўрт руқининг ҳар бирида биттадан минора қад кўтарди. Байт: Улар осмоннинг ҳар тарафига овоза таратиб,

«Обидаларимиз (авлодларга) бизнинг кимлигимиздан далолат берадилар» нидосини оламнинг тўрт руқинга янградилар.

Етти маъдан қотишмасидан ишланган улкан дарвозасининг садоси етти иқлим обидалари (дуосини) Доруссалом (Бағдод)га етказиб туради, айлана деворининг ички ва сиртки томонлари ҳамда тоқларининг узаси тошга ўйилган китоба (ёзув)лардан зийнат топган, «ал-қаҳф» сураси ва бошқа Қуръон оятлари ҳарфлари ҳам калималарининг нузли акси уларда жилдоланган...»

Абдураззоқ Самарқандий «Матлаи саъдайн ва мажман баҳрайн» асарида ёзади: «Басра ва Бағдод усталари масжиднинг дарвоза ва эшикларини, ўриндиқларини таянч ва шоншавкат маскани қилдилар, ҳар жойнинг ўлчамига қараб

шойи ва гиламлар тортдилар. Халаф усталари гумбаз ичкари-сида тўнкарилган осмондаги юлдузларга монанд тилларанг кандилларни ёздилар».

Бибихоним масжиди тўрт улуғвор иморатдан: катта мас-жид, икки кичик масжид ва ҳайбатли пештоқдан иборат бўлиб, улар тўртбурчакли ҳовлида жойлашган ва ҳовлининг тўрт бурчида тўртта минора қад кўтарган. Беш минг квадрат метр саҳли ҳовли 470 устунга ўрнатилган гумбаз билан ёпилган. Ёдгорлик жойлашган майдоннинг умумий саҳни 167 × 109 метрни ташкил қилган. Масжид бурчакларидаги минораларнинг баландлиги 31 метрни ташкил қилган. Бугун-ги кунда ёлғиз шимоли-гарбий бурчакдаги миноранинг яр-мича қисми сақланиб қолган. Жомеъ равоқининг икки чети-даги миноралар баландлиги 51 метрни ташкил қилиб, бугунги кунда фақат жанубий тарафдагисининг маълум қисми сақланган. Катта масжид минораларининг баландлиги 43 метр бўлган. Бизгача уларнинг харобаси етиб келган. Масжид деворларининг қалинлиги 4—4,5 метр бўлиб, пишиқ гиштан ишланган.

Энди жомеъ масжиди пештоқи ҳақида маълумот берай-лик. Пештоқнинг эни ва бўйи 45 метрга яқин бўлган, бугунги кунда сақланиб қолган қисмининг баландлиги 33 метр, кенг-лиги 46 метр. Ҳайбатли пештоқ ўртасида кенглиги 18,8 метр-ли равоқ бор, ички томондаям кичикроқ иккинчи равоқ ўрнашган. Унда мрамар ҳошияли дарвоза бўлган. Бу дарвоза битиклари хусусида олдинда айтиб ўтган эдик.

Пештоқнинг ён қаторларида иккита айланма зина бўлган. Зинадан юқорига — кунгура равоқли майдончага чиқилиб, ундан минорага ўтилган.

Тўрт улуғвор бино, бурчакларида тўрт минора юксалиб турган бу Ўрта Осиё меъморчилигининг олий намунаси бўлмиш обидадан бугунга келиб бир-бири билан боғланмаган олтига бўлак сақланиб қолган. Тўрт юз саксон устунли ай-вон, бинолар ва минораларнинг бир қисми ўтган аср охирида рўй берган zilзиладан зарар кўрган. Халқимизнинг буюк тафаккури намунаси бўлмиш бу обидага асосий зарар боқин-чи рус қўшинларининг 1868 йилнинг савр ойи бошида Чўпон-ота теналигига ўрнатилган саноксиз тўплари ўқларидан етган.

13

«Шавкатли» рус қўшинининг Самарқандни тўпга тут-ши бу «маданиятли» истилочиларнинг инсоният тараққиёти бешикларидан бири бўлмиш она юртимиз маданий меросига нисбатан қилинган зуғумларнинг бошланиши ёки хотимаси эмас эди. Зеро, улар бу қонли боқин давомида фақат Са-марқандни эмас, шу билан бирга Авлиёота, Тошкент, Хива, Андижониям жуда қаттиқ тўпбўрон қилганлари бир қатор тарихий ҳужжатларда қайд этилган. Шаҳарларни забт этиш

давомида, яъни ҳарбий ҳаракатлар пайтида урушнинг ваҳший қонуларини назарда тутиб ҳалигидақа тўлбўронликлар, вайроналикларни «оқлаш» мумкиндир. Бироқ ўлка забт этилгандан сўнг ҳам давом этган ғораткор жинойтларни қандай баҳолаш мумкин? Уша давр тарихий битикларидан, шу жумладан, мутараққий рус зиёлилари мақолалари чоғ этилган демократик матбуот гувоҳликларидан шу нарса маълумки, Самарқанд Чор Россияси империяси тасарруфига киргач, шаҳарда хўжайинлик қилган рус ҳарбийлари қадимий мақбараларни талаганлар, кўҳна мазорларда, хусусан Афросиёб мавзеида ноқонуний, аниқроғи ўғринча қазилма ишлари олиб бориб, қабрларни талаш, талон-тарож қилиш билан шугулланганлар.

Шу ўринда худди мана шу йиллари вайрон қилинган ёдгорликлар ҳақидаги ҳикоямни бир ёдгорлик — тарихда «Қутби чаҳордахўм» номи билан машҳур бўлган мақбара қисмати билан тўлдирмоқчиман. Бу мақбара ҳақида Абу Тоҳирхўжа Самарқандий қуйидагиларни ёзиб қолдирган: «Бу кишининг (яъни мақбарада ётган кишининг) оти Шайх Нуриддин Басирдир. Ундан «Сизнинг замонингизда қутб кимдир?» деб сўраганда, у: «Биродарим Абдулло ўн учинчи қутбдир, биз ўн тўртинчимиз», — деб жавоб берибдилар. Шунинг учун «Қутби чаҳордахўм» деб донг чиқарган. Шунинг учун «Басир» деганларким, у киши онадан сўқир туғилган бўлса ҳам валийлик нури билан барча кўргуликларни кўрар эди. У қутблар орасида ўн тўрт кечалик тўлган ойдек эди. Шунга кўра ўзини ўн тўртинчи қутб атайди. У Шайх Зайниддин Куйи Орифонийнинг халифаси бўлиб, ундан тарбия топиб қабул даражасига етган. Шайхликда тугалланиб, энг сўнги босқичга етгач (Авлиёликнинг етгита даражаси бўлган — Х. Д.), йўлбошчисининг ғайбий ишорати юзасидан, онаси билан бирга Нўшкентдан Самарқандга кўчиб келибди... Самарқандга келгач, Новадон булогининг ёқасида Кўйи чўпоннонда (Чўпонотада — Х. Д.) сабзаранг ёки «Масжиди кабуд» ва турклар «Кўк мачит» деб аталадиган масжидда қўниб, шунда ўрнашибдир. Зикрни жаҳрия йўли билан айтар экан... У олти юз қирқинчи (1242) йилда ўлди. Бошқа мабарада 646 (1248 йилда — Х. Д.) Гавдасини Новадон булогининг ёқасига кўмдилар. Айтадиларким, Қутби чаҳордахўмнинг қутлуг мазори Новадон бўйида, арк ташқарасида экан. Амир Темур Кўрагон Абу Саъид бин Бурҳониддин Соғорчийдан (Рухобод мақбараси Бурҳониддин Соғорчийникидир, Х. Д.) ўз ишларининг олдинга бориши учун руҳоний ёрдам сўраганда, Шайх Нуриддин (Қутби чаҳордахўм) қабрини зиёрат этишга буюрибди. Шу шайхнинг буйруғи бўйича Амир Темур Қутби чаҳордахўм мазорини Самарқанд аркига киргизиб, қабри устида гўзал ва юксак бир бино солдирган ва гумбазининг устига олтиндан бир қубба ясаиб ўрнатган экан... Амир Темур кечалари шу мазорнинг теварагида айланиб юрар экан».

Н. И. Веселовский томонидан 1904 йили Петербургда чоп этилган «Самария»нинг бошидаги сўзда келтирилган самарқандлик мулло Мир Низомиддин ҳикояси мана шу гўзал обида қандай вайрон этилгани ҳақидадир: «Эски тарих китобларидан маълумки, Қутби чаҳордахўм номи билан машҳур Шайх Нуриддин Басир... ўз васияти бўйича Новадон ариги яқинида, Самарқанд ичида, кунчиқар томонида кўmilган. Минг икки юз саксон тўртинчи (1868) йилда Бухоро амири ва рус қўшини орасида бўлган уруш натижасида амир қўшини қочиб, Самарқанд рус қўшини қўлига кирди. Ҳижрий минг икки юз тўқсон еттида (1881) руслар Амир Темур томонидан Қутби чаҳордахўм мазори устида солинган қошиқлик гўзал ва юксак бинони милтиқ дориси (динамит) билан тубидан учиртириб буздилар ва қабр ерини Тупроққўрган аталган қўрган (крепост)га киргиздилар. Шунинг учун юқорида ёзилган йилда бу сатрларни ёзувчи мен — Самарқанд қозиси мулло Мир Низомиддин Қутби чаҳордахўм суяқларини вилоят ҳокимига илтимос ва илтижо қилиб, Аббос ўгли Қусам мазорининг гарбий-шимолида, Дониёл мазорига бориладиган катта йўл ёқасида, мазорнинг хизматчилари ва шипиргувчилари ёрдами билан кўчириб кўмдик».

Бу ҳикояга изоҳ ортиқча. Фақат «илтимос ва илтижо қилиб» деган сўзларда қанчалик мунг ва ночорлик борлиги, бу мунг бизга мерос бўлиб қолганини айтиб ўтишдан ўзимни тийолмайман...

14

Бир пайтлари тўрт юз саксон устули ёшиқ айвондан иборат, бугун эса қурилиш майдонига айланиб қолган Биби-хоним масжиди ҳовлисининг ўртасида мармар тошдан ясалган улкан лавҳ (Қуръон қўйиладиган махсус курси) бор. Лавҳ дастлаб катта масжид биноси ичида бўлган, тахминан 1875 йилда бу бино гумбазининг қулашидан хавфланиб, ташқарига — ҳовли ўртасига чиқариб қўйилган. У нафис ҳошиялар, муқарнаслар, ислими нақшлар ва ёзувлар билан безалган. Лавҳ жаҳонгирнинг невараси, буюк мутафаккир ва олим Мирзо Улугбек фармонига биноан ясалган. Тошқурси четига «Султони азим, олий ҳимматли ҳоқон, дин-диёнат ҳомийси, Ханафия мазҳабининг посбони, аслзода султон, иби султон, амири мўъмин Улугбек Қўрагон» деган ёзув битилган.

Бу лавҳ тош Улугбек мирзо 1425 йили Мўғулистон устига қилинган ҳарбий юришдан олиб қайтган уч тошнинг биридан. Амир Темур Шом босқинидан олиб қайтган халифа ҳазрати Усмон қуръони учун махсус ясалган. Бу ҳақда «Самария» шундай гувоҳлик беради: «Самарқандда халифа ҳазрати Усмон «Қуръон»и бор ва халифа шу қуръонни ўқиб турган чоғида шаҳид қилингандир. Халифанинг тўкилган муборак қони изи ҳам шу қуръоннинг бетида бор. Ушбу қуръонни Амир Темур Қўрагон келтириб ўз даҳмасига қўйгандир. Вилоятнинг бузукчилиги чоғида у ердан олиниб Хожа Носи-

риддин Убайдулла Аҳрор мадрасаси — Мадрасаи Сафед (Оқ мадраса)га қўйилди. Қуръон кийик терисига кувий хат билан ёзилган. Халифа Усмоннинг қутлуг қони қора-қизил тусда кўриниб турибдир».

Усмон ибн ал-Аффон (644—656 йй) учинчи халифа бўлган. Машойхлар пайгамбаримизнинг икки қизига — дастлаб Руқияга, унинг вафотидан сўнг эса Умм-Қулсумга уйлангани учун ҳазрати Усмонни «Икки шамс эгаси» деб аташган. Халифа Усмон пайгамбаримиз ўлимидан кейин оғизма-оғиз кўчиб юрган Қуръон матиларини бир жойда тўплаб, ягона мукамал матини яратгани билан ислом тарихида ном қолдирган. У котиб Муҳаммад Зайд ибн Собит кўмагида ва пайгамбарнинг тирик сафдонлари гувоҳлигида Қуръоннинг ягона нусхасини тузиб чиқди. Сўнг ягона нусхадан беш нусха кўчириб Макка Мадина, Дамашқ, Қуфа ва Басра шаҳарларида сақланни буюрган. Асл нусха халифа ихтиёрида қолган. Халифа Усмон ўлдирилгандан сўнг кўп ўтмай, мана шу асл нусха йўқолгани маълум. Кўҳна битиклар йиллар ўтиб унинг гоҳ у, гоҳ бу шаҳарда пайдо бўлгани ҳақида ҳикоя қиладилар.

Абу Тоҳирхўжа Самарқандий ҳикоясидаги Халифа Усмон Қуръони Самарқандга қандай келиб қолган? Бу ҳақда уч хил тахмин бор. Биринчи тахминга қараганда, уни Х асрда яшаган, ўша даврнинг нуфузли диний арбоби Абу Бақир Каффол аш-Шоший Бағдоддан Мовароуннаҳр тупроғига олиб келган. Иккинчи тахмин: Хўжа Аҳрор мадрасасида сақланганидан бўлса керак, ушбу Қуръонни Хўжа Аҳрор шогирдларидан бири (Ҳатто баъзилар Хўжа Аҳрорнинг ўзи дейишади) Маккага ҳажга бориб, қайтаётганда Кустантияда турк султонини (бошқа маълумотларга қараганда халифани) даволаб, эвазига шу муқаддас китобни сўраб олган дейишади. Учинчи тахмин тарафдорларининг фикрича: «Халифа Усмон қуръонини, юқорида Абу Тоҳирхўжа Самарқандий ёзганидек, Амир Темур Шом ёки Ироқ юришидан ўз пойтахтига олиб келган.

Халифа ҳазрати Усмон Қуръоннинг яқинда асл эгалари — мусулмонларга қайтариб берилиши билан боғлиқ кўп хабарларда бу уч тахмин кўп тарорланди. Хўш, бу тахминларнинг қай бири ҳақиқатга яқинроқ. Қамина учинчи тахмин тарафдори. Мен учун бу тахмин эмас, балки айни ҳақиқатдир. Менинг бу фикримни тасдиқлайдиган асосий далил Бибиҳоним масжиди майдонида сақланган лавҳ тошдир. Биринчидан, халифа Усмон Қуръонининг Мирзо Улуғбек ясаган лавҳ тошга ўз ҳайбати билан мос келиши, унинг Амир Темур замонида Самарқандга олиб келинганини тасдиқлайди. Бу энг аввало Хўжа Аҳрор ёки унинг шогирди ҳақидаги тахминни йўққа чиқаради. Чунки Хўжа Аҳрор Мирзо Улуғбек ўлимидан кейин, Абусаид мирзо тахтада ўтирган йилларда Самарқандга келиб, қўним тошган эди.

Иккинчидан, халифа Усмон қони сачраган муқаддас ки-

тобнинг тақдири, гарчи йирик диний арбоб бўлганига қарамай, Абу Бакир Каффол аш-Шоший қўлида ўлмай, балки ўша давр ҳукмдорлари ихтиёрида бўлгани шакл-шубҳасиз. Худди шу сабабдан ҳам ишонч билан айтиш мумкинки, ўзини хасталиқдан халос этгани учун инъом этиш ҳатто турк султони­нинг дилига ҳам сигмаса керак. Қолаверса, иккинчи тах­минни тасдиқлайдиган воқеа Хўжа Аҳрор таржи­маи ҳоли муфассал ёзилган «Рашаҳот» китобида учрамайди. Шу сабаб­дан ҳам «Самария»да келтирилган ривоят тўғри бўлиб, Амир Темур уни Анқарадан ёки Шомдан қилич зўри билан келтир­гани ҳақиқатга яқинроқ.

1868 йилнинг баҳорида Самарқанд босқинчи рус қўшин­лари томонидан забт этилгач, ҳаял ўтмай вилоят ҳудудида тузилган Зарафшон округининг бошлиғи генерал-майор Аб­рамов бу ноёб ва бебаҳо бойликни қўлга киритишга жиддий киришади. Очиғини айтиш керак, Самарқанд уламолари бун­дай талончиликдан норози бўлиб, қаттиқ қаршилик кўрсата­дилар, Қуръонни яширишга уринадилар. Бироқ, босқинчи генерал уни зўравонлик билан беш юз кўқоний (тахминан 100 сўм. Эфрон-Брокгауз қомусида 150 сўм деб ёзилган) эвазига «сотиб» олиб, Тошкентга — Туркистон генерал-губер­натори фон Кауфманга жўнатади.

Фон Кауфман бўлса ўз навбатида 1869 йилнинг 24 октяб­рида Халифа Усмон қуръонини Петербургдаги император кутубхонасига тортиқ қилади ва бунинг эвазига император­лик кутубхонасининг фахрий аъзолигига сайланади.

Петербургга келтирилган Қуръон ўша даврнинг йирик рус олимлари диққатини тортди. Унинг дастлабки целеогра­фик таҳлили рус арабшуноси А. Ф. Шобунин томонидан амалга оширилди ва бу ўрганиш натижасида Қуръоннинг ҳақиқатан ҳам VII асрда кўчирилгани маълум бўлди. 1905 йилда элик нусхада Халифа Усмон Қуръонининг фак­симиле нашри босилиб чиқди.

1917 йилнинг сўнгги ойида Петербургда ўтказилган маҳаллий мусулмонлар съезди Миллий масалалар Халқ но­зирлигига мурожаат қилиб табарруқ ёдгорлик бўлмиш Хали­фа Усмон Қуръони мусулмонларга қайтарилишини сўради. Орадан кўп ўтмай, Қуръон Уфа шаҳрига — Бутунроссия мусулмонлар кенгаши ихтиёрига жўнатилди. 1924 йилда Қуръон дастлаб Тошкентга, кейин эса ўзининг эски ўрни Самарқанддаги Хўжа Аҳрор масжидига қайтарилди. Орадан 17 йил ўтгач Қуръон яна Тошкентга олиб келинди ва қарийб ярим аср давомида Ўзбекистон Халқлари тарихи музейи ертўласида сақланди.

ВИКТОР ВИТКОВИЧ ҲИКОЯСИННИНГ ДАВОМИ: Юсу­пов ҳаммолларга бор-йўқ пулини, камига соату костюмини ҳам бериб муттаҳамларни аранг кўндирди ва минг бир ғавго

билан қўналгага етиб келди. Энди учқичга чипта олиши зарур эди. Бир ҳафталик югур-югурда силласи қуриган Юсуповнинг биринчи марта омади юришди. Қўналга бошлиғи тарихдан унча-бунча хабардор киши экан: Юсуповнинг илтимосини эшитиши билан: «Бу ёгини бизга қўйиб беринг, боппаймиз», — деди-ю, «боплаш»дан олдин Бибиҳонимни кўрсатасиз, деб туриб олди. «Йўқ!» — дейишнинг иложи йўқ эди, Юсупов ноилж кўнди. Қош қораймоқда эди. Қоронғи туша бошлаганини кўриб, Юсуповнинг дили баттар хуфтон бўлди. Одамлар тиқилиб кетган қўналга биносининг ичи гира-шира ёритилган, ҳавоси дим, тамаки тутунига тўлган — бундай дўзахда туңни ўтказиш у ёқда турсин, бир лаҳза туришнинг ўзи азоб эканлигини билиб Юсупов аэродром бошлиғини Бибиҳоним жасади ётган омбор томонга бошлаб кетди.

Темурнинг суюкли хотини жасадини кўриш бахтига мурасар бўлганидан мамнун бошлиқ ваъдасининг устидан чиқди: бақириб-чақирешларга қарамай, турли важ-корсон тошиб бир неча йўловчини рейсдан қолдирди, Юсупов билан Бибиҳонимни учқичга жойлади. Уша йилларнинг энг машҳур учқичи ЛИ-2 самарқандлик тарих жиннисини етти кун югуртирган пойтахтни пастда қолдириб, ярим дунёни зир титратган жаҳонгирнинг машҳури олам пойтахти, сайқали замин аталмиш Самарқандга қараб учди.

Юсупов бахтиёр эди, аммо ҳали олдинда уни қанчалар ташвишу ғалвалар кутаётганидан беҳабар эди.

16

БИБИХОНИМ ҲАҚИДА ИККИНЧИ АФСОНА: Жангу жадал билан олинган мамлакатлардан бирининг аҳолисини итоат қилдирилмаган Темур ташвишга тушиб қолди. У чора тополмай вазирларга маслаҳат солди. Улар ҳам етти кеча-кундуз ўйлаб илож тополмадилар.

Шунда Амир Темур бош элмаган аҳолини бир бошдан қатл қилишга буюрди — қиргин бошланди. Бегуноҳлар қони дарё бўлиб оқаётганини кўриб бир жонидан кечган йигит Амир Темурга қараб:

— Эй, султон, болаларнинг қандай гуноҳи бор? — деди.

Амир Темур ўйланиб қолди. Етти кеча-кундуз ўйлади, охири Самарқандда қолган оқила хотини номига мактуб битиб, чопари билан Мовароуннаҳр сари йўллади.

Чопар ҳар қишлоғу қасабада от алмаштириб, уйқую оромни унутиб тушу кун йўл босди. Самарқандга етай деганда, нафас ростлаш учун бир манзилга қўнди. Чой ичиб туриб бирдан ўйга толди. «Амир Темур Бибиҳонимни анчадан буён кўрмагани рост. Бу хатда соҳибқирон хотинига бағишлаб газал битган бўлса, ажабмас. Ўқиб кўрсам билиб ўтиришибдими?» — дебди-да, хатни очиб кўрибди. Ўқиса, газал эмас, бор-йўғи икки жумла: «Олган мамлакатимнинг

халқини итоатда тутмоққа кучим етмайпти. Қандай мас-лаҳат берасан?» — деган ёзиқ бор экан.

Чопар Самарқандга етиб келиб, Кўксаройга кириб мак-тубни Бибиҳонимга топширибди. Оқила аёл эмасми, малика хатнинг очилганини дарҳол сезибди. «Агар жавоб ёсам бу жонидан тўйган яна очиб ўқиши турган гап. Шундай қили-шим керакки, айтадиган гапимни соҳибқиронга бу ўз оғзи билан етказсин. Лекин нима деганини ўзи англамасин», — деб ўйлабди малика.

Шундан кейин Бибиҳоним хизматчиларни чақириб, бориб фалон ердаги чакалакзорнинг битта дарахтини қолдирмай қирқиб ташланглар, деб буюрибди. Чопарниям уларга қўшиб жўнатибди. Хизматчилар борасолиб чакалакдаги дарахтларни битта қолдирмай қирқиб ташлашибди. Шундан сўнг малика-дан: «Энди ерни текисланглар», деган буйруқ келибди. Хиз-матчилар, тўнкаларни қўпориб, чакалак ўрнини теп-текис шудгорга айлантириб қўйибдилар. Учинчи кўни Бибиҳоним-дан текисланган ерга ёш ниҳоллар экиш ҳақида фармойиш келибди. Ниҳоллар ўтқазилаётганда Бибиҳонимнинг ўзини канизақларини бошлаб етиб келибди ва бошқаларга қўшилиб ниҳол экибди. Бу ишлар тугагач, Бибиҳоним чопарни чақириб:

— Йўлга чиқадиган вақтинг бўлди, отлан, — дебди. Чо-пар ҳайрон бўлибди:

— Соҳибқиронга жавоб ёзмайсизми? — дебди.

Бибиҳоним: — Йўқ, ёзмайман. Сен соҳибқиронга бу ерда кўрганларингни бир бошдан ҳикоя қилиб берсанг, кифоя.

Чопар яна ҳар қишлоғу касабата от алмаштириб, бир ой деганда манзилга етибди. Отидан сакраб тушиб, уни кўзи тўрт бўлиб кутаётган Амир Темур олдида бош эгибди.

— Хўш, хат келтирдингми? — дебди Амир Темур.

— Йўқ, маликам жавоб ёзмадилар, фақат бу ерда кўрган-ларингни бир бошдан гапириб берсанг кифоя, деб айтди-лар, — дебди чопар ҳукмдорнинг кўзига тик қаролмасдан.

Амир Темур шу заҳот чопарнинг қилмишини англабди. Бироқ, ўзини сезмаганга олиб, буюрибди.

— Хўш, нималарни кўрдинг, айт!

Чопар Самарқандда кўрганларини бир бошдан: тўқайдаги дарахтларни қирқиб, тўнкаларини қўпориб, ерни текислаб ёш ниҳоллар ўтқазганларини гапириб берибди. Амир Темур Бибиҳонимнинг унга нималарни етказмоқчи бўлганини ан-глабди. Англабдию қувониб кетганидан, чопарни жазолаш лозимлигини ҳам унутиб юборибди.

Бибиҳоним жаҳонгир эрига у босиб олган мамлакат аҳоли-сини итоатда сақлаш учун ўша юртнинг мансабдор оқсоқол-ларини хизматдан бутунлай четлатиб, уларнинг ўрнига ёш-ларни тайинлаш ҳақидаги маслаҳатини мана шу тарзда етказ-ган экан.

Амир Темур Бибиҳоним айтганидек иш тутибди. Тобе қи-линган мамлакатнинг олий мансабларида ўтирган ҳамма оқсо-

қолларни — бирини қувиб, бирини ўлдириб, бирини зиндонга солибди-да, уларнинг ўрнига ёшлардан қўйиб чиқибди. Тез орада мамлакат аҳолиси бошини итоатда тутадиган бўлиб қолибди.

Халқ ўртасида Бибихоним номи билан машҳур бўлган маликанинг асли исми Сароймулкхоним эди. Унинг ҳаёт йўли ҳақида тарихий манбаларда батафсил Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида ёзилишича, Сароймулкхоним чингизийлардан бўлмиш Чигатой авлодига мансуб Қозонхоннинг қизи бўлиб, беш ёшида отасидан етим қолган. Машҳур рус олими В. Бартольд ҳам Қозон исмли хон қизи ҳақида маълумот беради. Шу сабабдан ҳам, яъни Чингизхон авлодидан бўлгани учун ҳам Сароймулкхоним Амир Темур саройида катта иззат-икромда бўлгани шак-шубҳасиз. Шу ерда таъкидлаб ўтиш керакки, бу даврга келиб Ўрта Осиёда ўрнашиб қолган мўғуллар билан Мўғулистондаги мўғуллар орасидаги тафовут кўпайиб, маҳаллий халқ — туркийлар таркибига сингиб кета бошлаган эдилар. Шу сабабдан ҳам мўғул аслзодалари ўз шажараларини муқаддас тутиб, сақлаб юришларига қарамай улар туркий ҳукмдорларга қарам бўла бошлаган эдилар. Туркий ҳукмдорлар эса Чингизхон авлодлари билан қуда тутиниб, ўзларининг тахтга бўлган даъволарини ўша давр қонунларидан келиб чиқиб мустаҳкамлаганлар. Амир Темур ҳам Бибихонимга уйлангани туфайли «Кўрагон», яъни «хоннинг қуёви» унвонини олган. Баъзи маълумотларга қараганда, Сароймулкхоним амир Ҳусайн ибн амир Мусаллаб ибн амир Қозогоннинг хотини бўлиб, етти юз етмиш биринчи (1369) йилда Амир Темур Мовароуннахр тахтини эгаллаш йўлида рақиби бўлмиш амир Ҳусайинни ўлдиргандан кейин унинг хотинига уйланган.

Агар тарихий маълумотларга асосланиб, Қозонхоннинг 1347 йилда вафот этганидан келиб чиқиб, юқорида келтирилган Абдураззоқ Самарқандийнинг Бибихоним беш ёшида отасидан етим қолгани ҳақидаги маълумотни инobatга олсак, Сароймулкхоним 1342 йилда, яъни 742—743 йилларда туғилган деб қараш мумкин.

Тарихий манбаларда Амир Темурнинг Ироқ ва Озарбайжонга қилган ҳарбий юришида Бибихонимнинг у билан бирга бўлгани ҳақида маълумот берилади. Ҳамда ўша сафар давомида Султонияда Темурнинг ўгли Шохруҳ икки фарзанд кўрган — хотини Гавҳаршодбегимдан Улуғбек мирзо (Муҳаммад Тўрғай), исми бизга номаълум бўлган хотинидан эса Иброҳим Султон туғилгани маълум қилиниб, жаҳонгир саройида ўрнатилган анъанага мувофиқ бу шаҳзодалар Сароймулкхоним тарбиясига тошширилгани айтилади. Малика Амир Темурнинг Ҳиндистон, турк султони Елдириш Боязид ва Миср султони Носириддин Форож устига қилган юришларидаям бирга бўлган.

Фосих Ҳавофий «Мужмали Фосихий»да етти юз саксон тўққизинчи (1387) йил воқеалари баёнида Амир Темурнинг Кўкча Тенгизда турганида унинг олдига Шоҳруҳ султон билан Халил султонни олиб Сароймулкхоним келгани ҳақида маълумот беради. Бу эса ўз-ўзидан Темурнинг барча фарзандлари ва набиралари мурғаклигидаёқ Сароймулкхоним ихтиёрига — оқила малика тарбиясига берилгани ҳақидаги маълумотларни тасдиқлайди. Унинг тарбиясини олган Шоҳруҳ Султон, Халил Султоннинг санъат ва адабиётга, Мирзо Улугбекнинг илму фан ва адабиёту мусиқага меҳр қўйишидан яна шундай хулосага келиш мумкинки, Сароймулкхонимнинг ўзи ҳам маърифатли ва фозила аёл бўлган.

Сароймулкхоним фақат чингизий хонлар авлоди бўлгани учунгина эмас, балки айни пайтда айнан фозила ва оқила аёл бўлганидан ҳам Турон ҳукмдорининг меҳру муҳаббатини, ҳурмату эътиборини қозонгани шубҳасиздир. Жаҳонгир бошқа хотинларидан кўра кўпроқ айнан шу катта хотинини ўз ҳарбий юришларида ҳамроҳ қилиши сабабини ҳам Сароймулкхонимнинг мана шу фазилатларидан излаш лозим.

Оқила маликанинг салтанатни бошқарув ишларида, қурултойлару олий мажлисларда давлат устунлари бўлмиш амирлар билан тенг қатнашиш ҳуқуқига эга бўлганини Амир Темур саройига ташриф буюрган Кастилия элчиси Рюи Гонзалес де Клавихо ҳам тасдиқлайди. Клавихо ўзининг «Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги»да шундай ёзади: «Темурбек Самарқандга юриш қилиб, уни забт этади, ҳокимиятни қўлга олиб шоҳнинг хотинига уйланади. Эндиликда бу аёл Темурбекнинг бош хотини ҳисобланади. Уни Канъо, яъни улуг малика деб атайдилар. Канъо ёки Канъон — Темурбекнинг катта хотини, хоним, яъни малика Қозонхоннинг қизи, амир Мусонинг синглиси эди. Темурбек уни Ҳусайн ҳарамхонасида қўлга олди. Унинг ҳақиқий исми Сароймулкхоним бўлиб, уни Меҳрибона деб ҳам атайдилар. Унинг ўғли Шоҳруҳ пировардида Темурбек салтанатининг вориси бўлди».

Бошқа бир лавҳада испан элчиси бу фикрни яна қайта уқтиради: «Шоҳнинг катта хотини Сароймулкхоним деб аталади. Сароймулкхонимнинг саройдаги номи Бибиҳонимдир. У Сурия, Эрон подшоҳи Ахинхон (Султон Қозонхон)нинг қизи эди».

Кастилиялик меҳмон ўз ҳикояси давомида Бибиҳонимни гоҳ Турон ҳукмдори Оврупо давлатларининг элчиларини қабул қилган маросимда, гоҳ Амир Темур уюштирган тўй-томошада қатнашганлиги ҳақида ёзади. Бу гаройиб саёҳатнома Бибиҳонимнинг ягона тасвири келтириб ўтилгани билан гоят қимматлидир. Рюи Гонзалес де Клавихонинг гўзал малика ҳақидаги ажойиб ҳикоясини ўқийлик:

«...Шоҳнинг катта хотини Канъо чодирлар ёнидаги саронардаларнинг биридан чиқиб келди. Сароймулкхоним қуйидагича кийинган эди: устида зарҳал билан тикилган, учлари

ерга судралиб турган узун ва кенг, енгсиз ва ёқасиз қизил шоҳи кўйлак. Кўйлак белидан кесиб торайтирилмаган ҳолда этагигача жуда кенгайиб борган. Малика осон юриши учун кўйлаги этагини ўн беш нафар аёл кўтариб борарди. Маликанинг юзига офтобдан сақланиш учун оқ уна шу қадар кўп суртилган эдики, чехраси бамисоли оқ қоғозга ўхшарди. Қишда ёки ёзда сафарга чиққан барча аслзода аёллар юзларига шундай уна суртадилар. Маликанинг юзига ҳарир оқ матоҳ тutilган, худди жангда кийиладиган дубулгага ўхшаш жуда баланд қизил бош кийим. Унинг учлари хонимнинг елкасига тушиб турибди, қуйи қисмига матоҳ тикилган. Уларга кўйлаб дурри ноёблар, ёқут, феруза ва бошқа хилма-хил тошлар жуда чиройли қадалган. Бош кийимнинг зарҳал билан тикилган ва хоним елкасига тушиб турган қисмига ҳам қимматбаҳо тошлар дурри ноб билан безатилган чиройли тилла баргак қадалган. Қалпоқ учи бамисоли жажжи айвонга ўхшайди, унга фавқуллода ҳар бири икки бармоқ йўғонлигида ял-ял ёниб турган чиройли, тиниқ уч дона ёқут ўрнатилган.

Шуниингдек, унга қадалган, узунлиги икки қарич оқ жиғанинг айрим парлари настга эгилган, баъзилари юзу кўзга қадар тушиб турарди. Зар иплар билан боғланган парлар ўрама охиридаги жиғага қимматбаҳо тошлар, марваридлар қадалган бўлиб, юрганда пирпирайди. Маликанинг тимқора сочлари елкасига тушиб турарди. Улар қора сочни юксак қадрлайдилар, ҳатто сочни янада қорайтириш учун бўйяйдилар. Хоним бошидаги қизил қалпоқ тушиб кетмаслиги учун бир неча аёл қўллари билан тутиб турардилар. Малика билан уч юзга яқин аёл бирга келди.

Маликанинг юзига офтоб туширмаслик учун бир киши найзасимон таёққа ўрнатилган соябон тутиб келарди. Худди чодирнинг тепа қисмидай дум-думалоқ қилиб оқ шоҳидан ясалган соябон ҳалқасимон ёғоч чизиққа тортилган эди. Ҳарам оғалари аёллардан олдинда борар эдилар. Шундай қилиб, хоним шоҳ ўтирган кўшкка келиб, Темурбекдан бир оз орқароққа жойлашди. Хоним олдида кўрначалар тахлами турарди. Хонимни кузатиб келган аёлларнинг ҳаммаси кўшкдан ташқарига жойлашдилар. Хонимнинг ёнида уч аёл унинг бошидаги қизил қалпоқни тушиб кетмаслиги учун тутиб турарди».

Қадимий битикларда келтирилган ҳикояларнинг барчаси Сароймулкхоним Амир Темурнинг муҳтарама ва нуфузли хотини бўлганига далолатдир.

Амир Темур қурдирган жомеъ масжидининг Бибихоним номи билан аталиши сабабига келсак, буни қуйидагича изоҳлаш мумкин.

Амир Темур жомеъ масжиди қурилиши бошланган йили — саккиз юз биринчи (1399) йили Сароймулкхоним

масжидга қарама-қарши тарафда ўзинга атаб мақбара ва мадраса қуришга соҳибқирон эридан рухсат олди. Ҳар иккала иморат қурилиши Амир Темур томонидан қаттиқ назорат қилиб борилди.

Фосих Хавофий «Мужмали Фосихий»да қуйидагиларни маълум қилади: «Ҳижрий саккиз юз еттинчи муҳаррам ойининг ўнинчисида (1404 йилнинг 19 июли) амир соҳибқирон Рум ва Шом юришидан Самарқандга қайтди... Амир соҳибқирон жомеъ масжиди қурилишини кўздан кечирди ва қурилишга ажратилган жамғармани совургани ва кайфу сафо билан машғул бўлгани учун Хўжа Маҳмуд Довуд билан Муҳаммад Жилдга қаҳр қилди. Буларнинг айби билан қурилаётган Сароймулкхоним мадрасасининг айвони амир соҳибқирон жомеъ масжидининг айвонидан бир оз баландроқ бўлиб қолганди. Амир соҳибқирон уларни Кониғилда қатл этди».

Хавофийнинг бу ахборотини «Ажойиб ал-мақдур фи навоиб Темур» («Темур келтирган мусибатларда тақдир ажойиботлари») номли асар муаллифи, XV асрда яшаган араб муаррихи. қолаверса, Амир Темур юришлари гувоҳи Ибн Арабшоҳ ҳам тасдиқлайди. Унинг қайд этишича, — масжиди жомеъ қурилишига бошчилик қилиш Муҳаммад Жалд деган аъён зиммасига юклатилган. Бироқ, жомеъ масжиди иморатидан кўнгли тўлмаган соҳибқирон бу аъённи қатл этиб, унинг мол-мулкини мусодара қилган. «Бундай қаттиқ жазо сабаб, Муҳаммад Жалд бошчилигида қурилаётган жомеънинг Катта малика (Бибихоним) қурдирган мадрасага нисбатан пастроқ ва омонат бўлганида эди», деб ёзади Ибн Арабшоҳ. Ибн Арабшоҳнинг бу қайдини Шарафуддин Али Яздий ҳам тасдиқлаб ёзади: «Соҳибқирон ўзининг кўрсатмаси билан қурилган бинолардан бири, аммо у сафарда эканлигида кўтарилган жомеъ масжидини бориб кўрганида, унинг баланд ҳиммати назарида кичик ва паст кўринди. Шунинг учун амри олий содир бўлдиким, масжидни бузсинлар ва қайтадан баландроқ ва кенгроқ қилиб курсинлар. Шу даргоҳни кенгайтириб ва баланд кўтариб қуриш ишида қусурга йўл қўйганлиги учун Хўжа Маҳмуд Довуд сўроққа тутилиб жазоланди».

Маана шу воқеадан маълумки: Бибихоним қурдирган мадраса ҳам ўзининг улугворлиги билан Амир Темур жомеъ масжиди билан тенг бўлган. Афсуски, бу мадраса биноси бизгача етиб келмаган. XVI асрнинг охирида Бухоро амири Абдуллахон II амри билан бузиб ташланган. Бу ҳашаматли бинолар силсиласидан ҳозир ёлғиз Сароймулкхоним мақбарасигина сақланиб қолган.

Амир Темур жомеъ масжиди ва Бибихоним мадрасасини тиклаган усталар кимлар эдилар? Бу ҳақда аниқ маълумотларни учратмадим. Бироқ, Ибн Арабшоҳ худди мана шу иморатлар тикланган даврда Самарқандда яшаган машҳур усталар номини тилга олади. Жумладан, у сангтарошларнинг энг

устаси Олтур исмли уста бўлганини (исмидан туркий қавмга мансублиги билиниб турибди) ва у ўз хунарида тенги йўқ мўъжизалар устаси бўлганини айтади. Наққошлар орасида эса Абдулхай ал-Бағдодий билан баҳслашадигани бўлмаган.

Абдулхай ал-Бағдодий ўша даврнинг машҳур мусаввири Султон Увайсий Жалоирий — уста Шамсуддиннинг тарбиясини олган. Амир Темур 1393 йилда Ироқни забт этгач, уни Самарқандга олиб келиб, саройидаги наққош ва мусаввирларнинг раҳбари қилиб тайинлайди. Абдулхай қўл остида ишлаган мусаввирлардан айримларининг, жумладан, уста Абдулла ва Заҳириддин Азҳор кабиларнинг номлари ҳам маълум. Бизнинг Амир Темурнинг Боғи Дилкушодаги саройи деворларида Ҳиндистон уруши манзаралари тасвирланганидан хабаримиз бор. Агар Абдулхай ал-Бағдодий Самарқандга 1393 йилда келтирилгани, Ҳиндистон юриши эса 1398—1399 йилларда бўлганини инобатга олсак, ўша манзараларни Абдулхай раҳбарлигида ишлаган усталар яратгани ҳақида таҳмин қилишимиз мумкин. Мусаввир умрининг охирида (у 1420 йилда Самарқандда вафот этган) диний ақидалардан келиб чиқиб, кўн асарларини куйдириб ташлайди. Шунинг учун бўлса керак, бизгача мусаввир қаламига мансуб ва улуг Саъдийнинг «Гулистон» асари баёнида чизилган, «Ўрдак», «Жанг манзараси» деб ном олган икки миниатюрагина етиб келган.

Мен саккиз йилча бурун Абдулхай Бағдодийга бағишлаб бир шеър битган эдим:

АБДУЛХАЙ СЎЗИ

Йўқ, йўқ, бўёқмас бу, йўқ, йўқ бўёқмас,
Бу қондир — ярамдан бўзга томган қон.
Бу сориг — зардобдир, айлайди лоҳас,
Бу яшил — бўғзимда бўғриққан қуш — жон.

Фалак, нима қилдим, ниятинг недир,
Нега юрагимга солдинг ваҳима?
Қайда қолди шараф? Шараф, кўмак бер!
Умр — тинч уммонда адашган кема.

Мана бу тасвирда: Саройда базм.
Маишат кўзларда қаҳқаҳа урар.
Аmmo унда йўқдир, қанча солма разм,
Бағдоддан мен билан йўл босган қуллар.

Мана бу тасвирда: Арслон ови,
Қўрқувдан дам-бадам кишнайти отлар.
Ана, қуллар ҳайдаб келган арслонга
Шаҳзода зарб билан найзасин отар.

Нега тасвирда йўқ арслон ғажиган

Қул бола тасвири — ерга томган қон?!
Нега тасвирда йўқ ғамдан ичиккан
Онанинг кўксига тўлганган гирён.

Наҳот, мен ёлгонга бердим қалбимни
Ва булар барчаси ёлгондир, ёлгон.
Бу сориг — зардобдир, қийнайди мени.
Бу қизил — гул эмас, оқаётган қон!

...Тагин сен келдингми?! Тагин келдингми,
Арслон ғажиган болакай?! ...Хайҳот!
Сенинг таъқибингдан қутуламанми
Кўзларим ортида қолганда ҳаёт.

Тагин сен келдингми?!
Мана, қилич, санч!
Санчгин юрагимга — сенинг ҳаққинг бор.
Бу қўрқоқ вужудни арслондай янч,
Бу қўрқоқ қаламни ёндириб юбор!

Жасорат, Жасорат,
Кириб кел, қоним
Югурсин юракка, тўлиб нафратга.
Поклансин сен ёққан ўтда имоним,
Кўзим гирён бўлсин халқ чеккан дардга.

О, фалак, қувват бер,
Юрагим қонсин —
Қул бўлсин ҳаётнинг ёлгон сурати.
Уларни ёндирай — шу гулхан бўлсин
Бир умр излаган дил жасорати.

Ибн Арабшоҳ ўзи тилга олган усталарнинг ҳар бири ўз даврининг буюк санъаткорлари, ҳар бири мўъжизакор, деб ҳикоясини: «Бу кишилар мен билиб, зикри-ю исми хотирамда қолганлар, аммо мен билмаганлару ёинки билсам ҳам зикри эсимга келмаганлар эса беҳад даражада кўп бўлиб ҳисоб-китобдан хориждир», деган сўзлар билан яқунлайди.

Мақбаранинг пештоқи ранг-баранг кошинлар билан безатилган. Саккиз бурчак шаклида қурилган мақбара ички деворларида яшил, қизил, қора бўёқлар билан безаклар ишланган. Изораларга юлдуз нусха кўк нақшлар солиниб, улар кошинли ҳошиялар ичига олинган. Деворнинг баъзи ерларига кенг япроқли қизил мева дарахтлари расми ишланган. Мақбара даҳмасига махсус эшикдан кирилган. Даҳма деворлари ҳам кошинли бўлиб, унда тоштобут сақланган. Тобут ичида антропологлар фикрича, олтмиш-етмиш ёшдаги аёлнинг мумиёланган жасади бўлган (бўлган дейишимизга сабаб, қуйида бу жасаднинг кейинги қисматидан ҳикоя қилсак, англаб оларсиз). Бу эса даҳмада Бибиҳоним — Сароймулкхо-

ним дафн қилинганини тасдиқлайди. Жасадни мумиёлаш, уни тоштобутга солиб қўйиш Ўрта Осиёдаги дафн расм-русумига зид бўлиб, бу тарихимиздаги ягона ҳодисадир.

Даҳмада Сароймулкхонимдан бўлак яна икки аёл қабри бор. Яқинда Самарқандда бўлганимда йиллар давомида ночор аҳволда турган мақбара атрофи тозаланиб, кенг майдон қилинаётганини кўриб қувондим.

19

Тайёра Самарқанд қўналғасига ярим тунда кўнди. Юсупов музейга қўнгироқ қилишни ўйлади-ю, бироқ музей ихтиёридаги ёлғиз машина — юк автомобили ҳайдовчиси шу пайтда уйда — семиз хотини қўйнида мушукдеккина бўлиб, пишиллаб ухлаб ётганини тасаввур қилиб, фикридан қайтди. Ва қўналға биноси олдидаги майдончада йирик-йирик юлдузларга тикилган кўйи Самарқанд маликаси тобутини қучоқлаб тонг оттирди. Ҳали атроф ёришмай туриб, хира пашша гингиллашидек бир товуш эшитилди. Кўп ўтмай шалағи чиққан юк машинаси кўринди. Бу тонгги тайёрада пойтахтга учадиган раис бобони кузатиб чиққан колхоз машинаси эди. Раис бобосининг юкини қўналға биноси ичкарасига киритиб, хайр-хўшлашиб қайтиб чиққан ёшгина ҳайдовчи йигит машинаси олдида бир чимдим нос отиб олиш учун тўхтадию ўзи томонга югуриб келаётган сочлари тўзғоқ, кўзлари қонталаш кишини кўриб кўрқиб кетди. «Девона!» Кабина эшигига ёпишди. Аммо эшикни очишга улгурмади, «девона» унинг қўлидан шаппа тутди. Кейин қандайдир Бибиҳоним, қандайдир мумиёланган жасад ётган қути, шу қутини қаёққадир олиб бориш зарурлиги ҳақида ҳовлиқиб, пойинтар-сойинтар гапира кетди. Аввалига қаттиқ чўчиганидан ҳеч бало тушунмаган йигит жон ҳолатда унинг қўлларидан қутулишга уринди. Бироқ ҳаракатлари зое кетди, чангакдай бармоқлар уни қўйиб юбормади. Охири гап нимадалигини оз-оз англаган йигит бу одамдан фақат у айтган манзилига олиб борсагина қутулиши мумкинлигини тушунди. Икковлашиб инқиллаб-синқиллаб тобутни машинага ортишди. Машина гингиллаб, йўталиб, темир суюкларни қисирлаб йўлга тушди.

Ўша кеча ой тўлгини эди. Тўлин ойнинг тилларанг шуълалари машина кесиб ўтаётган кимсасиз Афросиёб бутазорларини, дўнг-тепалари-ю, ўр-жарларини сутдек ёритиб турарди. Бу ҳувиллаган кимсасиз масканда танҳо юк машинасининг лананглаган қора шарнаси ва зўриқиб гингиллашигига тирикликдан далолат берарди. Қузовда Бибиҳоним жасади ётган қутини силкиниб кетишидан чўчиб қучоқлаб ўтирган Юсупов баҳор кечасининг нақадар совуқ бўлишини туйқусдан сезди.

Қадим Афросиёб гарчи кимсасиз ва ҳувиллагандек кўринса-да, уйғоқ эди. Баҳор нафаси аллақачонлар уни уйғотиб, бағридан униб чиққан майсалар томирларида илиқ шарбат

югуртира бошлаганди. Шу уйғониш туфайли ҳавони минг турли ўт-ўланларнинг омухта иси тутиб кеган, дараю ўнгирилларда, археологлар қазиб, ташлаб кетган чуқурларда бойчеча-гу чучмомалар униб чиққан, баланд-наст тепаликларда, чимзорларда мойчечаклар, лолақизгалдоқлар, жағжағлар, бинафшалар гул оча бошлаган, этакдаги Оби Раҳмат соҳилини ялпизлар, самарқандча калом билан айтганда, пидиналар босган эди. Бу ўт-ўлану гул-чечакларнинг бири юнон найзасидан йиқилган алп йигит, бири араб қиличидан ер тишлаган оқсоқол қария, бири мўгул камонидан узилган ўқ юрагига қадалган мурғак бола, бири чор аскари милтигининг ўқиға учган муштипар кампир эканини Афросиёбдан бошқа ҳеч ким билмасди. Бу қадимий туфроқ вужудида талончилару археологлар қазиб ташлаган майдонларда сочилиб ётган ранго-ранг сопол синиқларидек мангу битмас армон яширин эди. Шу боис ҳам у анови шалоғи чиққан юк машинаси шовқинини эмас, бир пайтлар шу адирларда от чоштириб, чечаклар терган маликанинг тобутини қучоқлаб ўтирган инсон юрагининг бетоқат тепинишларини эшитар ва бу тепинишларда ўз армонларига эгиз ҳислар борлигини сезиб, нафасини ичига ютган эди.

Афросиёб осмонда юлдузлар гўжғон ўйнади. Яқинлашиб келаётган тонг нафаси урилиб, қора осмон билан қора замин уланган сарҳадлар бўзариб, ажралаётган жойларда бўзимтир шуъла пайдо бўла бошлаганди. Бу шуъла тепаликлар ортига ўтиб сўниб қолгандек бўлар, машина амаллаб тепага чиққанда яна пириллаб товлана бошларди. Юсуповнинг кўксига салқин шабада урилди.

Агар Юсупов шу тобутли машинани тўхтатиб, қулоқ солганида, Афросиёб қаъридан чиқиб келаётгандек туюлган оғир сукунат «сас»ини эшитган бўларди. Бу оғир сас ҳар қандай одамни таҳликага соларди. Кимда-ким, бу сасни бир бор эшитса, жуда йироқларга, дунёнинг нариги бошига кетсам, барибир унинг даҳшатидан қутулолмасди. Бу сас замин қаъридан булоқ сувидек ситилиб чиқиб, Кўҳи Қоф горларини кўриқлаб ётган девлардек оғир-оғир, сурина-сурина қадам ташлар, Самарқанд сарҳадигача ёйилиб борар ва кўрғон томондан кимларнидир тинмай ўз ҳузурига чорларди.

Агар Юсупов машинани тўхтатиб бир зум атрофга қулоқ солганида кўҳна замин қаъридан келаётган жуда беҳисоб одамларнинг товушларини эшитган бўларди. Аммо тонг сукунатини бузиб бораётган машинанинг бешафқат ёқимсиз шовқини бу овозларни босиб борарди. Афросиёб қаъридаги одамлар тирикларни чақирардилар, тириклар эса уларнинг борлигини билмай, сезмай хотиржам ўтиб-қайтаверар, бемалол яшайверар эдилар.

Машина наста шўнғиб, навбатдаги баланд адирга кўтарилди. Худди шу ерда йўлнинг чап қирғоғидаги адир тепасида ям-яшил гиёҳлар орасида қизил-қизил лолақизгалдоқ шамолда тебраниб турар, шаҳар томон кетиб бораётган юк маши-

насига ҳайратланиб боқарди. Бу Чингизхоннинг пакана аскарлари шаҳар кутубхонасига ўт қўйганда, олов ичидан бир китобни юлқиб олиб, кўксига босиб қочишга тушганда, отлик мўғул аскари камонидан учган ўқдан ҳалок бўлган бола эди. Шунинг учун кимда-ким шу лаҳзада — у пиёладек бўлиб очилиб турган маҳалида келиб ҳидлаганда эди, ундан темир ва қон ҳиди келаётганини сезарди. Лолақизғалдоқ ҳайрат ичида тикиларди. У бугун очилганда — дунёни илк бор кўриб турарди. У ҳар баҳорда қайта униб чиқсаям, ўтган кўкламларни унутар ва бу ёруғ дунёни илк марта кўриб тургандек ҳайратга тушарди.

Тепага зўриқиб кўтарилаётган машина мотори бўғиқ гувиллар, бу гувиллаш баробарида қиличу қалқонларнинг жарангию камонлардан учган ўқларнинг визиллаши эшитилиб кетгандай бўлар, шу боисданми, ҳалиги лолақизғалдоқ титраб-қақшаб, майсалар орасига ўзини ураётганга ўхшарди. Унинг вужудида абадул-абад ўлмайдиган бола кўрқуви уйғонган эди. Мотор ичидан чиққан сас, лолақизғалдоқ назарида бутун оламга, еру осмонга, тоғу тошга, гулу чечакка, ою юлдузга, унинг ўзига «Сени ўлдиришга боряпман!» дея таҳдид қиларди.

Лолақизғалдоқ — бола жомеъ масжиди билан кутубхонанинг ловиллаб ёнаётганига мароқланиб тикилиб ўтирган, сув кўрмаганидан бетларини қасмоқ босган, баджаҳл одамларни эслади. Уларнинг пиширилмаган гўшт қони қотиб қолган лаблари орасидан чиқаётган тупукли, бўғиқ қичқирикларини баралла эшитгандай бўлди.

Масжид билан кутубхона атрофида устма-уст қалашиб ётган мурдалар — аниқроғи онаси ва укалари жасадалари остида тирик қолган бола эмаклаб чиқиб, баҳор шамолидан бадтар авжланиб ёнаётган китобларнинг бирини қўйнига яширди. Сўнг ирғиб туриб, қоча бошлади. Шу заҳот майдон ўртасида от миниб турган укки кўзли аскар уни кўриб қолиб, қиличини яланғочлади. Кейин болани қувишни ўзига эп кўрмай, елкасидан камонини олиб, мўлжаллаб ўқ узди. Қочиб бораётиб елкаси оша орқага қараган бола визиллаб учиб келаётган ўқни кўриб, ундан қочиб қутулолмаслигини билиб, бор овозини билан «Онажон!» — деб қичқирди. Афросиёб томондан эсиб турган шамол унинг бу қичқирғини олиб осмонга учди.

Лолақизғалдоқ ҳар кўкламда униб чиқар, ҳар кўклам ўртасида олис тоғлар томондан гувиллаб эсган шамол олиб келган «Онажон!..» қичқирғини эшитиб ерга эгилиб олар, нимжон вужудини титроқ чулгарди. Уша шамол келадиган фурсат яқин эди. Аммо чечак бундан беҳабар эди — у бу лаҳзада тепага зўриқиб чиқаётган машина моторининг бўғиқ гувиллаши аралаш эшитилаётган совуқ садолар таҳдидидан қўрққан, ерга қапишиб олган эди. У бу совуқ садоларни тинглар экан, кўрқувдан боши айланиб, бир нарсага зўр бериб эшлашга уринарди: бу бешафқат овозларни қаерда ва қачон эшитган эди? Қўрқув унинг хотирасини аямай қий-

ма-қийма қилиб ташлаганди, унинг вужудидаги бола билан кўзларида қаҳр ва совуқ ўт ёнган, тезак ҳиди анқиб турган баджаҳл тўда ўртасида қўрқув турарди. Шу қўрқув туфайли унинг хотираси хиралашиб бир нарсани зўр бериб эслашга уринарди: бу қўрқинчли ва бешафқат овозларни қаерда ва қачон эшитган эди?..

Юсупов тепага кўтарилган машина устида туриб, мудроқ кўзларини зўрга очиб, осмонга боқди: қоп-қора самода юлдузлар ғужғон эди. Олис тоғлар томонидан гувиллаб учиб келиб, унинг кўксига урилаётган шамолнинг шиддати кучайгандек бўлди. Шу пайт қандайдир бир маҳзун нарса ёдига тушгандек юраги қисилди, чуқур оҳ тортиди. Бу маҳзун нарса нима эканлигини англай олмади, чунки чарчоқ таъсирида унинг миясида қуюқ зулмат пайдо бўлган, у ялт этган фикрни чулғаб ўчирар эди. Юсупов зўр бериб қанчалик уринмасин, ҳаракати зое кетди. У кўнглини безовта қилган маҳзун нарсани унутиш учун йўл четига кўз ташлади: бўзариб бораётган тонг ёруғида йўл пичоқ қаби кесиб ўтган адир тепароғида ям-яшил майсалар ичида пиёладек келадиган долақизғалдоқ товланиб турганини кўрди. «Кимнинг қисмати бу?» — деб ўйлади у. Ушбу савол қайдан хаёлига келганини ҳали англамай, гувиллаб эсган шамол кўксига шиддат билан урилди-ю, қулоғи остида «Онажон!» — деган даҳшатли бир фарёд янграб кетди. Ҳа, ҳа, аниқ янграб кетди. Қўрққанидан Бибиҳоним жасади ётган қутига қаттиқроқ ёпишди.

Само бадтарроқ бўзарди. Шарқ томондаги тоғлар тепасида уюлиб ётган булутлар нимқизил ранг билан чулғана бошлади. Карвон-карвон булутлар туни билан тиниқ тортиб ётган самони аста-секин босиб келаётгани кўринди. Қушлар уйғонадиган пайт эди. Ёруғ ортгани сайин толгин Юсуповнинг кўкси баҳор тантанасига эш бўла бошлади.

Фақат Афросиёб эмас, бутун теваракда: кунчиқардан кунботар сари оқиб бораётган Зарафшон мавжларида, Темурнинг омон қолган бог-роғларида, жануб томондаги чўққиларини оппоқ қор босиб ётган тоғларда, Кониғил атрофидаги қишлоқ ҳовлиларида, Сиёб, Дарғам соҳилларида, Чўпонота этакларида, кўпчиган далаларни қоплаб улгурган субза майсаларда, ғунчалари ёзила бошлаган атиргулларда, сувлари йўлларга тошиб чиқаётган ариқларда, мазорлардаги янги қабрлар устига эгилиб шовиллаган чилонжийдаларда, Улугбек расади жойлашган тепалик устида бирин-кетин сўнаётган дунёдаги энг ёруғ юлдузларда, шарқ тарафдан силжиб келаётган қоп-қора булутлар ва юк машинаси устида ўз маконига қайтиб келаётган Бибиҳоним жасади ётган қутини ушлаб олган Юсупов кўксидаги ҳасратда ҳам кўклам тантана қиларди.

Юк машинаси қўналгадан йўлга чиққач, бир соат деганда музейга етиб келди. Юсупов тонг салқинида мириқиб ухлаб ётган музей қоровулيني базўр уйғотиб, учовлашиб қутини ичкарига олиб киришди. Ҳайдовчи йигитга қуруқ

рахмат айтаётганидан уялиб кетган Юсунов чурқ этмай уни машинасигача кузатиб қўйди. Қайтиб қоровулхонага киргач, қоровул чол узатган илиқ чойни ичар-ичмас ухлаб қолди.

У қанча ухлаганини билмади. Аммо гўнгири-гўнгири товушлардан уйғониб кетганида кун ёришиб қолганди. Нима бўлаётганини англашга уринди, қулоғини қанча диңг қилмасин, ҳеч нимани тушунмади. Гўнгири-гўнгири товушларни эшитди, холос. Қотиб қолган толғин гавдасини ёзиш учун кериша-кериша ташқарига чиқди-ю, оғзи очилиб қолди. Музей дарвозаси олдини одам босиб кетган эди.

Уни кўриб оломон ичидан нималарнидир айтиб бақира бошладилар. У бу бақирган одамларни танигандек бўлар, аммо уларнинг кимлигини эслай олмасди. Миясини чулғаган куюқ зулмат ҳали тарқамagan эди.

Шу пайт музейнинг кичик эшигидан беш-олти милиционер кириб келганини, уларнинг орасида шаҳар милицияси бошлиғи ҳам борлигини кўриб, Юсуновни ваҳима босди. «Наҳотки, музейга ўғри тушган бўлса? Ахир, ўғирланидиган нарсаларни аллақачон ўғирлаб кетишган-ку!» — дея ингради у ичида алам билан.

— Бибихоним қаерда?!— деб сўради шаҳар милициясининг бошлиғи...

20

Бибихоним ҳақида тўқилган афсоналарнинг бири Ишратхона мақбараси билан боғлиқ. Аслида эса бу ёдгорликнинг Бибихоним билан сира боғлиқлик жойи бўлмай, у малика вафотидан деярли ярим аср кейин — Темурнинг набираси Абу Саид мирзо даврида — мирзонинг хотини Ҳабиба Султонбека томонидан унинг дунёдан бевақт кўз юмган фарзанди Соҳиб Давлатбека шарафига қурдирилган.

«Самария»дан: «Ҳожа Абдидарун мазорининг шимолида бўлиб, халқ томонидан «Ишратхона» деб аталадиган юксак даҳма улуг ҳарам мастураси Давлатбека даҳмасидир. Унинг онаси Амир Жалолиддин қизи Ҳабиба Султонбегим ушбу гумбазни бино қилдириб, турмоқ учун бир неча хужра солдиргандир».

Сўнгги йилларда босилган айрим мақолаларда Ишратхона ҳақида айрим хато мулоҳазалар айтилганига диққатни тортмоқчиман. Бобур мирзонинг «Бобурнома»да: «(Темурбек) Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроқтур, Боғи Бўлдурур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эктирибтур. Дилкушода ҳам улуг кўшк солдирибтур» — деб ёзганига асосланиб баъзилар Бобур тилга олган Боғи Дилкушода солинган кўшк бугун Ишратхона номи билан машҳур ёдгорликдир деб кўрсатмоқдалар. Шу жумладан мен ҳам бу нотўғри фикрни бир мақоламда ишлатганимни тан оламан. Қолбуки, Боғи Дилкушо Бобур мирзо

ёзганидек, шаҳарнинг шарқида бўлса. Ишратхона шаҳарнинг жануби-шарқида, Ферузбоғ яқинида бўлган. «Самария»да Амир Темур солдирган боғлар ҳақида ҳикоя қилиниб шундай гувоҳлик берилади: «Амир Темур Кўрагон солдирган боғларким, Эрам гулистони рашк қилар даражада, еттига экан: Биринчиси Боғи Шамол, Самарқанднинг шимолида, Девори Қиёмат ичида, иккинчиси Боғи Баланд. Бу ҳам шимол томонда. Учинчиси Боғи Биҳишт, тўрттинчиси Боғи Чинор. Бу икки боғ шаҳарнинг кунчиқар томонида. Бешинчиси Боғи Дилқушо бўлиб, Конибилнинг жануб томонида, Конибил Кўҳак дарёсининг ёқасида, Самарқанднинг энг гўзал ва чиройлик еридир. Олтинчиси Боғи Зогон, Шовдор туманининг шимол тарафида воқеъдир. Еттинчи: Боғи Жаҳоннумо, Анҳор туманида бўлиб, тоғ этагига яқин ерда, Самарқанднинг жанубида бино қилингандир».

Ҳар бир воқеани сирли ва ҳавасли бўлишини истовчи оддий халқ замонлар ўтиши билан Ишратхона ёдгорлигиниям буюк жаҳонгир ва оқила малика номи билан боғлаб, ривоятлар тўқиб ўз хотирасида авайлаб сақлаб келган.

Эмишким, Бибиҳоним Амир Темурдан рухсат олиб, Боғи Феруза томонда ўзига мақбара тиклабди. Муддат етиб, бино қад тиклаб кўзларни яшнатиб Самарқанднинг энг гўзал иморатлари билан ҳусн талаша бошлаган кунларнинг бирида уни томоша қилиш учун Амир Темур келибди. Бинонинг гўзаллиги ва мухташамлигини кўриб ҳайратланган жаҳонгир суюкли маҳбубасига: «Бу мақбара эмас, балки шодлик ва хуррамлик уйи — Ишратхона бўлмоғи лозим», — деган экан.

Бундай ривоятларнинг пайдо бўлишига ёдгорликнинг Ашратхона, яъни араб тилида «ўнта хона» мазмунини билдирувчи ном билан аталгани сабабчидир. Йиллар ўтиб оддий халқ маъноси номаълум «Ашратхона»ни изоҳлаш жуда осон «Ишратхона» деган сўзга айлантириб юборган. Инқилобдан кейин эса баъзи ўта «билимдон» ва «чаққон» чарм камзулли олимлар тарихий ҳужжатларни ўрганиш ўрнига ўтмишни қоралашни доимий машғулотга айлантирганларида, уларга Ишратхона номи жуда қўл келган. Улар «Бу бино ишрат билан шуғулланиш учун қурилган» деган ёлғонни ўзларига қурол қилиб олганлар. Оқибатда бундай кўр-кўрона қараш ёдгорлик тақдирига жуда аянчли таъсир кўрсатди ва ҳануз кўрсатмоқда.

21

— Бибиҳоним қаерда?— деб сўради шаҳар милицияси бошлиғи.

Ҳалигача ган нимадалигини тушунмай гарангсираб турган Юсупов милиционерларни ичкарига бошлаб кириб тобут жойлаштирилган қутини кўрсатди.

— Очинг!— деди шаҳар милициясининг бошлиғи.

Юсупов қути устига ташлаб қўйилган матони секин-

аста йиғиштириб олди. Шаҳар милициясининг бошлиғи бешафқат вақт ўз таъсирини кўрсатган аёл мурдасига кўзи тушиши билан бурнини жийириб, «Ёнинг, ёнинг!» — дегандек ишора қилди. У билан келган оддий милиционерлар бўлса, ўз ҳукмдорлари туфайли бутун шаҳарнинг тинчлини ўғирлаган мўъжизани кўриш бахтига муяссар бўлганларини сезмагандай тошхайкалар каби қотиб турардилар. «Мана, сен ҳам қамоққа олидинг, Бибиҳоним!» — деб ўйлади Юсупов ичида. Милиция бошлиғининг гап-сўзидан кейин ҳамма нарса аёнилади: музей дарвозаси олдида тўпланган оломон Бибиҳонимни кўришга тўпланган экан. Бутун кўча одам билан тўлиб кетган эмиш. «Бу одамлар қачон ва кимдан Бибиҳоним олиб келинганини эшитибди экан?» — дея Юсуповнинг боши қота бошлади. Ҳалитдан шунча одам эшитган бўлса, бу ёғи нима бўлади?

Юсуповни телефонга чақириваётганини айтишди. Обкомдан экан. «Тезда етиб келинг!» — деб буюришди. Юсупов йўлга отланди-ю, соқоли олинмаганини обком котиби эшигига етгандагина сезиб тўхтаб қолди. Аммо, начора? Кирди.

«Бошимизни қандай ташвишларга қўйдингиз, ўртоқ Юсупов? — деди обком котиби рўнара бўлиши билан. — Кимдан рухсат олиб бу ишни қилдингиз?»

«Сизлардан...» — деди Юсупов ҳайрон қолиб.

«Нима қилиб қўйганингизни биласизми, ўртоқ Юсупов?» — деди котиб, унинг сўзларига бутунлай эътибор бермай, қўлидаги папиросни кулдонга жаҳл билан эзгилар экан.

Юсупов нима дейишни билмай, миқ этмай тураверди. Ҳар замон ёш боладек елка қисиб қўярди.

«Энди ўзингиз пиширган ошни ўзингиз ичинг, ўртоқ Юсупов! — деди обком котиби. — Ҳозир борасиз-да, одамларга ҳеч қанақа Бибиҳоним олиб келинмаганини айтасиз!»

Юсупов индамай чиқиб кета бошлади.

«Кейин келиб натижасини менга айтасиз!» — деди обком котиби.

«Бунақа ишлар учун партия олдида жавоб берасиз!» — дея яна қўшиб қўйди таҳдидли кўйда.

Юсупов хонадан чиқаётиб обком котиби ўтирган курси орқасидаги деворда осиглиқ турган Сталин портретига кўзи тушиб бир дам қотиб қолди. Халқлар отаси мийиғида кулиб турарди.

«Нима қилиб қўйдинг, ўртоқ Юсупов? Партия олдида жавоб берасан энди!» — деди Сталин...

Юсупов музей олдида тўпланган одамларга «Ҳеч қанақа Бибиҳонимни олиб келмаганман, ҳаммаси ёлгон!» — деб айтсаям, ҳеч ким тарқамасди. Бир камшир унинг қўлидан ушлаб «Худди тирикдай эмиш-а, шу ростми?» — деб сўради.

«Билмайман!» — деди жаҳди чиқиб кетган «ўртоқ» Юсупов. Сўнгра оломонга мурожаат этди:

— Ҳой, одамлар, тарқалинглар, Бибиҳоним олиб келингани ёлгон!

Бу гапга барибир ҳеч ким ишонмади, тарқамади.

Қуёш ботиб, қоронғилик тушгандагина оломон сийраклаша бошлади. Юсуповнинг излаб хотини Сокина музейга келди. Юсупов хотини келтирган егуликлардан нари-бери тотинган бўлди-да, обкомга отланди. Хотини: «Бибиҳонимни олиб келганингиз ростми?» — деган эди, Юсупов бетоқат жеркиб берди: «Ҳой, хотин, уйга қайтсанг-чи, ҳаммаси ёлгон, билдингми, ёлгон!!!»

«Ҳозир сиз билан гаплашишга вақтим йўқ!!!» — деди обком котиби ниманидир ёзар экан қогоздан бош кўтармай. «Одамлар тарқалди», — деди Юсупов.

«Яхши. Сиз билан кейин гаплашамиз!» — деди обком котиби.

Хонадан чиқар экан, Юсупов қўрқа-писа Сталинга кўз ташлади.

«Сени ўзим топиб оламан!» — деди мийиғида кулиб Сталин.

Юсупов яна музейда тунади. Қуни билан ёғаман-ёғаман, деб турган қора булутлар тун яримдан ўтганда тўлишиб, бағрида ялт-ялт чақинлар чақнаб, бирдан шиддат-ла қуйиб юборди. Йирик марварид томчилар қақраган ерга тасирлаб урилиб ариқчалардан лим-лим тўлғазиб оқа бошлади, кўп ўтмай секинлашди, аммо тинмади. Тонгга қадар майингина бўлиб шивалаб ёғди. То тонгга қадар қотиб ухлаган Юсуповни аллалаб чиқди. Бироқ тонг азонда у яна бесаранжом ғала-говурдан уйғониб кетди. Ҳовлига югуриб чиқди-ю, айнан кечагидай манзарага кўзи тушиб, юраги орқасига тортиб кетди. Гўё туш кўраётгандек, гўё кечаги кунда тургандек — кечаги кун абадий қотиб қолгандек эди.

Яна шаҳар милицияси бошлиғи. Яна обком котиби. Яна Сталин.

«Одамлар бир жойда тўпланмаслиги ҳақида буйруқ борлигини биласизми?» — деди шаҳар милицияси бошлиғи.

«Бундай сиёсий кўрлик учун жавоб берасиз!» — деди обком котиби.

«Жавоб берасан!» — деди Иосиф Виссарионович.

Учинчи куниям бу ҳолат такрорлангач обком махсус комиссия тузди. Ва бу махсус комиссия назорати остида ўша қуни кечасиёқ ими-жимиди Самарқанд маликасининг мумийланган танаси тоштобут билан бирга бундан олти йилча бурун очилган мақбарасига қайтадан жойлаштирилди.

Бундан беҳабар қолган самарқандликлар эса Бибиҳонимни кўриш истагида ҳар тонгда музей эшиги олдида тўпланаверишарди. Аммо вақт ўтиши билан одамлар тобора камайиб борди, охири ҳеч ким келмай қўйди. Ҳозир бу воқеаларни эслайдиган одамлар борми-йўқми, билмайман.

БИБИХОНИМ ҲАҚИДА УЧИНЧИ АФСОНА: Амир Темур довул сингари ўзга мамлакатлар тунроғига кириб бориб, жангу жадал билан банд бўлган чоғларида Бибиҳоним Самарқанд салтанатини бошқарар экан. Мана шундай пайтларда Темур пойтахтида осойишталик, адолату ҳақпарварлик барқарор бўлар, малика янги қурилишлар бошлаб шаҳар ҳусн-жамолини яна гўзал этувчи ҳашаматли бинолар, илму фан аҳлига ҳомийлик қилиб мадрасалар, дин равнақи учун масжидлар тиклар экан.

Оқила малика ўз паноҳидаги фуқароларнинг дилида яширин ётган сиру асрорни билмоқ, одамларнинг қувончу аламиндан воқиф бўлмоқ мақсадида кечалари эркакча либос кийиб шаҳар айланар экан. У аввал бозор майдонида бориб, уйига шошилаётган бозорчилар гап-сўзини, кейин мазорга бориб ўша кун кимлар ерга топширилганини билиб олар экан, азадор оилаларга сарой хазинасидан ул-бул нарса бердириб юборар экан.

Ҳар бири чойнакдек-чойнакдек келадиган юлдузлар фалак сахнини ёритган савр тунларининг бирида Бибиҳоним ўзи қурдирган мадраса талабалари юриш-туришидан, аҳволдан хабар олиш учун гарқ пишган марвартак тутининг ҳиди анқиб турган мадраса ҳовлисига кирибди.

Ҳовлини айланиб юриб, ҳужраларнинг бирида суҳбатлашиб ўтирган уч муллавачча суҳбатини эшитиб қолибди. Муллаваччалар китобу қаламларини бир четга қўйиб, бир-бирларига энг яширин сирларини очаётган экан. Суҳбат Бибиҳоним диққатини тортибди.

Талабаларнинг бири — узоқ тоғ қишлоқларидан келиб ўқиётгани ва фақир оила фарзанди эканлиги билиниб турган, ҳусни қизларни тушига кирадиган даражада кўркем муллавачча йигит ички бир армон ва ҳавас билан:

— Эҳ, қанийди бир марта бўлсаям Бўстонсарой дастурхонида қўйиладиган нозу неъматлардан тотиб кўрсайдим, ўлсам армоним қолмасди,— дебди.

Иккинчи талаба — келишган қоматли, ўқишдан кўра, кўпроқ ўзига эътибор беришга мойиллиги кўриниб турган, хушсурат муллавачча эса, завқи келганидан кўзларини юмиб айтибди:

— Эҳ, қанийди, Бибиҳонимдек соҳибжамол малика менинг маъшуқам бўлиб қолсайди, дунёдан беармон ўтардим!

У шу сўзни айтиб, кўзларини очибди-да, биринчи шериги билан унинг сиру асрорини индамай эшитиб ўтирган учинчи муллаваччага тикилиб қолибди. Учунчи талаба — сабоқ олишдан кўра қилич чопишга ҳавасдорлиги кўзларида чақнаётган ўтдан сезилиб турган йигит эса дўстларига «Эҳ, сенларни қара-я!» дегандек бир оз тикилиб турибди-да:

— Шуям орзу бўлганими? Мен Амир Темурдек буюк со-

ҳибқирон бўлишни орзу қиламан! — дебди. Сўнгра, дўстлари оғиз очиб қолишганини кўриб, мийгида кулибди-да:

— Ана шунда, — дебди биринчи дўстига қараб, — сен орзу қилган нозу неъматлар ҳам ва сен... — у иккинчи дўстига қарабди, — ҳа, сен орзу қилган Бибиҳоним ҳам меники бўларди.

У шундай дебди-ю, дўстларини қойил қолдирганини кўриб, завқ ила кулиб юборибди.

Талабалар сўзини эшитган Бибиҳоним бир дам ўйланиб қолибди-да, индамай мадрасадан чиқиб кетибди.

Тонг отиб, Самарқанд минораларининг зарҳал нақшларида қуёш нурлари жилोलаниб турган бир пайтда қовоқларидан қор ёғилиб турган уч навкар мадрасага кириб келиб, кечаси бир-бири билан сирлашган уч муллаваччани Бўстонсаройга олиб кетибди. Гап нимадалигидан беҳабар уч йигит юраклари така-пука, бир-бирига «Нима гап?» дегандек ташвиш-ла қараб турганларида, уларни Бибиҳоним ҳузурига олиб киришибди.

Салтанат тахтида ўтирган Бибиҳонимни кўрган талабалар таъзим бажо қилишибди. Сўнг «буёғи нима бўларкин?» деган савол ичларини кемириб, қўлларини қовуштириб туришаверибди.

Бибиҳоним тахтда ўтирганча:

— Орауларинг бўлса, менга сўйланглар, қўлимдан келса, бажо айлайман, — дебди.

Тўсатдан берилган бу саволдан бир оз талмовсираб қолган талабалар хаёлига баробар бир ўй келибди: тунги суҳбатимизни сарой хуфиялари эшитиб, маликага етказибди-да! — Муллаваччалар энди тамом бўлдик, деб даг-даг титрашга тушибди.

Улар жонларидан умидларини узиб турганларида, малика тахтдан тушиб келибди. Бўстонсарой дастурхони нозу неъматларини орзу қилган биринчи талабага қараб:

— Сенинг орзунга етмогинг мушкул эмас, бунинг учун сени сарой ошпазининг қизига уйлантириб қўяман. Умринг охиригача сарой таомларидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқини ҳам бераман, — дебди.

Малика оҳиста қарсак чалган экан, олдиндан тайёрлаб, рози-ризалиги олинган сарой ошпази ва унинг қизини ҳамда муллани бошлаб киришибди. Ўша заҳоти никоҳ ўқитилибди.

Сўнг малика: «Бибиҳонимдай соҳибжамол хотиним бўлсайди», — деб орзу қилган йигитга қараб бундай дебди:

— Мен буюк соҳибқирон Амир Темурнинг жуфти ҳалолман. Бироқ, гўзал бир канизагим бор, ҳуснида Мовароуннаҳру Хуросондагина эмас, Шому Ироқдаям тенги йўқ. Ўша соҳибжамол сенинг ҳалолнинг бўлсин.

Бибиҳоним оҳиста қарсак чалган экан, ҳусни кўр кўзни очишга, очик кўзни кўр қилишга қодир бир гўзал қиз кириб келибди. Уни кўрган йигитнинг эса оғиб қолишга оз қолибди. Мулла канизакни талаба йигитга никоҳлаб қўйибди.

— Сизларга Кониғилдаги боғимни инъом қиламан, — дебди малика келин билан куёвга. — Бугун оқшом ўша боғда тўй базмани қилғаймиз.

Шундан кейин бахтдан маст бўлиб турган дўстларига такаббуруна қараб турган, Темурдек буюк соҳибқирон бўлишни орау қилган учинчи йигитга қараб, Бибиҳоним шундай дебди:

— Сенинг ишинг буларникидан осонроқ... — Малика бу сўзни айтиб бироз сукут қилибди-да, яна сўзлабди. — Балки оғирроқдир.

Бибиҳоним учинчи бор қарсақ урган экан, хос навкарларнинг бири қилич билан совут олиб кирибди. Малика йигитга қараб:

— Амир Темурни соҳиби салтанат қилган мана шу қилич билан совути ҳамда юрағидаги олов. Мен сенга қилич билан совутни инъом қилурман, юрагингда ўт бўлса, у ёғи ўзингга боғлиқ, — дебди.

Тез орада саройда бўлиб ўтган бу ғалати воқеа бутун салтанатга ёйилибди. Етти кун деганда қирқ кунлик масофада турган Амир Темур қулоғига ҳам етиб борибди. Малика ва уч муллавачча ҳақидаги гапларни эшитган жаҳонгир хотинининг оқилалигига яна бир бор таҳсин ўқибди. Қувончини яширолмаб табассум қилибди — Самарқанддан чиққандан бери Амир Темур тишининг оқини кўрмаган боёнлар бу сирнинг сабабини билмай бошлари қотибди.

23

Кузнинг охири эди. Ҳаводан ёмғир ҳиди келарди. Осмонда қора булутлар қирқ қават бўлиб кетгандек...

Геннадий Валентинович Попов билан музей ҳовлисидаги ёғоч ўриндиқда суҳбатлашиб ўтирибмиз. Бибиҳоним ҳақида гап бошлашим билан чолнинг кўзидан ёш милдираб чиқди.

— Эҳ, мен уни кўрганман!.. — деди у. — Бу воқеа Мамат Солиҳович Бибиҳонимнинг мумиёланган мурдасини Самарқандга олиб келган кунларнинг бирида рўй берди.

Бир куни ишга келсам, музей олди одамларга тўлиб кетибди. Ҳамманинг оғзида битта сўз: «Бибиҳоним». «Худди тирикдек эмиш!» деган шивир-шивир.

Бир амаллаб ичкарига кирдим. Кейин билсам, ўша куни кечаси Юсунов Тошкентдан Бибиҳонимнинг мумиёланган мурдасини олиб келган экан. Бу хабар қандайдир англаб бўлмас тарада нур тезлигида шаҳарга тарқалган эди. Музей олдидаги одамлар сони кун сайин кўпайиб бораверди.

Ўша пайтларда музей ходимлари тунги навбатчиликда туришарди. Тунги навбатчи — бу, кеча давомида музейнинг тўла хўжайини демак. Бибиҳоним Тошкентдан келтирилган куннинг эртаси менинг навбатчилигимга тўғри келди. Музей олдидаги одамлар бирин-кетин тарқалиб, ғало-ғовур кўча сукунатга чўмганда, Тошкентдан қайтгандан буён музейда

ётиб юрган Юсупов ухлаб қолганига амин бўлгач, мен калитлар шодасини қўлимга олдим-да, Бибиҳоним тобути турган хона эшигини қўрқа-писа очдим. Ичкари кириб бир оз турдим, сўнгра қўлим билан деворни пайпаслаб чироқни ёқдим. Чироқ ярқ этиб ёнди-ю, шу заҳоти негадир «лип» ўчди. Ҳар бир хонада махсус жойда шам туришини билганим учун, гугурт чақиб шамни излаб топдим, сўнг уни ёндириб қўлимга олдим. Гара-шира ёришган хона бурчагидаги Бибиҳоним ётган тобут-қутига қўрқа-писа яқинлашдим. Шамни кўргазма тахталаридан бирининг устига ўрнатиб, тобут устидаги матони секин кўтардим. Қўлларим титрарди.

Тобут ичида кичкинагина аёл жасади ётарди. Айниқса, оёқлари жуда кичик эди. «Ҳа, ўша пайтлардаям оёққа ёғоч ковуш кийдириб ўстирмай қўйиш хонлар орасида расм экан-да» — деб ўйладим ичимда. Тарихдан кичкина оёқ аёл гўзаллиги белгиларидан бири бўлганини эшитгандим.

Мен, Бибиҳоним хитойлик, деб эшитгандим. Аммо тобутдаги аёл хитойликка ўхшамасди. У мўғул ёки турк аёли эканлиги аниқ эди.

Мурда бошидаги оппоқ соч бир ҳовуч бўлиб турарди. Қўл ва оёқ бармоқларидаги тирноқлар бир оз ўсиб қолган эди. Аёл бош суягининг айрим жойларида сақланиб қолган тери ҳали ўз рангини йўқотмаган эди. Маликанинг эғнидаги кийимлар жуда чиройли эди. Кўзимни юсам бу кийимларни аниқ кўраману тил билан таърифлаб беролмайман.

Попов жим қолди. Папиросини тутатиб, чуқур-чуқур ичига тортиди.

— Ҳа, айтгандек, унинг бир жимжилоғи йўқ эди. Ўнгинингми, чапинингми, ҳозир эсимда йўқ. Кейинчалик суриштириб кўрсам, бундан юз йилча бурун Бибиҳоним мақбарасига ўғри тушган экан. Менимча, ўғрини бирор нима чўчитиб юборган бўлса керак, у маликанинг бебаҳо узугини жимжилоғи билан юлиб қочган. Қолган тақинчоқларини эса бугунги талончилар ўғирлаган бўлишса керак.

Таниқли олим М. Е. Массоннинг «Самарқанддаги Ишратхона номи билан машҳур мақбара» мақоласида қуйидаги маълумотни ўқидим: «Ислом анъаналарига кўра марҳум мурдаси ёнига буюмлар қўйиб дафн этилмайди. Бирок мўғул анъаналари сақланиб қолган XV асрда темурийларга тегишли қабрларда ислом ақидаларидан четга чиқиш ҳоллари учрайди. Жумладан, Самарқанддаги Бибиҳоним мақбарасида кўмилган тоштобутдаги аёлнинг бир бармоғи бўлмагани маълум. Бу ҳол аёлнинг қўлида қимматбаҳо узук бўлгани ва қабрни очган талончи уни бармоқ билан узиб олган бўлса керак».

Бу мақоладан яна шу нарса маълумки, Бибиҳоним қабри номаълум талончи томонидан, кейинчалик юқорида айтиб ўтилган 1941 йил очилганидан ташқари, 1927 йилдаям рус олимлари томонидан очилган экан. Бу очиш натижалари баён қилинган ҳужжатлар ҳозир қаерда чанг босиб ётган экан?

Маликанинг қолган тақинчоқлари «Бу қолганим ўғирлан-масин» деган мақсадда ўша пайда олинмаганмикан? Агар олинган бўлса, улар қаерда сақланмоқда? Миллий бойликларимиз бўлмиш бу ноёб санъат намуналарини кўриш бизга насиб қилармикан? Еки улар ҳам, ҳозир ошкор бўлганидек, очлик йилларида чет эллардан сотиб олинган дону дун эвазига тўланган бир қатор қимматбаҳо асарлар ва буюмлар қаторида бериб юборилганми? Қачон ва ким бу сирларни бизга очиб берад экан?

Попов билан хайрлашиб кўчага чиқдим. Кўксимни ни-мадир аямай гижимлар, фақат дала бепоёнлиги мени бу азобдан халос этадигандек туюлди — шаҳар чеккасигача автобусда етиб олдим у дала кесиб қишлоққа пиёда кетдим.

Теграмда кеч куз палласи, узум ва анжир гарқ ширага тўлган. Заминдан то фалакка қадар ҳаво куз меваларининг хуш исларига тўйинган. Ҳосили йиғиштирилган далалар ҳайдалиб шудгор қилинган, далага чиқарилган гўнг ва деярли ҳар куни фалакдан анқиб турган ёмғирнинг омихта ҳиди таралади. Ҳаво салқин. Аммо чинакам совуқ ҳали йироқларда: қишлоқ чорбоғларида бинафшалар, савсаргуллар очилиб ётибди, олачалпоқ наъматак буталарида қип-қизил мевалари товланади, чиннигуллар, ҳадемай қор остида қолиб қадди букилишини сезгандай аламли титрайди.

Кузда қош эрта қораяди, ғира-шира парда жуда тез қуюқлашиб, чор атроф бир зумда зулмат қўйнида қолади. Шом пайтлари ёмғир ток баргларини шитирлатиб ёға бошлайди. Япроқларини тўккан дарaxтлар танаси ёмғирда чўмилавверганидан топ-тоза. Куз ёмғири кечаси билан ёғиб чиқди. Бундай пайтларда уйда, дераза ёнида ўтириб ташқарига тикилишнинг гашти бўлакча. Дераза ойналари юзида сизилиб оқаётган ёмғирга тикиларканман олис ўтмиш ҳасрати юрагимда гимираётганини туяман. Туяману ёмғир шивирига қулоқ тутиб ўйлайман: «Хўв, шаҳарда, қадимий бозор яқинидаги мақбарада гўзал аёл қабри бор. Унинг дунёдан кўз юмганига олти асрдан кўпроқ вақт ўтди. Аммо ўша пайтдаям худди шундай ёмғир ёққан, одамлар дераза ойналарида сизилиб оқаётган ёмғирга мароқланиб боқишган. Бу ёмғир абадий, биз эса... Аммо, шу ёмғир сабаб, неча минг йиллардан сўнг ҳам кимдир бизни эслаши мумкин...»

Ўша кеча Бибихоним тушимга кирди. Мен шам тутиб, қон-қоронғи хонага кириб келганмишман. Бирдан шам шў-ласида ғира-шира ёришган зулмат ичидан бир шарпа чиқиб кела бошлабди. У жуда гўзал, қордек оппоқ сочлари ўзига ярашган, эгнига зарбоф қабо кийган аёл эди. У тўхтаб менга тикилиб қолди.

Бирдан зулмат қочиб, ҳаммаёқ ёришиб кетди. Олисида мовий гумбазли шаҳар кўриниб турган эмиш. Мен бўлсам қор

босган кенг бир далада ўша гўзал аёл билан юзма-юз турармишман. Унинг чап қўлидаги жимжилоқ ўрнидан оппоқ қорга қип-қизил қон томчилаётганмиш. Қон бугланиб қорни ўйиб бораётганмиш.

«Сен кимсан?» — деди оппоқ сочли аёл.

«Неварангман, эна!» — дедим.

«Совуққотяпман, болам, — деди оппоқ сочли аёл. — Мен жуда совуқ қотяпман... Совуқ қотяпман, болам».

Яна бирдан зулмат чўкиб, кўз ўнгимда тобут ва унда ётган оппоқ сочли гўзал малика пайдо бўлди. «Совуқ қотяпман, болам», — деб шивирларди у тинмай. Тиши-тишига тегмай такиллар, дир-дир қалтирай бошлаганди Самарқанд маликаси. Тикилиб қараб, уни тош-тобутда эмас, улкан муз бўлаги ичида ётганини кўрдим.

Уйғониб кетганимда кўксим зирқираб қақшарди. Гўё музтобутда ётган сочи оппоқ маликанинг таънали нигоҳи келиб кўксимга санчилган ва жароҳатлагандек эди.

Туш кун бўйи қилган мулоҳазаларимнинг акси эди. Аслида Бибиҳоним эмас, мен совуққотган эдим бу дунёда. Бибиҳоним эмас, мен ўзим муз бўлаги ичида ётардим.

25

ЧАЛА ҚОЛГАН ДОСТОНДАН:

Мен шовқинга тўла бозордан
Хайрат тўлиб тану жонимга,
Термиламан кўкка интилган
Улуғ хаёл — Бибиҳонимга.

Термиламан, топаман излаб —
Хув, хароба кўк гумбаз узра
Эртак қаддин тикламоқ истаб
Ўй суради мункайган уста.

У қовжироқ, титроқ қўлларин
Бўйсундириб иродасига,
Қулоқ солар нақшлар куйлаган
Муҳаббатнинг ҳикоясига.

Олисларда гувиллар боғлар
Учиб кетмоқ бўлгандек ердан,
Уста тубсиз самога боқар
Ва кўзлари қамашар нурдан.

Унга кўкдан тангри сўз қотар —
сукут синар нақ шишасимон,
Хира кўзлар қаърига ботар
Гумбазнамо шаклда осмон.

Шунда ёниб шиддатдан қалби
Пастга — ёрга ташлайди назар,
Унда оний дақиқа каби
Учиб ўтар баҳорлар, кузлар.

Билар: пастда шарафу олқини,
Билар: пастда қарилик — хаста.
Фисқу фасод, гийбату ташвиш
Бари пастда, барчаси пастда.

Пастда бўғиқ суронга тўлиб
Оқиб ётар қадим кўчалар,
Пастда малла сочин силкитиб
Сўкинади маст ёрдамчилар.

Пастда тўплар кўкдан қулатган
Яраланган гишталар, нақшлар,
Пастда ҳақнинг сўзидан қайтиб,
Ёлғон айтиш, ёлғон тўқишлар...

Бунда эса гумбаз ва осмон
Бир-бирига қоришиб ётар,
Ботаётган қуёш осмоннинг
Ва гумбазнинг бағрига ботар.

Бунда дилда парвознинг ҳисси
Мудом уйғоқ...
Ё раббим, наҳот?!
Кўкни қўмсар занжирлар қисиб,
Оддий қўлга айланган қанот...

26

Ҳижрий саккиз юз еттинчи йили жумадил-аввал ойининг йигирма тўртинчи куни, (мелодий 1404 йилнинг йигирма саккизинчи ноябрида) Амир Темур бир умрлик орзуси — Хитой мулкани забт этиш ниятида Самарқанддан чиқди.

Дастлаб Оқсулотга келиб бир ойча манзил қурди. Жумадил-охирнинг поёнида жаҳонгир қўшини яна йўлга отланди. Уч ҳафта давомида узоқ йўл босиб Ўтрорга етдилар. Амир Темур шаҳар қутволи Бердибек кўргонига бориб қўнди. Сароймулкхоним ҳар галгидек эри билан бирга эди.

Амир Темур Ўтрорда бир ойдан кўпроқ турди. Соҳибқирон қаерда бўлса, салтанат тахти ўша ерга норасмий кўчарди. Улкан салтанатнинг ҳар бир бурчагида бўлиб турган воқеалару «Ҳеч ким эшитмайди» деб ўйлаб пичирлаб айтилган гапларгача тез орада бир қулоққа — Амир Темур қулогига келиб етарди. Хиротдан — Шоҳруҳ мирзо, Ғазнадан — Пирмуҳаммад Жаҳонгир мирзо, Тошкентдан — Халил

Султон мирзо, Озарбойжондан — Мироншоҳ мирзо, Яссидан — Султон Хусайн, салтанат маркази — жаннатмонанд Самарқанддан шаҳар қутволи Аргуншоҳ юборган чопарлар ва хуфиялар ҳар куни келиб, давлатнинг яхши-ёмон гапларидан уни огоҳ қилишар, ҳар бир тадбир учун маслаҳатлар сўрайдилар.

Бердибек қасрида ҳар оқшом кенгаш бўлар, унда салтанат аҳволи, бўлажак юришга тайёргарлик масалалари қайта-қайта кўриларди. Бироқ, режа амалга ошмади. Ҳижрий саккиз юз еттинчи йил шаъбон ойининг бошида навкарларига яқинроқ бўлиб, тайёргарликни назорат қилиш мақсадида Амир Темур шаҳардан чиқиб қароргоҳда ўтов тикди. Гарчи қиш авжида бўлса ҳам у баҳор келишини интизорлик билан кутаётган навкарларига «Баҳор яқин, тезда қўзғаламиз!» деган туйғуни мустаҳкамламоқчи бўлди. Аммо, у ўтов тикиб чиққан кундан ҳафта ўтмай яна қор ёғди. Бир кун олдин шамол билан учиб келган ачқимтил ислардан кўпни кўрган кекса навкарлар сергак тортдилар: бу қордан дарак эди. Бир кун олдин кекса соҳибқироининг бутун вужуди, айниқса, оловли йигитлигида кечган жанглarning бирида шикастланган оёғи зирқираб оғрий бошлади: бу ҳам қордан дарак эди.

Бу сафар қор уч кун тинмай ёғди. Олақуроқ бўлиб қолган дашт яна қалин қорга кўмилди. Қор тинган кундан бошлаб эса совуқ кучайди, қарғалар гала-гала бўлиб шаҳар томонга кўчди. Лашкар турган яланглик атрофидаги тепаликлар устида бўрилар галаси изғий бошлади. Уларнинг кўзларига қон тўлган, озгин этларидаги жуилар совуқнинг зўридан тиккайиб турарди. Бўрилар одамлар, отлар ва туялар атрофида айланиб, ўлжа пойлаб писиб юрардилар. Навкарлар энди ўтинга ҳам, дарёдан сув олиб келиш учун ҳам якка-ёлғиз эмас, кўплашиб борадиган бўлдилар.

Сирдарё юзини муз қоплади, унинг ўрқач-ўрқач бўлиб юрган тўлқинлари тизгинланди. Аммо диққат қилган кишига муз остидан беором сувнинг осуда шилдир-шилдири эшитиларди. Совуқ кучайгандан кучайиб, тез орада музлаган дарё отлиқни бемалол кўтарадиган бўлди. «Бунақада эртаиндин муз тешиб, сув олишимиз ҳам мушкул бўлиб қолади-ку!» — деб мингирлашарди сув ташишга буюрилган навкарлар.

— Қор тинди-ю, осмон тиниқ тортди. Қуёш қор босган тепаликлар узра жаҳонгир ихлос қўйиб Хўжа Аҳмад Яссавий мазори устига тиклатаётган мақбара гумбази монанд нилий фалакда худди саргимтир доғ каби уфқдан уфққа қараб силжиб борарди. Бу лимудайин саргимтир доғ ерга тафт эмас, совуқ пуркарди. Чеки-чегараси кўринмаган Дашти Қишқоқ кенгликларининг ҳар бир қаричи мана шу совуқдан қотиб қолганди.

Хира сариқ доғ бўзариб турган осмонда оч бургутлар чарх уриб айланарди. Улар гоҳ тўсатдан ўқдай бўлиб нагта шўнғир ва панжаларида тиширчилаган товушқон ёки очлик-

дан сулайиб қолган тулкини чангаллаб яна шиддат билан юксакка кўтарилардилар. Худди мана шундай тўсатдан чанг солган хасталик Амир Темурни тўшаққа ётқизди.

Воқеа бундай бўлди. Қор тинган кундан кўп вақт ўтмай, Амир Темурга қалмоқлар бош кўтардилар, деган хабарни етказдилар. Соҳибқирон бу гапни эшитгач, «Сафарга чиқилсин!» деб фармон берди. Аммо ҳузуридаги жангдан кўра, фарогатини ўйлаган айрим амирлар қалин қор ва қаттиқ совуқда йўл босиш мушкул, сафарни кечиктириш маъқул, деган маслаҳатни ўртага солдилар. Бу гаплар Амир Темурга ёқмади.

Шунинг учун ҳам маслаҳатгўй амирларга қасдма-қасд, қолаверса, қор ва совуқни писанд қилмаслигини кўрсатиш ва лашкар руҳини кўтариш мақсадида қароргоҳ ўртасида курси қўйиб, сартарошга сочини олдирди. Мана шу ўйланмай, қасдма-қасд қилинган иш сабаб бўлди-ю, кечга бориб соҳибқироннинг кўзлари ёшланиб, овози бўғилиб қолди.

Иситмаси кўтарилиб, бир неча кун давомида унинг томоғидан бир тишлам нон, бир хўплам сув ҳам ўтмай қолди. Бу дард қаердан илашди, наҳотки Чину Мочинни ололмай, она юртдан олисда, чўлу биёбонда йўл йўқотиб, совуқда қотган гадодек ўлиб кетса? Наҳотки? Икки-уч кун ичида жуссаси кичрайиб қолган хаста чол заифлик ва алам огушида огир-огир, қисқа-қисқа нафас оларкан, кўзларини зўрға очиб, кириб келган ҳар одамдан мадад кутгандек боқарди. Дард уни ҳамма билан тенглаштириб қўйганини ўзиям сезарди.

Хукмдорнинг қаттиқ бетобланиб қолгани ҳақидаги совуқ хабар ҳаммадан кўра неваралари билан Ўтрорда— Бердибек қасрида қолган Сароймулкхонимни гангитиб қўйган эди. Ахир, унинг бу дунёда суянадиган кишиси бўлса, ёлғиз шу эри эди. На ота-онаси, на оға-иниси, на қавм-қариндоши бор— шу эридан бошқа дардини эшитадиган ҳамдарди йўқ.

У шошилич шаҳардан чиқиб жаҳонгир кўналгоҳига отланди. Хаста соҳибни давлат ётган ўтовга отилиб кириб, хукмдорнинг бир гуруҳ беклару бир неча хос табиб қуршовида кўрна-ёстик қилиб чўзилиб ётганини кўрганда юраги қинидан отилиб чиқиб кетаёзди, кўзларидан тирқираб ёш оқди. Ниҳа худога ёлборди: «Ё раббим, иноятингни аяма, мени ёлғиз қолдирма, унинг жонини олар бўлсанг, аввал меникини ол!» Хукмдор ёнига келиб чўккалади-ю, унинг ранги қочган юзига тикилди. Тикиларкан эрининг кўзлари шукуҳсиз ва шуурсиз эканини кўриб қайгурди. Қайғураётган малика соҳибқирон юзиде совуқ ажал аломатларини очиқ-ошкор ҳис қилган эди.

«Ичимда олов ёқиб қўйишгандек... — деди бемор Сароймулкхоним билан якка-ёлғиз қолганда. — Аъзойи баданимни ёндираяпти бу олов!» Сароймулкхоним унинг пешонасига кафтини босаркан, манглайи муздай эканлигини сезиб эрининг сўзидан ажабланади.

Тўрт-беш кун ўтгач, Амир Темури «Хомшўрва қайнатиб беринглар», — деб буюрди. Соҳибқирон болалигида онаси пишриб берадиган энг севган таомини эслаганди. Қачон шамолласа хомшўрва қайнатарди. Отаси — Амир Тарағай билан тўйиб-тўйиб ичишарди. Отасининг пешонасини тер босар, унинг ялт-юлт товланганини кўриб бола вужудида меҳр жўшиб кетарди. Бироқ, отасига билинтирмасди — отаси бунақа нарсаларни ёқтирмасди. У отасини жуда қаттиқ яхши кўрарди, беш-олти яшарлигида отаси то уйга қайтмагунча кўзини юммасди. Отасининг уйга кирганини кўрарди-ю, ўша заҳот ухларди-қоларди. Отаси уни бирор марта чертмаган бўлса-да, қанчалик яхши кўрмасин, бари бир отасидан нима учундир хайиқиб турарди. Аммо унинг бу хайиқишидаям болалик меҳри жо бўлганини мана энди шу ёшга етиб, буям хасталик сабаб, англади.

Хомшўрвани қайноқ ичишни ёқтирган ҳукмдор хўриллатиб хўшлар экан қорнида йиғилаётган иссиқлик аста-секин оёқларига, кифтига, совуққотган оёқ бармоқларига тарқар ва томирларидаги илиган қон ҳам бир оз сокинлашгандек бўларди. Самарқанд нони бурдаланиб солинган шўрвани ҳар хўплаганда, у ботиний бир роҳат билан «Ўҳ-ўҳ» деб кўярди. У шўрвадан кейин эрта туриб кетсам ажабмас, деган ўйда маҳкам ўраниб ётди. Аммо ярим тунга бориб, яна иситмаси кўтарилиб, аъзойи бадани қизий бошлади. Ўн кунларча вақт ўтиб ҳукмдорни ёқиб-ёндирган, азоб берган дардга яна бир бошқа дард кўшилди. Бироқ, ҳукмдор унинг нима эканлигини аввалига англай олмади. Англагач эса кун давомида ҳеч ким билан гаплашмай ўйга ботди. Бу кўшилган дард: «Мабодо тангрининг иродаси амалга ошса, мендан кейин салтанат тахтини ким эгаллаши мумкин?» — деган сўроқ огриги эди. У бу сўроққа жавобни фақат ҳозир эмас, балки бундан олдин ҳам ўйлаганди. Аммо аввал ўйлагани режа бўлса, бу гал у қарор қабул қилиши шарт эди. У ўзича бир қарорга келиб, кўнглига тугиб кўйди.

Амир Темури қатғий қарорга келган кундан ҳаял ўтмай, бир кеча галати воқеа содир бўлди. Соҳибқирон тўшаги ёнида кўрпача ташлаб ёнбошлаб ётган ва бир неча кунлик уйқусизликдан толиққан Сароймулкхоним кўзи юмилганини сезмай қолди. Алламаҳал бир нимани сезгандек сесканиб уйғониб кетган малика соҳибқирон тўшагига кўз ташлади-ю, кўрқиб кетди. Тўшак бўм-бўш эди. У шошилиб ташқарига отилди. Эшик олдида турган посбон малика важоҳатини кўриб, анграйиб қолди.

— Соҳибқирон қани? — деди малика қалт-қалт титраб.

Посбон найзаси учи билан қароргоҳни ўраб турган тена-лар томонни кўрсатгач, Сароймулкхоним ҳаққириб ўша ёққа қараб кетди. У қароргоҳ четига етгач, олисда бошқаларига қараганда бир оз юксак устида турган одам шарнасига кўзи тушди. Маликанинг ўрганган кўзи шарна соҳибқирон эканини осонгина илғади. Сароймулкхоним тенага ҳарсиллаб

ўрлаб бораркан, бу воқеани қандай изоҳлашни билмай гаранг эди.

Амир Темур тепа устида турганча мағриб ёққа тикиларди. Зулмат кучган фалакда юлдузлар чарақлаб турар, ой эса соҳибқирон тикилган тараф уфқига оғиб қолган эди.

— Ҳазратим, нечун бундоқ қилдингиз? Шундоқ сушт аҳволда совуққа чиқишингиз боиси не?— деди малика ҳаяжонини яширолмай.

— Қўрқиб кетдингизми, Биби?— деб сўроққа сўроқ билан жавоб қайтарди Амир Темур.

— Қўрқмай бўларми, ҳазратим?

— Мани бир лаҳзага йўқотиб қўрқсангиз, бу ёғи не бўлур?

— Бу ёғи деганингиз не, ҳазратим. Мани бунча қўрқитманг...

— Қўрқманг, Биби, қўрқманг...— Турон султони шундай деб жим қолди. Сўнг ғалати овозда шивирлади:— Мен туғилган, сизни тонган ерим ўша томонларда...— у мағриб томонни кўрсатди.

— Ҳазратим, нечун бундоқ қилдингиз? Бўлди, бўлди, кетдик...— деди малика эрига талаб оҳангида гапираётганидан ўзини ғалати сезиб.

Амир Темур индамади. Сўнг «маъқул» дегандек, бош ирғади-да, мадорсиз ҳолда базўр одим ташлаб тепадан туша бошлади.

Улар ўтовга қайтиб кирганларида, ёруғ тушиб, малика эрининг аҳволини кўрди-ю, йиглаб юборди. Совуқдан қайтиб кирган соҳибқирон юзида дона-дона тер томчилари ялтираб турарди.

— Нечун... нечун бу аҳволда совуққа чиқдингиз, ҳазратим?

— Туш кўрдим, Биби, ғалати туш...

— Сизни тўшакдан тургизган не туш экан?

— Икки четини қамиш босган бир йўлдан от чоптириб борармишман...— Амир Темур шу сўзни айтди-ю, кўзини юмди. Сўнг шу алфозда, гўё гапириб бераётганларини кўриб тургандек, сўзида давом этди:— Ногоҳ отим йўл четигаги қамишлар шитирлаб кетганидан қўрқиб, орқага тисланиб кетди-да, кишнаб юборди. Шошиб ўша шитирлаган қамиш томонга қарасам, қамишзор ичидан раҳматлик отам отда чиқиб келаётган эмишлар... Англадингизми, Бибим, раҳматлик падари бузрукворим. Ҳайратга тушганимдан отимнинг жиловини ўзимга маҳкам тортдим-да, ирғиб отдан тушдим. Сўнг отам истиқболига қараб югурдим. Энди етай дегандим, отам худди мени кўрмагандек, ёнимдан от суриб ўтдилар-да, эгардан тушмай, отимнинг эгар-жабдуғини бўшатиб, ечиб олдилар. Сўнг... сўнг тагин олдимдан от чоптириб ўтиб, қамишзорга кириб кўздан ғойиб бўлдилар... Мен ортларидан роса чопдим. Югуравериб, аъзои-баданим қизиб кетди, терга гарқ бўлди, юзу қўлимни қамиш тилиб, ачиша бошлади... Муноқ уйгонсам, баданим ўт бўлиб, тердан ҳўл бўлган тўшакда ётиб-

ман. Қандоқ ўрнимдан турдим, қандоқ ташқарига чиқдим — билмайман...

— Падали бузрукворингизни туш кўрган бўлсангиз не бўлибди?— деди эрини ҳикоясини эшитиб, кўнгли алағда бўлган Сароймулкхоним гаши чалғитиб.

— Бу беҳосият туш, Биби, падали бузрукворим отимнинг эгар-жабдуғини олиб кетдилар. Англадингизми, не ишора бу? Сароймулкхоним индамади.

— Паймонам тўлганига ишора бу,— деб ўз сўроғига ўзи жавоб берди Амир Темур.

Жаҳоннинг ярмини забт этиб, ярмини қўрқувга солган жаҳонгир қайтиб ўридан туролмаслигини пайқағач, тақдирга тан бериб, энг содиқ амирларни ҳузурига чорлади ва гаши чўзиб ўтирмай, ўзидан кейин Пирмуҳаммад Жаҳонгир салтанат эгаси бўлиши ҳақидаги сўнги амрни эълон қилди. Амирларига қанчалик ишонмасин, бу сўнги ҳукмини бажаришларини талаб қилиб уларни онт ичирди. Амир Темур Кўрагон саккиз юз еттинчи йил шаъбон ойининг ўн еттинчисида— 1405 йилнинг 18 феввалида етмиш ёшида оламдан ўтди. Ўлими олдидан ўзини билмай ётган соҳибқирон бир дам кўзини очди-ю, ўтов тепасидаги туйшукдан қоп-қорайиб ётган фалакка тикилар экан:

— Бу не синоатдур?— деб пичирлади-да, жони узилди. Жаҳонгирнинг кўзлари очиқ қолганини кўриб, унинг қабоғини оҳиста босган хос табиб мавлоно Фазуллоҳ Табризий кўрқиб кетди— соҳибқирон кўзларидан сизиб чиққан ёш бармоқ куйдурғудек иссиқ эди. Эрининг совиб бораётган товонини ушлаб олган Сароймулкхоним сиқтаб-сиқтаб бўзлар экан, этагини тутиб, момосини қандай овутишни билмай гангиб қолган суюкли набираси Муҳаммад Тарағайни— Улугбек мирзони найқамасди.

Сароймулкхоним ва амирлар фожиани қанчалик яширма-синлар, Амир Темур ўлими ҳақидаги шумхабар тез орада ошкор бўлди. Зеро, ота ва боболари удумини қаттиқ тутган ўғилу невараларнинг ҳам кўчма саройда ўз хуфиялари бор эди. Қолаверса, айрим амирлар дунёдан кўз юмиши билан қўрқинчли бўлмай қолган соҳибқироннинг васиятига хилоф равишда салтанат тахтида ўзларига мойил шаҳзодани кўрмоқни истардилар.

Биринчи бўлиб Ҳиротда Шоҳруҳ мирзо ўз номини хутбага қўшди ва ўз номидан пул зарб қилдира бошлади. Яссидан Ҳусайн мирзо, Тошкентдан Халил Султон мирзо ўзларига содиқ навкарлар билан дорулсалтанатга қараб от қўйдилар.

Амир Хўжа Юсуф бошчилигида Амир Темур жасадини олиб йўлга чиққан махфий карвон Ўтрорни тарк этиб, минг таҳликаю гавго билан Самарқанд остонасига етди. Етишга етди-ю, пойтахтнинг Чорраҳа дарвозаси олдида туриб қолди. Самарқанд қалъаси қутволи Амир Аргуншоҳ «Шаҳарга фақат соҳибқирон тобутини киритаман».— деб қатъий туриб олди. Ташқарида турганлар у алақачон Мироншоҳ ўгли

Халил Султон мирзо билан тил бириктириб, дорулсалтанатни ёлғиз унга топширадиган бўлганидан беҳабар эдилар. Охири Амир Хўжа Юсуф қутволнинг талабига кўнди ва Амир Темурнинг жасади шаъбон ойининг йигирма иккисиди— 23 февраль куни марҳум шаҳзода Муҳаммад Султон даҳмасига дафн этилди.

Орадан бир неча кун ўтгач, катта кўч— маликалар ва шаҳзодалар қарвони ҳам Самарқандга етди. Аргуношоҳ бу гал ҳам қўшинни киритмаслигини ва ёлғиз маликалар ва норасида шаҳзодалар: Муҳаммад Султон мирзо ўғли бўлмиш Саид Ваққосни, Умаршайх мирзонинг фарзанди Бойқарони, Халил Султоннинг инилари— Ижил билан Суюргатмишни шаҳарга киритишга рози эканлигини айтди.

Шоҳруҳ мирзо фарзандлари бўлмиш Иброҳим Султон мирзо билан Улугбек мирзони киритишга эса кўнмади. Бу икки амирзода суюкли момолари ва мураббийлари Сароймулкхоним билан йиглаб хайрлашдилар ва Бухоро томонга кетишга мажбур бўлдилар.

Шаҳарга кирган маликалар ва шаҳзодалар тўғри соҳибқирон жасади қўйилган даҳма устига бориб уввос солдилар. Кекса Сароймулкхоним бошқалар қатори оқариб кетган сочларини ёйиб, юзларини тилиб йиғлар, тупроқ олиб бошидан сочарди. Йиғичилар уввоси оламни тутгандек эди...

Бу аччиқ айриқдан роппа-роса ўн уч кун ўтгач, ҳижрий саккиз юз еттинчи йил рамазон ойининг ўн олтинчисиди, милодий 1405 йилнинг 18 мартада Самарқанд тахтига Мирношоҳнинг ўғли— Халил Султон ўтирди. Халил Султон ҳам кўпчилик амирзодалар қатори Сароймулкхоним тарбиясини олган эди. Ҳатто бир марта ноҳўя қилмиши учун бобоси газабига учраганида мана шу момоси унинг жонига оро кирган эди. Ўрни келгани сабаб бу фаройиб воқеани сўйлаб беришдан ўзимни тийиб туролмайман.

Амир Темурнинг невараси Халил Султонга меҳри қаттиқ эди. Ҳиндистон юриши давридаги жангларнинг бирида рўй берган воқеа эса бу меҳрни ўн қарра оширди. Бу жанг ҳижрий саккиз юз биринчи йил раби-уссоний ойининг еттинчи куни — ҳижрий 1398 йилнинг 18 ноябрида Дехли ҳукмдори Султон Маҳмудхон билан бўлган эди. Жанг бошланиши билан Самарқанд қўшини орасида таҳлика бошланди. Чунки улар умрларида биринчи марта кўриб турган жангчи филлар галаси устларига бостириб келаётганини кўриб қўрқиб кетган эдилар. Филлар оёқлари остида қолган баронғор жангчилари кўтарган фарёдни эшитган орқадагилар қочишга тушдилар. Ҳатто кўшни кўрган саркардалар нима қилишни билмай қолганларини кўрган Амир Темурниям ваҳима босди. Аммо, бирдан у жангчи ҳинд филларнинг орқага қочаётганини, қочгандаям Султон Маҳмудхон аскарларини топтаб қочаётганини кўриб қувонганидан ирғиб отига минди. Душман маҳв этилиб жанг тўхтагач маълум бўлдики, аянчли мағлубиятдан

уларни Халил Султон қутқариб қолган экан. Тадбиркор не-
вара қўшин лаш-луши, захираси ортилган туяю хачирларни
бир жойга тўплаб, ҳар бирининг устига хас-хашакни боғла-
тиб, уларга ўт қўйиб олдинга ҳайдатди. Олов чангалида
қолган жониворлар жон ваҳмида жангчи филлар қаршисига
югурдилар. Жонли оловни кўриб даҳшатга тушган филлар
орқаларига қочадилар. Шу воқеа сабаб жаҳонгирнинг Халил
Султонга бўлган меҳр-муҳаббати ошиб, уни тахти вориси
қилишнияи ўйлайди. Бироқ, кейинроқ яна бир гаройиб во-
қеа юз беради-ю, Жаҳонгирнинг меҳри қаҳрга айланади.
Халил Султон бобосининг жияни амирзода Алининг қизига
уйлантирилган эди. Шунга қарамай ёш шаҳзода соҳибқирон
амирларидан бўлмиш Ҳожи Сайфуддиннинг чўриси Шоди-
мулкни севиб қолган ва уни хожасидан тортиб олиб, бобоси-
дан пинҳон никоҳ ўқитганди. Халил Султондек амирзоданинг
чўри қизга уйланиши Амир Темурнинг қаҳрини келтиради.
У шаҳзодани тутиб, қамаб қўйишларини буюради. Аммо
бобоси амридан воқиф бўлган Халил Султон Сароймулкхоним-
га одам юборади ва ўзини бобоси қаҳридан қутқариб қолиш-
ни ўттилади. Сароймулкхоним қулай пайт топиб, эрининг
кўнглига қўл солади ҳамда амир Шоҳмалик ва Шайх Нурид-
дин ёрдамида эрка шаҳзодани жазодан қутқариб қолади.
Бироқ, Амир Темур Халил Султонни тахт вориси қилиш
режасидан воз кечади.

Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарида
«хушсурат, яхши хулқли, карамли, хуштаъб эди», — деб таъ-
рифлаган Халил Султон Самарқанд тахтига ўтиргач, салта-
натнинг бошқарув ишларини қўлида маҳкам тутолмади, кет-
ма-кет хатоликларга йўл қўйди. Ҳатто ўйламай-нетмай, маъ-
шуқаси Шодимулкнинг сўзига кириб бобосининг катта
хотинлари — мураббияси бўлмиш Сароймулкхоним билан Ту-
ман огани мажбуран эрга бериб юборди.

Агар биз юқорида Сароймулкхоним ҳижрий 742-743 йил-
ларда, милодий 1342 йилда тугилган деб тахмин қилган
бўлсак, бетаъин ва шоиртабиат невара томонидан эрга узатил-
ган йили малика олтмиш беш ёшлар атрофида бўлган. Фосиҳ
Аҳмад Хавофий малика Туман ога Халил Султон буйруғи
билан Шайх Нуриддинга эрга берилганини маълум қилади.
Бироқ, Сароймулкхоним кимга узатилгани ва ўнинг кейинги
тақдирини биз учун қоронғи бўлиб қолмоқда...

Аммо Бахмал қишлоқларида Бибиҳонимнинг сўнгги кун-
лари ҳақида ҳикоя қилувчи ғалати афсона мавжуд.

Эмишким, Бибиҳоним ёшлик чоғларида ўз тақдирини
билиш мақсадида фол очирибди. Фолчи Қозонхоннинг эрка ва
соҳибжамол қизининг кафтига узоқ тикилибди-ю, гамгйн
шивирлабди:

— Сен келажакда Турон маликаси бўласан, аммо... аммо
фарзандсиз ўтасан. Улимнинг қорақурт чақиши туфайли юз
беради. Қорақуртдан эхтиёт бўл!

Бибиҳоним бу башоратни эшитиб қайгурибди. Аммо ёш

эмасми. тезда унутибди. Йиллар ўтиб, фолчи айтганидек. у Турон маликаси — Амир Темурнинг садоқатли ёри бўлибди. У Амир Темур билан қарийб қирқ йил бирга умр кечирибди. аммо фарзанд кўрмабди. Фарзандлари бўлмаса-да, Амир Темур ўз рафиқасини жони-дилидан суяр, бошқа хотинларидан туғилган фарзандларини, кейинчалик набираларини тарбиялашни ёлғиз унга ишонар экан.

Амир Темур вафот этгач, Бибихоним ҳам ўлими яқинлиги ҳақида ўйлабди ва ёшлигида эшитган башорати— ўлими қорақурт чақиши туфайли юз бериши эсига тушибди. Сўнг, тоғларда қорақурт бўлмади деган ақидага амал қилиб, канизакларини олиб Бахмал тоғлари томон жўнабди. Етиб келгач, ям-яшил арчазорлар қуршаган бир ялангликда чодир тикиб яшай бошлабди. Сўнг ажиб бир кўшк тиклатибди. Бу кўшкнинг қолдиқларининг ўрни ҳалиям бор, дейишади.

Гарчи қорақуртдан қочиб келган бўлса-да, Бибихоним тақдирдан қочиб қутулолмабди. Кунлардан бир кун пастдан — водийдан олиб келинган узумни тановвул қилиб турганида, узумнинг гуж доналари орасида бекиниб олган қорақурт маликанинг бурнига кириб чақибди. Неваралари келиб унинг жасадини Самарқандга олиб кетишибди...

Бу бир афсона, аммо, юқорида битганимиздек, афсона ҳақиқат синиқлари эканини унутмайлик...

Ҳарҳолда Бибихонимнинг ҳашаматли мақбарادا дафн қилиниши, ҳатто жасади мумиёланиши маликанинг қолган умриям саодатли ўтганидан далолат беради. Йиллар ўтиб, ўқилмасдан ётган, сарғайган қўлёмаларнинг бирида унинг биз учун пинҳон сўнгги кунлари ҳақида батафсил маълумотлар чиқиб қолар ва биз эшитмаган гаройиб ҳикояларни болаларимиз эшитар, эшитиб бизнинг чала ишларимизни поёнига етказар...

27

БИБИХОНИМ ҲАҚИДА ТЎРТИНЧИ АФСОНА. Қозонхон бобоси Чингизхон каби шоҳона қасрда ўтириб базми жамшид қилишдан кўра от миниб овга ёки душман устига бостириб бориб, қилич чопишни маъқул кўраркан. Аммо суюкли хотини унга қиз туғиб берган кундан бошлаб, у бу одатларини ташлаб, кеча-кундуз қизалоғи билан овунишни, у билан машғул бўлишни ҳамма нарсадан устун қўядиган бўлибди. У келажакда қизим бир сарой мулки бўлсин, деб фарзандига Сароймулкхоним деб исм қўйибди.

Вақт Қозонхон навқирон чоғида йўлбарсга қарата узган камон ўқидек тез учиб, Сароймулкхоним ўн олтига тўлибди. Ёш хончанинг ҳусни-жамолини кўрганнинг ҳуши бошидан учиб, тили калимага келмай қоларкан. Ўша давр шоирларидан бири: «Агар унинг ҳусн-жамолини сўз ила тасвирламоқчи бўлсак, ожизлик қилиб, гуноҳга ботиш мумкин, зеро қизнинг латофатини таърифлашга қодир сўзлар дунёда

йўқдир»,— деб айтган экан. Ўн олти яшар соҳибжамол мағрур эди, ўзига-ўзи мафтун эди. Оёқларидаги кумуш ҳалқаларни жаранглатиб сарой богида ўйнаб юрар, не-не юраклар бу кумуш ҳалқачалар товушини эшитиб ҳушидан айриларкан. Қозонхон суюкли қизининг бўй етганини кўриб, Шому Ироқ, Чину Мочин, Данити Қишчоғу Салаб, Хуросону Ҳиндистон томонларга карвонлар йўллаб, энг ноёб дуру гавҳарлар, қимматбаҳо тақинчоқлар, хос либослар келтиришига амр этибди.

Карвонлар айтилган буюмларни олиб келиши билан, у яна Миср ва Форс, Рум ва Юнон томонларга карвонлар жўнатиб, яна янги тақинчоқлар ва либослар олиб келишга буюрар экан. Зарбоф қаболар, заррин пешонабоғлар, ипак камзуллар, дур қадалган камарбандлар, садаф билан безатилган тилла ковушчалар, бахмал, белбурма кўйлақлар билан келган карвонлар тўппа-тўғри Қозонхон қасри дарвозаси олдига келиб тўхтар экан.

Дунёнинг тўрт томонидан чиққан савдо карвонлари ошиқиб-тошиқиб Қозонхон манзилига келишарди. Генуяликлар ва ўрислар, қора белбоғ боғлаган арманилар, пешоналарига хол кўндирган ҳиндлар, белларига чилвир боғлаган жуҳудлар Қозонхон қасрига биринчи бўлиб кириш учун елиб-югуришар, ўзаро ёқа бўғиб жанжаллашишар, аммо Қозонхон деярли ҳамма молларни сотиб олаётганини кўриб яна ҳамдард ва ҳамжиҳат бўлишарди.

Сароймулкхоним ўн олти ёшга тўлган куни хон қизига муносиб куёв излай бошлабди. Шу мақсадда қирқ бир мамлакатга чопар юбориб, шаҳзодаларни ҳузурига чорлабди. Аммо келган шаҳзодаларнинг бирини қизи ёқтирмас, бошқасини ўзи ёқтирмай, ҳаммасини рад жавоб билан «эумид қайтарибди».

Қулларнинг бирида, жасурлиги ва донолиги билан машҳур Амир Темур унинг саройига кириб келибди. Бу таширдан хон беҳад қувониб кетибди. У қизига баҳоси бир шаҳар хирожига тенг шоҳона либослар кийдириб, бир вилоят хирожига тенг тақинчоқларни тақдириб Амир Темур олдига олиб чиқибди. Амир Темур қизга қараб «йўқ» дегандек бош чайқабди. Қозонхон «Амирга қизим ёқмади»,— деб ўйлаб, хафа бўлибди. Лекин умид узмабди. Қизини мамлакатнинг бир йиллик хирожига тенг келадиган, ҳали кўз кўрмаган либосу зар-зеварга ўраб, яна навқирон Амирга рўпара қилибди. Амир Темур яна «йўқ» дегандек бош чайқабди.

Тамом эсанкираб қолган Қозонхон хизматкорларига бор тақинчоқларни шу ернинг ўзига олиб келишни буюрибди, ўзи бўлса қизи таққан тақинчоқларни юлиб ола бошлабди. Сароймулкхоним бирпасда оддий оқ кўйлаги билангина қолибди. Шунда Амир Темур «маъқул!» дегандек мамнун бош ирғабди. Қозонхон эса ҳайрон эмиш. Шунда Самарқанднинг навқирон амири энгил бир таъзим қилибди-да.

— Хон, гўзалликка тақинчоқлар ярашмайди!— дебди.

Бу сўзлар маъносини англаган оқила қиз бошини кўтариб биринчи бор Амир Темурга қарабди. Икки кўз суҳбати бошланибди.

Қизнинг кўзи дебди: «Мен шу эркакни бир кўришда севиб қолдим. У қаерга борса, мен ҳам бирга кетаман. У кимни суйса, уни суяман, кимни ёмон кўрса, шуни ёмон кўраман. У қайгурса, қайгуриб, кулса, куламан. У мени қиличи билан ҳимоя этса, мен уни муҳаббатим билан асрайман».

Йигитнинг кўзи дебди: «Сен сахро гулидек дилрабосан, ойжамол. Баҳор ёмғирлари ювган гул янроғидек юзларингда зарра доғ йўқ, оёқларингдаги кумуш халқачалар товушини юрагим кўшиғига жўровоз қилай, ойжамол. Кўзларинг тубида жимирлаб турган чўғни оловга айлантирай, ойжамол. Сени тулпоримга миндириб олиб кетай, ойжамол».

Қизнинг кўзи дебди: «Сенинг тулпоринг— учқур, қиличинг— кескир, қалқонинг— ўқ ўтмас, юрагинг— очик, аммо отингни муҳаббатим қувиб етгай, қиличинг сенга боғланган кўнглим ипларини қирқолмас, ишқим ўқи совутингни тешиб ўтгай, юрагингга кирай, бегим. Унда неча баҳорлар садоси бўлса, меники бўлсин, неча қишларнинг совуғи бўлса, уларни иситай, неча кузларнинг ҳасрати бўлса, кўнглимга олай, неча ёзларнинг ташналиги бўлса, кўзёшларымни ичирай... Мени бу ердан олиб кет, бегим. Мен учун каломинг болдай ширин бўлсин, қўлингдаги тафт кўксимдаги қўрқувни эритсин, ҳадикни қувсин».

Йигитнинг кўзи дебди: «Сен сахро ўртасидаги гулзорсан, ойжамол. Шу гулзор тиканлари меники. Кўзларинг бир жуфт чаросдек, лабларинг гул баргидек, қоматинг шамшоддек... Каломинг— тотли, рафторинг— латофатли. Оловлар ичида яшаган бир йигитман, бўронлар кўйнида адашган йўлчиман, дунёлар ичида яшаган митти зарраман. Энди сен олов бўл, бўрон бўл, дунё бўл, ойжамол».

Қизнинг кўзи дебди: «Сенинг товушингни эшитиб дунёга келгандайман. Сен ёқиб кўйган чироқни кўриб йўл топгандайман. Сен айтган сўзни излаб юргандайман... Товушингни эшитиб келдим, энди қандай кетай. Сен ёққан чироқни тондим, энди қайга кетай. Сен айтган сўзни эшитдим, сени қандоқ унутаё, бегим»?

Амир Темур овоз чиқариб:

— Хон, гўзалликка тақинчоқлар ярапмайди!— дебди...

Кўзлар гаплашганда сўзлар ожиз қоладилар.

Кўзлар гаплашганда муҳаббат тилмочлик қилади.

Кўзлар гаплашганда дунёни сукунат босади.

Дил денгиз бўлса, кўз шу денгизнинг сувини ёруғ дунёга инъом этаётган чашмадир.

Кўзлар сўзлашганда, улар дилларни ҳам осмонга кўтариб учадилар: ердаги дашт ёвсанлари ислари ҳам, қасрга кириш учун навбат талашаётган савдогарларнинг жанжал-сурони ҳам, қаер ортидаги яйловда бир-бири билан ўйнашаётган

арғумоқларнинг сармаст кишнашлари ҳам, Қозонхоннинг ҳайрон назари ҳам уларга бегона эди.

Кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгил...

28

Бибихоним воқеасидан кейин Мамат Солиҳович Юсупов Самарқанд музейида узоқ ишламади. Оз вақт ўтмай уни бошқа шаҳардаги музейларнинг бирига жўнатишди. У ўша ерда музей директори бўлиб келгани шарафига хизматдошлари уюштирган ошдан кейин уйга қайтиб келиб, ярим кечада ҳушини йўқотди ва тонгга яқин жон берди. Жон беришдан олдин ўзига келиб: «Мени олиб кетиш учун Бибихонимнинг ўзи келди. У: «Қўрқма, ҳаммаси яхши бўлади, деб айтди, мен унга ишонаман. Хотиржам бўлинглар, ҳаммаси яхши бўлади. Бибихоним алдамайди. У мени Самарқандга олиб кетади. Самарқандга қайтаман... Ҳозир эса мени ёлғиз қолдиришлар, уйқум келяпти», — деб пичирлабди...

У қанча ётганини билмади. Кимдир отини атаб чақиргани учун уйғониб кетди. Кўзларини очганда деразалардан ёрқин ой шуълалари ловиллаб оқиб кираётган кенг хонада ётганини кўрди. Кимдир бетиним чақирарди. Эғнида оппоқ уст-бош, эшикни очиб, ташқарига чиқди. Ҳовли саҳнидаги юксак дарахтларнинг қалин япроқлари оралаб ерга тўкилаётган ой тангаларига боқар экан, кимдир яна уни оҳиста чақирди. У дарахтлар остидаги қуюқ зулматга тикилиб, қоронғиликда қўлларига найза ушлаб олган икки қора шарпани кўрди. Ҳайрон қолиб сўради.

— Кимсанлар?

— Биз сени олиб кетишга келдик.

У бугун уни ошга таклиф қилиб келган икки музей ходими овозини таниди.

— Нима дейсанлар?

— Биз сени қатл майдонига олиб боришимиз керак. Тепадан шундай буйруқ тушган. Олдимизга туш.

У ҳовли саҳнига тушди. Бошини кўтариб, кимдандир кўмак тилагандек, кўкка боқди. Фалак қоп-қора эди, юлдузлар йўқ эди. Фақат жуда катта ой чарақлаб турарди.

Икки шарпани зулматга чулғаб турган ҳовли саҳнидаги дарахтлар хорғин эди. Шунинг учун ўзини қатл майдонига олиб бориш учун келган икки шарпага эриниб тикилди. Зулматдан учиб келаётган кўршапалак унинг қулоғи остидан қанот қоқиб ўтди. У ижирганиб, қўллари билан юзини тўсди.

— Кечикяпмиз, тезроқ олдимизга туш.

— Кетдикми?

— Кетдик!

У олдинда, найза кўтариб олган икки шарпа— музей ходимлари орқада— йўлга тушдилар. Улардан олдинда оппоқ

сочлари елкасига ёйилган, кўзёшлари оловли учкун каби чўғланиб оқиб тушаётган бир аёл борарди. Йўл устига тўкилаётган кўзёш томчилари чарақлаб, унинг йўлини ёритиб турар, у ўтиши билан ўчиб қоларди.

— Бу аёл ким?— деб сўради у.

— Кимни айтяпсан? Ҳеч қанақа аёл йўқ-ку!— деб мингирлади икки шарпа.

— Анави аёлни айтяпман.

— Ҳеч қанақа аёлни кўрмаяпмиз. Бизни чалғитиб қочмоқчи бўлаётган бўлсанг, хато қиласан. Қочиб қутулолмайсан биздан.

— Мен қочмоқчи эмасман. Фақат ана у аёл кимлигини билмоқчиман, холос.

— Ҳеч қанақа аёл йўқ бу ерда. Тезроқ юр, сени тонг отмай қатл этиб улгуришимиз керак.

Улар бегона шаҳардан чиқдилар-да, Афросиёб оралаб кета бошладилар. «Бу ерга қандай келиб қолдик? — дея ўйлади у. — Ахир, биз бошқа шаҳарда эдик-ку?!»

— Қандай қилиб Афросиёбга келиб қолдик?

— Яна қанақа Афросиёб?— ҳайрон қолишди найза кўтарган шарпалар.

Афросиёбнинг қадимий йўлини чангитиб, улар ҳорғин қадам ташлаб борардилар. Юсуфов бирдан адир тепасида ўзига тикилиб турган болакайни кўрди.

— Оға, сизни қаёққа олиб кетишяпти? — деб сўради бола.

— Қатл майдонига. Мени ўлдирмоқчилар...

— Ўлим йўқ-ку, ахир?!

— Ўлим йўқ, ўлдириш бор,— деди у.

— Ким билан гаплашяпсан, ҳеч ким йўқ-ку?!— деб шовқин кўтаришди икки шарпа безовталаниб.

У индамади. Орқага ўгирилиб, болага «хайр» дегандек қўл силтади. Бола эса оппоқ кўйлак кийиб олган одамни қатл майдонига олиб бораётган икки шарпани таниб кўрқиб кетди. Улар ўша жомеъ масжиди ва кутубхонани ёндириб мароқланиб томоша қилаётган, кўзларида қаҳр ва совуқ бўшлиқ ҳукмрон, ёндирилган китоблар ва шаҳарлар кули тирноқлари остини қорайтирган, пиширмай еган гўшт қони қотиб, қасмоқ боғлаган лаблари маҳкам қисилган тўдадан эдилар.

Тоғлар усти қизара бошлаганини кўриб, икки шарпа уни найзалари билан туртиб, тезроқ юришга ундай бошладилар. У яна осмонга боқди— ойнинг шуури унинг чарчоқ юзини ёритди— бу юзда хотиржамлик ҳукмрон эди.

Узоқдан гулхан ёниб турган майдон кўзга ташланди. «Қатл майдони», деб ўйлади у. Майдонга етганда кўзларидан қаҳр ва совуқ сачраб турган, қасмоқ боғлаган лабларида истехзо қотиб қолган, бутун вужудидан ёндирилган китоблар ва шаҳарлар тутуни ҳиди анқиб турган баджаҳл одамлар тўдаси уни бир зумда ўраб олди. У гулхан шуъласи ёритиб турган қатл майдони тўрида— юсак шоҳсупадаги тахта

ўтирган одамни таниди. Тахт тепасида Сталин сурати осиглиг эди. Кўксида қонли панжалар изи босилган Сталин «Сени ўзим топиб оламан деб айтувдим-ку!» — деган-дек мийигида кулиб турарди.

«Мана, сиёсий кўрлик учун жавоб берадиган пайтинг келди!» — деди тахтда ўтирган одам.

«Энди жавоб берасан! — деди Сталин. — Мана, энди аҳволингни кўрамиз...»

Тахтда ўтирган одам ҳам, суратдаги дохий ҳам қоп-қора либос кийган жаллодни кўриши билан ўлимга маҳкум этилганларнинг барчаси уларнинг пойига тиз чўкиб шафқат тилаганларига кўп марта гувоҳ бўлган эдилар. Токи дунёда қўрқув бор экан, токи дилларда таҳлика ҳукмрон экан, улар ҳеч ким тахтда ўтириш ва суратлари ҳар бир уй тўрида осилиб туриши шарафидан маҳрум қилолмаслигини яхши билардилар.

Юсупов эса қора кийинган жаллодни эмас, оппоқ сочлари елкасига тўкилиб ётган, ҳали ҳусни сўнмаган кекса аёлни кўриб қотиб қолганди. Аёлнинг ўзига қараб маъносиз жилмайганини кўриб, онасини эслади ва юраги орзиқиб кетди. Унинг юзида ҳам сезилар-сезилмас табассум пайдо бўлди.

Шу пайт орқада турган икки шарпа найзалари билан уни олдинга — жаллод қошига итариб юбордилар. У жаллод томон ҳорғин қадам ташлаб борар экан, ўзини қуршаган оломондан димоғига урилайётган тезак, қон ва тер ҳидларидан қутулиш учун яна осмонга кўз тикди. Юксакдаги тилларанг ҳилолга, боя кўринмаган, энди эса олмадек-олмадек бўлиб чарақлаб турган юлдузлардан кўзларини узмади. У қундага урилиб кетди-ю, кўзини кўкдан узиб ерга тикди — ўша заҳот кўзларини тўлдириб турган ёшлар шамол учирган гулхан чўғларидек ерга, туз сепиб қўйилган қундага тўкилиб тушди. Қунда аланга олиб, ёна бошлади. Буни кўриб, қасмоқ боғлаган лаблардан тупук сачради. Бирпасда кундани тупук босиб, олов ўчди. Аммо ерга тўкилган кўзёш томчиларидан атроф ёришгандай бўлди. У атрофига аланглаб қаради. Бирдан қатл майдони музей ҳовлисида эканини пайқаб қолди. Музей эшиги олдида оломон гужғон турарди.

Оломон нималардир деб бақира бошлади. У бу бақирган одамларни танигандек бўлар, аммо улар кимлигини эслай олмасди. Шу пайт ўзига яқинлашиб келаётган беш-олти милиционерни кўрди. Милиционерлар бошларига қора дубулгалар кийиб олишган эди. Уларнинг — бири шаҳар милицияси бошлиғи эканини кўриб, уни ваҳима босди. Наҳотки, уни қатл этмай олиб кетишса? Наҳотки ўлимдан даҳшатлироқ қийноқни ўйлаб топишган бўлса?! Наҳотки, ўлимдан ҳам оғирроғи тирикликдаги бечоралик эканлигини улар англаган бўлса?!

«Бибихоним қаерда?» — деб сўради шаҳар милицияси бошлиғи. Аммо ўзи ойболта кўтариб келаётган жаллодни

кўриб, саволига жавоб кутмай жуфтагини ростлади. У билан келган бошқа милиционерлар ҳам қочиб қолишди.

Юсупов кутилмаганда қизчасини кўрди. Қизалоқ, музей дарвозаси олдидаги оломон ичидан унга маҳзун-маҳзун тикилиб, кўзлари жавдираб турарди. Юсуповнинг юраги орзиқиб кетди. Қизчасининг жавдираган кўзлари унга яқинлашиб келарди. Бу кўзларда қалқиб турган қайноқ кўзёш томчилари унинг кўксига сачраб тўкилгандек бўлди. Кўкси жимзилаб куйди, бўғзига тош тиқилди. Аламдан кўзини юмди. Юмди-ю, очди. Жавдираган ёшли кўзлар йўқ эди. У қоматини тиклади — кўкси Афросиёб далаларининг сарин ҳаволари билан тўлгандек бўлди. У тезак ва тер ҳиди анқиб турган тўда орқасида ёниб турган кутубхона томонда бир бола гулхан ичидан ярми куйган китобни юлқиб олиб, қўйнига яширганини кўрди. Болани сезмасликлари учун томошаталаб тўданинг диққатини тортиш мақсадида бошини жаллод кундасига қўйди. Дам ўтмай ойболтанинг ҳавони шувиллаб кесиб тушаётганини сезиб кўзини юмди. Аммо боши кесилганини ҳис қилмади. Юрагидаги оғриқни енгадиган қийноқ бу дунёда йўқ эди!

Танасидан айрилгани билан унинг кўзлари очиқ қолган, бу очиқ кўзлар чароғон осмонни томоша қиларди...

Тип-тиниқ осмон уни аллалай бошлаганини сезмай қолди. Анча вақтдан кейин кимдир унга тикилиб турганини сезиб кўзини очди. У Афросиёбдаги ям-яшил далада ётарди, ёнида эса ўша оппоқ сочлари елкаларига тўкилиб тушган, ҳусни ҳали ўчмаган кекса аёлни кўрди. Кўзини осмонда пар-пар ёнаётган қуёш нури қамаштиргани учун, қафтлари билан қуёшни тўсиб сўради:

— Кимсиз, эна?

— Бибиҳонимман. Сен мени Самарқандга олиб келган эдинг. Энди эса мен сени олиб кетишга келдим. Ниҳоят, бу баттол дунёдан қутулдинг.

— Қаерга кетамиз, эна?

— Самарқандга, иним, Самарқандга!..

— Самарқанд сиз айтган қаттол дунёда эмасми, ахир?

— Йўқ, қаттол дунёдаги Самарқандда бизларни унутган одамлар яшайди. Бугундан бошлаб сениям унутишади. Биз эса ҳамма нарса ёдида сақланган одамлар яшайдиган Самарқандга кетамиз..

Улар йўлга тушдилар. Бир миқдор вақтдан кейин, қадимий йўл пичоқдек кесиб ўтган адирга яқинлашганларида кўлтиғига китоб бекитган болакай адир тепасидан югуриб тушиб уларга қўшилди. Аёл болани кўриб қувониб кетди. Болани кўриб унинг ҳам кўнгли равшанлашди.

Улар олисда мовий гумбазлари юксалиб турган шаҳар томонга қараб кетдилар. Саодатманд шаҳар устидаги осмонда заррача доғ йўқ эди. Самарқанд сари одимлаётган уч йўлчининг йўлига бир томондан ойнанинг кумуш шуълалари, бир томондан қуёшнинг тилларанг ёғдулари тўшалиб ётарди.

Юксак деворлар ўраб турган шаҳар томондан отларнинг кишнаши, болаларнинг шодмон қийқириғи, кўнгиллари сармаст этадиган қадимий куй садолари етиб келади. У кўкка юксалиб турган навқирон Бибиҳоним мадрасасини, Қутби чаҳордахўм мақбарасини кўриб, ҳайратдан қотиб қолди. Ногоҳ қаршисига югуриб келаётган онасига кўзи тушди. Ҳаяжондан нафаси қисилди. Нимадир деб пичирламоқчи бўлди, аммо тили айланмади. Бибиҳоним ташвишланиб ўзига қараганини пайқаб, тинчлантириш учун жилмайди. Жилмайишга уринди...

Юсуповнинг хотини чақиртирган доктор етиб келганида беморнинг ўлим тамгаси босилган юзида заҳар билан олишган табассум ҳали совиб улгурмаган, умр бўйи орзиқиб кутган нарсасини кўрганидан бахт аке этиб турган кўзлари очиқ қолган эди. Доктор кўлини оҳиста чўзиб Юсуповнинг кўзларини бекитди. Ҳозиргина дунёни тарк этган инсон кўзларида қалқиб турган қайноқ ёш томчиси унинг бармоқларини куйдириб юборгудек бўлди.

«Уни заҳарлаб ўлдиришган!» — деди рад қилиб бўлмайдиган қатъий оҳангда Юсупов ҳақидаги суҳбатимиз якунида Попов. Унинг айтишича, Мамат Солиҳович Юсупов раҳбар бўлиб борган шаҳар музейида жуда кўп қимматбаҳо буюмлар ўғирлаб кетилган. Ўғирлик бир неча йиллар давом этган. Юсуповнинг синчковлигидан яхши хабардор бўлган, у албатта музейдаги ҳар бир қоғозни кўздан ўтказишни билган музейнинг айрим хизматчилари қилмишлари фош бўлишидан кўрқиб уни заҳарлаб ўлдиришган.

«Ўша шаҳарда Юсуповнинг қизи яшайди», — деди Попов мен билан хайрлашаётганда. Мен ичимда албатта Юсуповнинг қизи билан учрашаман, деб кўйдим. Мана ўн икки йилки, ўша ниятим амалга ошса...

Неча марта ўша шаҳарга бордим. Аммо ҳар гал бирор баҳона билан бу учрашув орқага сурилар, баъзан эса эсимга-ям тушмасди. «Сокинаҳоним тирикмикан?» — дейман баъзан Юсупов ёдимга тушса. Унинг қизи омонмикан? — дейман у яшаган шаҳар номи тилга олинса...

29

Мен Бибиҳоним мақбарасида замонлар чанги кўнган қабр-тошга тикилиб ўтирибман. Унга — шу тош остида ётган аёлга юрагимдаги ҳасратларимни айтгим келар, аммо бу бефойда эканини англаб азоб чекардим. Тош остида тупроққа айланган вужудга эмас, ҳасратларимни тирик одамларга айтишим зарурлигини англаганимдан азоб чекардим.

Менинг бу ҳасратларимни тушунадиган тирик одам бормикан?

Тош остида тупроққа айланган вужуд эса на муҳаббатдан, на нафратдан хабардор. Ҳасратимни айтганим билан, у на бахтиёр, на бахтсиз бўлиши мумкин. Унинг мумиёланган

мурдасини қайта кўмганлари учун қайгурмайман. Ҳаммаям охир-оқибатда шу тупроққа топширилиши керак. Аммо менга бу қайта кўмиш маросими яширин ва ғайриинсоний тарзда бўлгани алам қилади.

Самарқанд маликаси учун унинг қандай кўмилгани бари бирдир. У бундан беҳабардир, на ғам чекар ва на қувонар... лекин мен — тирик одам учун шаҳрим маликасининг бундай тақдири таҳқирдир.

Аммо мен бунга англаган ҳолда, асрлар қаритган қабртошга тикилиб шивирлайман:

— Ёрдамингни аяма, Бибим. Менга дунёни эмас, дилимни ва элимни англашга кўмак бер. Бир пайтлар суюкли неваранг Муҳаммад Тарағайга айтган сўзларингни менга айт, Бибим...

30

ЧАЛА ҚОЛГАН ДОСТОНДАН

Бола ҳар кун Бибихонимнинг
Тутларининг қошига келар —
Гоҳ сарҳадсиз нилий осмонга,
Гоҳ гумбазга узоқ тикилар.

Офтоб акси тушиб нақшларга
Бўғилади бақироқ бозор.
Сукут чўқар улкан шаҳарга,
Борлиқ тинар мисоли мозор.

Бу сукунат болага ёқар
Ва сукутни тинглаган сари
Сезар: тунга сингиб боради
Қора тортган тутнинг шохлари.

Қадим масжид ичига кирар,
Сўнг тенага боқар бахтиёр.
Ташқарида янграган саслар
Янграр бунда жомдек улуғвор.

Ташқаридан ҳар бир товушни
Ютар бунда уч эшик — қулоқ.
Ютади-ю, дарахтнинг, қушнинг
Қўшигини такрорлар узоқ...

«Мен тепага чиқишим керак!» —
Деган бир ўй чулғаб олган он,
Бежо тепа кўксига юрак,
Гупуради соғинишдан қон.

Илк қувончи, илк қўшиқлари

Ва илк ғаму қайғуси билан
Юксақдаги кўк гумбаз сари
Кўтарилар бола хаёлан...

Мана, осмон елкангга тегар,
Мана, қолди пастликда шаҳар.
Ана, ғарбда қуёш ҳам чўқар,
Ана, шарқда кўринар саҳар.

У умрида ҳали ҳеч қачон
Чиққан эмас бундай юксакка,
Шунинг учун оловланар қон
Ва юраги сигмас кўкракка.

Ҳали унинг кўксиди тирик
Эртаклари олмоқда нафас,
Кўзларини асраган киприк
Ёшни билмас, қайғуни билмас.

Ҳали унинг қўшиқларига
Ситилмаган ғамгин садолар,
Ҳали унинг қўшиқларига
Жўр бўлмаган ёлғон наволар.

Бироқ, соқов, гунг бўлган бола
Тўлдиргандек ерни овозга,
Кўзлари кўр ва хаста бола
Чизганидек нурни қоғозга,

Оёқлари шол бўлган бола
Учган каби қушдай осмонда
Ва санашни билмаган бола
Санагандек юлдузни тунда,

Бу бола ҳам ҳар куни такрор
Орзусини кўради аён.
Кўтарилиб борармиш тонгда
Бибахоним гумбази томон...

31

Бугун бу ёруғ дунёда бор-йўғи икки кунгина яшаган
гўдакни тупроққа топшириб қайтдик...

Унинг онаси боласи дунёдан кўз юмганидан беҳабар ўлим
билан олишиб ётарди. Гўдакнинг отаси — ҳали турмушнинг
аччиқ-чучугини тотмаган, бошига илк марта тушган бу ноён
ва нотаниш, бешафқат ва қаттол зарбадан гарангсираб қолган
ёшгина йигит болани кўмишга борган мендан ва шеригимдан
бу фалокат сири ва сабабини изоҳлаб беришимизни сўраган-
дек мўлтираб боқарди. Шеригим — кўшни кўрган одам:

«Хечкиси йўқ, дўстим. ҳали умр олдингизда, болаларингиз белингизда. Бир ярим килолик этни деб ўзингизни қийнай-верманг». — деб тасалли-таскин берар, аммо бу таскин, бола отасининг билмадим, менинг юрак-бағримни ўйиб борарди.

Фоний дунё азобу уқубатини, қувончу шодлигини кўрмай кўз юмган гўдак ўлими — аросат давримизнинг ҳайбатли ва чигал жумбоқлари, даҳшатли фожиалари олдида ҳеч нима эмасдек туюларди. Аммо дунёда яшаш, имон ва виждон олдидаги масъулият ҳамиша энг оддий жумбоқлар ва воқеалар олдида ожиз қолмаганми? Бу ожизлик инсон қисматининг асосий мезони эмасми?

Гўдак ўлимининг Бибахоним билан қандай боғлиқ ери бор экан, деб ўзингизни қийнаманг. Барибир ўйлаб тополмай-сиз. Аммо мен Бибахоним ҳақидаги ушбу тарихий бадиани ёзаётган пайтимда юз берган ҳар қандай воқеа, онгимда гимирлаган ҳар қандай фикр, юрагимда уйғонган ҳар қандай хис-туйғу Самарқанд маликасига боғлиқ, деб биламан.

Боболаримиз: «Ўлим ҳақ!» — деганлар. Бунга шак келтирмайман. Бироқ, ҳар қандай ўлим ҳам ҳақ бўлмаслигини ҳам биламан. Бугунги алғов-далғов даврнинг занглаган пи-чоқлари асаб қилларини тинмай арралаётганини, захар билан тўйинган ҳавонинг бизни бўғаётганини, мева-чева тугул, ҳатто она сути таркибида пайдо бўлган захри қотилнинг гўдаклар умрига завол бўлаётганини кўриб-билиб туриб «Ўлим ҳақ!» — дейишимиз гуноҳ эмасми?!

Бибахоним ҳақида ёзиш шартми? — «Темур билан бир тўшақда ётган бўлса, ётгандир-да, шунинг учун ҳам у ҳақда ёзиш керакми?» — деди бир дўстим. Бу дўстим чўрткесарлиги ва мақсади учун курашдан қўрқмаслиги, шунинг учун ҳам бир оз худбинлиги билан ажралиб турарди. Мен унга ҳеч нима демадим. Дўстимнинг қатъият ва кибр тўла кўзларига қараб туриб, ҳар қандай даъвом барибир унинг ишончидан қайтаролмаслигини англаганим учун унга ҳеч нима демадим.

Бибахоним ҳақида — Амир Темур билан бир тўшақда ётган гўзал аёл ҳақида, унинг мумиёланган жасадининг қисмати ҳақида ёзиш шартми? Бу кимга керак? Бу нимага хизмат қилади?

Халқимизнинг ўтмиши, у қанчалар фожиали ва даҳшатли бўлмасин, барибир биз учун азиз ва муқаддас бўлиб қолаверди. Қолаверса, бу ўтмиш фақат фожиалар ва қора кунлардан иборат эмас. Кечмиш, фақат буюк ихтиролар ва оламшумул кашфиётлар, қонли савашлар ва улғу қўзғолонлардангина иборат эмас. У шунинг билан бирга, ҳеч нима рўй бермагандек туюлган бўлса-да, тарих қатламларига сингиб, суғуриб олинса бутун иморат тўкилиб тунадиган оддий гишталарга ўхшаш оддий кунлардан ҳам иборатдир. Амир Темур билан бир тўшақда ётган Сароймулкхоним, «паст зот»дан бўлган Жалолиддин Мангуберди қошида иззат-иқром билан яшайдан кўра Чингизхон қозонининг ювиндисини афзал кўрган Туркохотун, беш кунлик дунё ҳой-ҳаваси деб отаси-

нинг ўлимига ризолик берган Абдуллатиф, душманга қарши исён кўтарган Бобон ботирни Чор ҳукумати аскарларига тутиб берган Саидхон Қаримхоновлардан ҳам иборатдир. Тарих фақат буюк шахсларнинг донишмандлиги ва жасорати эмас, ожиз кимсаларнинг қўрқоқлиги, нодонларнинг сурбетлиги, айёрларнинг фирибгарлиги, соддаларнинг алданишлари ҳамдир.

«Клеопатранинг бурни бир оз бўлса-да қийшиқ бўлганда, инсоният тарихи бутунлай бошқа йўлдан кетиши мумкин эди», деган эди Паскаль. Шундай экан, темурий подшоҳзодалар тарбияси ишониб топширилгани Бибиҳонимнинг Темур тузган буюк салтанатда тутган ўрни ҳақидаги далолат эмасми? Шу далолат туфайли биз маликанинг салтанат измига, демак, тарихимиз измига кўрсатган таъсири ҳақида ёзмасак адолатдан бўладими?

Тўғри, Клеопатра бурнининг тарихга таъсири ҳақида Паскаль фикрига ғайрича мулоҳаза ҳам бор. Буюк япон адиби Рюноске Акутагава бу ҳақда шундай ёзади. «Клеопатранинг бурни сал қийшиқ бўлган тақдирда ҳам, Антоний бунини сезмаслиги истисно эмас. Кўрган-билган тақдирда ҳам бу иллат ўрнини боса оладиган фазилат топган бўларди. Бутун жаҳонни остин-устун қилиб ҳам севгилимиздан фазилатлироқ аёлни топа олмаймиз. Биз ўз севгилимизни кўриб маҳлиё бўлганимиздек Антоний ҳам Клеопатранинг кўзлари ёки дудокларидан иллатни бутунлай ёпиб юбора оладиган фазилат топган бўларди. Бунинг устига «Қалб-чи, қалб!» дейишимиз ҳам мумкин. Аслида маҳбубамиз барча даврларда энг юксак қалб эгаси бўлиши табиий. Либоси, бойлиги ва жамиятда тутган ўрни ҳам унинг фазилатлари ҳисобига ўтади. Ҳатто шундай ҳодисалар бўлганки, уни қачондир қайсидир машҳур киши севгани ҳақидаги миш-мишлар ҳам фазилат саналган.

Клеопатра дабдабаю сир-асрорга ўранган сўнгги Миср маликаси эди. У бошида қимматбаҳо тож, кўлида нилуфар ёхуд бошқа бирон гул тутиб, дунёни муаттар ифорларга тўлдириб мағрурона ўтирганда, наҳотки бирон бир кимса, айниқса, Антоний унинг бурнининг хиёлгина қийшиқлигини сезса?

Бундай ўз-ўзини алдаш фақат муҳаббатгагина хос эмас. Биз айрим ҳоллардагина дунёни ўзимиз суйган рангин бўёқларга бўяймиз. Масалан, тиш дўхтирнинг эшигидаги лавҳани олайлик. Тишимиз оғригини бир лаҳза бўлса-да, унутиш учун бу лавҳани кўз олдимизга келтиришга қанча уринмайлик, қанча истамайлик, бари бир кўролмаслигимиз тайин. Албатта тишимиз оғригининг дунё тарихига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Аммо бундай ўз-ўзини алдашга халқ кайфиятини билмоқни истайдиган сиёсатдонлар ҳам, ғанимлар вазиятини билишни суйган ҳарбийлар ҳам, молиявий аҳволни билишни хоҳлаган корчалонлар ҳам мойил. Ақл ва фаросат эса бу ҳолга тузатиш киритиб боришни рад этолмайман. Шу билан бирга барча инсоний ишларни бошқариб тургувчи «та-

содиф» борлигини ҳам тан оламан. Балки ҳақиқатан ўз-ўзини алдаш тарихни бошқариб борадиган абадий кучдир.

Қисқаси, икки минг йиллик инсоният тарихи ўз қаърида «йилт» этиб ўтган Клеопатранинг бурни қандайлигига боғлиқ бўлмаган. У кўпроқ бизнинг тайёр аҳмоқлигимизга боғлиқ. Кулгули, бироқ буюк аҳмоқлигимизга боғлиқ.

Клеопатра бурнининг тарихга таъсири ҳақидаги ғайри бу мулоҳазадан ҳам «Бибихоним ҳақида ёзиш шартми?» деган саволга жавоб топиш мумкин деб ўйлайман.

Бир неча йиллар ўтади, бугун биз тувроққа топишган гўдак ҳам ўтмишнинг бир бўлагига айланади. Шундай бўлмайди, деганлар, хато қиладилар. Шундай экан, энг оддий нарса, масалан, Клеопатра бурни, Бибихоним жасадининг бир жимжилоғи йўқлигим, тарихга бўлган муносабатимизни белгилаши мумкин. Ўтмиш билан бугун бир-бирига тугиб боғланган ин эмас, улар узлуксиздир. Ўтмишда қилинган ҳар қандай гуноҳ нафақат ўша олис гуноҳкорларнинг, шу билан бирга бизнинг ҳам бўйнимизда. Ўтмишда қилинган ҳар бир эзгу иш учун келажак кишиларнинг ҳам юзи ёруғ бўлажак. Ўтмиш билан бугунни боғлаб турган нарса ёлғиз келажакдир.

Бу дунёда энг саодатманд лаҳзалардан бири ниҳол ўтказмоқдир. Ичи қора одам дарахт ўтказмайди. Дарахт эккан одам уни фақат ўзи учун эмас, тугилган ва тугилажак фарзандлари, неваралари учун ўтқазади. Тарих эса боболар боғидир. Йиллар, асрлар ўтиб бу боғда бир дарахт етишмаслиги биллиниб қолади. Бу бугун биз тувроққа берган бола ўтқазолмаган дарахт бўлиши мумкин...

32

Самарқанд шаҳри яқинида Мингтут деб аталадиган ер бор. Бибихоним билан боғлиқ афсоналарнинг бирини шу Мингтут билан боғлашади.

Эмишким, Самарқанд яқинидаги қишлоқлардан бирида бир чол бўлган. Қариб-қартайган чол бефарзанд экан. Шунинг учун ҳам у пешонасидан қора ёзуққа чора тополмагандан кейин: «Мендан бир мерос қолсин»,— деб тут кўчати экиб, катта боғ бунёд қилибди.

Аммо чолнинг бу боғига кўз тиккан қишлоқ бойларидан бирининг туҳматига ишониб, Амир Темур боғбон чолни ўлимга буюрибди. Бундан хабар тонган Бибихоним Боғи Дилкушода дам олаётган соҳибқирон хузурига бориб:

— Давлатпаноҳ, боғбон чолнинг қонидан кечшингизни сўраб келдим, — дебди.

— Нечун?— деб сўрабди Амир Темур. У суюкли хотинининг ҳеч бир сўзи бекор айтилмаслигига кўнниккани учун, малика илтимосининг сабабини билмоқчи бўлибди.

— Боғбон чолнинг мингта фарзанди бор экан, агар сиз уни қатъ этсангиз, ул бегуноҳларнинг ҳам побуд бўлишига сабабчи бўласиз,— деб жавоб берибди доно малика.

Амир Темур ҳайрон қолибди. У ҳали бу дунёда минг фарзанд кўрган одам борлигини эшитмаган экан. Шунинг учун ҳам, Бибихонимга «Уйлаб гапирясизми, маликам?» дегандек истеҳзоли назар ташлабди. Буни сезган малика соҳибқиронга таъзим қилиб, шундай дебди:

— Агар давлатпаноҳ истасалар, мен ул фарзандларни сизнинг муборак назарингизга кўрсатай.

Амир Темур ўзини ҳайрон қолдирган жумбоқ сирини тезроқ билиш мақсадида тахтиравон келишини кутиб ўтирмай, сеvimли чипор отига минибди. Опноқ отига минган Бибихоним йўл бошлабди.

Дарахтлар сояси ошмай, улар боғбон чол яшаган қишлоққа етиб келибдилар. Бибихоним қишлоқ чеккасида яшнаб турган тутзорни кўрсатибди.

— Мана, мен айтган боғбон чолнинг фарзандлари. Мингта тутнинг ҳар бири чол учун фарзанддай бўлиб қолган. Агар уни қатл қилсангиз, бу фарзандлар ҳам нобуд бўладилар.

Амир Темур яна бир марта суюкли хотинининг фаросати ва оқилалигига таҳсин ўқиб, навкарларнинг бирини Самарқандга жўнатиб, боғбон чолни зиндондан озод қилиб, қишлоғига қайтаришни буюрибди...

Биз — ўша боғбон чол, оқила малика ва жангари жаҳонгирнинг бугунги зурёдлари не-не қадимий боғларни, не-не илм-маърифат чаманларини пайҳон қилдик, боболар эккан дарахтлар илдизига болта урдик. Бу фожиаларнинг барчаси, ўйлашимча, юракларимиз боболар кечмиши ва улардан мерос қолган муқаддас ўғитлардан узилгани оқибатида содир бўлди ва бўлаётир.

Биз ҳам дарахтлармиз, илдизимиз эса ўша боболаримиз кечмишида. Илдизларимиз нақадар чуқур ва бақувват бўлса, баттол даврнинг қора бўронлари-ю, нотанги ҳукмдорлари зулми бизни ҳеч қачон енголмаслигини англагин, дўстим...

33

Кўҳак томондан эсаётган салқин шамол Кониғил боғларининг атир исини олиб келиб уйғоқ дилларни безовта қилар, бу дунёнинг оний эканини эсга солиб ожиз кимсаларга азоб берарди.

Бўстонсарой айвонида ухлаб ётган неваралари боши устида ухламай тонг оттиришга кўникиб қолган Бибихоним алла айтарди.

У, мана, неча йилдирким, соҳибқироннинг хотинларидан туғилган ўғилларни ўзи бош бўлиб улғайтиргач, энди уларнинг болаларини — жаҳонгир невараларини тарбиялаб келмоқда.

У Амир Темурга текканида йиғирма етти ёшда эди. Олдиғи эри — Амир Ҳусайндан ҳам, ундан сўнг уни никоҳига олган соҳибқирондан ҳам фарзанд кўрмади. Фарзандсизликдан ортиқ алам бормикан бу жаҳонда? Кўп бефарзанд аёллар

Ўз қора қисматлари туфайли болаларни — улар бошқалардан туғилгани учун ёмон кўриб қолишади. Бироқ, Бибиҳоним фарзандсизлик туфайли болаларга янада қаттиқроқ меҳр қўйди. Шу меҳр туфайли ҳатто умрида бола кўрмаган вужуди уйғониб, кўкрагидан сут келган пайт ҳам бўлди. Шу меҳр туфайли унинг аллаларини эшитиб улғайган темурий амирзодалар уни оналаридек суюб, иззат-икром қилардилар.

Неваралари ичида энг зийраги бўлмиш Муҳаммад Тарағай ухламай осмондаги юлдузларга тикилиб ётганини кўрган момо жилмайди. «Бу бола намунча юлдузларга тикилишни яхши кўрмаса!» — деб ўйлади.

— Ухлап, Улуғбек, — дея шивирлади Бибиҳоним бошқа невараларини уйғотиб юбормаслик учун. Исми Муҳаммад Тарағай бўлса ҳам, бобоси ва момосининг унга бўлган меҳри зиёдлигини, айниқса зехни жуда ўткирлигини кўрган сарой аҳли мурғак мирзога Улуғбек деб ном қўйган, Амир Темур ҳам, Бибиҳоним ҳам уни шу исм билан чақиришга ўрганиб қолгандилар.

— Моможон, юлдузлардаям одам яшайдими? — деб сўради Улуғбек бибисининг сўзини эшитмагандек.

— Билмайман, болам, билмайман. Тангрининг ўзи билмаса бандаси билмайди.

Бибиҳоним невараси ёнбошида ётган «Зижи жадиди элхоний» китобини кўриб, унинг шу ёшда бундай мураккаб китобни ўқиётганидан ташвишланиб сўради.

— Улуғбекжон, бу китобни ўқиган билан уқармикансиз?

— Йўқ, бибижон, ўқиғон билан англамоғим бисёр мушкул бўлмоқда, — деб очигини айтди Улуғбек.

— Улғайсангиз, албатта, бундан мушкул китобларни уқарсиз, болам.

— Улғайсам, ўзим бир расад тиклаб юлдузларда одам яшайдими, йўқми, албат билиб олурман. Уларнинг сирини очувчи мана шундай бир китоб тузурман.

Кекса малика шу ёшида улкан мақсадлар билан яшаётган неварасига меҳр билан боқар экан, унга узоқ умр тилаб, ичида дуолар ўқиди. «Аммо, бу замон қилич чопқилаганини», деб ўйлади у алам билан. Унинг бутун умри тинмай жангу жадал қилган жаҳонгир эрининг ёнида ўтди. Кўп марта лахта-лахта қонлар оққанини, сонсиз шаҳарлар вайрон қилинганини кўрди, неча марта қиличлар зўр келиб, китоблар ёнганига гувоҳ бўлди. Аммо ҳамма ерда баджаҳл эри қалам ва санъат эгаларига меҳр-шафқат кўрсатганини ҳам кўрди.

Бибиҳоним «Кечмишинг оғир бўлғай!» деган назарда неварасига термилди. Улуғ соҳибқирон қалам ва санъат аҳлига қанчалик марҳамат қилмасин, барибир ўзининг ўғиллари ва невараларига энг аввал қилич ва жасорат эгалари бўлмоғини талаб қиларди. Аммо тақдири азал ҳаммиша ўз йўригини ўтказган, ҳатто жаҳонгирлик даъвосида юрган банданинг талаби ҳам уни ўзгартиролмасди. Самарқанд етти

иқлимдан йиғилган санъат ва адабиёт аҳли туфайли пойтахт ҳавосида шеър ва мусиқа нафаси ҳукмрон эди. Шу сабабдан улуг жаҳонгир амирзодалар юрагида қатъият ва бешафқатлик ҳукмрон бўлишини қанчалар истамасин. тақдир сўз ва соз туйғуларини бу юракларга жойлаб, уларнинг қўлига ҳам қилич, ҳам қалам тутқазарди. Амир Темур ўгли Шохруҳ мирзо, кейинчалик невараларидан Султон Искандар, Халил Султон, Абубакр мирзо ғазал битишини эшитиб жаҳл қилган, кейин улар нафақат қаламни, қиличниям зўр тутишини кўргач, тинчланган, ўзини босиб уларни тергашдан ўзини тийганди. Кекса малика жаҳонгир ўзи ғазал битмаса-да, ғазал тинглашни яхши кўришини биларди.

Бибихоним хаёл дастидан қутулиб, яна неварасига қаради. Муҳаммад Тарагай ухлаб қолганди. Бироқ, уйқудаям уни ҳали англамаган сирлар безовта қилаётгани юзидан билиниб турарди. Момонинг юраги «жиз» этиб ачишди. Дам ўтмай жуда паст, деярли шивирлаб айтилган алла Кўҳак шамоллари тунги Кониғил боғларидан олиб келаётган гул иси билан қўшилиб оқа бошлади.

Эсласанг, эсламасанг, алла,
Юксалиб ўс, шодмон, алла.
Юрт писанд этса сени, алла,
Қайғудан озодман, алла.

Ўзинг гулзор боғимсан, алла,
Суюнганим тоғимсан, алла.
Қоронғи кечаларда, алла,
Ендирган чироғимсан, алла.

Кўкда юлдузинг ёнар, алла,
Тикилиб кўзинг қонар, алла.
Юлдуз сирин билмоқ осон, алла,
Англа, дил ҳам сирли осмон, алла...

34

Олис болалик пайтлари тоғдек бўлиб туюлган тепа ҳозир йўқ. Уни текислаб ташлашган. Бир пайтлар кафтида тутиб дунёни таңитган болаларнинг ўзи унинг туңроғини полизларига ташиб кетишди. Аммо, у ҳозир бўлгандай Самарқанд минораларини, олис тоғларни кўришга орзуманд бола унинг теңасига чиқиб қанча боқмасин, у юксак минораларни ва мовий тоғларни кўролмайдди. Бу орада қад тиклаган кўп қаватли бинолар, сонсиз завод мўрилари бола нигоҳини эртакдан тўсиб туради.

Бундан ўн икки йил аввал мен яшаган Анҳор ёқасидаги яшил боғ ҳам йўқ. Уни ҳам текислаб, ўрнида бир-бирига ўхшаш темир-бетон қутиларни териб чиқишган. Бу қутиларда яшайдиган болалар энди гулларга бегона, дарахтларга ёт,

юлдузлардан йироқ. Уларнинг кўзида на мунг, на ҳайрат бор — бу кўзларда бепарқлик ва музлаб ётган бўшлиқ ҳукмрон. Бу қутиларда алла янграмайди, баъзан хаста гўдак устида айтилган алла ҳам фақат кекса одамларнинг уйқусини қочириб, уларни безовта қилади.

Хайр, алла...
Хайр, яшил боғим...
Хайр, болаликтепа...
Хайр, Мамат ога...
Хайр, Биби...

Ушбу ёзуқларимни сизларнинг руҳи покингизга бағишлайман...

1990

НАВОИЙ АРМОНИ

Шаҳзода Мўмин мирзо ўлдирилган ҳижрий тўққиз юз учинчи йилнинг сафар ойида — 1497 сананинг эрта баҳорида Мир Алишер Навоий Машҳадда эди. У бир пайтлар ўзи сабоқ олган бу кентга Имом Ризо мақбарасини зиёрат қилишга бориб, етим-есирларга овқат улашадиган галвурхона қурилишини бошлатган, шу боис, бир оз ушланиб қолган эди.

Навжувон шаҳзоданинг шафқатсизларча қатл этилганини Хиротга қайтаётганда эшитиб, Мир Алишер бағоят қаттиқ қайгурди ва унга пешвоз чиққан ёру биродарларига надомат билан: «Бир вақтлар Шайх Маждиддин Бағдодийнинг ўлдирилиши оқибатида Чингизхон босқинидан Мовароуннаҳр ва Хуросон қандай қиргинбаротга учраган бўлса, Мўмин мирзонинг ўлдирилиши оқибати ҳам худди шундай фалокатлардан дарак берадур», — деб айтди. Мир Алишер бундай қабиҳона қотиллик — бобонинг ўз набирасини ўлдиришга фатво бериши салтанат инқирозининг ибтидоси эканига ишора қилганини пайқаган Султон Ҳусайн Бойқаро қаттиқ газабланди. Аммо газабини ичига ютди. Зеро, подшоҳ шаҳид шаҳзода отаси, тўнғич ўғли Бадиуззамон мирзо хун қасдида албатта исён бошлашини билар, бундай шароитда Мир Алишер билан ора бузилишини хоҳламас эди.

Султон Ҳусайн бу машъум воқеадан сўнг, қарийб ярим асрлик қадрдони бўлмиш Мир Алишер салтанат ишларидан бутунлай четлашишга, бир умрлик орзусини амалга оширишга аҳд қилганидан беҳабар эди. У, бу ҳақда эшитганда ҳам жиддий эътибор бермади, илло, Мир Алишер бундай қарорларни олдин ҳам қилган, аммо унинг бошига ташвиш тушганда ҳеч қачон қараб ўтирмаган, хонанишинликни тарк этиб албатта кўмакка келган. Шоядким, бу гал ҳам шундай бўлгай... Қолаверса, Мир Алишерни подшоҳ хонадонига ипсиз боғлаб қўйган бир куч бор эдики, у ҳам бўлса Султон Ҳусайн билан бирга кечган болалик ёди эди.

Дўсти Самарқандда юрган ёшлик чоғларида бир қизга кўнгил қўйгани ҳақида подшоҳ ҳам озми-кўп эшитган. Аммо дўстининг кўнглида ҳажга кетиш ҳақидаги дастлабки ўй ҳам Самарқанд билан алоқадорлигидан беҳабар эди. Ўшанда муҳаббати кўнглининг тубида қолиб кетганидан эзилган йигирма етти яшар Алишер ҳажга кетишга, қолган бутун умрини тариқат сулукига бағишлашга чоғланган, аммо юртда кечган нотинчликлар сафарга чиқишига монелик қилганди. Ўшанда ёш шоир ҳазрати Хожа Аҳрор маслаҳатига амал қилиб, тариқат илмини ўрганишга зўр берди.

Султон Ҳусайн Байқаро адашмади, ҳақиқатан ҳам келаси йилнинг ёзига чиқиб, Бадиуззамон мирзо исён бошлади. Султон Ҳусайн қўшин сафлаб, Астрободга отланди. Мир Алишер у билан бирга кетди. Ота ва ўғил ўртасида беғуноҳ набира хуни тургани учун ҳам қиличлар муҳорабаси қаттиқ ва аёв-

сиз бўлмоғи маълум эди. Мир Алишер Хуросон салтанатини парчаланишдан сақлаб қолишни ўз бурчи санар, гарчи узилган ипни қайта улаб бўлмаслигини англаса-да, ота билан ўғилнинг бузилган муносабатларини тикламоққа зўр бериб уринарди. Султон Ҳусайн ҳам бутун умидини бу гал қиличига эмас, дўстининг тадбиркорлигига боғлаганини, очиқ-ойдин бўлмаса-да, нозик ишоралар билан билдиришга ҳаракат қиларди. Мана шу сабабдан ҳам Мир Алишер Бадиуззамон мирзо ҳузурига элчиликка борди. У мирзодан ота амрига қулоқ солишни тилади. Худди олдинги — Мўмин мирзо ўлдирилишидан аввал юз берган исён пайтида нима деган бўлса, ўшани такрорлади. Аммо қанча уринмасин, мирзо тавба қилишдан бош тортди. У Мир Алишерга қаттиқ тикилиб: «Мавлоно, мен, сизни отамдан ортуқроқ кўраман. Ўғлим эса сизни мендан ортиқроқ суярди. Хўш, қани айтинг-чи, ота деган фарзандини тириклайин ўлдирадими?» — деди. Кекса шоирнинг кўзидан ёш тирқиради, у мирзо нимага ишора қилганини англади. Кейин базўр ўзини ўнглаб: «Мирзо, бу гапларни нуутинг», — деди. «Қайси сўзларни?» — деди Бадиуззамон мирзо. Мир Алишер ортиқ ўзини тутиб туролмади, хўнграб йиглаб юборди. Унинг аҳволини кўриб, Бадиуззамон мирзонинг ҳам кўзидан дувва-дувва ёш тўкилди.

Элчи Марвда қароргоҳ тутган Султон Ҳусайн ҳузурига умидсиз қайтгач, бир замонлар улуг Амир Темур Кўрагон тиклаган қудратли салтанатнинг сўнгги парчаси бўлмиш давлатнинг таназулига моне бўлмоқ мақсадида подшоҳга: «Фарзандингиз тавба қилишга тайёр», — деб айтди, ниятда бор тадбирларни кўллаб, Бадиуззамон мирзо кўна оладиган шартларни қабул этишга подшоҳни рози қилди. Сўнг қароргоҳдаги чодирга кириб, исёнчи шаҳзодага мактуб битди ва ўша фурсатдаёқ чопар билан бериб юборди. Икки кун ўтар-ўтмас Бадиуззамон мирзодан жавоб келди. У Мир Алишер мактубида битган шартларни қабул қилгани ва ҳадемай тавба учун подшоҳ ҳузурига етиб боражагини билдирган эди. Воқеалар тадрижи мирзонинг мактубдаги ваъдасини исботлади. Сулх битилгач, подшоҳ Мозандаронга, Мир Алишер эса дорулсалтанатга қайтишни ихтиёр этдилар.

Тонгда йўлга чиқиш маҳалида шу нарса маълум бўлдики, қароргоҳдаги шоир чодирни тўсинида бир гуррак уя ясаб, тухум қўйишга ҳам улгурибди. Чодирни йиғиштириш учун рухсат тилаб кирган мулозимлар бу ҳақда хабар берганларида, Мир Алишер бу воқеани улардан олдинроқ сезганини маълум қилди. Мулозимлар қўл қовуштириб, тараддудланиб турганларини кўргач, айтди: «Гуррак тухум очиб, поллопонларини учирқ қилгунга қадар чодир шундай қолдирилсин». Сўнг у ўз ҳузурига Хожа Ҳасан Бахтиёрни қақриб келишини ва Хожа келгач, унга чодирни муҳофазалаб туришни ва гуррак поллопонларини катта — темирқанот қилганидан кейин эса хизмат ҳақиға бу тенги йўқ чодирни олиб кетишни буюрди. Хожа Ҳасан Бахтиёр дастлаб бир оз гарангсираб

турди, сўнг бирдан кўзлари чақнаб ҳазрат шаънига ва унинг саховатига ҳамду санолар айтиб, унинг амрини қабул қилди. Дили хотиржам тортган Мир Алишер салтанат полопонлари бўлмиш фуқароларга аллоҳ таолодан иноят тилаб йўлга тушди.

Мана, неча йилдирки, салтанат осойишталиги ҳам унинг чодирини тўсинига уя қўйган гуррак тухумларидек омонат. Агар улар муҳофаза этилмаса, ҳирсу ҳавас, зулму ситам, исёну ғавго қасридан ерга тушиб чилларчин бўлмоғи шубҳасиз.

То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво касри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас...

Йўлда бораркан, Мир Алишер барибир қариган подшоҳ билан куч-гайратга тўлган шаҳзодалар ўртасидаги тотувлик муваққат эканини ўйлар, бутун умри давоми салтанат равнақи деб чеккан заҳматлари қизиган қумга томган ёмғир томчисидек бенаф кетганидан юрак-бағри эзиларди. Шоир болалик дўстининг сўнгги йилларда жангу жадал ва айшу ишрат қилмоқдан боши чиқмаганидан норози эди. Не фожиаким, мўйсафед подшоҳнинг номози пешиндан сўнг ичмаган куни йўқ. Унинг бу қилмиши нафақат ўзининг феълига, қолаверса, ўғлонлари ва жами сипоҳларига ғайри таъсир кўрсатарди. Бир қултум май дунёни бузади дейдилар. Мир Алишер «ум ул-хобоис»¹ бўлмиш майга берилиш оқибатларидан қўрқарди.

У, ўттиз йилдирки, салтанат остонасида тупроқ бўлди. Дўсти ўтирган тахт тинчини кўзлади. Ота авлоди қарийб бир аср мобайнида садоқат билан хизмат қилган темурийлар равнақи йўлида қўлига қилич олишгача борди. Бу хизматлари эвазига подшоҳ унга кўп илтифотлар қилди, олий мартабалар берди. Баъзан ўз назаридан четлатди, аммо яна ҳузурига чорлади. Подшоҳга дўст кишининг душмани кўп бўлади. Ўттиз йилдирки, бу душманлар уни ёмон кўрадилар, унга тухмат қиладилар, бўҳтон ёғдирадилар. Аммо у пушаймонлик чекмайди, зеро, пушаймонлигидан суд йўқтур. Йўқ, йўқ, у пушаймон эмас, чеккан заҳматларидан рози. Илло, у ҳар вақт кўнгилни тангри таоло ёдидан ғофил, мусулмонлар додидан отил қилмади. Дўстлар фикридан ва душманлар макридан бепарво бўлмади.

Ҳижрий саккиз юз етмиш учинчи (1469) санада Султон Абусаид мирзо Қорабоғда жанг майдонида ҳалок бўлганидан фойдаланган Султон Ҳусайн мирзо Хуросон тахтини эгаллаб олди. Ушанда Мир Алишер назарида Султон Ҳусайндан ўзга бир даъвогар йўқ эдиким, бу тахтга муносиб бўлса. Жангу жадалда чиқиққан дўсти тахтни эгаллаганда у Самарқандда.

¹ Ум ул-хобоис — یرмасликлар онаси.

аниқроғи, Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абуллайсий хонақоҳида тариқат сулуки илмини эгаллаш билан банд эди. Хушxabарни эшитгач, дўсти ёнида бўлиш заруратини сезди ва саховатли Амир Аҳмад Ҳожибек кўмагида Ҳиротга отланди. Султон Ҳусайн мирзонинг тахтга ўтириши шарафига «Қасидаи Ҳилолия»ни битди. Ёш подшоҳ Мир Алишерни хурсандчилик ила кутиб олди ва унга олий илтифотлар кўрсатди. Аммо ҳали подшоҳлик тахти омонат эди, мана шу омонат тахтни барқарор этиш ниятида подшоҳ билан тенгма-тенг мамлакатда тинчлик-осойишталик ўрнатиш учун маълум муддат қаламини унутди. Тахт учун кураш узоқ давом этди. Биргина Едгор Муҳаммад мирзонинг ўзи Султон Абусаид мирзо вориси сифатида тахтга даъвогарлик қилганда озмунча касофат етказдими? Ундан сўнг Султон Маҳмуд мирзо, қора қуюнлилар кўмак берган Абубакр мирзо билан бўлган жанглар-чи? Мана шу жангу жадаллар давомида у ҳамиша ё дўсти кўшинида, ё дорулсалтанатни ҳифз этишда бош-қош бўларди.

Мана шу заҳматлари туфайли мамлакатда осойишталик қарор топди. Мир Алишер сабаб Султон Ҳусайн Бойқаро саройида аҳли фазл ва беназир инсонлар йиғилдилар. Мана энди фархунда замон бугунга келиб — подшоҳ ҳам, ўзи ҳам қариганда шикаста бўладиганга ўхшайди. У дўстини адолатли подшоҳ бўлишга даъват қилди. Зулм ва адолатсизлик боис обод жойлар вайрон, кабутар ошёнлари бойқушга макон бўлишини англатди. Подшоҳлар эса зулм ва адолатсизлик қилишга кўпроқ мойил бўладилар. Ноҳақ қон тўкмоқлик уларнинг ҳунари, муддао: токи жони бор одам ундан қўрқсин. Подшоҳларнинг номаъқулчилиги ўзларига яхши кўринади. Қорани оқ деса, маъқулламаган гуноҳкор, қора демаганларнинг эса рўзғори қаро бўлади. Подшоҳларга тўғри сўзни айтганларнинг жони хатарда, эзгуликка ундаганларни қатли ом кутади. Аммо у дўст сифатида ҳам, вазир сифатида ҳам подшоҳ қошида тўғри сўзлашдан чўчимайди. Илло, подшоҳнинг вазири ҳам ёмон, иймонсиз бўлса фуқаронинг ҳолига вой.

Нафсиламбрини айтганда, «вазир» сўзи «визр», яъни «гуноҳ» сўздан келиб чиққан. Мозийдан маълумки, вазирлар ўз ҳукмдорлари кўнглини хушламоқ учун гуноҳдан тап тортмайдилар. У эса вазирликни ҳукмдор сиёсати туфайли юз берган гуноҳларни бўйнига олиш, уларни бартараф қилиш деб англади. Шу мақсад йўлида мозий вазирларидан бири бўлмиш Осафнинг узугига нақшланган «Инсофлини худо раҳмат қилсин» деган сўзни шиор қилди. Аммо энди қариди, толди, толиқди. Энди у ўзининг бутун умри давомида орзу қилгани муборақ ҳаж сафарига кетиш муддати етганини англади.

Мир Алишер порсо ва покдоман киши эди. Улуғ мартабалар кўрган бўлса-да, уларнинг ҳавасига учмади, тариқатга содиқ қолди. Султон Ҳусайн мирзонинг ўзи бир гал унинг

порсолиги ва таҳоратини бузмаслиги ҳақида гапирган ва: «Бу ҳазрат дунёга келиб ҳаёт хилаътини кийганларидан буён этакларига шаҳват чиркини теггизмаганлар, футаввот ва жўмардлик ёқаси лаъли тугмасини хотинлар ҳавою ҳавасига тутқизмаганлар», — деб айтганди.

Мир Алишер ёшлигидан бошлаб, Машҳадда ва Самарқандда сабоқ олганида ҳам, ҳамisha дарвешлар суҳбатини ихтиёр этди, ҳидоят йўлида раҳнамо машойихлар илмини ўрганди ва ҳар доим бу покдомонлар гуруҳига ихлос ва муридлик қадами ила мулозаматда бўлди. Астробод воқеалари туфайли подшоҳ билан ўргаларида тушган раҳна сабаб саройдан четлашганда ҳам салтанат ишидан этак йиғиштириб, ибодат ва риёзат аҳли билан бирла бўлди, шу мақсадда Роботи Сухайлда хонанишинлик қилди. Фақирлик ва фано йўлидан кетишга мойил эди, лекин, орадан кўп вақт ўтмай, подшоҳ уни яна саройга чорлади. Мир Алишер аввалида: «Менинг йўлим фақирликда», деб кўнмади. Охири бир куни подшоҳ бутун сарой аҳли қошида «Салтанат ишини тартибга солиш сизнинг раъингизга қараб қолди. Келинг, дўстим, қарорсиз қаламингиздан мамлакат барқарор бўлсин», деб айтди. Ниҳоят «Бир соатлик адолат олтмиш йиллик ибодатдан афзал», деган сўзга амал қилиб, Мир Алишер кўнишга мажбур бўлди.

У узоқ вақт салтанат ташвишлари билан банд бўлса ҳам, аммо ҳеч қачон пок ва улуғ тангрини унутмади, айилботар сўзлар билан дарвешлар дилини ранжитмади, ҳар бир ишда ихлос ва имонни касб этди. Шу сабабдан ҳам салтанат ишқалини тузатиш борасида подшоҳга маслаҳат берганда, имонни ўртага қўйиб сўйлади. Тангри инояти боис ёнларга шафқат, дўстларга қарам, катталарга иззат кўрсатиш йўриғига риоя қилди.

Унга подшоҳ кўп ер-сув инъом қилди. Аммо у бойишни ҳаёлига ҳам келтирмади, ўз мулкидан тушган даромаддан хайрли бинолар тиклаш, мадрасалар аҳволини яхшилаш, маърифий китоблардан нусха кўчириш, илму толибларга нафақа белгилаш, муҳтожларга ёрдам кўрсатишга ва ҳатто зарурат тугилганда подшоҳга, лашкарга сарфлади. Мир Алишернинг бир кунлик даромади ўн саккиз минг шоҳруҳий динор эди ва у ана шу даромаднинг ҳаммасини саховат ва ҳиммат эҳсонига айлантиришга уринди.

У ҳеч қачон ҳақдан кўрқишни эсдан чиқармади, бошига машаққатлар тушганда, сабр ва чидам билан аллоҳга сизинди. Бошқаларни ҳам шунга даъват этди. Шу йўлда машойиху сўфийлар зикрида ва сулук йўллари баёнида «Насоим ул-Муҳаббат», «Лисон ут-тайр» китобларини битди. Фуқарою дарвишларнинг, гарибу мусофирлар ғамида турли мавзеларда ханақоҳлар, роботлар, ҳовузлар, ҳаммомлар ва кўприклар тиклади. Биргина «Холисия» хонақоҳида ҳар куни мингдан зиёд мискинга томоқ тарқатилади, ҳар йили муҳтожларга икки мингга яқин пўстин, чакмон, кўйлак-иштон, тақия ва ковуш улашилади. Бунақа хонақоҳлар эса неча-неча...

Бундан икки йил муқаддам Нишопурга борганида, машойихлар, шу жумладан, ўзи эътиқод қўйган Шайх Фариддин Аттор мазори харобага айланганини кўриб, таъмирлашни буюрди, шайх қабри устида янги хонақоҳ тиклатди. Хиротдаги Марғани боғида маҳобатли бир масжид бино қилиб, ўз замонининг атоқли қориларидан Хожа Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳни имомликка тайинлади ва ўзи ҳам у ерда беш вақт номозга хозир бўлиб, номозда қойим бўлмаганларни қаттиқ суриштирди.

Кунлардан бир куни Мир Алишер аср номози тугагач, мана шу кундалик одатига қарши, масжиддан тез чиқиб, суръат билан, бирор жойда тўхтамай, хиротликлар «Унсия» деб атаган ҳовлисига етиб борди ва ҳовли тўридаги бинафшазорга қараб юрди. У ерда бир муддат тургач, яна шундай ошиғич ила орқага қайтди. Буни кўриб кўпчилик ҳайрон қолди. Хожа Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳ Мир Алишердан бесаранжомлиги сабабини суриштирганда, у шундай жавоб берди: «Мен масжидга келаётганимда, ҳовлимдаги бинафшазор четида таҳорат олган эдим. Номоз сафида турганимда, елкамда бир чумоли ўрмалаб юрганини кўрдим. Чумоли таҳорат олган жойда илашганини англадим.

Мободо у менинг елкамдан тушиб оёғости бўлса-ю, озор топса, омон қолган тақдирда ҳам ўз уясининг йўлини тополмаса, уволига қоламан, деб қўрқдим. Шунинг учун номозни адо қилишим билан тезлик билан таҳорат олган жойимга бориб, уни уяси оғзига қўйдим ва уволига қолишдан қутулдим. Елкамдан чумоли эмас, тоғ ағдарилгандек енгил тортидим, хожа».

Бу гапни эшитган Хожа Ҳофиз қўлини дуо, дилини раҳмат айтишга очди...

Мир Алишер Марвдан дорулсалтанатга қайтаётиб, йўл бўйи ўйлагани тўғри чиқди. Мамлакатда Бадиуззамон мирзо исёнидан сўнг бошланган осойишталик узоқ чўзилмади, бор-йўғи бир йилга етмай барҳам тонди. Бу сафар Султон Ҳусайн мирзонинг бошқа бир ўғли — Абулмуҳсин мирзо гафго бошлади. Султон Ҳусайн қўшин билан яна Марв томон отланди. Бу воқеадан бирмунча вақт аввал Мир Алишер подшоҳга қайта-қайта мурожаат қилиб, Каъба тавофига ижозат олишга муваффақ бўлган эди.

Султон қўшини дорулсалтанатни тарк этгач, Мир Алишер муборак сафарга чиқиш мавриди келганини, илло, энди бу салтанатда тинчлик, дунё гафголларидан холилик ҳеч қачон nasib этмаслигини билди. Шу сабаб фурсатни гапимат билиб йўлга чиқди ва бир неча кунлардан кейин Машҳадга етди. Шаҳарга яқинлашиб қолганда, яна бир карра подшоҳнинг ҳол-аҳволини суриштирмоқ, қолаверса, ижозатни тагин ҳам мустаҳкамламоқ ниятида мавлоно Абдулҳай Табибни Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурига — Марвга жўнатди. Ўзи бўлса бир кезлар Имом Рози мақбараси ёнида етим ва қашшоқларга томоқ улашиш учун тиклатган галвурхонада қўним топиб,

жавоб кутди. Орадан кўп ўтмай, Мавлоно Абулхай исёнчи Абулмуҳсин мирзо билан жанг қилиб юрган Султон Ҳусайн мирзо қошидан етиб келди ва подшоҳ мактубини тошширди.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг Амир Алишерга мактуби: «Салтанат рукни, мамлакат таянчи, дин ва давлат арбобининг зубдасти, мулк ва миллат соҳибларининг пешвоси, хайрли бинолар муассасаси, покиза ишларга йўлланган, ҳоқоний давлатнинг мададкори, султон ҳазратнинг яқини Низомиддин Амир Алишер жанобларига лутфомуз кўп дуолар ва машқ кўзгатувчи саломлар тўпламини етказамиз, файзли мулоқотлари орузи шарҳ ва баён доирасидан ортиқдир.

Сўнгра равшан кўнгилларига маълум бўлсинким, жума куни — ражаб ойининг ўн бирида улуг мавлоно Абдулхай келиб, шариф мижозларининг кайфияти, соғ-саломатлик, яхши ҳолатларини етказди. Бундан хабар топиш беҳад шодликка сабаб бўлди. Унинг етишуvidан илгари кўнгилларида қарор топган Ҳижоз томонга жўнаш тўғрисидаги хабар оғизма-оғиз келиб турарди, аммо ишончли кишилардан эшитилмагани учун ишонарли бўлмас эди. Лекин ўша киши суҳбатиде Хожа Афзалиддин Муҳаммадга ёзилган хат мазмунидан маълум бўлдики, бу кунларда у тилак мустаҳкамланиб ва янгиланиб, жўнаш ҳаёли жазмга айланган.

Гап шундаки, ҳаммага, балки оламга ва олам аҳлига ошкордирки, ул жаноб билан бирлик ва ҳамжихатлик боғланиши ва боғланиш алоқаси ва ҳамнафасликни кичикликдан го шу кунгача қайси даражагача олиб борганмиз ва олиб борамиз. Ҳамма вақт ва ҳамма аҳволда ул жанобнинг шариф розилигини ўзимизнинг муддао ва талабларимиздан устун билиб, бу жиҳатни мислсиз давлат далилларидан санадик ва санаймиз. Ҳақиқатан унинг қаршисида ул жанобдан давлатхоҳлик асарлари. ихлос, яхши фикрдалик ва яқинлик каби хислатлар юзага келган ва юзага келади. Бу қуёшдан ҳам равшанроқ бўлгани боис тафсил беришнинг фойдаси йўқ. Ўзлари биладик, ҳеч қачон ўртада такаллуф ва ўзгалик бўлмай, ҳамма вақт сўз шундай ўтардики, у салтанат таянчининг хотирига хайрхоҳлик ва яхши фикрлилик йўли билан нимаики келса, тўққиз мартагача уни айтишга рухсат берилган эди. Бизнинг доимо хотирамизга нимаики келса, меҳрибонлик юзасидан изҳор қилардик. Бу вақтларда жазм қилганлари — савоб ишга ҳижрат қилиш нияти кўнгилга аллақандай оғир тушишига қарамасдан ундан афзал иш тасаввур этилмайди, аммо у кишининг розилигини ўз манфаатимиздан устун қўямиз. Берилган рухсат ва ижозатдан қайтмаймиз, лекин, нимаики кўнгилга келса огоҳлантиришимиз лозим. Равшандирки, бу хусусда йўл тинчлиги шартдир. Маълум бўлсинким, бу кунларда ўтиш йўли бўлган Ироқ ва Бағдодда аҳвол қапақанги парижон ва беқарордир. Миср ва Шом сарҳадларида ҳам турли бошбошдоқлик борлиги эшитилмоқда. Ривоят шундай дирким, агар йўл хавфи шундай даражага етиб, кимсанинг

сабабисиз кимсанинг белига қўл уриши мумкин бўлса, йўлга тушмоқ вожиб эмас. Агар бу кунларда йўл хавидан бирор фикр хотирга келмаса қандай бўлади? Чунки ўзлари айтардиларким, йўллар нотинчлиги жиҳатидан бир оз уфлурий тартиб бериб, агар зарур бўлса, хавфли жойга етишганда, мулозимлардан ҳар бирининг ёнида ўшандан бир оз бўлиши даркор.

Яна гап шундаки, бу сафарнинг узоққа чўзилиши маълум, умрга ишонч йўқ. Агар яна бир бор учрашиб, хайрлашиш қондаси юзага келса бўларди. Аммо бу икки ҳолнинг бўлиши билан бирга бу муқаддималарнинг ёзлигишдан шундай кўрқув ҳам борким, мობодо муборак хотирга андак губор етишиб, ғараз бу сўзлардан юришни маи этиш экан, деган хаёлга борадиларми.

Ҳамиша давлатпаноҳлик юзасидан ниманки хотирларига келса, бетакаллуф гап-сўз қиладилар. Бизга ҳам бу бобда ҳар нима хотирга келса, маълум қилиш лозим кўрилди.

Боқий: тўғри фикрда ихтиёрлидирлар ва нимаики икки дунё яхшилигига керак бўлса, тақдим қилиб турилур. Икки дунё саодати ёр бўлсин. Вассалом».

Мактубни олган куни Мир Алишер Машҳад улуғлари ва йўлдошлари билан маслаҳатлашди. Улар салтанатнинг осойишталиги учун Мир Алишернинг ҳажга боришини кечиктиришни лозим кўрдилар. Бунинг устига Мавлоно Абдулҳай шаҳзода Абулмуҳсин мирзо отаси билан сулҳ тузиш учун Мир Алишернинг ўртада вакил бўлишини шарт қилиб қўйганини айтди. Подшоҳ бу гапни қогозга ишонмай, мавлонодан айттириб юборган эди. Оқибатда Мир Алишер Марвга қараб жўнади. У тушган қарвон Машҳад билан Марвнинг ўртасида жойлашган Сарахс кентига етганда, уни иниси Дарвишали кутиб олди. Эртаси куни Султон Ҳусайннинг ҳам шу манзилга яқинлашаётгани маълум бўлди. Подшоҳ билан шоир Бозоргонтепа ўлангида суҳбат қурдилар. Подшоҳ мактубида битган сўзларни яна, қайта такрорлади. Мир Алишер индамай тинглади ва подшоҳ сўзини тугатгач шундай деди:

— Аъло ҳазрат, бир пайтлар мен подшолик ишлари ила шугулланишдан қўл тортадиган бўлсам, Шайх Нажмиддин Қубро мозори ёки Хожя Абдуллоҳ Ансорий мақбараси остонасининг жўрубкаши бўламан, деб айтган эдилар.

— Шундай, Алишербек, — деди Султон Ҳусайн мирзо хо-муш тортиб, қарийб йигирма йил бурун айтган гапни дўсти унутмаганига, унинг қувваи ҳофизасига таҳсин ўқиган подшоҳ бирдан сергак тортди ва Мир Алишер муддаосини билиш ниятида гапнинг давомини кутди.

— Ўша сўзларингиз сизга муяссар бўлмағи бундан сўнг ҳам мушкул. Аммо шу ниятга етмоқни естаган маҳрамнингизга Ҳижоз сафарига жўнашга ижозат бермайсиз. Неча бор рухсат тиладим, ҳатто сўнгги марта рағбат қилганингизда ҳам кўнглингизда хоҳини аломатини туймаган эдим. Шу боис

гарчи ихтиёр тегган бўлса-да, сизнинг қошингизга яна одам юбордим. Яна мактуб битиб, мени йўлдан қайтардингиз.

Подшоҳнинг бесаранжомланганини кўриб, Мир Алишер, буёғини эшитниг, дегандек, қўлни кўксига қўйди.

— Бу гапларни айтишдан мақсад, аъло ҳазратга таъна сўзини арз қилиш эмас. Илло, тилаганингиздек, мактуб битишингиздан мурод сафарни ман этиш экан, деган хаёлга борганим йўқ. Бу гапларни айтишдан мақсад яна ижозат тилаш. Агар рухсат берсалар, қолган ҳаётимни Хожа Абдуллоҳ Ансорий мазори остонасини сузуришга сарфласам. Яна мени салтанат ишларидан холи этсангиз, бундай масъулиятдан озод бўлсам. Нетайки, қарилик ҳам худонинг инояти экан, сўнгаларим мўрт, кўзларим бенур, кўнгил эса фароғат тилайдур...

— Қаридим, деманг, Алишербек,— деди Султон Ҳусайн.— Мендан уч йил ёшсиз. Мен қаридим десам бўлар. Аммо, қарангки, қўлимда қилич, чопқиллашиб юрурман. Сиз бўлсангиз...

— Қаридим, аъло ҳазрат, қаридим,— деди Мир Алишер,— олдинги қувватим йўқ. Ҳижоз сафари ҳам сўнги сафарим бўлмоғини бўйнимга олган эдим.

— Мабодо сиз Хуросонда қолар экансиз, ҳар қандай илтимосингизни бажармоқ мен учун фарз,— деди подшоҳ.— Чунки, биламизки, сиз бу мулкни тарк этсангиз, мен ёлғиз қолурман. Мени ёлғиз қолдирмангиз. Ешликда, куч-ғайрат борида ёнимда бўлдингиз, энди қариганда, бир-биримизни тарк этсак, қандоқ бўлур?

Сухбат сўнгида Султон Ҳусайн Бойқаро кекса шоир устига олтин тугмали, авраси зарбоф қора қундузи пўстин ва яна бир неча кимматбаҳо тўнлар ёпди. Бир неча кундан сўнг Мир Алишер ота ила ўғилни яраштириш ишларини адо этгач, подшоҳнинг ижозати билан дорулсалтанатга йўл олди.

У Ҳиротга шаъбон ойининг ўрталарида етиб келди. Маликулшуаронинг қайтаётганидан хабар топган пойтахт аҳлининг қувончи беҳад, шаҳар дарвозасидан то Унсиягача тумонат одам пешвоз чиққан эди.

Қайтганига бир ҳафта бўлар-бўлмас, Мир Алишер Хожа Ансорий мазори пойида катта йиғин қилиб, шаҳар улугларини чорлади ва улардан қутлуғ даргоҳ жўрубкаши бўлишдек мўътабар вазифа учун фотиҳа беришларини тилади. «Мен мундин сўнг дарвишлик ва гўшанишинлик бодасида истиқомат қилишни ихтиёр этдим»,— деди у. Ўша куни шундай улуг мажлис бўлдики, салтанат бошида турган Муборизиддин Муҳаммад Валибек каби амирлар мазорда йиғилган уламолар хизматида оёқдан қолдилар. Етмиш қўй, йигирма беш от сўйилди ва ўттиз ботмон қанд ва яна чандон нознеъматлар ўртага тортилди. Мажлис сўнгида машойихлар Мир Алишерга фотиҳа бердилар.

Ўша мажлисдан кўн вақт ўтмай, Мир Алишерни дорулсалтанатга жўнатиб, шер овлаш ҳавасида Мозандарон томонга йўлланган подшоҳдан фармон келди. Фармон салтанат пой-

тахтида ҳукм юргизган Амир Валибек номига битилиб, унда тез орада Ҳирот ва унинг атрофидаги аҳолидан зарур харажатлар учун юз минг динор ундириш буюрилган эди. Амир Валибек талаб қилинган маблағнинг ярмини шаҳар ён-теварагидаги дехқонлардан ундириб, қолганини пойтахт нуфуси гарданига юклашни мўлжаллади.

Аммо Амир Валибек ҳеч бир ишга Мир Алишер фикриси ва маслаҳатисиз даҳл қилмас эди. Шу сабаб ўз мўлжалини шоирга маълум қилди. Мир Алишер: «Бу фурсатда халқ устига ўринсиз солиқ солишни олий даражали Соҳибқирон давлатига муносиб кўрмайман»,— деди ва ўша кунгек мазкур маблағни ўзининг даромадидан тўлади. Унинг бу саховатини эшитиб, шаҳар аҳли улуғ кишиларни вакил қилиб юбордилар. Шоир вакилларнинг миннатдорчилигини қабул қиларкан: «Ҳаж сафари азимати ила чиққан йўлимдан қайтарилдим. Аммо бу йўлдан қайтганим ила, элимга қарам қилиш йўлидадурман»,— деди ва сўзини байт билан тугатди:

«Хуш улким, анга лутф бирла худо
Улуснинг қабулини қилди ато...»

Мир Алишер Ансория мазорининг шарқ томонида бир хонақоҳ қурилишини бошлади, чор-атроф ободончилиги хаёлида бўлди. Холи қолган кезлари гоҳ Хожанинг қаламига мансуб «Илоҳийнома» рисоласини мутолаа қилар, гоҳ «Вақфия»ни қоралаш ила банд бўларди. Аммо салтанатдаги нотинчлик бу улуғ ва савоб ишларга андармон Ансория жўрубкашига ором бермасди. Подшоҳ деярли пойтахтда бўлмас, дамба-дам кўтарилаётган исёнларни даф этиш билан овора эди. У қўрқиб қолган, шу қўрқув боис ҳатто энг яқин кишиларига ҳам шубҳа билан қарарди. Қутилмаганда у Мир Алишернинг иниси Дарвишалини Балх ҳокимлигидан бўшатди. Кетма-кет Астробод воқеаларидан сўнг дарвишлик ридосини кийган тоғаваччаси Мир Ҳайдар подшоҳга нисбатан хиёнатда — Қундуз ҳукмдори Хусравшоҳни Ҳирий устига босқин қилишга чорлашда айбланиб ўлдирилди. Бундан дарак тонган Мир Алишер ич-ичидан ўртанди. ўз мулозимларини юбориб, Ҳайдарнинг жасадини келтириб Чашмаи Моҳиёнда дафн эттирди.

Бу фожеали воқеалар Мир Алишер кўнглида ҳали сўниб улгурмаган ҳажга бориш, пайгамбар қабрини тавоф қилиш хаёлини қайта кучайтирди. У яна Султон Хусайн Нойқарога мурожаат қилиб, истижоза тилади. Подшоҳ бу мурожаатга ундаган сабабларни билса-да, ўзини билмаганга олиб, гоҳ рухсат берар, гоҳ Ансорияга ташриф буюриб, сафарга ошиқмасликни илтимос қиларди. Бу ҳол бир неча марта такрорлангач, Мир Алишернинг қарори араз ва ранж боис бўлмай, балки қатъият туфайли эканини билгач, подшоҳ ижозат берди ва йўл фармонини марҳамат қилишини айтди. Мир Алишер бир неча кундан сўнг фармон битилганини

эшитди. Аммо подшоҳ «Бир оз сабр қилинг, замон нотинч, йўллар хатарли», деган баҳоналар ила йўл фармонини бериш-ни ҳар гал кечиктирарди.

Чиндан замон нотинч эди. Дарё нариёгида — Мовароун-наҳрда кўчманчи ўзбеклар хони Шайбоқхон кетма-кет гала-балар қозониб, кучга тўлиб келарди. Бундай рақиб олдида темурий ҳукмдорлар бирлашиш ўрнига бир-бирининг гўшти-ни ейиш билан овора. Шаҳзода Абулмуҳсин мирзо ўзбеклар билан Қоракўлда жанг қилиб, енгилиб келганидан бери Султон Ҳусайн мирзонинг кўнгли ҳам алағда.

Мир Алишер шу кунларда Соҳибқирон Амир Темур пойтахти — Самарқанди бемонадди қўлга киритиш учун Шайбоқхон билан жанг қилиб юрган Султон Абусаиднинг эвараси Бобур мирзо ҳақида кўп ҳикоялар эшитди. Самарқандда бўлганида кўп марҳаматлар кўрсатган Аҳмад Ҳожибекдек покдоман бир киши шу мирзонинг тарафида бўлиб, бундан бир неча муддат аввал жангда шаҳид кетганини билиб ўқинди, ёш мирзога худодан иноятлар тилади. Хусусан, ёш мирзо битган туркона байтлар огизма-огиз кўчиб, унинг қулоғига ҳам етгач, ихлоси яна ошди. Ҳазал пири бўлмиш Мир Алишер бу байтларда жобажо маҳзунлик ва диловарликни туйиб, таҳсинлар ўқиди. Меҳри жўшиб, бир гал ярим тунгача ўтириб, Бобур мирзога мактуб битди ва ўзининг содиқ кишиси орқали Самарқандга жўнатди. Мактуб эгасига етдими, билмайди. У ҳар гал ёш мирзо ҳақида ўйларкан, кўксига илиқлик югурарди.

Ниҳоят, баҳор сўнгида қишда битилган йўл фармони қўлга теги. Фармоннинг мухтасар мазмуни мана бундай эди: «Мир Алишер Султон Ҳусайн хонадонига яқин турган эмукдош, бу давлатнинг асосий таянчи ва султоннинг энг яқин ва содиқ дўсти ҳамда доимий суҳбатдошидир. Шу кунларда у киши ҳажга бориш истагини билдириб, подшодан жўнашга рухсат сўраган. Агарчи бир неча бор бу ниятни билдириб илтимос қилинса ҳам ҳар гал фуқаролар манфаатига боғлиқ сабаблар кўрсатилиб, илтимос амалга ошмай тўхталар эди. Бу гал Амирнинг хотирини сақлаб ижозат бериб, ҳукм жорий қилинганки, ҳажга юришда у киши қайси жойга борса, ҳар ерда ҳамма катта-кичик зўр эҳтиром ила кутиб олиб, кузатишлар. Хатарли манзилларда ўзига ва ҳамроҳларига йўл кўрсатиб, бекаатдан-бекаатга тинч ва саломат ўтказиб қўйсинлар. Ҳамма амирлар, доруғалар, аъён ва ашроф, барча шаҳзодалар ва умум аҳоли бу ҳукм ижросидан чекинмасинлар.

Ушбу фармон подшоҳ амри ила 905 йил, зул-қаъда ойининг бешинчисида ёзилган».

Фармон қўлга тегиши билан бошланган тайёргарлик кўп ўтмай тўхтади. Чунки, ёз бошлангани туфайли ҳарорат кучайиб, беноён сахрою даштлар орқали ўтадиган йўл ғоятда машаққатли бўлиши ойдинлашди. Сафар куз бошигача кечиктирилди.

Тақдир тақозаси билан воқеалар яна қайта такрорлана

бошлади. Айни шу ёз кунлари — муҳаррам ойининг бошида (1500 йил июлида) подшоҳнинг кичик ўғилларидан Муҳаммад Хусайн мирзо отасига қарши кўтарилди. Кекса подшоҳ яна дорулсалтанатни тарк этиб, шаҳзода устига — Астрободга юриш қилди.

Сал илгарироқ Султон Хусайн Бойқаро Мир Алишерни ўз қошига чорлади. Шоир қабулхонага ташриф буюрганда, подшоҳ Амир Валибек билан суҳбатлашиб ўтирарди.

— Яна Астрободда исён,— деди подшоҳ,— яна фарзанд исёни...

-- Астробод ҳам, фарзандингиз ҳам кўзингиздан йироқ, шул сабаб қўрқувни унутарлар,— деди Амир Валибек.

— Йўқ, жаноб Валибек, улар меҳрни, оқибатни унутарлар,— деди қатъият билан шоир.

Улар узоқ кенгашиди. Подшоҳ, Мир Алишерга ҳаж сафарига рухсат ва йўл фармонини берганини унутгандек, суҳбат ниҳонсида дорулсалтанат ихтиёрини дўсти ва Амир Валибекка қолдиражагини маълум қилди. Мир Алишер бунга жавобан ҳеч нима демади. Подшоҳ мактабдош дўстининг кўзларига қарамасликка ҳаракат қилиб хайрлашди.

Дастлабки кунлар Мир Алишер тадбиркор Амир Валибек билан бирга бўлди, саройдаги машваратларда қатнашди. Аммо бир ҳафтадан сўнг қўли ишга бормай қолди.

Подшоҳ илтимоси ёдида бўлса-да, Мир Алишернинг ортиқ тоқати қолмаганди. У Ҳижоз сафарига тайёргарликни тезлаштирди. Подшоҳ Ҳиротни тарк этганидан икки ҳафта ўтар-ўтмас — муҳаррам ойининг охирида йўлга тушдилар. Бироқ шаҳардан чиққан қарвон йўлини ташвишли хабар тўсди. Отасининг Астробод тарафлардалигидан фойдаланиб, салтанат тахтини эгаллаш орзусида юрган Бадиуззамон мирзо Ҳирот устига қўшин бошлаб келаётганмиш. Лак-лак навқар Хуросон аҳлига хавф солаётганидан ташвишга тушган кекса шоир яна орқага қайтди. Зеро, у мабодо пойтахт Бадиуззамон қўлига ўтгудайин бўлса, салтанат парчаланишга юз тутишини чуқур фаҳмларди. У чоршанба куни чиқиб кетган шаҳарга пайшанба куни қайтиб кирди.

Эртаси куни масжиди жомеда жума помозидан сўнг машойих ва уламолардан Шайх Жалолоддин Абусаид Пуруний, шайхулислом Сайфиддин Аҳмад Тафтазоний, Шайх Сўфи Али, Мавлоно Муиниддин Фароҳий, Мавлоно Қамолддин Қошифий, Хожа Имомиддин Абдулазиз Абхарий, сайид ва нақиблардан Амир Қивомиддин Хусайн Мозандароний, Амир Жалолоддин Атауллоҳ Аслий, Амир Низомиддин Абдулқодир ва бошқа бир қатор Ҳирот шаҳри аъёнлари, анрофу раислари Мир Алишерни ўртага олдилар. Ҳирот шаҳри мудофааси топирилган Амир Валибек ҳам шу ерда эди.

— Сизнинг файз-баракали зотингиз Хуросон мулки дахлсизлигининг сабаби ва фуқаро осойишталигининг боисидир,— деб гапни узоқдан бошлади шайхулислом.— Бизнинг барчамиз сизга муборак сафарга фатво берган эдик. Илло,

ояти каримада «Аллоҳ таоло ҳаж сафарига келиш учун қодир бўлган барча мўминларга ҳажни фарз этди. Кимки буни инкор этса, гуноҳи ўзигадир. Бас, аллоҳ таоло барча оламдин беҳожатдир», дейилмиш. Бунга имон келтирамиз. Сизни йўлдан қолдириш гуноҳ, аммо сиздан бир оз сабр қилишни тилаш узри. Расулulloҳ санноллоҳу алайҳи васаллам муборақ ҳадисларининг бирида: «Виждонинг амрига қулоқ сол! Эзгулик шундай нарсаки, ундан қалб ҳам, виждон ҳам ором олади. Гуноҳ иш шулки, ундан қалб қарор топмайди, виждон азобланади. Кишилар фатво берсалар ҳам сен ўз виждонингдан фатво сўра!» демишлар. Салтанат ва фуқаро хотиржамлиги ҳаққи виждонингиздан Макка азиматини бир муддат кечиктиришга фатво тилашингизни ўтинамиз.

— Ҳазрати рисолат: «Сенга омонат қилинган нарсани эгасига топшир, хиёнат қилганкишига хиёнат қилма», демишлар,— деди куни билан мудофаа тайёрлигига бош-қош бўлиб, бақриқ-чақриқдан овози бўғилиб қолган Амир Валибек.— Соҳибқирон сизу менга дорулсалтанатни омонатга қолдирган эдилар. Сабр қилинг. Сабр ҳоши ҳазратлари қайтсинлар, омонатларини эсон-омон топширайлик, сўнг яна муборақ йўлга отланурсиз.

— Бул замон Хирот Султони Соҳибқирон вужудидан ҳолдир,— деди Амир Валибекнинг гапи Мир Алишерга қаттиқ ботганини пайқаган, шоирнинг мижози жуда нозиклигини яхши билган Мавлоно Камолиддин Қошифий.— Агар пойтахт сизнинг файзли нурунгиздан ҳам четда қолса, мумкинки, фитнаю галаёнлар бошланур, салтанат тадоруки имконсиз қолур...

— Фаҳмингизга етгондур, Самарқанд тахти ўзбек подшоҳи Шайбоқхон қўлига ўтмиш. Энди унинг Амудан ўтиш хоҳиши бор дерлар. Сиз ният қилган муборақ сафар йўллари ҳам бағоят хавфли бўлмишдур. Ироқу Шомдаям, Румдаям паришонлик. Илло, шарнат юзасидан бундай вақтларда ҳаж вожиб эмас,— шайхулислом шундай деб, тўғрими, дегандек Шайх Нурунийга тикилди. У маъқуллаб бош чайқагандан сўнг сўзида давом этди.— Биз фақирларнинг илтимосига қулоқ бериб, бу йил сафар ниятидан қайтинг.

— Нотинч фуқарога бош бўлинг,— деди Амир Қивомиддин Мозондароний.— бу хайрли иш савобини етмиш пою пиёда ҳаждан ортуқ кўрсинлар. Илло, ўзлари айтганларидек.

Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлағай,

Онча борким, Қаъба вайрон бўлса, обод айлағай...

Мир Алишер даврадагилар сўзини индамай тинглади. Ўртада сукут чўккач, секин бош кўтариб, маъюс овозда сўзлади.

— Ҳаммангизга маълумдирки, узоқ муддатдан буён Макка азимати орзусидаман. Бу ният ҳазрати Махдуми Нуран¹ Қаъбани тавоф этиб қайтган кундан хотирамга тинчлик бермайдир...

¹ Махдуми Нуран — Абдурахмон Жомий.

У шундай деди-ю. кўз ўнгида бундан бир неча йиллар аввал устози сафардан қайтган дамлар жонланди. Ушанда Мир Алишернинг бошига оғир кунлар тушган, биродари Дарвишали подшоҳга қарши исён кўтариб, ҳукмдор билан унинг ўртасидаги яқинлик омонат бўлиб қолган эди. Биродари Балхда ҳоким эди. У оғзи куймаса, оловни ютадиган Маждиддиннинг Мир Алишерга қилган бадний хатти-ҳаракатларидан норози бўлиб бош кўтарган эди. Султон Ҳусайн бундан гоёят қаттиқ газабда, бу газаб укадан кўра кўпроқ акага қаратилганини сезган саройдаги айрим кимсалар, биринчи навбатда вазир Маждиддиннинг ўзи бўхтон устига бўхтон ёғдирардилар. Улар очикдан-очик: «Бу хиёнатда Мир Алишернинг қўли борлиги аниқ, илло, оғасининг маслаҳатисиз Дарвишали бу йўлга киришга ҳадди сигмасди», дердилар. Султон Ҳусайн исёнкор ҳоким устига қўшин тортиб бораркан, олдинроқ Хожа Ғиёсиддинни жўнатиб, тавба талаб қилди. Мир Алишернинг гашига кириб, Дарвишали тавба қилиб келди. Дарвишалини дастлаб кечирган подшоҳ, орадан олти ой вақт ўтмай, келиб-келиб Мир Алишерга уни Балх шаҳри қалъасига қамашга буюрди. Таҳқирланган шоир неча марта азм қилган иши — салтанат ташвишидан этак йиғиштиришга ахдланди. Худди ўша кунлар бу ҳақда эшитган устози суриштириб қолди.

— Бир гап эшитдим, боиси не эрур?

— Инсон жинси суҳбатидан бездим, ҳазрат, боиси шул-дир, — деди Мир Алишер.

Жомий унга бир муддат ўйчан боқди-да:

— Сен инсон деб кимларни хаёл қилдинг, қани, уларни бизга кўрсат-чи? — деди.

Ушанда сарой ҳаётидан четлагани учун таибеҳ кутган Мир Алишер бу гапни эшитиб, хотиржам бўлган эди. Мана, саккиз йилдан ошдики, устози йўқ, дўсти йўқ. Мана, саккиз йилдирки, унинг дил рағбатини тинглайдиган инсон йўқ...

Унинг гурунг асносида бирдан қаттиқ хаёл суриб қолишига ўрганган даврадагилар сукут сақлашарди. Мир Алишернинг бу одати Хирийдаги ҳар бир кишига маълум эди. Шогирди бўлмиш Хондамирнинг «Амир бундай дамларда бизни заминда қолдириб, самовотдагилар билан суҳбат қурардилар», деган сўзи машҳур эди.

Мир Алишернинг қайтиб ерга тушганини сезган даврадагилар бир-бирларига қараб олишди. Шоир гапни келган жойидан бошлади:

— Ҳа, бу ният ҳазрати Махдуми Нуран муборак сафардан қайтган дамдан хотирамга тинчлик бермайдир. Аммо ҳар сафар шу мақсад томонга йўналиш ниятида ҳозирлик кўра бошласам, Соҳибкирон монеъ бўлдилар. Ҳар сафар бу монедан ранжимай, бўйнимни эгдим. Бул сафар ўзлари йўл фармони-ни бердилар, ўзимиз ҳам сафар тадорикни учун катта маблағ сарфладик...

Шундай бўлса-да, «Мўъминлар қалбига шодлик киритиш бутун инсонлар ибодатидан хайрлидир», деган сўз мулоҳазаси билан сиздек улуглар илтимосини қабул қилурмиз ва фуқаролар манфаати учун бу навбат ҳам ўзимизни бу истакдан қайтарурмиз.

Даврадагилар хурсанд бўлиб, дуо ва ҳамду сано айтишга оғиз очдилар. Сўнг пойтахт мудофаасини уюштириш борасида зарур тадбирлар маслаҳати бўлди. Энг аввало Бадиуззамон мирзо ҳузурига элчи жўнатиш маъқул деб тошлди.

Эртаси куни элчи йўлга чиқди. Бадиуззамон мирзо элчига: «Агар отамиз Соҳибқирон Султон Балх вилояти ва Амударёдан Мурғобгача бўлган жойларни менинг илигимга топширсалар, номимиз хутбада тилга олинса, қўлимизга қилич тутмасмиз». — деди. Бу орада жадал йўл босган Султон Ҳусайн мирзо қўшини ҳам дорулсалтанатга яқинлашиб қолган эди. Аммо подшоҳ қўшини мирзо қўшинига қараганда жуда оз эди. Вужуд учун соғлом кўнгил зарур бўлганидек, мулк учун соғлом подшоҳ керак. Султон Ҳусайн Бойқаро эса аслан илиги тўқ ва кучли вужудини май ичиш ила эрта қаритган эди. Гарчи у бир йилча бурун Мир Алишербекка: «Ҳали қилич чопқилашга зўрман», деб мақтанган бўлса-да, қариликнинг ҳар дами қаттиқ деганларидек, орадан ўтган қисқа вақт ўз ишини қилган. энди подшоҳ бундан бўёғи учқур ва ўйноқи тулпорда миниб жанг қилишга ярамас, Ҳиротга ҳам тахтиравонда келган эди. Шу пайтгача Бадиуззамон мирзо неча марта унга қарши бош қўтарган бўлса, ҳар сафар Султон Ҳусайн ўглининг таъзирини бошлаб бериб келди. Мана энди отасининг қарилик заифлигини ўз йиғитлик кучининг қудрати деб билиб, Ҳирот дарвозаларига қадар қўшини тортиб келишга журъат қилди. Султон Ҳусайн Бойқаро на подшоҳликка, на саркардаликка қобилияти бўлган тўнгич ўғлини бундан сўнг қилич зўри билан энгмоғи мушкуллигини ботинан англади. Шу боис Мир Алишер берган маслаҳатга қуроқ солиб, Бадиуззамон тилаган вилоятларни беришга мажбур бўлди. Салтанатнинг деярли ярми илигига ўтган Бадиуззамон мирзо энди қарийб подшоҳ эди. хутбада отаси билан бир қаторда унинг номи ҳам ёдлана бошлади.

Аммо ҳали шаҳзода Муҳаммад Ҳусайн мирзо гавгоси тинчиммаган эди. Отаси отасига қилган марҳаматини оқизлик деб билган шаҳзода ақл жиловини йўқотиб қўйди. Олдинги гал подшоҳ пойтахт ташвишида унинг исёнини даф этолмай, қайтиб кетишга мажбур бўлган эди. Аламзада Султон Ҳусайн Бойқаро яна Астрободга қараб жўнади. Шаҳзода отасининг жуда қаттиқ газабга тўлиб келаётганини ва отаси Бадиуззамон мирзога бўлган аламини ҳам ундан олажагини англаб, қўрқиб кетди. Биринчи тўқнашувданоқ аҳволи чатоқ бўлишини сезган шаҳзода отаси ҳузурига элчи жўнатиб, тавба қилди. Сулҳ хабарини эшитган Мир Алишер Навоий ҳам

ёш боладек қувонди. Кошки, бу сўнгги исён бўлса-ю, салтанатда хотиржамлик чўкса. Йўллар тинч, хавф-хатарсиз, шаҳарлар фархунда ва тўқ, фуқаролар ҳамжиҳат бўлса...

Қари шоир ушалмаган орзусини ўйлади. Наҳотки, орзуси армонга айланса? Энди ҳаж азимати қилмоққа сўнгги кунлар баттар ёмонлашган соғлиғи йўл бермаслигини англади. Англади-ю, Маккага борурмиз, деб умид тизгинини унинг эшигига илганлар, унга ҳамроҳ бўлиш мақсадида тараддуд кўриб юрган фақиру бечораларни ҳаж йўлига чорлаб, бутун харажатни ўз устига олишни билдирди.

Бир неча кундан кейин Ҳиротдан чиққан карвон Нишопур йўли орқали мағриб томон йўналди. Карвон бошида йўргалаб бораётган эшакка минган Хазон лақабли қари дарвиш шаҳар дарвозасидан чиққач, тўхтаб ҳазрати Мир Алишер ҳақиға узоқ дуо қилди-да, сўнг шоирнинг муборак сафар ишқида битган байтларини иштиёқ билан куйлаб йўлга тушди:

Мениким, бу савдо низо азайди,
Ҳавас илгида беқарор азайди.

Не имконки, тоққай қарору сукун,
Бировки, бу фикр этгай они забун.

Урарман қадам токи боргунча гом,
Ки. бўлгай, муяссар менга ушбу ком.

Агар бўлса бу йўлда умрум талаф,
Чу бу йўлдадир ул ҳам эрур шараф.

Ва гар бўлсам ўз номима баҳраманд,
Зиҳи мулки жовиду бахти баланд...

Карвонни кузатишга чиққан Мир Алишер шаҳар дарвозасига етди-ю, ортига қайтди. У гўё шаҳар дарвозасидан чиқса, ўзини тўхтатолмай карвонга кўшилиб кетадигандек ҳолатда эди. У маҳзун кайфиятда Унсияга қайтди ва «Вақфия»ни варақлаб, кўнгил баёни битилган сатрларни шивирлаб ўқий бошлади. «Эмдиким ҳаётим гулшанининг баҳори хазонга етишди ва гулшанда очилгон йигитлик гуллари тўкила қиришти. Савзаси табиат ҳавоси бурудатидан оқарди ва доласи қуҳулат совуқ нафасларидан саргарди, сунбули сероби марғулаларидан тоб кетти ва ниҳоли сарбаланди ажал сарсаридан фано туфроғига йиқилурга етти. Ул ҳазратнинг¹ муаббад давлатидан ва раъфе ҳимматидан кўнглумга кечмаган комларга комгор бўлубман ва тушимга кирмаган мақосидга иқтидор топибман. Икки орзу риштасидан ўзгаким, гириҳи кўнглум пардасидин ечилмади ва икки мурод гунчасидин ўзгаким, тугуни жоним гулшанидин очилмади.

¹ Яъни. Султон Ҳусайн Бойқаронинг *(муаллиф)*.

Аммо умидим улдурким, бу икки умидим мевасидин даги боруманд ва муродим будурким, бу икки муродим гавҳаридин даги сарбаланд бўлгаймен ва бу орзумандлиг хор-хорининг тикани кўнглумда синмагай ва бу мурод гавҳарининг ёгинин қатрадек туфроққа элтгаймен...

...Бу мазкур бўлгон икки орзудин бири муборак сафардур...»

Шу сатрга етди-ю, Мир Алишернинг бўғзига тош тиқилгандек бўлди, беихтиёр кўзлари намланди. Эвоҳ, бу орзуси армонга айланди.

Навоий, Каъба зикрин қўйки, биз дайри фано истаб
Зоҳабно водиял — мақсад, вожадно моҳуван — мақсуд...

Ботин ва аламли ўйга ботган кекса шоир Шайх Мўмин Шерозий ҳақида битилган ривоятни эслади: Эмишким, Исмоил Даббос исмли киши ҳаж ниятида йўлга чиқиб, Шерозга етмиш. Бир масжидга кирса, Шайх Мўмин Шерозий хирқасини ямаб ўтирганмиш. Исмоил Даббос унга салом бериб, ҳол-аҳвол суриштирган экан, Шайх Мўмин: «Не ниятинг бор?» — деб сўрабди. Исмоил Даббос: «Ҳаж ниятим бор!» — деб жавоб берибди. Шайх Мўмин яна сўрабди: «Онанг борми?» «Онам бор», — дебди Исмоил Даббос. Бу жавобни эшитгач, Шайх Мўмин Шерозий қўлидаги хирқасини четга қўйиб, айтибди. «Онанг ҳузурига бор, унга мулозимат қил!» Бу сўзи суҳбатдошига ёқмаганини пайқаб, яна айтибди: «Сўзим ёқмадимми, эй, Исмоил Даббос! Мен эллик маротиба бошлангу оёқяланг, бирор бир ҳамроҳсиз ҳаж қилдим. Мана шу ҳажларим савобини сенга бердим. Сен онанг кўнгли шодлигини менга бер!»

Мир Алишер ҳар гал бу ривоятни эслар экан, кўксин қалқиб кетарди. Бу гал ҳам шундай бўлди. «Бечора онам тирик бўлсаки, мулозимат қилиб, кўнглини шод этсам», деб ўйларди у. Аммо ногоҳоний бир фикр дилини равшан этди. «Йўқ, йўқ, менинг онам бор. Онам менга тил ва дил берган туркий халқим, шу улуг миллатим. Қошки унинг дилини шод этсам, умрим битгунча унинг хизматида бўлсам...»

1990

САМАРҚАНД ХАЁЛИ

САМАРҚАНД ХАЁЛИ

*Самарқанд хаёли бошга тушуб-
тур...*

Бобур мирзо. «Бобурнома».

Олтин қозиқ ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлар гурсиллаб айланади...

Безовта отларнинг туёқларидан ўт чақнаб ўтмиш билан келажак зулматини ёритар, ер гурсиллаб силкинар, ўлимини бўйнига олган чавандозлар эғнидаги жавшанлар, қўлларидagi қиличу қалқонлар жаранги Мовароуннаҳру Хуросон фуқароларини қўрқувга солар, ҳукмдорларнинг нотинч кўнгилларида ҳавас гунчаларини очар ва ҳазон қиларди.

Олтин қозиқ ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлар гурсиллаб айланади...

Бу жангари отлар жилову кишани тани олмайди, лекин, чавандозлар дили кўринмас ишлар билан олтин қозиққа маҳкам боғланган. Бу кўринмас ишларни фақат ҳаёт ришталарини кесгувчи бешафқат ўлим тигигина узишга қодир...

Олтин қозиқ ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлару баҳодир ва номард чавандозлар билан бирга ҳавас ва ҳасад, муҳаббат ва қаҳр, донолик ва жаҳолат, тантилик ва номардлик, садоқат ва хиёнат айланади...

* * *

«Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳар камроқдур. Бешинчи иқлимдиндур... Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳр ва галаба билан мунга даст топмоғи учун б а л д а и м а х ф у з а дерлар. Самарқанд ҳазрати амирулмўъминин Усмон замонида мусулмон бўлгондур. Саҳобадин Қусам ибн Аббос анда боргондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло мазори Шоҳга машҳурдир. Самарқандни Исқандар бино қилгондур. Мўғул ва турк улуси Семирқанд (бошқа нусхада «Семизқанд») дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эрди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуг подшоҳ Самарқандни пойтахт қилгон эмастур. Қўрғонини фаслнинг устидан буюрдимким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқти.

Эли гамом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ ва мутадаийин элдур. Ҳазрати рисолат замонидан бери ул миқдор аниман исломким. Мовароуннаҳрдин пайдо бўлубтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмуш бўлғай... Шарқи Фарғона ва Қошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошкент ва Шохрухияким, Шош ва Банокат битирлар, жануби Балх ва Тирмиз, Қўҳак суйи шимолидин оқар, Самарқанддин икки қурух бўлғай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пушта тушубтур, Қўҳак дерлар. Бу руд мунинг тубидин оқар учун Қўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуг руд айирибтур-

лар, балки дарёчадур. Даргам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидин оқар, Самарқанддин бир шаръий бўлгой. Самарқанднинг богот ва маҳаллоти ва яна неча тумоноти бу сув била маъмурдур. Бухоро ва Қорақўлгачаким, ўтгуз-қирқ йиғоч йўлга ёвуқлашур, Кўҳак суйи била маъмур ва мазруъдур. Муидоқ улуғ дарё асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухорога сув етмас. Узуми ва қовуни ва олмаси ва анори, балки жамиъ меваси хўб бўлур. Вале икки мева Самарқанддин машхурдир: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур, қори агарчи Қобул қорича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, агарчи Қобулча йўқтур.

Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг имороти ва боготи Самарқанд маҳаллотида кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошёнлиқ, Кўк саройга мавсум ва машхур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасига ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумаъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «Ва из ярфау Иброҳимал-қавонда (ило охириҳи)» андоқ улуғ хат била битибтурларким, бир куруҳ ёвуқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур. Самарқанднинг шарқида икки бог солибтур, бириким йироқроқтур, Боги Бўлдуур, ёвуқроғи Боги Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эқтурубтур. Дилкушо-да ҳам улуғ кўшк солдурубтур, ул кўшкда Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар. Яна Пуштаи Кўҳакнинг доманасида Кониғилнинг қора суйининг устидаким, бу сувни Обираҳмат дерлар, бир бог солибтур. Нақши жаҳонга мавсум. Мен кўрган маҳалда бу бог бузулуб эрди, оти беш қолмайдуур эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боги Чанордур, қалъага ёвуқтур. Яна Самарқанднинг куйи ёнида Боги Шамол ва Боги Биҳишттур. Темурбекнинг набираси, Жаҳонгир мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош қўрғонида — Чақарда бир мадраса солибтур. Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандда подшоҳлиқ қилибтур, аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуғ гунбаздур, оламда онча улуғ гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, Мирзо ҳаммомига машхурдур, ҳар навъ тошлардан фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлгай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳаттин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитойи нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуқтур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Ҳолубо бу масжид қибласининг самти мунажжим тарийқи

била амал қилибтурлар. Яна бир олий иморати Пуштаи Кўҳак доманасида расаддурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёнлиқдур. Улугбек мирзо бу расад била Зичи Кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зич мустаъмалдур. Ўзга зич била кам амал қилурлар...

Яна пуштаи Кўҳакнинг доманасида гарб сари боге солибтур, Боги Майдонга мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар қўпорибтурларким, юққориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юққориғи ошённинг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара ўйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуг айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуг тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғой, арзи етти-саккиз қари, умқи бир қари. Мундоқ улуг тошни хейли йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дарз бўлғондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний, Чинийхона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур.

Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, масжиди Лақлақа дерлар. Ул гумбазнинг ўртасида ерга теңсалар тамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, гариб амердур, ҳеч ким мунинг сиррини билмас...

Самарқанд шаҳри ажаб ораста шаҳредур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлғай. Ҳар хирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Хўб нонволиклари ва ошпазликлари бордур. Оламда яхши қоғаз Самарқанддин чиқар. Жувози қоғазлар суйи тамом Кониғилдин келадур. Кониғил Сиёҳоб ёқасидадурким, бу қора сувни Обираҳмат ҳам дерлар. Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибқа элтарлар.

Гирдо-гирдида яхши ўланлари бор. Бир машҳур ўланг Кониғил ўлангидир. Самарқанд шаҳридин шарқ тарафидадур, бир нима шимолга мойил, бир шаръий бўлғой. Қора сувким, Обираҳмат ҳам дерлар, Кониғилнинг ўртасидин оқар, етти-саккиз тегирмон суйи бўлғой. Бу сувнинг атрофи тамомо обгирдур. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг асли оти Кони обгир экандур, вале тарихларда тамом Кониғил битирлар, хейли яхши ўлангдур. Самарқанднинг салотини ҳамиша бу ўлангни қуруқ қилурлар. Ҳар йил бу ўлангга чиқиб бир ой, икки ой ўлтурурлар. Бу ўлангдин юқорроқ шарқи жануб сари яна бир ўланг воқе бўлубтур. Хон юртиға мавсум, Самарқанднинг шарқидур. Самарқандтин бир йиғоч бўлғай. Бу қора сув анинг ораси била ўтуб, Кониғил боруру. Хон юртида бу қора сув андоқ юққоридин эврулуб келибтурким, ичида

бир ўрду тушгунча ер бўлгай. Чиқар ери хейли тор воқе бўлубтур. Бу ернинг сирфасини кўзлаб, Самарқанд муҳосарасида неча маҳал мунда ўлтурулуб эди. Яна бир ўланг Бўдана қўруғидур, Дилкушо боғи била Самарқанд орасида воқе бўлубтур. Яна бир Кўли Мағоқ ўлангидур, Самарқандтин икки шаърига ёвушқай, қарб саридур, бир нима шимолга мойил. Бу ҳам тавр ўлангедур. Бир ёнида бир улуг кўл воқе бўлубтур, бу жиҳаттин кўли Мағоқ ўланги дерлар. Самарқанд муҳосарасида мен хон юртида ўлтурғонда бу ўлангда Султон Али мирзо ўлтуруб эди. Яна бир Қулба ўлангидур, бу мухтасарроқ ўлангдур. Шимоли Қулба кенти ва Кўҳак дарёси, жануби Боғи Майдон ва Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғи, шарқи Пуштаи Кўҳак.

Темурбек Самарқанднинг ҳукуматини Жаҳонгир мирзога бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг фавтидин сўнг, улуг ўгли Муҳаммад Султони Жаҳонгирга берди. Шоҳруҳ мирзо жаминъ Мовароуннаҳр вилоятини улуг ўгли Улугбек мирзога бериб эди».

Бу сатрларни улуг жаҳонгир Амир Темур салтанатини тилаб, тенгсиз давлатнинг абадул-абад барқарор бўлиб туюлган тахти истагида Самарқандга бир неча бор қўшин тортиб борган, гоҳ ололмай умидсиз қайтган, охир забт этгач қамал азобига дош беролмай кечаси шаҳарни ташлаб қочган, кейинги сафар эса босқинчилар кўмагида бошқа босқинчилардан бобоси тахтинин олмоқни хаёл қилган, аммо оғир хатога йўл қўйганини англаб бир умр азоб чеккан, аммо умрининг охиригача Самарқанд хаёлида яшаган темурийзода битган. Бу сатрларни битаётганда сочларига оқ тушиб, салтанат ҳавасига қўл силтаган, кўпроқ шеър ишқиди ёнишни истаган ёшда эди. Аградаги ўзи Зарафшон деб ном берган богда ўтириб умр дафтариини қораларкан, кўз ўнгидан ўша аламли ва ширин, умидсиз ва саодатли кунлар ўтар, хаёлида гоҳ нилий осмонга сингиб кетай деб турган Гўри Мир сағанасининг нилий гумбази, гоҳ Конибил ялангликлари, гоҳ Кўҳак сувларининг мавжларида танга сочаётган ой — Самарқанд оий — Мовароуннаҳр оий — Туркистон оий жонланарди.

Бу сатрлар фақат жангу жадал, жангоҳлардаги лахта-лахта оққан қонлар, ёру дўстларнинг ўлими, душманни қувган кезде дилда жўшган сурур, душман қувганда бечоралиг тўйгуларигина эмас, бу сатрлар йироқда қолган она ҳақидаги ташвиш, илк тугилган гўдак ўлими изтироби, хасталанган фарзанди учун жонини садақа қилишга тайёр ота ҳолати, она юртдан қувгин юрак фиғонлари ҳам эди.

У бу сатрларни битаётганда ўз умрини бошқатдан, хатолиғларни такрорламай, душманлар фитнасига учмай, дўстлар қаҳридан ранжимай, уларни алқаб яшашга тайёр эди — фақат Самарқанд нонини Обираҳмат сувига бир бор бўктириб еса, чўтдек норлаб турган Қува анорини ўзи узиб, Қорасув пичоғи билан тилимласа бўлди. Аммо, умр қайтмас, умр

шамол эканини билгани учун ҳам қаламидан тўкилган ҳар бир сатр соғинч изтиробни билан йўғриларди, холос...

БИРИНЧИ ҚИСМ

Тарих саккиз юз тўқсон тўққизда, рамазон ойининг бошида (1494 йилнинг июнь ойи) Фарғона вилоятида ўн икки ёшли бола подшоҳ бўлди. У теурий зотдан, Турон султони-нинг учинчи ўғли Мироншоҳ наслидан бўлиб, Султон Умаршайх мирзонинг фарзанди эди. Умаршайхдан уч ўғил: Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Жаҳонгир мирзо, Носир мирзо; беш қиз: Хонзодабегим, Меҳрбонубегим, Шаҳрбонубегим, Ёдгор Султонбегим, Руқия Султонбегим қолди. Бола подшоҳ мана шу фарзандларнинг энг каттаси Заҳириддин Муҳаммад мирзо эди.

Кейинроқ жасурлиги учун «Бобур» номи билан кўпроқ машҳур бўлган Заҳириддин Муҳаммад Умаршайх мирзонинг суюкли хотини Қутлуг Нигорхонимдан саккиз юз саксон саккизда, муҳаррам ойининг олтинчи куни (1483 йилнинг 14 феввали) дунёга келди. Қутлуг Нигорхоним Тошкент хони Юнусхоннинг иккинчи қизи бўлиб, Бобур мирзо тахтга ўлтирган кунларда хонлик навбати теккан Султон Маҳмудхоннинг эгачиси эди. Демак, Бобур мирзонинг отаси туркий, онаси мўғул наслидан бўлган. Отасининг шажараси қуйидагича: Умаршайх мирзо — Султон Абусаид мирзо — Султон Муҳаммад мирзо — Мироншоҳ — Темур; онасининг шажараси эса қуйидагича эди: Юнусхон-Вайсхон-Шерали ўғлон — Муҳаммадхон-Хиархўжахон — Туғлиқ Темурхон-Эсон Бугахон — Дувахон, — Бароқхон-Есун Тува-Мўватугон — Чигатойхон-Чингизхон. Шу билан бирга Бобур мирзо онасининг томирида қипчоқ қониям бор эди. Юнусхоннинг онаси туркистонлик қипчоқ бекларидан, Темур ҳурмат кўрсатган Шайх Нуриддинбекнинг зурёди бўлганлиги ҳақида кўҳна китоблар хабар беради.

«Паст бўйлуқ, тегирма соқоллик, кўба юзлуқ» Умаршайх мирзо бобокалони Амир Темурга тақлид қилиб аксар мўғулий бўрк киярди. Яхши кўрган машғулоти «Шоҳнома»ни мутолаа қилиш эди. Қиличидан кўра, муштининг зарби кучлироқ бўлиб, урса, йиқитарди. Йигитлигида кўп чоғир ичарди, ичгандаям, хушсухбат улфатлар даврасида ичинни ёқтирарди. Ёнлик чоғларида дурустгина газаллар битганига қарамай, кейинчалик машқини давом эттирмади. Темурийлар аъъанасига кўра каптар сақларди, жангу жадал ва шикордан бўш вақтларини тикка жар лабида тиклашган Аҳси кўргонидаги каптархонасида ўтқазарди. Саккиз юз тўқсон тўққизинчи йил (1493) рамазон ойининг тўрттида, душанба куни Умаршайх мирзо ўттиз тўққиз ёшда кутилмаганда, каптархона билан жарга учиб ҳалок бўлди.

«Бу воқеа даст берганида ман Андижон чаҳорбоғида

эдим, — деб ёзади Бобур мирзо «Бобурнома»да. — Сешанба куни, рамазон ойининг бошида бу хабар Андижонга келди. Иатируб била отланиб, қошимдаги навкар ва савдар била кўрган азимати қилдим».

Бироқ, йўлга отланган шахзода ҳали шаҳардан чиқмай, отасига содиқ беклардан бири Ширим Тоғойи Бобур мирзо хузурига етиб келди ва унга тезда Ўзган тарафга кетиш зарурлигини айтди. Тоғойининг айтишича, биродарининг ўлимидан хабар топган Самарқанд тахтида ўтирган Султон Аҳмад мирзо Андижон устига қўшин тортиб келаётган эмиш. «Бу хабар етса, айрим беклар сизни ва вилоятни ул мирзога тоширғуларидур», — деди Ширим тоғойи Ўзганга кетиш ҳақидаги таклифининг тасдиғи сифатида. Ёш мирзонинг бир оз тарадудланганини кўрган Ширим тоғойи уни кўндириш учун яна шундай деди: «Мабодо алар вилоятни берсалар, сиз иликка тушмай, тоғойингиз Олачахон ё Султон Маҳмудхон хузурига боргайсиз». Бобур мирзо почор Ўзганга қараб кетишга рози бўлди.

Аммо Андижоннинг эътиборли казо-казоларидан бири бўлган Хожа Мавлонойи қози ва беклар бундан огоҳ бўлгач, унинг қошига шошиғич етиб келдилар ва шубҳа қилишга ўрин йўқлигини айтдилар. Уларга ишонган шахзода Аркка келиб тушди. Хожа Мавлонойи қози ва беклар унинг қошига келиб янги тахт эгасига содиқ эканликларини айтиб, Қуръон устида қасам ичдилар. Сўнг кенгаш тузилди ва кўрган ҳимоясига тайёргарлик маслаҳати бўлди.

Султон Аҳмад мирзо қўшини Андижондан тўрт йиғоч масофадаги Қубо (Қува) кентига кўнгани ҳақида хабар етгач, Бобур мирзо кўпчиликнинг маслаҳати билан амакиси хузурига элчи жўнатди. Элчи Султон Аҳмад мирзога Бобур мирзонинг мактубини топширди. Мактубни ўқиб, Султон Аҳмад мирзонинг пешонаси тиришди. Мактубдаги «Вилоятта мулозимлардин бир кишини худ қўюлғусидур. Мен ҳам мулозим ва ҳам фарзанд, агар бу хизматни манга ухда қилсалар яхшироқ ва осонроқ файсал тошқисидур», деган жумлаларни ўқиб, жиянининг муштдек боши билан катта кишидек мушоҳада юргизганига ичида таҳсин ўқиди.

Бобур мирзо ўз амакисига бўйсунушдан бошқа иложи йўқлиги учун ҳам ўзини унга мулозим деб аташга мажбур эди. Бу билан отаси тахтига бўлган ҳуқуқини сақлаб қолишга интиларди.

Аммо, Султон Аҳмад мирзо жиянининг иноятталаб сўзларига парво қилмай юришини давом эттирди. Бироқ, Самарқанд қўшини Қувасой кўпригига етганда фалокат юз берди. Лашкар тикилиб тор кўприк оғирликни кўтаролмай бир томонга қийшайиб ағанади, кўп кишилар, отлар ва тева-лар тезоқар сув дастидан нобуд бўлди. Бундан беш йил бурун (Бобур мирзо уч-тўрт йил деб хато қилади) мўғуллар билан жангда мағлубиятга учраб чорасиз қолганида Чирчиқ сувида кўп одами қурбон бўлганини эслаган Султон Аҳмад мирзо

тахликага тушиди, қолаверса, ўша мудҳиш воқеани унутмаган лашкар ичида ваҳима бошланди. Бунинг устига от ўлати бошланиб, отлар таппа-таппа йиқилиб, типирчилаб жон бераётганини кўрган лашкар дилидаги ваҳима ўрнини кўрқув эгаллади. Шу сабабдан ҳам Султон Аҳмад мирзо ўз жияни билан сулҳ тузиб ортига қайтишга мажбур бўлди.

Амакисининг ортга қайтганидан қувонган Бобур мирзонинг шодлиги узоққа бормади. Энди тошкентлик тоғаси Султон Маҳмудхон бошлиқ мўгуллар қўшини ҳам Андижон ерига кўз олайтириб йўлга чиққани, келиб Аҳси қўрғонини қаттиқ қамал қилгани ҳақидаги хабар етди. Бобур мирзо хукуқини парвардигорнинг ўзи ҳимоя қилдими, Султон Маҳмудхоннинг ҳам омади юришмади. Қанчалик уринмасин, Аҳсини олишга қурби етмади. Аҳсилик ҳимоячиларнинг матонат билан жанг қилишини кўрган Тошкент ҳукмдори ўз манзилига қайтишни маъқул кўрди.

Бундай бошбошдоқликларни кўриб бир-икки беклар ҳам қасамни бузиб, ёш мирзога қарата душманлик йўлига ўтдилар. Бироқ, Умаршайх мирзонинг содиқ беклари уларни тез орада тинчтдилар. Фақат мана шундан кейингина Бобур мирзо бевақт шаҳид бўлган отаси азасини бағно келтириб, элга ош тарқатиш имконига мушарраф бўлди.

Андижон юришидан қайтаётган омадсиз Султон Аҳмад мирзо Ўратепа қўрғони яқинидаги Оқсув деган жойга етганда тўсатдан оламдан кўз юмди. Кетма-кет фано топган Султон Абусаид мирзонинг ўғиллари бўлмиш Султон Аҳмад мирзо билан Умаршайх мирзонинг тахти узоқ бўш турмади. Андижон тахтига Бобур мирзо, Самарқанд тахтига Султон Аҳмад мирзонинг ўрнини оладиган ўғли бўлмаганидан, Ҳисор, Қундуз, Хатлон ва Бадахшоннинг ҳокими бўлган иниси Султон Маҳмуд мирзо ўтирди. Аммо Султон Маҳмуд мирзонинг тахтдорлиги узоққа бормади, орадан кўп вақт ўтмай у ҳам икки биродари кетидан чин дунёга равона бўлди. Бизнинг мақсадимиз Бобур мирзонинг бобокалони Амир Темур тахтини эгаллаш йўлида Самарқандни уч марта қўлга киритиши ҳақида ҳикоя қилиш экан, шу ўринда Умаршайх мирзо фарзандининг шу мақсаддаги кураши асосан мана шу Султон Маҳмуд мирзонинг ўғиллари Бойсунқур мирзо ҳамда Султон Али мирзо билан бўлганини айтиш фойдадан холи эмас.

Хуллас, биз кўз тиккан даврда Андижонда Бобур мирзо, Самарқандда отаси вафотидан сўнг тахтни эгаллаган Бойсунқур мирзо, Тошкентда мўгул Султон Маҳмудхон, Ҳиротда ўша давр темурий ҳукмдорларининг энг кучлиси Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмрон эдилар.

Темур давлати таркибига кирган, сўнгги пайтларда Умаршайх мирзо тасарруфида бўлган Тошкент қандай қилиб мўгул хонлари қўлига ўтди? Бу воқеа тарихини билиш учун ортага қайтамыз. Темур ўлими билан бошланган ўзаро низолар давомида Тошкент гоҳ Самарқанд, гоҳ Бухоро, гоҳ Фарғонага

бўйсунди. Султон Абусаид мирзо ҳукмронлиги даврида (1451—1469) Тошкент кўчманчи ўзбеклар хони Абулхайрхон (1428—1468) томонидан забт этилади. Аммо бир оз вақтдан сўнг яна теурийлар ихтиёрига ўтади. Юқорида айтганимиздек, у Умаршайх мирзо ҳукми остида бўлади. Умаршайх мирзо мунтазам равишда қўшни вилоятларга хужум қилар, янги ерларни босиб олиш иштиёқида тез-тез тинчликни урунға ва дўстликни душманликка алмаштиради. Умаршайх мирзо ҳарбий юришлари муваффақиятини таъминлаш учун қайнотаси мўғул хони, Қошғар ҳукмдори Юнусхондан кўп марта кўмак сўрайди. Айнан мана шу ёрдами эвазига Умаршайх, ўзининг кабутархонаси билан бирға жарға қулаб ҳалок бўлишидан бир неча муддат аввал, Тошкентни Юнусхоннинг ўрнига тахтға ўтирган Султон Маҳмудхонга инъом этади. «Ўшал фурсатдин тарих тўққиз юз саккизгача Тошкент ва Шоҳрухия вилояти Чигатой хонларининг тасарруфида эди. Бу фурсатда мўғул улусининг хон ва султонлиги Юнусхоннинг улуг ўғли — менинг тоғойим Султон Маҳмудхонда эди».

Бу воқеалар «Абдулланома»да қуйидагича тасвирланади: «Юнусхон ўзининг Нигорхоним (Асл исми Меҳр Нигорхоним) исми катта қизини унинг (Султон Абусаид мирзонинг — Х. Д.) тўнғич ўғли Султон Аҳмад мирзога берди ва дедикки, «унинг отаси душманликни дўстлик билан алмаштиради, мен дўстликни қариндошликка айлантираман». Яна бир қизи Қутлуғ Нигорхонимни Султон Абусаид мирзонинг бошқа ўғли Умаршайх мирзога берди ва ҳазрат Заҳририддин Муҳаммад Бобур ундан туғилди. Султон Нигорхонимни Султон Абусаид мирзонинг яна бир ўғли Султон Маъсуд мирзога юборди... Юнусхон бу уч куёвидан Умаршайх мирзога муҳаббати ортиқроқ эди. Чунончи, Юнусхон хамиша Андижонга келиб, икки-уч ой турарди ва Умаршайх мирзо ҳам ўз навбатида Мўғулистонга бориб бир неча кун у ерда туриб қоларди. Бир гал Умаршайх мирзо Юнусхонни Мўғулистондан чақириб, Марғилонни июят қилди, илгари унга ўшни берган эди.

(Султон Абусаид мирзо томонидан Тошкентга ҳоким қилиб қўйилган) шайх Жамол ҳар... ўлдирилгач, Умаршайх мирзо Тошкент билан Шоҳрухияни ўзига қаратиб олди... Султон Аҳмад мирзо Умаршайх мирзога пўниса ва тажовуз қилишгача етди ва Умаршайх мирзо ваҳимага тушиб Юнусхонга одам юборди ва Тошкентни унинг мулозимларига беришға ваъда қилди».

Султон Аҳмад мирзо Тошкентни инвсидан тортиб олиш учун йўлга чиққандан кейин, Умаршайх ҳам қайнотаси кўмагига ишониб, қўшин бошлаб Сирдарё ёқасига келиб қўнди. Сайрамдан йўлга отланган мўғуллар лашкари Умаршайхнинг қайноғаси Султон Маҳмудхон раҳбарлигида унга келиб қўшилди. Бир-бирларига қилич пешлаб турган бу уч лашкар жанг бошлай деб турган бир вазиятда ораға ўша

давринг энг нуфузли дин арбоби Хожа Насриддин Убайдуллох (Хўжа Аҳрор номи билан машҳур бу шахс ҳақида қисса-миз давомида ҳали ҳикоя қиламиз) тушиб, қон тўкилишига йўл қўймади. «Ул ҳазрат ўша ерга тўпланганлар хузурида ҳозир бўлиб ҳар уччала подшоҳни бир гиламга ўтқиздилар ва сулҳ масаласини ўртага қўйиб, бир-бирлари билан яраштириб қўйдилар». Бобур мирзонинг ҳам Хўжа Аҳрорга ихлоси баланд эди. Бу воқеалардан бир неча йиллар ўтгач, у Хўжа Аҳрорнинг тасаввуф таълимоти баён қилинган «Рисолаи Волидия» асарини туркий тилда шеърга солгани мана шу ихлос оқибати эди.

Султон Аҳмад мирзо мураббий ва муқаввий деб қўл берган Хожа Убайдуллох сўзига кириб, низодан кечгандан сўнг, Султон Маҳмудхон сулҳ шартига биноан ўзига теккан Тошкентга қараб жўнади ва уни эгаллади. Бир-бирига тиғ кўтарган икки ини эса ўз юртларига умидсиз қайтдилар. Орада Султон Маҳмудхон ютди. Бу сулҳнинг битилиши ва Султон Маҳмудхоннинг Тошкентни эгаллаши саккиз юз тўқсонинчи йилда (1485) юз берди. Орадан анча вақт ўтмай Юнусхон Самарқандга — Султон Аҳмад мирзо қошига совчи жўнатиб, мирзонинг гўзал қизи Қоракўзбегимни ўгли Султон Маҳмудхонга олиб берди.

Аммо, машойхлар, бир гиламда ўн дарвиш сигса-сигар, аммо икки (бизнинг вазиятда уч) подшоҳ бир иқлимга сиғиши қийин деганларидек, Сирдарё ёқасида бир гиламга ўтқизилган уч подшоҳ ўртасидаги сулҳ узоқ чўзилмади.

Ҳафиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, Юнусхон вафот топиб, чин дунёга кетгач ва бу воқеанинг содир бўлганлиги ҳамма ерга тарқалгач, ўша йили Мўғулистоннинг ҳамма улуси Султон Маҳмудхонга тобе бўлиб, уни хонлик маснадига ўтқиздилар ва мўғул расми билан коса кўтардилар. У тахтга ўлтиргандан кейин Умаршайх мирзо ва Султон Аҳмад мирзо ҳар тарафдан низо ва уруш бошладилар. Даставвал Умаршайх мирзо жангчилари билан Тошкентга юрди.

Умаршайх мирзо жадал юриб Ховос қалъасини эгаллади. Аммо дастлаб Султон Маҳмудхондан, кейин иниси Султон Аҳмад мирзодан қаттиқ зарбага учраб Андижонга қайтиб кетишдан бошқа иложи қолмади. Бу саккиз юз тўқсон иккинчи (1487) йилда юз берди. Ропна-роса бир йил ўтгач, Султон Аҳмад мирзо яна Тошкент устига юрди. У дил раҳбари Хўжа Аҳрорнинг «Ул вилоятни биз тузғон сулҳ юзасидан Султон Маҳмудхонга берганмиз. Бу сулҳга қадам қўйиш қоидадан гоят йироқдур. Муқаррарки, аҳдни бузиш ёмон иш, бунга ташаббускор бўлгонлар чин саодатдан муҳрумдир», — деб берган ўнгитига қарамай икки шаҳар орасидаги 30 тошлик масофани жадал босиб ўтиб, Тошкентни келиб қамади. Аммо уч кунча шаҳар ичидагилар билан ташқаридагилар ниманидир кутгандек жанг бошламай бир-бирларига муқобил турдилар. Улар Хўжа Аҳрорни кутган бўлсалар, ажабмас.

Қамолиддин Биноий «Шайбонийнома»да ҳикоя қилиши-

ча, Бобур мирзонинг бўлажак рақиби Муҳаммад Шайбонийхон бу юришда Султон Аҳмад мирзонинг лашкари билан бирга эди. Бироқ, бундан бирмунча вақт аввал Султон Аҳмад мирзонинг амирлари унга қарши бир неча бор фитна уюштириб, ҳатто суиқасд қилишгача етганлари учун у Самарқанд ҳукмдоридан ранжиб Шоҳруҳияга етганда темурийлар лашкарини тарк этди ва мўғуллар томонга ўтиб, Султон Маҳмудхон билан иттифоқ тузди.

Қамолиддин Биноий сўзига шак келтирмаган ҳолда, Шайбонийхоннинг Султон Аҳмад мирзо қўшинини тарк этиши ва Султон Маҳмудхон билан иттифоқ тузиши Тошкентни қамал қилганлар билан ичкаридаги мўғуллар орасида жанг бўлмаган уч кун ичида юз бергани бизда айрим гумонлар қилишга имкон беради. Фитна-ю суиқасдга учраган Шайбонийхон нима учун Тошкентга қараб отланмагунча Самарқанд қўшинини тарк этмади? Менинг ўйлашимча, мана шу уч кунда Султон Маҳмудхон Шайбонийхон билан яширин алоқа ўрнатган бўлиши мумкин. Ҳар иккаласи ҳам темурийларга қарши бўлган бу шахслар ўзаро тил бириктириш фойдадан холи эмаслигини яхши англадилар.

Нима бўлгандаям, мана шу қамал кунларида Шайбонийхон билан Султон Маҳмудхон ўртасида ишонч аҳди тузилди. Уч кундан кейин улар учрашдилар. Оқибатда бу иттифоқ туфайли зўрайган Султон Маҳмудхон Самарқанд қўшинига жиддий шикаст етказди. Султон Аҳмад мирзо жуда кўп одамини йўқотиб, қочибшга мажбур бўлди. Юқорида бир қур тилга олиб ўтганимиздек, навкарларнинг кўпчилиги Чирчиқ дарёсининг ёввойи тўлқинларини кечаётиб, таҳликаю қўрқувдан мадорсизланиб сувга оқиб нобуд бўлдилар.

Хуллас, мана шу воқеадан сўнг Бобур мирзонинг отаси Умаршайх мирзо ўз қайноғасига тобора кўпроқ бўйсунди. Отасининг фожиали ўлиmidан сўнг тахтга ўтирган Заҳриридин Муҳаммад Бобур ҳам тоғаси Султон Маҳмудхонга тобеликни бўйнига олишга мажбур эди.

Султон Маҳмудхон барча мўғул хонлари каби ўз бобокалони Чингизхон шухрати, Чигатой давлати шукуҳини кўмсар эди. У темурийлар билан қариндошлик қилса-да, суюклик хотини Қоракўзбегимдан дунёга келган фарзандлари томирида темурийлар қони оқиб турсада, ичида уларни — Чингизхон давлати қудратини кунпаякун этиб, шамолга совурган буюк жаҳонгир Амир Темур, даҳшатли Темурланг авлодларини хуш кўрмасди. Шунинг учун ҳам боболари шер бўлганини унутиб, мушукларга айланган темурийзодаларнинг бир-бири билан олишиб, кучсизланганидан фойдаланиб ўз ер-сувили кенгайтириш билан шуғулланарди. Шу мақсадда темурийлар тарқоқлигини яна ҳам кучайтириш учун уларни бир-бирига қайрарди. Султон Маҳмудхон Бобур мирзонинг бобоси Султон Абусаид мирзо бир пайтлар бу усулни мўғулларга қўллаганидан яхши хабардор эди.

Султон Махмудхоннинг бобоси Вайсхоннинг икки ўгли бор эди. Бирининг отаси Юнусхон, иккинчиси Эсон Буғахон. Вайсхон вафот этгач, унинг амирлари боболар ода-тига тескари иш тутиб Юнусхондан ёш бўлган Эсон Буғахонни хон қилиб кўтардилар. Шу сабабдан Юнусхон ота юртидан кетишга мажбур бўлди. У Самарқандга — Мирзо Улуғбек Кўрагон хузурига борди. Улуғбек мирзо уни илтифотсилик билан кутиб олиб, асир сифатида Ҳиротга — отаси Шохрух мирзо қошига йўллади. Шохрух мирзо ўглининг бу номақбул ишидан хафаланиб, Юнусхонга кўн марҳаматлар кўрсатди. Сўнг уни Яздга — Шарафиддин Али Яздий хузурига «фазлу камол касб қилсин» деб жўнатди. Юнусхон йигирма тўрт ёшидан қирқ ёшигача ўша манзилда яшади. Бу орада Шохрух мирзо ҳам, Улуғбек мирзо ҳам оламдан ўтдилар. Юнусхонни эса ҳамма унутгандек эди. Аммо шундай воқеалар содир бўлдики, унинг борлигини эслаб қолишди.

Ўша пайтларда Султон Абусаид мирзо бутун Мовароуннахрни бўйсундириш мақсадида куйиб-пишиб ёнарди. Мирзо барча темурийзодалар каби Амир Темурнинг буюк салтанатини қайта тиклашни орзу қиларди.

Саккиз юз ўн олтинчи (1456) йили Хуросон тахтида ўтирган Абулқосим ибн Мирзо Бойсунқур бин Мирзо Шохрух вафот этди. Бундан фойдаланган Султон Абусаид мирзо тўхтовсиз Жайхундан ўтиб Хуросон вилоятини бўйсундириш ҳаракатини бошлаб юборди. Ана шунда Эсон Буғахон Султон Абусаид мирзонинг Мовароуннахрдан чиқиб кетганидан фойдаланиб Андижон вилоятига бостириб кирди. Султон Абусаид мирзо бундан хабар топиши билан жадаллик билан Мовароуннахрга қайтди ва жангу жадал билан Эсон Буғахонни мамлакати сарҳадларидан суриб чиқарди.

Султон Абусаид мирзо Хуросону Мовароуннахрни қўлга олганидан илҳомланиб, энди бобоси каби янги-янги ерларни забт этишни ният қиларди. Анчадан бери Шому Ироқ томонларга юриш режасини ўйлаб қўйган бўлса-да, аммо Эсон Буғахоннинг яна ҳужум қилишидан хавотирланиб бу ниятини амалга оширишдан ўзини тийиб турарди. Бобосидан мерос «Тузуки Темурий»да мамлакатларни забт этиш хусусида ай-тилган гаплар, хусусан жаҳонгирликка киришилганда, хатога йўл қўймаслик учун ҳар бир ишни кўп ўйлаб, сергаклик ва эҳтиёткорлик билан эплаш кераклиги ҳақидаги маслаҳатлар ҳаминша унинг ёдида эди. Бобоси айтганидек, жаҳонгирлик фақат қилич чоңқилаш эмас. Балки юмшоқлик қилиш тўғри келса, мулойимлик қилиш, қаттиққўллик вақти етса, қатъий чоралар кўриш, шошмаслик керак ерда ҳовлиқмаслик, шошиларли ишларда кечикмаслик, энг муҳими, қайси бир ишни чораю тадбир билан битиришнинг иложи бўлса, унда қилич ишлатмай удалаш ҳамдир.

Шунинг учун ҳам Султон Абусаид мирзо бўлажак режаларини амалга ошириш учун мамлакат ҳудудларини тишч сақлашни таъминлайдиган бир чора топмоғи кераклигини

англарди. Ана шунда унинг эсига Юнусхон келди. Мирзо шошилишч Яздга (баъзи манбаларда Шерозга) одамларини юбориб, Юнусхонни Ҳиротга олиб келишни буюрди. Бу амри бажарилгач Юнусхонга ҳокимият белгилари бўлмиш — ногора, байроқ бериб, лашкар ажратиб Эсон Ғузахонга қарши жўнатди. Бу воқеалар ҳақида ёзган муаррих ушбу тадбирни қуйидагича изоҳлайди. «Токи биродарлар «Мамлакат бир қасрдир» ҳадиси бўйича қариндошлик пайвандларини узиб, бир-бирлари билан талашсинлар ва ҳар лаҳза ва ҳар замонда фитна қўзғатсинлар».

Мамлакати сарҳадлари хатардан йироқ бўлганидан кўнгли тўқ Султон Абусаид мирзо шундан кейин Ироқ томонга юриш қилди. Орадан кўп йиллар ўтиб, энди Султон Маҳмудхон ҳам Бобур мирзо бобосининг амалини теурийларга қўлларди.

Теуур давлатига энг кучли ва энг сўнгги зарбани берган одамга, у ҳали на саркардалик, на ҳукмдорлик истеъдодини кўрсатишга улгурмаган даврлардаёқ биринчи ёрдамниям шу Султон Маҳмудхон берган эди. «Таворихи гузидаи нусратнома»да ёзилишича, Султон Маҳмудхон Тошкентдаги ғалабадан кейин тасарруфидаги Ўтрорни ўз сиёсий фаолиятини эндигина бошлаган Муҳаммад Шайбонийхонга инъом этган. Бу билан унинг нияти теурийларга қарши курашда яна бир иттифоқдош орттириш эди, холос. У бир қўли билан теурийларга панд берар, иккинчи қўли билан уларга қарши чиққанларни кучайтирарди. Камолиддин Биноий ўз «Шайбонийнома»сида Муҳаммад Шайбоний 1500 йили Самарқандга қараб юрганда, Султон Маҳмудхон ўзбек хонига беш минг аскар юборганини ёзади. Муҳаммад Ҳайдар эса «Тарихи Рашидий»да Шайбонийхон Самарқанду Бухорони Султон Маҳмудхон кўмагида забт этганини айтади. Самарқандни Бобур мирзо олганда эса хон ўз жиянига Шайбонийхонга қарши курашида кўмак деб бор-йўғи беш юз навкар жўнатади. Жўнатган аскарлари аҳолини талашдан ўзга иш қилмайди. Аммо олдинда шундай кун бор эдики, ўша кун теурийлар давлатини таслим қилдирган Шайбонийхон тез орада Султон Маҳмудхонга уруш очди ва 1502 йилда Тошкентни забт этди. Бу воқеалар кейинроқ бўлар, ҳозир эса не ҳолким, на Бобур мирзо, на Шайбонийхон, на Султон Маҳмудхон олдинда нималар кутаётганидан хабардор эдилар.

Мовароуннаҳр нотинчлиги Улуғбек мирзонинг фожиали ҳалокатидан сўнг (1450) кучайди. Падаркуш Абдуллатиф ҳам олти ой ўтмай ўлдирилди. Ундан кейин тахтга Шоҳруҳ мирзонинг набираси, Иброҳим мирзонинг ўғли, Улуғбекнинг куёви Абдулла мирзо ўтирди. Унинг подшоҳлиги икки йилдан ошмади. Навбат Бобурнинг бобоси Абусаид мирзога етди. У тириклигидаёқ тахтни катта ўғли Султон Аҳмад мирзога топширди. Султон Аҳмад мирзо вафотидан сўнг Самарқанд тахтига Султон Маҳмуд мирзо кўтарилди.

Бу ярим асрлик давр темурий мирзоларнинг бир-бирига уруш очиб, бирини бири сўйиб, бирининг кўзини иккинчиси ўйиб, бири куёндек қочиб, иккинчиси унга қора лочин каби ташланиб боболари тиклаган салтанат иморатини талон-тарож қилишлари билан хосдир. Заргар Темур томонидан ясалган тенги йўқ узукнинг кўзи бўлган Самарқанд ҳам кўпқари ўртасида ташланган улоқдек — гоҳ бу мирзо, гоҳ у мирзо кўлига ўтарди. Темур қурдирган Кўксаройда деярли ҳар йили бирон бир мирзо оқ кигизга ўтқизилиб, кўктошга чиқарилар ва тахт ҳукмдори деб эълон қилинарди.

Кўксарой «ажаб хосиятлик иморатдур. Темурбек авлодидан ҳар ким бош кўтариб тахтга ўтурса ҳам, мунда ўлтурур. Ҳар ким тахт дояси билан била бош қўйса ҳам мунда қўяр, хаттоким, кинояти бўлуб эдиким, фалон подшоҳзодани Кўксаройга чиқардилар, яъни ўлтурдилар». («Бобурнома»дан.)

Тўққиз юз биринчи (1495-1496) йилда Самарқанд тахтида, юқорида айтиб ўтганимиздек, Бобурнинг амакиси Султон Маҳмуд мирзонинг ўғли Бойсунгур мирзо ўтирар эди. «Султон Маҳмуд мирзо ҳаётида улуг ўғли Султон Масъуд мирзога Ҳисорни бериб, Бойсунгур мирзога Бухорони бериб, ўғлонларига рухсат бериб эди. Бу воқеада (яъни Султон Маҳмуд мирзо ўлимида) ҳеч қайси ҳозир эмасди... Самарқанд ва Ҳисор беклари иттифоқ била Бухорога Бойсунгур мирзога киши йибориб ва келтуруб, Самарқанд тахтига ўлтургуздилар. Бойсунгур мирзо подшоҳ бўлгонда ўн саккиз яшар эди».

Ўша йилнинг рамазон ойида тархонийлар фитнаси юз берди. Бу фитна самарқандлик беклар ва сипоҳийлар томонидан бўлиб, улар Бойсунгур мирзонинг адолатсизлигидан, яъни подшоҳ улардан кўра ҳисорлик беклару сипоҳийларга кўпроқ эътибор ва ихтилот қилишидан норозиликдан бошланди.

Айниқса, улар Бойсунгур мирзонинг марҳум отаси умароси бўлмиш шайх Абдулла барлос авлодларига бўлган муносабати — бек ўғлонлари маншатга ва бузуқчиликка ҳаддан берилиб кетганларини кўрмаганга олаётганидан қаттиқ норози эдилар. Самарқанд беклари билан алоқа боғлаган Дарвиш Муҳаммад тархон Қаршига бориб Бойсунгур мирзонинг укаси, Султон Маҳмуд мирзонинг бошқа хотини Зухрабеги огадан тугилган Султон Али Мирзони тахтга ўтиришга, салтанат ишини қўлга олишга кўндирди. У Султон Али Мирзони подшоҳ кўтариб Бойсунгур мирзо турган Боғи Навга келди. Дарвиш Муҳаммад тархон бошчилигидаги самарқандлик тархонийлар Бойсунгур мирзони тутқун қилиб, уч-тўрт яқин киши билан Аркка келтирдилар. Ниятлари тахтдан туширилган Бойсунгур мирзони одатга биноан Кўксаройда ўлдирини эди. Бироқ, режа амалга ошмади. Туйқусдан Бойсунгур мирзо кечкурун бомдод номозини ўқини учун таҳорат олиш баҳонаси билан Бўстонсаройнинг шарқи-шимол тарафидаги бир уйга киришга рухсат сўради. Тархонийлардан қўйилган

соқчилар Бойсунғур мирзо кириб кетган уй эшиги олдига бориб турдилар.

Бойсунғур мирзо бу уйни таиллагани бежиз эмасди. Уйнинг орқа деворида яширин эшик ўрни бор эди. Бойсунғур мирзо билан бирга кирган Ҳасан шарбатчи исмлики киши эшик ўрнини бузиб, ҳовлига йўналдилар. Сўнг Арқдан ташқарига чиқадиган сув қувурлари орқали кўчага ўтиб тутқинликдан халос бўлдилар. Эшик олдида ўтирган соқчилар бу ишдан воқиф бўлиб шовқин кўтарганларида, қочоқлар аллақачон шом қоронғисига сингиб кетган эдилар. Улар Номозгоҳ дарвозасидан ўтиб, шаҳар ташқарисига — тўғри Хожа Кафшар маҳалласига йўл олдилар.

Хожа Кафшарда Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг катта ўғли, Хожого Хожа, Хожа Қалонхожа номлари билан машҳур бўлмиш Хожа Муҳаммад Абдуллоҳ отасидан мерос қолган ҳовлида яшар эди. Асли Тошкент вилоятининг Бўстонлик туманидан бўлган Хўжа Аҳрор Султон Абусанднинг истаги ва илтимоси билан Самарқандга кўчиб келиб, Хожа Кафшар маҳалласида ўрнашган эди. «Хожа Кафшар шаҳарнинг жануб томонида ва бир тошнинг учдан бир улуши (тўрт минг қадам) чамаси олисроқдадир» (Абу Тохирхўжа Самарқандий. «Самария»).

Хўжа Аҳрорнинг мазори ҳам шу маҳаллада эди. «Хонлар, бошларида хонлик жиғаси ва белларида подшоҳлик камари бўлган ҳолда, унинг узангисида яёв югурган». «Хожани Хожагони коргоҳ, қиблаи муқобилон Убайдуллоҳ» 895(1489) йилда ражаб кечасининг биринчи кечасида, жумадан қайтишли шанба оқшоми ғурубдан бир ярим соат чамаси ўтган вақт... Самарқанднинг жанубий тоғи этагида бўлган Камаргарон қишлоғида ўлди» («Самария»).

Фитначи тархонийлар қочоқ мирзони ким қўрқмай яшириши мумкинлигини билгандек, тонг-сахарлаб тўғри Хожа Муҳаммад Убайдуллоҳ уйига келиб, ундан Бойсунғур мирзони қўлларига топширишни талаб қилдилар. Хожа: «Йўқ» деб жавоб берди. Хожанинг уйига бостириб кириб қочқин мирзони қўлга олиш учун эса тархонийлар журъат қилолмадилар. Зеро, «Хожани Хожагони коргоҳ, қиблаи муқобилон Убайдуллоҳ» хонадонига Самарқанд, нафақат Самарқанд, бутун Мовароуннахру Хуросон аҳолисининг ихлоси гоят баланд эдики, бу билан келишмай иш тутиш бошларига фақат фалокат келтиришини улар жуда яхши тушунардилар.

Эртаси куни Бойсунғур мирзога содиқ қолган одамлардан — Хожа Абулмакорим ва Аҳмад Ҳожибек бошлиқ жуда кўп беклар билан сипоҳилар Хожанинг хонадони атрофида тўпландилар. Уларга шаҳар фуқароларининг кўпчилиги келиб қўшилди. Улар Бойсунғур мирзони ўзларига раҳнамо кўтариб, янги подшоҳ, аслида эса тархоний беклар қўлида қўғирчоқ бўлиб қолган Султон Али мирзонинг тарафдорлари қўнган Аркни қамал қилдилар. Қаттиқ жанг бўлди. Султон

Али мирзо тарафдорлари Аркни бир кун ҳам қўриқлай олмадилар. Кечаси Муҳаммад Мазид тархон Аркдан қочиб, Чорраҳа дарвозаси орқали Бухорога от сурди. Султон Али мирзо билан Дарвиш Муҳаммад тархон ўзларини узоқ ҳимоя қилолмасликларини англаб Аркдан чиқиб таслим бўлдилар.

Бу ишларнинг бошида турган икки шахс — Хожа Абулмакорим билан Аҳмад Ҳожибек ҳақида қисқача тўхталиб ўтайлик.

Хуштаъб ва мардона киши бўлган Аҳмад Ҳожибек «Вашфоний» тахаллуси билан газал машқ қиларди. Девони Самарқанд аҳли ичида ҳийла машҳур эди. Алишер Навоий Самарқандда яшаганида Аҳмад Ҳожибек билан дўст тутинган, унинг паноҳида бўлган. Биз бу икки буюк инсон дўстлиги ҳақида алоҳида тўхталиш ниятимиз борлиги учун гапни мухтасар қиламиз.

Мавлоно Хожа Абулмакорим ҳақида «Самария» асарида шундай маълумотлар бор: «У «Мухтасари виқоя»га шарҳ ёзганлардан бўлиб, Муҳаммад Шайбонийхон шоҳ Будоқ султон замонида фикҳ илмида замонанинг биринчи олимларидан эди. Шайбонийхон у кишидан қийин масала тўғрисида фатво сўраганда, у жавоб ёзмади. Шунинг учун Шайбонийхон тажрибасизликдан буюриб, у кишини арра билан шаҳид этдилар. Дерларким, ўзи ҳам бир неча кундан кейин Марвда, шоҳ Исмоил Сафавий билан бўлган урушда қилич дами билан боши кесилиб, шаҳид бўлди».

Атоқли ўзбек олими Бўрибой Аҳмедовнинг ёзишича, бу ҳикоятнинг пайдо бўлиши хусусида Абу Тоҳирхўжа ривоятда хатолик мавжуд. Уша давр воқеалари тасвирланган тарихий асарларда Шайбонийхон билан шайхулислом Абулмакорим орасида бўлган можароларнинг манбаъида «фатво» масаласида ҳеч гап йўқ. Бу воқеаларни тасвирлаб ёзган Муҳаммад Солиҳ, Камолиддин Биноий асарлари ҳам шулар жумласига киради.

Муҳаммад Солиҳ ривоятчи, Шайбонийхон Самарқандни биринчи марта олиб, Султон Али мирзо ва унинг яқин кишиларини ўлдирганда, бир қатор самарқандлик нуфузли одамлар қаторида Хожа Абулмакорим ҳам афв этилган. Аммо кейинчалик қулай вазиятдан фойдаланиб шаҳарнинг Бобур мирзо томонидан қўлга киритилишига қўмаклашган. Унинг бевосита ташвиқоти билан Самарқанд шаҳрининг кўчманчи ўзбекларга қарши олти ойлик мудофааси олиб борилди. Мана шундай «хиёнаткор» кишини ўлдириш учун жаҳонгирлик дагдагасини қилиб турган Шайбонийхон баҳона ахтариб юрмаса керак. Герман Вамбери ҳам Хожа Абулмакоримнинг ўлими ҳақида ёзганда, фатво масаласи тўғрисида сўйламайди. Фақат мажор олими шайхулислом Абулмакорим билан Хожа Яҳъени бир киши санаб хатога йўл қўяди. Бу ҳақда кейинчалик ўз ўрнида яна бир бор гапириш ниятимиз бор.

Бойсунгур мирзо Аҳмад Ҳожибек уйида кўниб, Мир Алишер Навоий байтлари битилган ўн икки устунли кенг айвонда Арк қамали натижасини кутарди.

«Катта-катта кўзли, кўба юзлик, ўрта бўйли Бойсунгур мирзо адолатпеша ва фазилатлиғ подшоҳзода эди. Бухорони бошқарганда устози Сайид сўзига кириб, матъун — шиа бўлди. Самарқандга келиши билан яна пок эътиқодга қайтди. Лекин чоғир ичишни ташламади». Ҳозир ҳам Ҳасан шарбатчи билан басма-бас чоғир симирарди. Косани бўшатиб, ҳазрат Алишербек байтларини пичирлаб қайта-қайта ўқиб, таҳсин ифода қилиб бош чайқарди. Ҳамма темурийзодалар каби у ҳам газал машқ қиларди. Тахаллуси «Одилий» эди. Самарқандликлар унинг газалларини суярдилар. Бобур «кам уй бўлмай эдиким, мирзонинг ашъори ул уйда бўлмаган эди», деб ёзади.

Таслим бўлган Дарвиш Муҳаммад тархонни Бойсунгур мирзонинг олдига, айвон сунасидан настда тиз чўктирдилар.

— Нега бундоқ ишга қўл ўрдинг, ит?! — деди овозини кўтармай газаб билан сармаст мирзо.

Дарвиш Муҳаммад тархон бошини ҳам кўтармади. У балки, тиз чўккан кўйи, тиззасига оғзидан оқиб тушаётган томчиларига қараб, «Нега бундоқ ишга қўл урдинг, ит?!» деган сўроққа жавоб тополмасди.

— Вафодорлиғни унутиб, бошимга шамшир кўтариб келгонингда не ишга бош суққанингни англамадингму?

Дарвиш Муҳаммад тархон индамасди.

— Ўз подшоҳи жонига қасд қилгонни жазоси недур? — деди дона-дона қилиб мирзо.

Бир дамлик сукутдан сўнг ўзи жавоб қилди.

— Ўлим эмасму?

Бу сўзни эшитиши билан фитначи тархон бошини кўтарди-да:

— Ҳа, подшоҳим, ўлим! — деди.

Тархоннинг икки ёнида турган синоҳийлар бандини таниқарига судрадилар. Ҳовлисида қон тўкилишидан қўрқиб ўтирган Аҳмад Ҳожибекнинг елкасидан тош кўчгандек бўлди. Ҳозиргина ўзига ҳукм «ўлим» эканини тан олган Дарвиш Муҳаммад тархон дарвозага етганда, оёғини остонага тираб, жон аччиғида ёндарига ёнишди. Аммо синоҳийлар унинг қўлларини қайриб олиб чиқдилар. Бир печа лаҳзадан сўнг унинг кесилган бошини товоққа солиб Бойсунгур мирзога кўрсатдилар ва Арк дарвозасидаги қозиқлардан бирига илиб қўйдилар.

Бойсунгур мирзо ўз биродари бўлмиш Султон Али мирзони Кўксаройга олиб бориб, кўзларига мил тортишни буюрди. Бу ҳукмни айтганда нафис газалларни яратган юраги «жиз» этмади. Фақат атрофида ўтирган бекларга қараб: «Ўз соҳибига вафодорлиғ қилмаган кимсаларга қўнилишдан олдин, ҳеч бўлмаса улар манга вафодорлиғ қилармикан, деб ўйлашни керак эмасмиди?» деб қўйди.

«Султон Али мирзони Кўксаройга чиқариб, кўзларига

мил тортдилар. Жаррохнинг ихтиёри била ё бехост милідан Султон Али мирзонинг кўзларига осибе (зарар) етмади» Жаллод бу ишни атайин қилгани ҳақиқатга кўпроқ яқин. Зеро, у подшоҳзодага, гарчи у тутқун ва жиноятчи бўлган тақдирдаям, қўл кўтаришнинг охири бахайр бўлмаслигини тушунгандир. Балки...

Султон Али мирзо бу ҳолни ҳеч кимга билдирмади. Кўкса-ройдан чиқиб, ўзини Хўжа Аҳрорнинг кичик ўгли Хожа Муҳаммад Яҳё уйига олиб боришларини сўради. У ерда икки-уч кун яшади. Учинчи куни тунда яширинча қочиб, Бухорога — қатл қилинган Дарвиш Муҳаммад тархоннинг иниси Муҳаммад Мазид тархон ҳузурига йўл олди. Бу ишдан воқиф бўлган Самарқанд аҳли хайрон қолди. Улар орасида, Султон Али мирзо ўз оғасининг жонига қасд қилганда қочоқ ака Хўжа Аҳрорнинг тўнғич ўгли хонадонида, қочоқ ака ўз ғолиб укасини мағлуб қилиб, унинг кўзига мил тортиргач, кўзи «кўр» мирзо Хўжа Аҳрорнинг кичик ўгли хонадонида бошпана топганини, «улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичигига муқаввий» бўлганини турлича шарҳлардилар. Бу воқеа Хўжа Аҳрорнинг икки фарзанди орасидаям бир оз совуқчилик тушишига сабаб бўлди. Аммо Султон Али мирзо Хожа Муҳаммад Яҳёнинг уйдан Бухорога қочиб кетгач, бу совуқчилик адоватга ўтди.

Шунинг учун ҳам бир неча кундан сўнг Хожа Яҳё ҳам Бухорога кетишга мажбур бўлди. Балки бу ишни у олдиндан Султон Али мирзо билан келишиб қилгандир? Қим билади тагин?.. Тарих фақат қадимий китобларда битилган сўзларни тан олади. Аммо биз тарих асарини битмаётганимиз сабабли гумон қилишга ҳаққимиз бор. Қолаверса, гумон қилишдан кўрққан тарихчи тарихчи эмас. Тарихчи ҳам фақат битиклардаги сўзларгагина суянмасдан, озгина бўлса-да гумон билан ҳаёл қилмоқ ҳуқуқига эғалигини англамоғи лозим.

Воқеанинг бу тарзда кечаётганидан ташвишга тушган, энг аввало, Самарқанддаги ғалабасидан кўнгли маст Бойсунгур мирзо Бухорога қўшин тортди. Бухорога яқин ерда Самарқанд қўшинини Султон Али мирзо ва тархон беклари бошчилигидаги Бухоро қўшини қарши олди. Ўртада қақшатқич уруш кечди. Бухороликлар ўз юртларини мардона химоя қилганлари учун ҳам ғолиб чиқдилар. Бу талотасирда Аҳмад Ҳожибек ва бир неча самарқандликлар рақиблар қўлига асир тушдилар. Асир сипоҳийлар ўйна заҳот ўлдирилди. Аммо тархонийларнинг бутун қаҳрини бечора Вафой — Аҳмад Ҳожибек чекди. «Аҳмад Ҳожибекни Дарвиш Муҳаммад тархон қонининг тухмати билан бензатона ўлдирдилар».

Султон Али мирзо орқага қочган акаси кетидан қувиб Самарқандга қараб юрди. Бойсунгур шаҳарга кириб, дарвозаларни бекитди. Оғанини можаросидан хабар топган бошқа темурийзодалар ва бошқа ҳукмдорлар ҳам Самарқанд тахтини сўраб, шу воқеаларни яқинроқдан кузатиш, қулай пайтни қўлдан чиқармаслик нстагида Туроннинг кўҳна пойтахти

томонга отландилар. Бобур мирзо Андижондан, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор ва Қундуздан чиқдилар. Султон Масъуд мирзо ҳам тайсалламай Шаҳрисабзга келиб қўнди.

Бобур «Бобурнома»да ёзади: «Уч-тўрт ой бу уч тарафидин Самарқандин муҳосара қилдук. Хожа Яхъё Султон Али мирзо қошидин келиб иттифоқ ва якжиҳатлик сўзини орага солди. Сўзини кўришмакка қўюб, Самарқанддин икки-уч шайрий қуйироқ Сугд тарафидин мен чериким била бордим. Ул тарафдин Султон Али мирзо черики била келди. Наридин тўрт-беш киши била Султон Али мирзо, беридин тўрт-беш киши билан мен Кўҳак суйининг оралигига кечиб, от устида — ўқ қўришиб, сўрушиб алар ул тараф бордилар, мен бу тараф келдим.

Мулла Биноийни ва Муҳаммад Солиҳни анда Хожа хизматида кўрдим. Муҳаммад Солиҳни ўшал бир қатла кўрдум. Мулла Биноий худ сўнгралар хейли менинг хизматимда бўлди».

Бобур мирзо ўша учрашувда Султон Али мирзо билан биргаликда ҳаракат қилишга кўнган бўлса-да, уларнинг режаси қиш яқинлашгани сабабли амалга ошмади. Самарқанд аҳли ҳам қишга тўқ кираётгани маълум эди. Бобур мирзо ота юрти Андижонда, Султон Али мирзо эса Бухорода қишлаш учун қайтдилар.

Олтин қозик ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлар гурсиллаб айланади...

Отларнинг туёқларидан ўт чақнаб ўтмишу келажак зулматини ёритар, ер гурсиллаб силкинар, чавандозлар эғнидаги жавшанлар, қўлларидаги қиличу қалқонлар жаранги Хурсону Мовароуннаҳр фуқароларини қўрқувга солар, хукмдорларнинг кўнглида ҳавас гулларини очар ва хазон қиларди.

Олтин қозик ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлар гурсиллаб айланади...

Бу жангари отлар жилову кишани тан олмайди, лекин, чавандозлар дили кўринмас иплар билан бу олтин қозикқа маҳкам боғланган эди. Бу кўринмас ипларни фақат ҳаёт ришталарини кесгувчи бешафқат ўлим тиғигина уза оларди...

Олтин қозик ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлар, баҳодир ва номард чавандозлар билан бирга ҳавас ва ҳасад, муҳаббат ва қаҳр, меҳр ва ғазаб, жаҳолат ва хиёнат айланарди.

Андижонга қайтаётганда бундан бир печа ой илгари Ҳисордан келиб Бобур мирзога юкунган Султон Масъуд мирзо мўгул аскарлари билан Самарқандга — Бойсунғур мирзо паҳолига қочди. Зоминга етганда Ҳамза Султон ҳам ўз аскарлари билан кетишга ижозат сўради. Унинг ҳам нияти Самарқандга бориш эканини билган Бобур, ичидан зил кетса-да, рози бўлди. Қолаверса, Бобур мирзонинг ўйига жаҳонгир бобосининг қонулари битилган «Тузуки Темурий»даги пурҳикмат сўзлар келди. «Қайси бир синоҳий туз

хақи ва вафодорликни унутиб, хизмат вақтида ўз соҳибидан юз ўгириб менинг олдимга келган бўлса, ундай одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим... Менинг душманим бўлган Тўхтамышхон берган туз ҳақини унутиб, вафодорлик ва ҳақиқатни бир чеккага йиғиштириб, менинг олдимга келганлари учун уларни лаънатладим. «Булар ўз соҳибига вафодорлик қилмагач, менга қилармиди?» — дедим».

Бобур мирзо ўзини ташлаб кетганларидан кўра, уларни хизматига олиши тайин бўлган Бойсунғур мирзога ачинди. Ҳали пишмаган елкасида подшоҳлик залворини кўтариш истагида юрган ўн тўрт яшар бола жаҳонгир бобосининг китобини эслар экан, келажақда ўзиям шундай бир китоб тузишини, бироқ, бобосидек бошқаларга ёздириб эмас, ўзи ёзишини кўнглига тугиб қўйган бўлса ажабмас...

Тўққиз юз иккинчи (1496—1497) йилнинг қишини Бойсунғур мирзо кўклам келиши билан бошланиши тайин жангларга тайёргарлик билан ўтказди. Аммо тинчлик бўлмади. Султон Али мирзо юборган Абдулкарим ашрит бошчилигидаги қўшин Самарқандга яқинлашганидан хабар топиб, унга қарши Маҳди Султон Бойсунғур мирзонинг илгорини шаҳардан олиб чиқди. Аммо бу жангда тагин самарқандликларнинг омади юришмади. Боз устига бир пайтлар Бобур мирзо паноҳидан ҳузурига қочиб келган Маҳди Султон билан Ҳамза Султон вафосизлик қилиб жанг майдонини ташлаб, олтин қозиқ атрофида тинмай айланаётган чавандозлар даврасига ёриб киришни мўлжаллаб турган Шайбонийхон ҳузурига қочдилар. Самарқанд яқинидаги жанг тафсилотини эшитган Бобур мирзонинг юраги яна бир қарра рақиби бўлмиш Бойсунғур мирзога ачишди. «Бобосин ҳикматини унутган наваранинг ҳоли ушмундоқ бўлур!» — деди ўзига-ўзи.

Ҳиёнаткор султонларнинг қочиши Бойсунғур мирзо лашкарининг сонига унчалик таъсир қилмаган бўлса-да, руҳига жиддий зарар етказгани шак-шубҳасиз эди. Аммо баҳор келиши билан қорлар эриб, ёмғир ёғиши табиий ҳол бўлганидек, бу даврда жанг қилиш ҳам худди шундай табиий ҳол бўлгани учун Бойсунғур мирзо Самарқанддан яна қўшини билан ташқарига чиқди. Султон Али Мирзо шуни кутиб турарди. Илдам юриб Самарқанд яқинидаги Ҳожан Кордзан деган жойга келиб қўнди. Бу вазиятдан фойдаланган Хожа Абулмакорим, андижонлик беклардан Вайс Лоғарий ва Муҳаммад Бокир, Қосим дўлдой, шунингдек, Бойсунғур мирзога яқин анчагина киши Султон Али мирзодан яширин Бухорони бориб босмоқ ниятида отландилар. Аммо уларнинг режасидан бухороликлар воқиф бўлдилар ва бу ният амалга ошмади.

Ўтган йилнинг кузида келишылган битим бўйинча Бобур мирзо Андижондан, Султон Али мирзо Бухородан чиқиши керак эди. Бухоро қўшинининг Самарқандга отланиб чиққанини эшитган Бобур мирзо шошилишч йўл босиб, Са-

марқандга яқин Еряйлоқ деган жойга кўнди. Бир-икки кундан кейин у Шероз кўрғонини кўлга киритиб, Самарқандга яна яқинроқ Ийпор даштига кўчиб ўтди. Ўша куни Бобур мирзо қошига Бойсунгур мирзо тарафида турган бекларнинг бир нечаси келиб юкунди. «Сўзларни бу эдиким, Бойсунгур мирзо кўчуб, биз (ундан) айрилиб, подшоҳ қуллуғига келдук. Охир маълум бўлдиким, булар даъво била Бойсунгур мирзодан айрилиб, Шерозни сақлагали келган экандурлар. Шероз иши мундог бўлгач бечора бўлуб келубтурлар». Бобур мирзо ичидан қуюлиб келаётган бобосининг сўзларини эшитмаганга олди ва ўз аҳволи Бойсунгур мирзо ҳолидан асло фарқ қилмаслигини тан олди. «Бобосин ҳикматини унутган неваралар холи қандоқ бўлур?» — деди алам билан ўзига-ўзи.

Кўшин Шероздан чиқиб Қорабулоққа, ундан сўнг сув кечиб Ём тўғрисига келиб тушди. Ўша куннинг ўзиёқ баъзи беклар Хиёбонга яқин жойда Бойсунгур мирзонинг навкарлари билан қилич уриштирдилар.

Сўнг кўшин Самарқанднинг шарқий тарафидаги, шаҳардан уч қуруқ масофадаги Хонюрти деган ерга кўчди. Қирқ-эллик кун давомида Бобур мирзо шу ерда манзил қурди, аскарлари гоҳ-гоҳ Хиёбонга чиқиб жанг қилиб турди.

Темур тиклаган буюк хилқат шарнасига айланиб қолган салтанатнинг ҳамма ерида нотинчлик ҳукм сурар, ҳатто Мовароуннаҳрга нисбатан бир оз тинчроқ туюлган Хуросондаям ур-сур бошланган эди. Агар Самарқанд атрофида темурийзодалар бир-бирига қилич пешлаб чиққан бўлса, Хуросон тупроғида ота ўғлига тиг кўтарган эди. Аммо ота билан ўғил низоси беғуноҳ гўдак — Султон Хусайн мирзонинг набираси ва Бадиуззамоннинг ўғли Муҳаммад Мўмин мирзонинг алвон қони тўкилишига сабаб бўлди. Бу зolim давр даҳшатини англаш учун буюк Алишер Навоийнинг форс тилида битилган газалидан тўрт байтни эслатиб ўтмоқчиман.

Олами хоҳам, ки набад мардуми олами дар ў,
К-аз жафон мардуми олам набошад ғам дар ў.

Не ба рўз ашки асиронаш намоюд сели қатл,
Не ба шаб з-оқи ғарибон кисвати мотам дар ў.

Не зи бедоди фалак дар вай дили бо сад олам,
Не зи шамшери ситам сад захми бемарҳам дар ў.

Н-аз нариуён дар ў хейли ҳама ноодамий,
Не ҳазорон дев аз жинси бани одам дар ў...

Мазмуни: Бир одам истаيمانким, унда давримизнинг одамлари бўлмасин, бу оламда одамнинг жафосидан ғам бўлмасин.

На унинг кундузида кўз ёшидин ўлим сели кўринсин ва на кечасида ғариблар оҳидан мотам либоси бўлсин.

На унда фалак зулмидан юз аламли бир кўнгил ва на ситам қиличидан марҳамсиз чорасиз дил яраси бўлсин.

На унда одамгарчилиги йўқ парилардан бир тўда ва на олам жинсидан чиққан мингларча деб бўлсин...

Энди ўзимиз кузатаётган воқеаларга қайтайлик.

Бобур кўшини Хонюртидан кўчиб Боги майдоннинг орқасидаги Қўлба ўлангига келиб қўниши билан жанглар баттар авж олди. Деярли ҳар кун жанг бўларди. Бир саванда Самарқандда қамалганлар, бир жангда уларни қамаганларнинг қўли баланд келарди. Шундай жангларнинг бирида Бобур мирзо аскарлари ташқарига чиққан жуда кўп бек ва фуқароларни қўлга туширдилар. Уларни бир неча кун олдин шаҳарликлар хийласига учиб Ғори Ошиқон томондан ичкарига киришга уруниб нобуд бўлганлар қони қасосида ўша машҳур гор олдида қатл этдилар.

Ғори Ошиқон деган жой тасаввуфнинг Қубравия силсиласи атоқли шайхларидан бири бўлмиш Махдуми Хоразмий Самарқандга ташриф буюрганда асос солинган. Бу ҳақда «Самария»да шундай ёзилган. «...Бу гор Самарқанд шаҳрининг қалъаси кунчиқарида ва қалъа хапдақиқа яқин ердадир. Бу ғорни Ҳазрати Махдуми Хоразмий кавлатиб сўфийлар учун жой қилган, қатор ҳужралари бўлган. Ҳазрати Махдумнинг вафотидан сўнг бирмунча вақт Самарқанд шаҳрининг қаландархонаси бўлиб турган».

Ғори Ошиқон ўрни бу воқеалардан бир неча аср аввал Қутурон (Қатвон) даласи деб аталган. Самарқанд кунчиқаридаги бу майдонда Султон Санжар билан Қорaxonийлар орасида катта уруш бўлган. Султон Санжар давлатининг инқирози шу жангдан бошланди. Темури давлатининг тақдири ҳам худди мана шу майдонда ҳал қилинаётган эди.

Шундай қилиб қўлга тушган самарқандликлар Ғори Ошиқонда нобуд бўлган Бобур аскарлари қасосида ўлдирилди. Мана шу воқеадан сўнг қамалдагилар шаҳардан бош чиқармай қўйдилар. Бироқ, бу гал ҳам яқинлашиб қолган қишнинг совуқ нафасидан қамалда турганларнинг кўнгилга танивиш тушди. Шунга қарамай, улар гапни бир жойга қўйиб кутишга аҳдландилар. Улар шаҳар ичида бошланган оғир аҳволдан яхши хабардор бўлганлари учун ҳам «тангри инояти билан бу кун ҳам бўлса олурсиз, тонгла ҳам бўлса олурсиз», — дердилар. Аммо кун совигани туфайли Бобур кўшини Хўжа Дийдор кўргони яқинида қишлов учун уйлар тиклашга қарор бердилар.

Қамалчилар аҳди қаттиқ эканини билиб Бойсунгур мирзо шаҳардан хуфя одам чиқариб, Туркистонга — Шайбонийхон қошига юбориб, ундан кўмак тилади. Бобур мирзо билан Султон Али мирзо кўшини янги қурилган уйларга кирган

қуиларнинг бирида Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбеклар қўшини етиб келиб жуда яқинда тургани ҳақидаги хабар етди. Қамал бошчилари ваҳимага тушдилар. Чунки, уларнинг аскарлари совуқдан қочиб ён атрофидаги қишлоғу қўрғонларга тарқалиб кетган эдилар. Хўжа Дийдордаги озчилик одам билан эса Шайбонийхонга рўпара бўлиш подонлик бўларди. Аммо илож йўқ — душман яқин, жанггоҳ тайёр эди.

Бобур мирзо бор одами билан душманга қарши чиқди. Ҳеч қутулмаганда Шайбонийхон жанг қилишдан қочиб Самарқандга қараб чекинди. Ўйлаган режаси амалга ошмаганидан Бойсунғур мирзо туркистонликларни ноҳуси қутиб олди. Совуқ муомаладан ранжиган Шайбонийхон бир неча кундан сўнг юртига қайтди. Аммо бу келиши Шайбонийхон учун бекор кетмади. У бу шаҳарга яна қайтишни, қайтганда қандай куч билан қайтиш мумкинлигини мўлжаллаган бўлса ажабмас. Қолаверса, у рақибларининг аҳволи нақадар ночор эканини ўз кўзи билан кўрган эди.

Самарқанд қамали етти ойдан зиёд давом этди. Сўнги умиди — кўчманчилар нажотидан айрилган Бойсунғур мирзо озгина лашқари ва яқинлари билан Қундуз тарафга қочди. У ерда отасининг яхшиликларини кўп кўрган Хусравшоҳ ҳукмрон эди. Йўлда, Термизга яқин ерда Амун кечиб ўтаётганда Термиз ҳокими Сайид Ҳусайн Акбарнинг қўлига тушишига сал қолди. Хусравшоҳ Бойсунғур мирзони яхши қутиб олди.

Бойсунғур мирзо қочганини эшитган Бобур мирзо Самарқандни эгаллади. Бу рабиулаввал ойининг охирларида содир бўлди. Тарих тўққиз юз учинчи (1497—1498) йил эди.

Етти ой шаҳарни қамаган қўшин Самарқандда ўз қорни ва хуржунини тўлдирадиган ўлжа тополмади. Шаҳар жуда хароб аҳволда эди. Қолаверса, етти ой шаҳарни оламиз деган умидда яшаган аскарлар юрагига бу ниятлари амалга ошиши билан она юрт, бола-чақа соғинчи ўрмалаб кирди. Рақиб тиги кирмаган дилга соғинч ханжари ботди. Улар бирин-кетин шаҳарни ташлаб қоча бошладилар. Бобур мирзо қочоқларни қайтариш, уларга муносиб жазо бериш учун содиқ одами Узун Ҳасан Хожани Андижон томонга жўнатди.

Бобур мирзо шаҳарга кирганда, унинг ҳукмини бўйнига олиб пешвоз чиққан Самарқанд бекларини кечириб, уларга иноят қилди. Ўзи билан шаҳарни қамаган бекларни ҳам сийлади. Султон Аҳмад Танбални улуг беклик даражасига кўтарди. Алам қилгани, улуг бек ҳам тез орада ўз аскарлари билан Андижонга кочди.

Аммо бу алам кейингиси олдида урвоқ ҳам эмасди. Қочоқларни жазолаш учун Андижонга юборилган Узун Ҳасаннинг сотқинлиги ҳаммасидан ўтиб тушди. У бора солиб, Султон Аҳмад Танбал билан тил бириктириб хиёнат йўлига ўтди. Икки хиёнатчи бек Самарқандда ўлжа тополмай қочган ҳамма бекларни, шунингдек, қочқин мўғул аскарларини ҳам ўзлари томонга оғдириб Бобур мирзонинг иниси Жаҳонгир

мирзога Андижон тахтини олиб бермоққа қасдландилар. Уларнинг бу нияти амалга ошадиган бўлса Бобур мирзо жуда қийин аҳволда қоларди. Чунки Самарқандни эгаллашда мўғуллар билан кўмаклашган тоғаваччаси Султон Маҳмудхон бу ёрдами эвазига Андижонни тилаб турган эди. «Хон тилаб туриб, Жаҳонгир мирзога берилса, хон билан тамом ярқў бўлмоқ керак эди».

Бобур мирзо ёнида минг кишига яқин одам қолганди. Уларнинг ҳам дили бежо эди. Чунки қочқин беклар юборган хуфя чопарлар уларни Жаҳонгир мирзо тарафига ўтишга чорлардилар. Бобур мирзо қочоқ бекларни инсофга чақириш учун Андижонга энг содиқ йигитларидан Тўлғу Хожани юборди. Узун Ҳасан билан Султон Аҳмад Танбал уни ўлдирдилар. Бу воқеалар Жаҳонгир мирзонинг Андижонга кириши билан якунланди.

Тез орада Бобур онасидан мактуб олди. Мактубда, дуои саломдан сўнг, Андижонда ҳаромнамак беклар томонидан қилинаётган ишлар қисқача айтиб ўтилган эди. У: «агар келиб фарёдимизга етмасангиз иш вубол бўлғусидир. Самарқанд Андижон кучи билан олиниб эди. Агар Андижон иликка бўлса, яна тангри рост келтурса, Самарқандни иликласа бўлур», деган яширин илинжу ўтинч билан тугаган эди.

Ёлғиз қолишдан қўрқувми ёки бошқа бир номаълум сабабданми, Бобур мирзонинг аҳволи огирлашиб, тўшақда ётиб қолди. Қолаверса, она кўкси исини унутишга улгурмаган ёш йигит волидасининг тақдиридан ҳам чўчиб қолган эди. Нима қилгандаям, иниси бўлса-да, Жаҳонгир мирзонинг онаси бошқа — Фотима Султон Оталиқ эди. Шундай экан, зулм йўли очик турарди.

Биз, бу нотинч воқеалардан роппа-роса беш юз йилдан ортиқ вақт ўтгандан сўнг яшайётган одамлар Бобур мирзони ҳам сарқардалик, ҳам шоирлик истеъдодига қойил қолган ҳолда, кўпинча уни дийдаси қаттиқ киши сифатида тасаввур қиламиз. Гоҳо унинг нафис газалларини ўқир эканмиз, бу фазилатни саргардон подшоҳзоданинг бир ҳовуч йигитлар билан улкан бир салтанат тузишда шаксиз хизмат қилган қаттиққўллик ва раҳмсизлик билан боғлолмай эсанкираймиз. Унинг бу икки қарама-қарши хислати ўртасида эса ҳар қандай хиёнат, сотқинлик билан келишолмаслик ҳисси туради. Хусравшоҳ ўзи тарбиялаган, кичиклигида ўзи оталиқ бўлган Султон Маъсуд мирзонинг кўзларига ништар солиб, кўр қилганини эшитган Бобур мирзо газаб билан ёзади: «Ҳар кимким, мундоғ шан ҳаракатга иқдом қилгай ва ул кишигаким бу нав ишга эҳтимол қилгай, юз минг лаънатдур, қиёматқача ким ҳар ким Хусравшоҳнинг бу афъолини эшитиб лаънат қилмогон ҳам сазовори лаънат бўлсун».

Ҳа, бир вужудда ҳам тенгсиз меҳр туйғуси, ҳам чексиз қаҳр қудрати жо эди. У мағлуб бўлган шаҳар аҳолисини қатли ом қилади. У ўгли Ҳумоюн бемор бўлганини эшитиб, ўз жонини садақа қилишга тайёр туради. Шунинг учун

хам Самарқандда дилидаги меҳр огриги уни йиқитган бўлса, қаҳр қудрати уни дарддан халос этди.

Нима бўлгандаям, йиғит вужуди дардни енгди. Аммо Андижон дарди дилда қолди. Шу сабабдан у Самарқанд тахтига ўтирганига роса юз кун бўлганда шаҳарни тарк этиб, Андижонга қараб отланди. Бобур қўшини шаҳардан чиқиши билан ҳаялламай Самарқандга Султон Али мирзо кириб олди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Бобур мирзо раҳбарлигида қўшин жадал юриб, бир ҳафта деганда Хўжандга етди. Шаҳар остонасида мирзо «ана, кетди — мана, кетди» бўлиб ётганидан воқиф кўп ишонган одамлари мухолифлари томонига ўтганидан хабар тошиб ўқинди. Бу ўкинч аччиқ эди. Самарқандни олай деб Андижонни қўлдан берса, Андижонни олай деб Самарқандни иликдан чиқарса, охир-оқибат иккаласидан ҳам айрилиб саргардон юрса — бундан ортиқроқ ўкинчи бўларми?! Бу ўкинч унинг юрагини ўртар, бу ночорликдан қутилиш йўллариини излашга мажбур қиларди. Бобур мирзо ўша пайтдаги аҳволини «Бормоққа не маскан муяссар, турмоққа не давлат муқаррар», — деб ифодалаганди.

У Тошкентдан — Султон Маҳмудхондан кўмак сўради. Тез орада Ахсига яқин ерда Тошкент қўшини унга бориб қўшилди. Унга қарши фитна бошлаганлар ҳам пайсалламай Ахсига етиб келдилар. Дастлабки, майда тўқнашувлар бошланди. Бобур мирзо тарафдорлари Поп кўрғонини қўлга киритдилар. Бирок, иттифоқдоши Султон Маҳмудхоннинг суут ҳаракати сабабли мухолифлар Попни тортиб олдилар. «Хоннинг агарчи ўзга ахлоқ ва атфори хўб эрди, вале синоҳилиқ била сардорликдин бисёр бебаҳра эди». Қолаверса, Султон Маҳмудхон жангга кирмасдан ишни тинч ҳал қилишни истарди. Шунинг учун ҳам рақиб тарафдан сулҳ тузиш баҳонасида келганларни хон хурсандчилик билан қаршилади. Боз устига элчилар қуруқ келмаганлиги хон кўнглини равшан қилди. У ҳатто элчиларнинг нима сабабдан сулҳ тузмоққа бунчалик шошаётганлари ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмади. Ҳолбуки, яна бир зўр берилганда, Андижон қўлга кириши аён бўлиб қолган эди.

Қўлдан чиққан галаба алами Бобур мирзо пчини ўртади, ўзини тутолмай, кўзи ёшланди. Сулҳ тузилган куниеқ Андижонни олиб, у ердаги бола-чақаларини кўриш иштиёқида у билан жанг қилган беклару аскар йиғитлардан саккиз юзга яқини ундан айрилиб кетди.

Султон Маҳмудхоннинг вафосизлигидан хомуш тортган Бобур мирзо Хўжандга қайтди. Тез орада, сулҳ шартига биноан, у ерга онаси билан бувиси етиб келди. Андижонни қўлдан чиқарган Бобур мирзо Самарқандни қайта эгалламоқ

учун ҳаракат бошлади. У яна, номусдан бўзариб-қизариб, Султон Маҳмудхондан кўмак сўради. Бошқа суянадигани бўлмаса, нима қилсин? Хон беш мингга яқин аскарга ўғлини бош қилиб Самарқанд сари йўллади. Туйқусдан ўзиям йўлга чиқди. Нияти омади юришса, жиянини четга суриб Самарқандни эгаллаш эди. Бобур мирзо Темур қонқадан ўтиб, Санғорга етганида унга Самарқанд атрофида кўчманчи ўзбеклар ҳукмдори Шайбонийхоннинг от суриб юрганини эшитган Тошкент қўшини пайсалламай ярим йўлда орқага қайтганини айтдилар. Буни эшитиб тарвузи қўлтиғидай тушди. Ўз кучи билан Самарқандни олишга кўзи етмаган Бобур мирзо қайтиб Андижон устига юришни ўйлади. Яна кўрқоқ тоғасидан ёрдам сўраб Тошкентга борди. Хон истар-истамас саккиз юзга яқин аскарни ажратди. Кўмак билан Хўжандга қайтар экан, у йўлни буриб мухолифлар қўлидаги қўрғонларнинг бири — Носухни қўлга киритди. Аммо хатти-ҳаракати бекор кетди. Бир кеча тунади, холос, тошкентлик мўғуллар «Кучимиз оз, қўрғонни сақламоқ оғир» деганларидан сўнг Хўжандга йўл олди. Бобур мирзо янги тўққиз юз тўртинчи (1498—1499) йилнинг бошигача гоҳ Самарқандни, гоҳ Андижонни қайта олиш хаёлидан кечмади. Шу мақсадда, Самарқанд истагида у Ўратепада қишни ўтказаяётган Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дуглат қошига одамларини юборди. Уни қишлоғини Самарқанд яқинида, Хўжа Аҳрор авлодларининг мулки бўлмиш Пашоғарда ўтказишни таклиф қилди. Муҳаммад Ҳусайн дуглат рози бўлди.

Ўрни келгани учун Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дуглат ҳақидаям маълумот бериб ўтайлик.

Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дуглат Бобур мирзонинг хола-си Хўб Нигорхонимга уйланган эди. У Султон Маҳмудхон номидан Ўратепани бошқарарди. Унинг ота авлоди Қошғарнинг ворисий ҳукмдорлари эдилар. Сўнгги ҳукмдор Амир Саид Али дуглат унинг отаси эди. Қошғар қўлдан кетгач Юнусхон хизматига кирган эди. Энг диққатлиси, у жуда қимматли тарихий манба — «Тарихи Рашидий»нинг муаллифи Мирза Муҳаммад дуглат, ёки қисқача айтганда, Мирзо Ҳайдарнинг отаси эди. Бу ота-боланинг умр йўллари Бобур умр йўли билан бир неча бор яхши-ёмон тарзда кесишгани маълум. Ҳозир ҳикоя қилинаётган воқеаларни шу ерда ҳозирча тўхтатиб, бу ҳақда қисқача гапирсак.

Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дуглат ўз ҳукмдори Султон Маҳмудхон қўшини Шайбонийхон аскарлари билан тўқнашувда мағлубиятга юз тутгандан сўнг, Ўратепани ташлаб аввал Қоратегинга, кейин Қобулга — Бобур мирзо паноҳига боради. Аммо у ерда Бобурга қарши уюштирилган фитнага аралашиб яна Фарғонага қочади. Тўққиз юз ўн бешинчи (1508—1509) йилда Шайбонийхон қўлидан ўлим топади. Кичкина мирза Ҳайдарнинг ҳам бошига отасининг қисмати тушишига бир баҳя қолди. Аммо меҳрибон кишилар ёрдами билан Бадахшонга қочишга муваффақ бўлади. Ундан ўтиб,

Кобулга — Бобур мирзо ҳузурига борди. Уч йилдан сўнг, яъни ўн беш ёшида яна Андижонга қайтиб, Султон Саидхон хизматига киради. Унинг кейинги тақдири яна Бобур авлодлари билан тўқнашади. Бу тақдир қизиқарли ва алоҳида бир ҳикояни талаб қилгани учун биз яна ўзимиз қузатаётган воқеаларга қайтганимиз маъқул.

Шундай қилиб, Самарқанд тахтини қўлга киритиш фикридан қайтмаган ўн олти яшар Бобур мирзо ўратепа ҳукмдори Муҳаммад Ҳусайн Қўрагон дуглатга одам юбориб, уни Самарқанд устига юришга кўмакка чақирди. Уни қишни Самарқанд яқинида, Хўжа Аҳрор авлодларининг мулки бўлмиш Пашоғарда ўтказишни таклиф қилди. Ўратепа ҳокими рози бўлди.

Самарқандга бораркан, Бобурга яна хасталик ёпишди. Зоминда иситмаси чиқиб, бадани чўғ бўлиб ёнди. Аммо бу гал иситма аралаш йўлини давом эттиришга аҳд қилиб, Зомин тоғларидан ошиб Роботи Хожа қўрғонини қўлга киритишга уришиб кўриб, муваффақиятга эришмади. Яна иситма аралаш йўл юриб манзил — Пашоғарга етди. Қиш давомида Самарқандга яқин Ёрейлоқ учун тез-тез жанг қилиб турилди. Ниҳоят қўрғонлар ўз ихтиёри билан, баъзилари жангда мағлуб бўлиб, яна бошқалари дағдагадан қўрқиб Бобур мирзо ихтиёрига ўтди. Ёш мирзо ўз атрофидан йиғилган одамлар билан Самарқандни олишга кўзи етмагани учун ҳам Султон Али мирзо томонидан сулҳ сўзи билан юборилган Хожа Яҳъё таклифига кўнди.

Яна тоғ ошиб, дашт кезиб, минг азобу уқубат чекиб Хўжандга қайтдилар. Роса бир йилга яқин Бобур мирзо шу ерда турди. Самарқанд хаёли азобу изтиробга айланиб дилини сув қилиб юборди. Бунинг устига ночор аҳволи — гўё ҳамма ундан юз ўгиргандек, на Андижондан на Тошкентдан, на бошқа ердан унинг амрига бош эгиш ниятида эмас, шунчаки, бир оғиз ширин сўз айтиб, кўнгил сўраб бирор бек, бирор дўст келди. На турк, на мўғул, на ўзбек келди.

Охири ўратепанинг жануб тарафидаги яйловлар томонга, хасталигу бечораликдан сус тортган соғлигини тиклаш ниятида йўлга чиқди. Ўша саргардонлик кунларида уни яна бир саргардон сўраб келди. Бу тархонлар фитнаси пайтида Бойсунғур мирзога ёрдам бориб, Самарқандни Султон Али мирзо олгандан сўнг у ердан чиқиб қочишга мажбур бўлган шайхул-ислом Хожа Абдулмакорим эди. У дастурхон устида Бобур мирзонинг бу бечора аҳволига худодан иноят тилаб фотиҳа ўқиган эди, ёш мирзонинг кўзидан ёш тирқираб кетди. Ўзини тутолмай бўзлади.

— То ўзумни билиб эдим, бу йўсунлуқ ранж ва ма-шаққатли бўлмайдур эдим, хожам.

Хожа Абдулмакорим ёш мирзони узоқ овутиди.

— Тангридан бошқа ҳеч ким эртага нима бўлишини билмайди, мирзом. Шуни унутмангки, ўз подшоҳи бида дунё умидида аҳдлашган, аммо аҳдига вафо қилмай хиёнат

йўлига ўтган кимсаларнинг гуноҳини тангри асло кечмайди, балки уларга қаттиқ азоблар беради. Сабр қилинг. мирзом. сабр.

Шайхулисломнинг дуоסי қабул бўлди, икки-уч кундан сўнг Бобур мирзо хузурига Марғилонда ўтирган Али Дўст тоғойининг бир навқари келиб, эгасининг сўзини етказди. Али Дўст тоғойи: «Не гуноҳ иш қилдим, афв этсалар, у кишига Марғилонни тоштириб хизматларида юрсам» — деб юборибди. Бу хабарни эшитган Бобур мирзо кеч тушаётганига қарамай Марғилонга отланди. Эртаси кун қуёш оғиб, манзилга бир оғочча йўл қолганда Бобур мирзонинг йўлдошлари Али Дўст тоғойининг хузурига бир-икки одамни юбориб, унинг ниятини дилидан тилига чиқариб, аҳду шартни пиширтиб бўлгандагина шаҳарга кириш мумкин деб маслаҳат солдилар. Бобур мирзо: «Бу кенгашни олдинроқ қилиш лозим эрди, энди йигирма беш оғоч йўл босиб келганда, на отларда, на кишиларда мажол қолмаганда соласизми? Келгандан кейин бормоқ керак. Тангрининг иродасидан бўлак иш бўлмас?» — деди.

Яна отларга эрк берилди. Ниҳоят, Марғилон дарвозасига етиб келдилар. Али Дўст тоғойи дарвозанинг орқасида туриб, дарвозани очмай аҳд илтимос қилди. Бобур мирзо аҳд этди. У билан келган икки юз қирқ киши шаҳарга кирди.

Шундан кейин Бобур мирзо ва унинг одамлари бир тарафда, бир тарафда эса Жаҳонгир мирзо, Узун Ҳасан, Султон Аҳмад Танбал одамлари ўртасида Андижон тахти учун кураш бошланди. Бу кураш охир-оқибатда оғанин ўртасида сулҳ тузилиши билан тугади. «Бу йўсинлиқ сулҳ бўлдиким, Хўжанд сувининг Аҳси тарафи вилоятлар Жаҳонгир мирзога тааллуқ бўлмай, Андижон тарафи вилоятлар манга бўлмай... Вилоятлар қарор топгандан сўнг мен ва Жаҳонгир мирзо иттифоқ қилиб, Самарқанд устига юргаймиз. Самарқанд тахти муяссар ва мусаххар бўлгоч, Андижонни Жаҳонгир мирзога берилмай. Сўзни мунга қарор берилди», — деб ёзади Бобур мирзо.

«Самарқанд тахти муяссар ва мусаххар» бўлиши истагида яшаган Умаршайх фарзанди Мовароуннаҳр пойтахтида кечаётган воқеаларни зийрак кўз билан кузатиб турди. Сулҳ тузилиб, вилоятда осойишталик қарор топаётган бир пайтда Самарқанддан яна юракни ҳовлиқтирадиган хабарлар кела бошлади. Султон Али мирзо билан Муҳаммад Мазид тархоннинг ораси бузилибди эмиш.

Султон Али мирзо тахтга ўтиргани билан бутун вилоятларда Муҳаммад Мазид тархоннинг ўғиллари-ю, хешлари ҳукмронлик қилардилар. Тархонийлар шу қадар ўзларидан кетган эдиларки, улар ўз хоҳиш-истакларини чегараламай, ўз билганларича, тахт эгаси бўлмиш мирзога ҳисобот ҳам бермай иш қўрардилар. Султон Али мирзо нонқўр тархонийларнинг бу ноўйиб ишларига лоқайд қараб туролмади. У ўзига яқин кишилари билан Муҳаммад Мазид тархонга қарши пинҳона

фитна тайёрлашга киришди. Тархон буни сезиб қолиб, ўз одамлари билан шаҳардан қочди.

Бу воқеалардан фақат Бобур мирзо эмас, шунингдек, бошқа ҳукмдорлар: Тошкент хони Султон Маҳмудхон, кўчманчи ўзбеклар хони Муҳаммад Шайбонийхон ҳам огоҳ эдилар. Самарқанддаги нотинчликдан воқиф бўлиши билан дастлаб Султон Маҳмудхон ҳаракат бошлади. У ишни пайсалга солмай Муҳаммад Ҳусайн дуглот ва иниси Султон Аҳмадбекни, яна бир қанча мўғул бекларини Самарқанд устига юриш учун тайёрлади. Муҳаммад Мазид тархон ҳам хон хузурига одам юбориб, унинг қўшинига қўшилиш истагини билдирди. Тошкент қўшини Самарқанд атрофидаги Шовдор туманига келгач, тархонийлар хон аскарларига пешвоз чиқдилар, мўғул беклари билан мулоқатга киришдилар.

Мўғул беклари Самарқандда қўлга киритажак ўлжаларини қўлларида ушлаб тургандек, уларни Муҳаммад Мазид тархон билан баҳам кўришни истамадилар, ҳатто тархонни пинҳона қўлга олиш қасдида бўлдилар. Ўзига нисбатан қилинажак ҳар бир фитнани олдиндан сезиш қобилиятига эга тархон бу гал ҳам сергак тортиб, бир баҳона билан мўғул беклари қароргоҳидан чиқиб жуфтакни ростлади. Тархон ва унинг одамлари кетгандан кейин Султон Али мирзо қўрқмасдан Тошкент қўшинига қарши чиқди. Аммо ўртада уруш бўлмади. Ҳар иккала қўшин бир-бирига яқинлашиб келди-да, тўсатдан бараварига орқага қайтди.

Бу воқеадан хабар топган Бобур мирзо Самарқанд устига қўшин тортишга аҳд қилди. Дарҳол иниси Жаҳонгир мирзога одам юбориб, уни юришга чорлади. Андижон қўшини йўлга чиқиши билан Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил Ўш қўрғонини босиб олди. Бобур мирзо бу хабарни эшитсаям, йўлидан қайтмади, шитоб билан бораверди. Қолаверса, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ айрим самарқандлик беклар унинг хузурига чопар юбориб, унга ўз кўмаklarини ваъда қилганлариям Бобур мирзо учун қулай шаронт яратганди. У олдинга юргани сайин орқадан хиёнаткор Султон Аҳмад Танбалнинг бадкирона қилмишлари ҳақида бири-биридан ташвишли хабарлар етиб кела бошлади. Аммо, Бобур мирзо «Самарқанддек пойтахт тургунча, не киройи ул қилгайким, Андижондек ер учун киши авқот зоё қилгай», деб тўхтамай отини қамчилайверди.

Андижон лашкари Ўратепага етганда Шайбонийхон Самарқанд билан Бухоро оралигидаги ҳарбий-сиёсий жиҳатдан муҳим таянч нуқтаси ҳисобланган Дабусия қалъасини эгаллаб, энди «ислом қуввати» деб таърифланган шаҳар устига юргани ҳақида хабар етди. Бу хабар Бобур мирзони янада тезроқ юришга ва таваккал қилишга ундади. Самарқанднинг кунчиқаридаги Хон юртига етиб, чодир тикилганда, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ самарқандлик беклар келиб Бобур мирзога мулозимат билдирдилар.

Ўша оқшом кенгаш бўлди. Самарқанд ичидаги аҳволни

яхши билган тархон одамлари батафсил ахборот бердилар. Улар «Агар Хожа Яхъёга сўзимиз ўтса, Самарқанд бежангу жидол осонлиқ била муяссар бўлур», деб айтдилар. Кенгаш сўнггида, Бобур мирзо ҳеч кимга билдирмай Хожа Яхъё қошига ўз одамини юборди. Аммо у қуруқ қайтди. Хожа Яхъё на шаҳарга кўшин киритишга ёрдам бераман, на бунга тўсқинлик қиламан деб ҳам айтмабди. Эртаси куни Хон юртидан Даргам ариги ёқасига кўчдилар... Самарқандни жангсиз, ҳеч бўлмаганда оз талофат эвазига забт этиш умидидан қайтмаган Бобур мирзо бу сафар Хожа Яхъё ҳузурига Хожа Муҳаммад Али китобдорни йўллади. Бу галги элчи яхши хабар олиб қайтди. Хожа Яхъё «Кечаси келсалар, дарвозани очармиз, шаҳарни берурмиз», деб айтиб юборибди. Оқшоми билан тайёрланиб, қоронги тушиши билан шаҳарга қараб шовқинсиз юрилди.

Аммо ичкаридагилар бундан хабар топиб, режа амалга ошмади. Қўшин яна Даргом суви ёқасига келиб ўрнашди. Ишнинг чаппа кетаётганини кўрган Али Дўст тоғайи ўзи ва ўгли Муҳаммад Дўстга рухсат сўради. Бобур мирзо азалдан табъига ёқмаган бу кўрнамакка жавоб берди. Ҳар гал Самарқанд юришидан сўнг бўлганидек, бу бек ҳам борасолиб Бобур мирзо йўқлигидан фойдаланиб Андижон вилоятини талаб юрган Султон Аҳмад Танбалга қўшилди. Ота-боланинг кейинги тақдирини ҳақида ёзар экан, Бобур мирзо нафратини яширмайди. Али Дўст тоғайи қорақурт чақиб ўлди. Ўгли эса Танбалдан кейин ўзбекларга қўшилди. Сўнг уларнинг ҳам тузлигига тупуриб, яна айрилди, гоҳ унга, гоҳ бунга қўшилиб талончилик қилиб юрди. Охири Андижон Шайбонийхон қўл остига ўтгач, қўлга тушиб, кўзига мил тортилди. Худди мана шуни назарда тутиб Бобур мирзо: «Кўзларини туз тутди»ни бу маъноси бор эмиш», — деб ёзади.

Иши юришмаган Бобур мирзо тезда Ғури барлосни бир неча йигитлар билан Бухорога хабаргирликка юборди. Улар тезда қайтиб, Шайбонийхон Бухорони забт этиб, энди Самарқанд устига келаётганидан хабар бердилар. Бобур мирзо катта галаба нашъаси билан маст бўлган улкан ўзбек қўшинига ўзининг анчадан буён жанг кўрмаган бир ҳовуч аскарларини рўшара қилишдан чўчиб, Кешга қараб жўнади. Кешга кетишининг сабаби Султон Али мирзо хизматидан чиққан бекларнинг кўпчилиги бориб ўша ерда ўрнашган эдилар. Икки ҳафтага яқин вақт ўтгач, Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонга берибди, деган хабар келди. Сана тўққиз юз бешинчи (1499—1500) эди. Бу воқеа тафсилотини эшитиб Бобур мирзо оғир «ух» тортди. Бу сафар ҳам орада хиёнат тургани уни чуқур изтиробга солди. Умиди сўниб, илк марта тўйиб чоғир ичди.

Бу сафар хиёнат Бўстонсарой аҳли ўртасида мавқеи кучли Абу Юсуф аргун томонидан бўлган эди. Бу ғаддор кимса-

нинг тахт эгаси бўлмиш мирзо волидаси Зухрабеги огага таъсири гоят зўр эди. Зухрабеги ога Султон Маҳмуднинг муътабар гумаъси эди. Султон Маҳмуд уни ҳали отаси тирклигида, қирчиллама йигитлигида олган эди. Абу Юсуф аргун бу хотиннинг вазиятни билмагани ва нодонлигидан фойдаланиб, уни Шайбонийхон хузурига хуфя одам юбориб, «мен ҳам ўзбек уругиданман, агар сиз мани никоҳингизга олсангиз ўғлим билан сизнинг ҳукмингизни тан олиб, Самарқандни сиз хон ҳазратларига топширурмиз», деб нома юборишга кўндирди. Шу билан бирга нодон хотин Шайбонийхон олдига у бир пайтлар эри Султон Маҳмуд мирзо тасарруфида бўлган Термиз, Чаганиён, Хисор, Хатлон, Қундуз ва Бадахшон забт этилгандан сўнг, ўгли Султон Али мирзога берилса, деган талаб ҳам қўйди.

Машҳур можор олими ва сайёҳи Герман Вамбери ўзининг «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» асарида бу воқеалар хусусида шундай ёзади. «...Давлат бошида қолган Султон Али номигагина ҳаким эди. Улуғ боболари 400 йилдан буён Самарқандда шайхулисломлик қилиб келаётган Хожа Абулмакорим (асл номи Хожа Яхъё) ҳақиқий ҳоким эди». Вамбери бу ўринда Самарқанд шайхулисломи Хожа Абулмакорим билан Султон Али мирзонинг пири, Хожа Аҳрорнинг кичик ўғли Хожа Муҳаммад Яхъёни бир киши сифатида кўрсатиб хато қилади. Ҳолбуки юқоридаги ҳикоямиздан маълумки, тархонлар фитнаси даврида Хожа Абулмакорим Бойсунғур мирзо тарафида, Хожа Яхъё эса Султон Али мирзо тарафида эдилар. Яқинда «Шарқ юлдузи» жаридасида чоп этилган Г. Вамбери асарини нашрга тайёрлаганлар шу масалада ойдинлик киритмаганлари сабабли буни ўз бўйнимга олдим.

Герман Вамбери воқеалар давомида ёзади: «Самарқанд янгидан (Шайбонийхон томонидан) қамалга олинди. Шаҳардагилар тўққиз ой қаршилиқ кўрсатди. Агар амалпараст Хожа Абулмакорим (аслида Хожа Муҳаммад Яхъё — Х. Д.) билан хон Султон Али орасидаги ихтилоф очикдан-очик душманликка ўтмаса, эҳтимол, мустаҳкам бу қалъани эгаллаш муддати яна бир оз орқага сурилиши мумкин эди. Бу зиддиятли аҳволдан яхшигина воқиф бўлган Шайбоний Самарқанд ҳукмдори Султон Алига: «Хўжа васийлигида яшайдан ҳали тўймадингми, Абдулхайр хонадонидан инояти раббония билан туғилмиш юлдузни табриклар, ҳаётингни у билан дўстлик йўлида излашга ҳалиям вақт етмадимми?» — мазмунида мактуб ёзди. Шайбоний ўзининг бу дўстлик таклифи яхши ниятда ёзилганини кўрсатмоқ учун Султон Алининг онасини ўзига хотинликка сўради. Султон Алининг онаси бунга розилик берди. Бу ишлар шу даражада махфий қилиндики, бир жума куни Шайбоний Муҳаммадхон қамалдаги Самарқанд шаҳрига бир тарафдан кириб келди. Бундан мутлақо хабарсиз Хожа Абулмакорим (Хожа Яхъё) шаҳарнинг иккинчи тарафидаги масжидда ўтирарди.

Дарҳақиқат, агар воқеаларнинг кечишини диққат билан

кузатсак, Абу Юсуф аргун билан Зухрабеги ога ниятидан Султон Али мирзоям хабардор бўлган, деган хулосага келишимиз мумкин. Султон Али мирзо бу пайт чуқур таҳликага тушган, ўзига бир пайтлар паноҳ берган меҳрибони Хожа Муҳаммад Яхъёга эътиқоди суст торган эди. Шоир ва тарихчи Камолиддин Биноийнинг ёзишича, Султон Али мирзо бу даврда Хожа Яхъё Самарқандни Бобур мирзога олиб бермоқчи, деган қатъий хулосага келган эди. Шу сабабдан у давлат пойтахтини ўзбек хонига тошшириб, унинг ҳукмронлигини тан олмоқчи ва Муҳаммад Яхъёга панд бермоқчи бўлди.

Самарқанддек буюк ва шавкатли шаҳарни жанг-жадалсиз, бор-йўғи бир аҳмоқ хотинни лақиллатиб, «сени никоҳимга оламан» деган бир оғиз сўз эвазига қўлга киритиши мумкинлигини ўйлаб, Шайбонийхоннинг гоҳ кулгуси, гоҳ газаби кўзгарди. Кулгусига сабаб, у улуг орзусига шундай енгил етиши етти ухлаб тушига кирмагани бўлса, газабини кўзгатгани, бу хотин Султон Маҳмуд мирзодан бир ўғилу бир қиз кўриб, неваралик бўлиб қолганига қарамай уни эрликка тилагани... Қолаверса, хон енгиллик билан қўлга киритилган ҳамма нарса, шу жумладан, салтанат тахти ҳам худди шундай енгиллик билан қўлдан чиқиб кетиши мумкинлигини, фақат қаттол жангу жадал, аскар йигитлар қони эвазига қилинган ғалаба, шу қон билан қорилиб тикланган салтанат юксак ва умрзоқ бўлишини яхши биларди.

Муҳаммад Шайбонийхон тарихда кўчманчи ўзбеклар давлати асосчиси деб аталган, Тура (Ғарбий Сибир) хони Абулхайрхоннинг фарзанди Будоқ султоннинг ўғли эди. Абулхайрхон эса Чингизхон ўғли Жўжининг бешинчи ўғли Шайбон наслидан, Абулхайрхон 1462 йили Улугбекнинг қизи Робия Султонбегини никоҳлаб олган эди. Кейинроқ бу ҳақда яна гапириб ўтамыз. Ҳозир эса диққатимизни унинг жанговар невараси Муҳаммад Шайбонийга қаратайлик.

Шайбонийхон бир қатор тарихий асарларда Шоҳибек номи билан тилга олинади. Биринчи қисми форсий, иккинчи қисми туркий сўздан ясалган бу исм «шоҳлар беки», «шоҳларга тенг бек» маъносини билдиради.

Бу воқеалардан уч асрча бурун бутун Мағрибу Машриқни ваҳимада тутган жаҳонгир Чингизхон фарзандларидан бири — Жўжининг бешинчи ўғли Шайбон наслига мансуб бўлганидан тарих қоғозига Шайбоний номи билан қолган ўзбек хони феъл-атвори узоқ йиллар Мўғулистонни тарк этиб, Дашти Қипчоқ, Туркистонга ўрнашган барча кўчманчилар каби, мўғуллардан кўра, кўпроқ туркий хусусиятларга эга эди. Агар мўғуллар туркийлар ерини эгаллашга урунган бўлсалар, туркийлар уларнинг феъл-атворини, турмуш тарзларини ўзгартриб, уларни ичларига ютган эдилар. Шайбонийхоннинг бобоси Абулхайрхон саройида ҳам туркийлар одатига кўра туғилган гўдакка икки исм қўйиш урф бўлганди. Бу исмларнинг биринчиси ҳамиша туркий, иккинчиси,

албатта, ислом ақидаларидан келиб чиқиб арабча бўларди. Буюк туркий ҳукмдор Амир Темурнинг машҳур невараси туғилганида расмий «Муҳаммад» номини, яқин кишилари учун эса туркийча «Улугбек» номини олганини эслашимиз кифоя.

Еки ундан олдинроқ ўтганлардан Хоразмшоҳ фарзандларидан бирининг исми ҳам Муҳаммад, ҳам Мангуберди (Менгбурни) эди. Бу одат, юқорида айтганимиздек, туркийлашган кўчманчилар томонидан ҳам қабул қилинган эди. Масалан, Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи халққа номи ўтган Олтин Ўрда хони Ўзбекнинг расмий номи Маҳмуд бўлган. Олтин Ўрда хонларидан Жонибек билан Бердибекларнинг иккинчи исмлари Муҳаммад бўлган. Аммо муҳаммадлар кўп бўлгани учун Улугбек ҳам, Жонибеку Бердибеклар ҳам туркий исмлари билан тарихда қолишди. Туғилганда Муҳаммад деб ном олган Шайбонийхон ҳам ўзининг иккинчи исми билан кўпроқ тилга олиганининг сабаби шу бўлса керак.

Аммо Шайбонийхоннинг иккинчи исмини бошқача изоҳловчилар ҳам бор. Жумладан, бу қараш форс тарихчиси Муҳаммад Қозимнинг «Тарихи оламорои Нодири» («Дунёни безовчи Нодир тарихи») асарида ўз аксини топган. Муҳаммад Қозим ўз асарида ўзбеклар ҳукмдори исмини кўпчиликка эргашиб «Шоҳибек» деб эмас, балки «Шойибек» тарзида келтиради. Қадимий туркийда эса «шой» («шай») сўзи «куч-қудрат» маъносини билдирган. В. Радлов эса бу сўзни «кучли», «жасур» сифатида изоҳлаган. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, «Шоҳибек» аслида туркийча «Шойибек» исмининг форс тилида бузилган шакли, аниқроғи туркийча исмга форсий мазмун берилгани. Ушбу фикрнинг тўғрилигини исботлаш учун «Бобурнома»да хоннинг исмини «Шайбоқхон» тарзида келтирилганини эслатамиз. Мана шуларга асосланиб Шоҳибек аслида Шойибек бўлиб, у «куч-қудрат эгаси» маъносида ишлатилган деб айтишимиз мумкин. Бу икки исмнинг талаффузда деярли фарқланмагани эса кўпчиликни чалғитиб келган.

Ривоят қилинишича, Шайбоний отаси Будоқ Султон билан онаси Қўзибегимдан ёшлигида етим қолиб, укаси билан бирга отасининг содиқ хизматкори Қорачабек онасида тарбияланди. Қорачабек бу шахзодадан меҳр-шафқатини аямади, унга садоқат билан хизмат қилди. Балоғатга етган Шайбоний Абулхайрхон ўрдусининг турли тарафларга тарқалиб кетган кишиларини атрофига тўплаб, бобосининг салтанатини тиклашни оруз қилади. Жиддий тайёргарликдан сўнг, сулоланинг йўқолган шон-шавқатини қайтармоққа киришади.

Дастлаб, ёш Муҳаммад Шайбонийхон парчаланган Темур давлатининг шимолий чегарасида ноиблик қилаётган Кушлиқхон ўгли Мажид тархондан (Муҳаммад Мазид тархон бўлса керак) уни ўз хизматига олишни сўрайди. Мажид тархон розилик беради. Аммо, тез орада ўз ҳокимиятига хавф

солаётган ўзбеклардан, энг аввал Шайбонийхондан кўрққан Мажид тархон уларни Бухоро ҳокими Абдулалӣ тархон (Бу Самарқанддаги тархонлар фитнасини уюштирган Дарвиш Муҳаммад тархон эди, уни Абдулалӣ деб ҳам атардилар) ҳузурига жўнатиб қутулишга қарор қилади. Бухоро ҳокими ўзбекларни яхши кўтиб олди ва улардан унумли фойдаланиш чораларини топди.

Вамберининг «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи»да бу ҳақда шундай маълумот берилган: «Туркистоннинг шимолий вилоятларидаги имтиёзли ҳокимлар (тобелар) исён кўтарган пайтда, Абулхайрнинг ворисларидан исённи бостириш учун фойдаланилди. Лекин ўзбек шаҳзодалари бу ерни ўзларининг она Ватанларидек ҳис этганлари учунми ёки тўплаган қучлари таъсири биланми, ҳуллас, ҳар қандай қуроли хизмат учун тўланган оддий маошга қаноатсизлик қила бошладилар. Шу боис Ўтрор, Соврон, Сигноқ шаҳарларини уларга бериб, рози қилиш лозим кўрилди. Кейинчалик ғоятда кенгайиб кетган Шайбоний давлати шу тарзда таъсис этилди.

Шайх Мансур Шайбонийнинг пири эди. У пирининг: «Ўртадан эмас, четларидан бошламоқ лозим» деган рамзий сўзларига мувофиқ мамлакатларни истило қилиш фикрига тушди. Аввало у атрофдаги турк бекларига мурожаатнома юбориб, уларни теурийлар ҳокимиятини бутунлай тугатишга даъват этди. Бунга айни фурсат келганини аңлатди».

Мана энди у Амир Теуур давлати пойтахти дарвозалари олдида турарди. Бу дарвозаларнинг очилишига ишончи комил эди.

«Шайбонийнома» деган буюк китоб битамаи деб хизмати-га кирган Муҳаммад Солиҳ бу аҳмоқ хотин можаросини қандай тасвирлаши мумкинлигини ўйлаб, хоннинг юзига табассум ёйилди. Ёйилди-ю, ўчди — хон ўйга чўмди. У ўзига ўғил бўлай деб турган Султон Али мирзони деб нобуд бўлган Абдулалӣ тархон номи билан машҳур Дарвиш Муҳаммад тархоннинг ўғли, Бухоро ҳукмдори — Боқи тархонни Дабу-сия қалъаси ёнида шармандасини чиқариб қувганини эслаганди. Бечора Боқи тархон Бухорога кириб олиб уч кунгина жанг қилишга чидади.

Асли хоразмик Муҳаммад Солиҳ, теуурийларда алами бўлгани учун, Шайбонийхоннинг теуурийлар ва уларнинг ҳукмдорлари устидан қилган бу кичик ғалабасиниям бўрттириб кўрсатишга уринарди. Шайбонийхон бу иқтидорли шоирнинг мана шу заифлигини билиб турса-да, ич-ичида Шарафиддин Али Яздий достони билан баҳс қилгулик китоб ёзилишини, бу китоб ўзи ҳақида бўлишини жуда-жуда истарди. Лоф бўлса, лоф бўлаверсин, бунақа лофлар кишилар кўнглини тўлқин-лантиради ҳолос. Бухорода таҳсил олиб юрганида у «Зафарнома»ни қайта-қайта ўқиган, «Теуур тузукоти»ни эса бош-охир ёдлаганди. Бироқ, буни на устозлари, на талаба дўстлари биларди.

У ҳозир буюк жаҳонгир тиклаган иморатнинг дарвозаси

олдида турарди. Гарчи аллақачонлар бу олий иморат деворлари қийшайган бўлса-да, фақат шу дарвозадан киргандагина шону шавкат тахтини кўриш, унга эгалик қилиш мумкинлигини хон чуқур англади. Бу дарвозани очиш учун нодон хотинга «Ўғлим ва сизнинг доғингизда ёниб юрибман. Сиз ёрим бўлсангиз, ўғлингиз ўғлим бўлар»,— деган сўзларни айтишгина кифоя эди ва хон шу сўзни айтди. Ўзи эса илдам бориб Боғи Майдонда чодир тикди.

Аксарият қисми ўз аجدодлари тарихдан беҳабар замондошларимиз ушбу тарихий эссени ўқиш давомида «туркийлар», «турклар», «ўзбеклар» атамалари устида чалғишларини истамай, ўша тарихий даврдаги шароитни ҳисоблаб бу атамаларга изоҳ беришни маъқул кўрдим.

Биз яшаётган тупроқда қадим замонларда Суғдиёна, Бохтар (Бақтрия), Фарғона (Паркона), Парфия, Хоразм, Чоқдеб аталган қатор маданий-хўжалик марказлашиши асосида қурилган давлатлар ташкил топган. У Қушонлар даври деб аталган катта бир салтанат таркибига ҳам кирган эди. Уша олис даврлардан қолган Болаликтепа, Варахша, Афросиёб, Пайкент, Қува. Ахсикент, Ерқўрғон каби ёдгорликларни ўрганиш жараёнида очилган амалий ва тасвирий санъат обидалари, бой маданий мерос Ўрта Осиё халқларининг ўтмиш тарихи инсоният маданияти ривожига жуда муҳим ўрин тутганини исботлайди.

Энеолит ва бронза даврида (милоддан аввалги VIII минг йиллик) бу тупроқда яшаган аҳоли қандай номлар билан аталган бизгача етиб келмаган. Аммо бронза даврининг охирида, тахминан милоддан аввалги иккинчи минг йиллик охирида Ўрта Осиё, шу жумладан, бугунги Ўзбекистон ҳудудида яшаган аҳоли суғдлар, бақтрияликлар, хоразмийлар, чочликлар деб, атрофдаги дашту саҳроларда яшаган кўчманчи қабилалар эса саклар, массагетлар деб юритила бошланган.

Массагетлар Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимида, саклар (шақлар) эса Амударё ва Сирдарёнинг ўрта оқими теварагидан то Сибирия ҳудудигача бўлган чексиз кенгликларда кўчиб юрганлар.

Суғдийлар Зарафшон водийсида, хоразмийлар Амударёнинг Қуйи оқимида, яъни массагетлар билан қўшни, бақтрияликлар Ҳисор ва Сурхон воҳасида, чочликлар Чирчиқ дарёси воҳасида, парканаликлар Фарғона водийсида яшаганлар.

Шуни қайд қилиш лозимки, ўтган асрларда кўҳна Шарқ тарихини ўрганиш билан асосан овруполик олимлар кўпроқ шуғулланишди. Бу энг аввало қаддини тиклаб олган Оврупо ўзининг оч назарини Осиё қитъаси мулкларига тикиши билан, фақат шундан кейингина илм-фан фидойиларининг ўрганишга ташналиги билан изоҳланади. Шу сабабдан, Шарқ тарихини асосан овруполиклар тадқиқ қилгани учун бу қадимий ҳудудда яшаб ўтган халқлар, элатларнинг номи маъноси, келиб чиқиши асосан Оврупо (эро-

ний) тиллари нуқтаи назаридан чиқиб ўрганилган. Ўша даврда туркий тилларни ўрганиш суёт бўлгани сабабли, бу тилларга деярли мурожаат қилинмаган. Бунинг оқибатида бир томонлама фикрлар пайдо бўлди. Шу сабабдан ҳам жуда кўн овруполик тилчилар Ўрта Осиёда яшаган қадимий халқлар, элатлар шарқий эрон тиллари гуруҳига мансуб Суғд ва Хоразм тилларида гаплашганлар деганлари гумонлидир. Сақлар ва массагетлар Оролбўйи, Еттисув, Тангритоғ (Тянь-Шань) ва Олтой этакларида яшаган туркий тилли хунлар, сэнбийлар, уйғурлар билан ёнма-ён яшаганини ҳисобга олиб, Н. Аристов, Г. Грумм-Гржимайло, А. Кононов, С. Малов, Пелько, А. Габен каби тадқиқотчилар бу кўчманчи халқларнинг эрон тилли гуруҳга киришига шубҳа билан қарайдилар. Юнон муаррихи Ҳеродотнинг «Тарих» асарини таржима қилган И. Пьянов: «Массагетлар деганда фақат туркийларни назарда тутиш керак», — деб ёзади.

Энди воҳаларда яшовчи халқларга назаримизни қаратайлик. Назаримиз уларнинг ҳаммасини камраб оломаслиги туфайли, фақат асрлар оша Амир Темур салтанатининг марказига асос бўлган воҳа — қадимий Суғд мулкида яшаган халққа эътибор берайлик. Суғд мулкани араблар томонидан босиб олиш воқеаларини баён қилган муаррих ат-Табарий, Суғд ҳокимлари ва лашкарбошилари турклар эди, деб маълумот беради. Қадимий Суғд маданият ўчоқларидан бири — Панжакентда топилган суғдий тангачаларга зарб қилинган сўзларни ўрганган тадқиқотчи О. И. Смирнова, суғдиклар турк тилида сўзлашганлар, деган хулосага келади. Олимнинг бу хулосага келишига Суғд тангачаларида зарбланган «жабғу» сўзи бўлиб, бу сўз фонетик ва морфологик тузилишига кўра туркийчадир. «Девонул луғатит-турк»да изоҳланишича «йабғу», «йафғу» сўзи «хондан икки даража паст бўлган мансаб ёки мансабдор» маъносини билдиради.

Бу қадимий этник гуруҳлар орасида бохтарликлар (бактрияликлар) билан суғдийлар жуда юксак маданият эгалари бўлгани кўҳна Юнон, Рум, Эрон, Хитой, Ҳинд ва араб манбаъларидан маълум.

Икки дарё оралигида яшаган туркий халқларнинг шаклланишига хизмат қилган жараёнга бу ҳудудга мелоддан аввалги III—II асрларда кўчиб келган кушонлар ёки қадимий Хитой манбаъларига кўра «юечжилар», мелоддан аввалги II асрдан то мелодий IV аср давомида бу ўлкани ҳарбий йўл билан эгаллаган хунлар, мелодий V—VI асрларда эфталитлар (ҳойталиийлар) томонидан асос солинди. Уларнинг ҳаммаси туркий гуруҳга мансуб бўлиб, улар тарихда кушонлар ва эфталитлар (Ҳойталиийлар) давлати деб ном қолдирган давлатларни ташкил этганлар.

Атоқли туркшунос олим Лев Гумилёв шундай ёзади: «Ҳар бир халқ тарихи илдизлари жуда олис мозийга бориб тақалсада, ҳамма замонларда муаррихлар муайян халқ тарихини

ёзаётганларида маълум бир санадан, яъни мазкур халқ пайдо бўлган санадан бошлайдилар. Туркийлар учун бу сана 545 йил эди».

Хўш, ўша йили нима юз берган эди? Янги эранинг VI асри ярида Олой тоғларининг ғарбий қисмида яшаган «ашина» уруги кучайиб, теварак-атрофдаги уругларни ўзига бўйсундира бошлади. 545 йилдан бошлаб ашина уруги атрофида бирлашган қабилалар «турк», «туркийлар» номини олди. VI асрнинг ўрталарига (562 йил) келиб бу қабилаларнинг юз минглик қўшини Ила, Талас, Сир, Аму ўзани оралиги, Помир тоғининг ҳам ғарбий, ҳам шарқий тарафларида ўрнашиб ҳукмронлик қилаётган эфталитлар — ҳайталийларнинг ерини босиб олди. Мана шу санадан бошлаб Ўрта Осиё ҳудудида туркий уруглар барқарор бўла бошладилар.

Мелодий VIII асрда содир бўлган араб босқини бу жараёни тўхтатолмади ва VIII—X асрлар мобайнида бу ҳудудда туркий гуруҳга мансуб элат ва уруглар шаклланиши, аниқроғи бирлашишга интилиш жараёни кучайди. Бу жараён бохтарлар, суғдлар, хоразмийларни ўз ичига олди ва натижада кичик уруглар бирлашиб, йирик туркий бирлашмалар ташкил топди. Бу йирик туркий бирлашмалар орасида қарлуқ ва ўғуз бирлашмалари алоҳида ажралиб турарди. IX—X асрларда Тянь-шань (Тангритоғ) ва Фарғона водийсини шимолида уларнинг йирик давлати юзага чиқди. Худди шу даврда икки дарё оралиги ва теварагида Сомонийлар давлати барпо бўлди. Сомонийлар давлатида расмий тил форс-тожик тили бўлса-да, унда сиёсат юргизган давлат ва қўшин бошлиқларининг кўпчилиги асосан туркийлардан бўлгани (Алптегин, Сабуктегин ва бошқалар) бу давлатнинг айрим совет тарихчилари ёзганидек, том маънодаги тожик давлати деб аташга йўл қўймайди. Зеро, тил давлатнинг ёлғиз бир белгисидир. Сомонийлар давлати соф туркий давлат бўлмиш қорахонийлар давлати томонидан деярли жангу жадалсиз забт этилгани бизнинг фикримизни яна бир қарра исботлайди. Зеро, ўзаро туркий яқинлик бу қўшиб олиниш учун хизмат қилди. Биз бу фикрни Сомонийлар давлатининг пайдо бўлиши қардонимиз бўлмиш тожик миллати шаклланиши учун гоётда катта хизмат қилганини тан олган ҳолда айтаётганимизни қайд этамиз.

Биз ҳикоя қилаётган даврга келиб, бир замонлар турлича номлар билан аталган уруглар замирида туркийлар деб аталган ягона халқ аллақачонлар шаклланиб улгурган эди. Бу халқ шаклланиши қачон тугаган эди, деган сўроққа эса олимлар турлича жавоб беришади. Баъзилар бу жараён мўғул босқини арафасида, яъни XII аср охирига келиб икки дарё оралигида бунёд бўлган йирик давлатлар тузилиши билан якунланди деса, баъзилар бу шаклланиш IX—X асрларда — Қорахитой давлати тузилганда, бошқалар XI—XII асрда — Қорахитойлар билан Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги оралигида, айримлар эса XV—XVI асрда тугаган деб кўрсатадилар. Яна

баъзилар бу жараён XI—XIV асрлар орасида рўй берган деб таъкидлайдилар. Аммо биз бу жараён XII аср охирида, мўғул босқини арафасида, Хоразмшоҳлар давлати даврида рўй берди деб ҳисоблаймиз. Босқиндан сўнг бу ҳудудда ўрнашган мўғуллар ҳам кўп вақт ўтмай мана шу шаклланиб улгурган туркийлар таркибига сингиб кетдилар. Шу ўринда мўғул босқинидан сўнг Амир Темурнинг пароканда ўлкани ягона ҳокимиятга бўйсундириши билан боғлиқ фаолняти маҳаллий халқ бирлигини кучайтиришга энг кучли асос бўлганини унутмаслигимиз керак. Бу пайтга келиб давлат ҳужжатларини ягона Туркий тилда ёзиш расмий тус олди. Бобур мирзо яшаган даврга келиб «туркийлар» деганда Амударёнинг жанубий қиргоғи теварағида, икки дарё оралиғида, Дашти Қипчоқнинг жанубида яшовчи маҳаллий аҳолининг асосий қисми англанди. Бобур мирзо ва бошқа темурийлар шу халққа мансуб эдилар.

Ўбеклар эса мўғуллар босқинидан сўнг Дашти Қипчоқ ва Олтин Ўрдада яшаган туркийлашган мўғул уруғларидан бири эди. Уларнинг номини кўпчилик тадқиқотчилар Олтин Ўрда хони Ўзбек (1312—1342) номи билан боғлашади.

Хўш, «ўзбек» сўзининг этимологияси, «ўзбек» атамаси қачон ва қандай пайдо бўлган. Бу ҳақда турлича қарашлар мавжуд. Менинг ўйлашимча, бу атама қадимий аждодимиз Ўғизхон номи билан боғлиқ бўлиб, «Ўғизбек» сўзининг «ўзбек» бўлиб кетган шакли бўлса ажабмас. Нима бўлганда-ям, «Ўзбек» атамаси жуда қадимий даврларга бориб тақалади. Милоддан олдинги XII асрга тааллуқли Аш-Шира (Ассирия) битиклари Осиёнинг бепоён даштларидан бостириб кирган скифлар босқини ҳақида хабар берад экан, бу жанговар кўчманчи қабилалар номини ишгауз, уларнинг бошлиғининг исмини Испак деб маълум қилади. Туркий халқлар тарихи билан жуда яхши таниш бўлган одам «ишгауз» деган ном аслида «ўғиз» ном билан боғлиқлигини тезда пайқайди. Маълумки, йнгирма тўрт уруғдан иборат бу туркий қабилани икки йирик гуруҳдан иборат бўлиб, бири «ичўғиз» («ички ўғиз»), иккинчиси ташўғиз («ташқи ўғиз») деб номланган. «Ичўғиз» номининг Аш-Шира битикларидаги «ишгауз» сўзига нақадар ўхшашига эътибор бергандирсиз. Ўша қадимий битиклардаги Испак исмига келсак, аш-шираликлар босқинчиларнинг ўзларига бегона, номаълум исmlарини бузиб ёзишлари табиий. Аслида эса скифлар бошлиғининг исми Ўғизбек ёки шу исмнинг қисқарган шакли — «Ўзбек» бўлганига шубҳа йўқ (қолаверса, ён-атрофлардаги бошқа халқлар ҳам ўзбекларни «ўзбак» деб аташини эътиборга олсак, бу фикримиз қатъийлашади). Тарихда бундай бузилишлар жуда кўп учрайди. Аждодларимиз — сақлар, массагетлар ва уларга мансуб қахрамонлар номи юнон муаррихлари асарлари орқали бузилиб етиб келган. Бу исmlарнинг аслида қандайлигини билмаймиз. Қолаверса, муаррих нотаниш тилда ишлатган исmlарнинг баъзан нақадар бузилишини жуда

яқин ўтмишимиздан мисол келтириш билан исботламоқчиман. Хоразмлик буюк муаррих Баёний русларнинг Хива шаҳрини босиб олиш билан боғлиқ воқеалар баёнида Чор Россияси қўшини бошлиқларининг номларини, жумладан Кулачов, Веруфкин номларини тилга олади. Бу номлар русча бўлиб, аслида Головачёв, Верёвкин бўлган. Худди шу бузилиш оқибатида «Ўзбек» («Ўзбак») Аш-Шири битикларида «Испак» бўлиб кетганига аминман.

Муҳаммад Шайбонийхон Боғи Майдонга чодир тиккан кунни Султон Али мирзо онасининг гапига кириб, ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, ҳеч кимга хабар қилмай, ўзига яқин бир тўп киши билан хон хузурига келди. Шайбонийхон «бўлажак ўгли»ни жуда совуқ қарши олиб, ўз одамларидан пастроқда жой кўрсатди. Муҳаммад Солих эса бу учрашувни бошқача тасвирлайди. Шайбонийхон Султон Али мирзонинг келганини кўриб, «Мирзо, келинг, ота-бола бўлиб кўришайлик», дейди ва мирзони қучиб ўпади. Сўнг «Онангиз келсалар, ўртада никоҳ ўқитурмиз, токи бу меннинг онангизу сизга бўлган аҳдим бўлсин», дейди.

Менимча, Муҳаммад Солих бу воқеаларни ўз кўзи билан кўриб тургани учун ҳам ишонарлироқ ёзади. Зеро, Шайбонийхон Самарқанд дарвозасини очадиган ўйинни ҳали тутатмаган эди.

Ҳадемай Султон Али мирзонинг ёнидагилардан бири Зухрабеги оғага хоннинг сўзини етказди. Хон сўзини эшитиши билан бу хотин қиздек ясашиб Боғи Майдонга ўз канизлари билан етиб келди. Уни хон чодирига эмас, бошқа бир чет чодирга киритиб, шу ердан чиқмай ўтиришга мажбур қилдилар. Бу орада Султон Али ва унинг онаси Шайбонийхон олдига чиқиб кетганини эшитган Самарқанд казо-казолари нима қилишларини билмай қолдилар. Хукмдорлар ёғийга бош эгиб чиққани учун, охири бошқа бир чора тополмай, мулзам бўлиб, Хожа Яхъё бошчилигида хон хузурига келиб мулозимат қилишга мажбур бўлдилар. Шайбонийхон Хожа Яхъёга таънали гаплар қилса-да, ҳурмат кўрсатди.

Шундан кейин Шайбонийхон дарвоза очилганига ишониб, ўйинни тўхтатди ва сафдошлари билан кенгаш қилди. Кенгаш давом этар экан. Султон Али мирзо қандай ночор аҳволга тушиб қолганини англаб, ранг-рўйи оқариб, кўзларидан ёш тирқираб оқди. Мирзо яқинлари унинг бу ҳолатини кўриб, вазият нақадар даҳшатли эканлигини англаб қолдилар ва гариб хукмдорларини олиб қочмоқни хаёл қилдилар. Аммо Султон Али мирзо бундан бир иш чиқмаслигини сезиб, пешонамда битилганини кўраман, деб кўнмади. Аммо пешонасига ўлим битилганидан беҳабар эди.

Кенгаш қилаётганлар «Султон Али мирзо тирик экан гавго бўлади» деб айтганлари шу ўлимнинг қарори бўлди. Тўрт кундан сўнг Темур Султон Қўлба даласида мирзонинг

бошини танасидан жудо қилди. Бобур мирзо бу ҳақда алам билан ёзади. «Бу беш кунлик ўлар жон учун ямон от ила борди. Хотин сўзига кириб, ўзини некномлар чағрасидан чиқарди. Мундоқ кишининг воқеани мундин ортуқ битиб бўлмас. Бу йўсуниқ шанъ ҳаракатни мундин ортуқ эшитиб бўлмас».

Шайбонийхон Зухрабеги оғага ҳатто бир қайрилиб ҳам қарамади. Фақат: «Унга шундай бир эр топингларки, қайтиб эр қилишдан қўрқсин», деб буюрди. Шундай кишини топиб, унга никоҳлаб бердилар. Муҳаммад Солиҳ бу ҳақда шундай ёзади.

Оносин бир кишига бердилар,
Иш сўзин дер кишига бердилар,

Ул мунинг эвида манзил қилди,
Бу онинг комини ҳосил қилди.

Лаънат ул навъ онаға, ким ул
Нафси учун ўлима берди ўғул!

Боги Майдондаги кенгаш тугаши билан, саҳродан ўтатуриб дарёга йўлиққан одамлар сувга ташлангандек, кўчманчилар лашкари Самарқандга ёприлиб кирди. Шаҳар ичида қирғин-барот бошланди. Шаҳарга ҳоким этиб Жонвафобий тайинланди. У икки-уч кундан кейин шаҳарда зўрга тартиб ўрнатди. Асли бунга шоир Мулла Шодининг бир оғиз гапи Шайбонийхон қулогига етиб боргани сабаб бўлди. Мулла Шоди хоннинг яқинларидан бирига: «Агар ҳазрат Шоҳбахт (яъни Шайбонийхон) Самарқандни талотум қилсалар, қаерни пойтахт қиладурлар?» — дея қилган пичинги Шайбонийхон эс-ҳушини йиғиштиришга туртки берди.

Шаҳарда сал осойишталик чўккан кунларнинг бирида Шайбонийхон Хожа Муҳаммад Яхъёни чақириб: «Сиз Султон Али мирзога кўп намаъкул гапларни айтгансиз, қолаверса, унга мусаҳийлиг қилгансиз. Мирзоям сизга муносиб эмас эди. Энди сизга жавоб, Хуросонга боринг... Токи сиз бунда экансиз, тинчлик бўлмайду», — дея аччиқ-аччиқ гап қилди. Кейин унга ўз отини инъом қилиб шундай деди:

«Бу от сиздан уч кунгача на бир чимдим ўт, на бир ховуч сув тилайди. Қамчи урмасангиз ҳам йўртиб бораверади. Мана шу от сизни Хуросонга етказиб қўяди...»

Уша куни Хожа Яхъёнинг ер-суви, тураржойи мусодара қилинди. Эртаси куни саҳар пайти хожа ўз ўғиллари Хожа Муҳаммад Закариё ва Хожа Боқи билан шаҳар дарвозасидан узилди. Шаҳарда қирғинбаротдан омон қолган одамларнинг деярли барчаси хожа оиласини кузатиб чиқди. Хожа Яхъё бутун кўч-кўронини, бойлигини олиб чиққанини кўз остига бостириб қўйган Қанбарбий билан Қўпакбий уч юзга яқин навкар воситасида Самарқанд билан Кармана оралигидаги

бир қишлоқда турган карвонни таладилар ва Хожа Яхъёни, бегуноҳ ўғилларни шаҳид қилдилар. Бу воқеа Самарқанддан тўққиз тошлик йўлдаги қишлоқда, тўққиз юз олтинчи йил муҳаррам ойининг ўн бешинчисида (1500 йилнинг 13 августиди) рўй берди. Муҳаммад Солиҳ бу ҳақда шундай ёзади:

Кўргач ул молу яроғини қозоқ,
Тамаъ этди анго ва борди жоқ.

Борибон сўнггига ўлтурдилар,
Молини қўш тона келтурдилар,

Хоннинг ондин хабари йўқ эрди,
Молиға ҳам назари йўқ эрди.

Бобур мирзо эса бу иш Шайбонийхон розилиги билан қилинганлигини айтиб, шундай ёзади: «Мундоқ ишларни беклар ўз боши била хонидин ва подшоҳидин бевуқуф қила бошласа, бас хонлигига не эътибор?»

Шу ерда, ушбу воқеага бевосита тегишли Хондамирнинг «Мақоримул«ахлоқ» асаридан бир ҳикоятни келтириб ўтиш ўринли.

«Тўққиз юз бешинчи йилда Мовароуннаҳр томонидан, Хожа Насириддин Убайдуллоҳ ўғли Хожа Яхъё ғоятда шавкат ва азамат билан яшайди ва Султон Али мирзо бу жанобнинг фикрисиз ҳеч бир ишга киришмайди, балки ҳар кунини у кишининг мулозиматиға боради, деган гаплар аниқ равишда ва кетма-кет етишиб турарди.

Бу гапдан мақсад шуки, мазкур йилнинг охирларида, бир кунини Олий ҳазрат (яъни Алишер Навоий) Сайид Юсуф доғлоқчига илҳом тили билан хитоб қилди. «Хожа Яхъёнинг тутган йўли дарвишларнинг феъл-атвори учун муносиб эмас. Шу нарса муқаррарки, кимки ўз ота-бобоси хулқидан четга оғишса, унга катта зарар етишади. Чунончи, Мавлоно Хурдаки Бухорий ва Абубакир наддоф Амир Хусайн замонида Самарқандда аҳолини ўз томонларига олиб, байроқ кўтариб (Бу ерда Хондамир Самарқанддаги сарбадорлар ҳаракатини назарда тутмоқда — Х. Д.), лашкарга (яъни мўғулларга) қарши чиқиб, шаҳарни мазкур амир ва ҳазрати Соҳибқирон (яъни Темур) учун сақладилар, мана буларга ана шундай зарар етишди. Булардан бири Амир Хусайн қўлида ўлдирилди, бириси ўзбек диёри тарафларида саргардон юрди. Бунинг тафсили «Зафарнома»да ёзилган...»

Бу гап-сўзлар бўлиб ўтгандан бир оз кейин, Самарқанд томонидан ўзбек подшоҳи Шоҳбахт Мовароуннаҳрни қўлга олиб, Хожа Яхъёни икки ўғли билан бирга, у мамлакатда мустақиллик қозонгани учун шаҳид қилди, деган хабар етишди».

Шундай қилиб, Самарқанд тахти — деярли бир ярим аср давомида темурийлар ўтирган тахт кўчманчи ўзбеклар хони

Шайбонийхонга ўтди. Бу воқеа юз берган кунлар Бобур мирзо Кешда эди. У ўша захот отланиб, Ҳисорга қараб йўлга чиқди. Самарқанд қўлдан чиққанидан воқиф самарқандлик беклар ҳам у билан бирга Чаганиёнинг Чилбу ўлангигача йўлдош бўлиб, ўша ердан айрилиб Хусравшоҳ хузурига бориб паноҳ сўрадилар.

Қочоқ ахволига тушиб қолган Бобур мирзо кейинги пайтда унга душман бўлиб қолган Хусравшоҳга қарашли ерлардан ўтишга мажбур эди. Бошқа иложи ҳам йўқ эди-да! У аввал Қоратегин орқали ўтиб, тоғаси — Султон Маҳмудхоннинг иниси Олачахон хузурига боришни ўйлади. Олачахон бир пайтлар қалмоқлар билан бўлган урушда роса кўп одами қиргани учун шу номни олган эди. «Олачанинг важҳи тасмияси мундирларким, қалмоқ ва мўгул тили билан ўлтургучини «олачи» дерлар. Олачахоннинг асл исми Султон Аҳмад эди».

Аммо Бобур мирзонинг умиди ушалмади. У довонма-довон ошиб, ютаман деб турган тоғ жарлари оғзидан ўлим таҳликаси билан ўтиб, тоғма-тоғ сарсон юрганида Иброҳим тархон Шероз қўргонини Шайбонийларга бермай, сақлаб турибди деган хабар келди. Бобур мирзо ўша захот отини орқага бурди. Фан орқали ўтиб, аввал Кашдуд қўргонига, сўнг Кўҳак дарёсининг ёқасига қўнди. Ўша кундир Қосимбек бошлиқ бекларни Роботи қўргонини олишга жўнатди, ўзи бўлса Самарқандга яна яқинроқ Ерайлоққа жўнади. Манзилга етганда қўргонни олишга юборган одамлари зафарсиз қайтдилар. Бобур мирзо Ерайлоқдаги Асфидак қўргонига ўрнашди. Шу ерда туриб жўнатган хуфя одами Самарқанддан анча гап олиб келди.

Эмишким, Шайбонийхон Самарқанд шахрини бошқаришни Жонвафобийга бергач, унга олти юзга яқин навкар қолдириб, ўзи шаҳар атрофидаги боғлардан бирида ором олаётганмиш. Ёнида етти-саккиз мингга яқин навкар ҳам бор эмиш. Бир пайтлар ўзига хизмат қилган, энди бўлса хоннинг энг садоқатли аскарбошиларига айланган — Ҳамза Султон билан Маҳди Султон ўз қўшинлари билан Самарқанд яқинидаги Бўдана даштини қўналга қилибмишлар.

Қолаверса, бу гайритабиатли кўчманчи ва саҳройи халқининг ҳокимияти самарқандликлар ва ён-атрофидаги туманларда яшовчи эллар учун жуда малол келган эди. Шу боис улар ҳар турли йўллар билан кўчманчилар асоратидан қутулиш чорасини излай бошладилар ва биринчи навбатда Бобур мирзонинг ўз бобоси пойтахтини озод қилишга даъват этдилар.

«Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи»дан: «...Ўз сулоласи манфаатига ғоят содиқ Бобур бу даврда ўзининг бир неча садоқатли тарафдорлари билан Зарафшоннинг юқори жойларида қўшин тўпламоқда ва Хожа Абулмакорим (Бу ерда Вамбери хато қилмайди, дарҳақиқат Хожа Абулмакорим (Хожа Яхъё эмас) Бобур билан бирга эди — Х. Д.) ҳам унинг ёнида эди. Тўққиз юз олтинчи (1500) йилнинг куз фаслида.

қоронги бир кечада ҳўқандликлар Самарқанд дарвозаларига яқинлашуви билан халқ уларга қўл узатди. Шайбоний Самарқандни қанчалик осон олган бўлса, шунча енгил бой берди. Чунки унинг одамларининг аксари Қорақўл чўлидаги қароргоҳда эдилар. Шу боис бирликда ҳаракат қилишга сира имкон йўқ эди.

Биринчи жангда 400 тача аскардан айрилгач, эртаси куни ўз аҳволини фалокат билан тугашни сезган Шайбоний тез қутулиш учун барча чора-тадбирларни кўриб, Бухорога чекинишдан бошқа чора топмади».

Биз бу мухтасар ҳикоя билан чекланмай, бўлиб ўтган воқеалар хусусида батафсилроқ тўхталишни истардик.

Бобур мирзо хуфяси олиб келган маълумотдан сўнг, Самарқандни қайта эгаллаш учун қулай пайт етганини англади. Энг муҳими, шаҳарда кўчманчи қўшин жуда оз эди. У шошилинч кенгаш чақирди.

Муҳаммад Солиҳ ҳам «Шайбонийнома»да хон яна аскар тўплаш мақсадида лашкарнинг бир қисмини Туркистон томонга Маҳди Султон билан Севинчак Султонни бош қилиб юборганини, Маҳмуд Султон эса қўшиннинг бир қисми билан Бухорога кетганини, хон олдида Ҳамза Султон билан Темур Султон қолганини ёзади.

Асфидак қўргонидаги кенгашда Бобур мирзо тарафдорлари ўзларининг жуда оз — бор-йўғи икки юз киши бўлишларига қарамай Самарқандни ҳозир олак, оламиз, кейинга сурсак, оломаймиз, халқ хонга кўникиб қолади, деган қарорга келишди. Икки юз қирқ киши улуғ бир шаҳарни қандай қўлга киритишлари мумкин эди? Бунинг учун ягона йўл шаҳарга кечаси, эл ётган пайтда, хуфёна кириб олиш эди. Фақат бу ҳужум қутилмаган ва шиддатли бўлиши шарт. Шаҳар ичидаги тўрт юз-беш юз одамни енгил осон бўлмас, бироқ энг муҳими уларга шаҳар фуқаролари ёрдам бермаслиги тайин-ку! Шаҳар олинса у ёғи бир гап бўлар. Шу қарордан сўнг, кун огиши билан улар Ерайлоқдан йўлга чиқиб, ярим кечада Хонюртига етиб келдилар. Аммо олдинга юборилган хабаргирлар: «Шаҳардагилар бу режамиздан хабардор бўлмиш», — деган гапни олиб келгандан кейин Бобур мирзо ўз аскарларини ўша заҳоти ортга — яна Ерайлоққа бошлаб қайтди.

Душманни ғафлат уйқусида босиш учун яна Асфидак қўргонидан бош чиқармай қутиш бошланди. Ана шундай сўлгин куз оқшомларининг бирида қизик гап бўлди. Бобур мирзо ҳар оқшом атрофига яқинларини тўплаб уёқ-бўёқдан суҳбатлашиб ўтирарди. Лекин гап ҳар гал барибир Самарқандни олишга келиб тақаларди. Мана шундай қизгин суҳбатларнинг бирида Бобур мирзо: «Келинг, айтингким, тангри рост келтурса, Самарқандни қачон олғаймиз?» — деган сўроқни ўртага ташлади. Ҳамма жиниб қолди. Бироздан сўнг даврадагиларнинг бири: «Ёзда олғайбиз!», иккинчиси: «Бир ой-қирқ кунда», бошқаси: «Йигирма кунда олғайбиз!» —

деган гап қилди. Даврада ўтирганлар ичида суҳандонликдан кўра қилич чопишни маъқул кўрган камган Нўён Кўкалтош бўлса, оғзидаги носи билан гўлдиради: «Худо рост келтурса, ўн тўрт кунда олурбиз!»

Даврадагилар: «Нега айнан ўн тўрт кунда, а, Кўкалтош, айтинг?» — деб Нўён Кўкалтош устидан кулдилар. Бобур мирзо ҳам бошқалардан кўра бирмунча меҳр қўйган бу содиқ навкарининг сўзини эшитиб, мийиғида кулиб қўйди. Фақат ичида «кошки» деган гап, юрагини ачиштириб, ғимирлади.

Бобур мирзо ўша тун ғалати туш кўрди. У ўтирган хонага Хожа Убайдуллоҳ кириб келганмиш. У ҳазрат истиқболларига югуриб чиқиб, қуллуқ қилган эмиш. Хожа рўпарасида оҳиста ўтирибдилар. Хизматчилар Хожа олдига бетакаллуфлик ила дастурхон солишибди. Хожа ҳайрон қолиб «Нима гап?» деган маънода унга ишорат қилибдилар. У ҳам имо ила «Сабабини мен ҳам билмайман, бу ишни дастурхончи қилибдур», дегандек ишорат қилибдимши. «Тушундим» дегандек бош силкибдилар. Хожа ўринларидан туришлари билан у ҳам кузатиб чиқибди. Уйдан чиққач ўнг қўлиданми, ё чап қўлиданми, аниқ эсида йўқ, бир кўтарсалар, оёғи ердан узилибди. Шу алфозда «Шайх маслаҳат берди», деб туркийча сўйлабдилар.

Оёғи ердан узилганидан ваҳимага тушиб, уйғониб кетди. Ўша заҳот таҳорат олди-да, Самарқандга қараб отланишга буюрди. У икки кун Самарқанд атрофида айланиб юрди. Шайхулислом Хожа Абулмакорим шаҳардан чиқиб унга қўшилди. Шайбонийхон Самарқандни қўлга киритганда, Султон Али мирзо ва унинг яқинлари ўлдирилганда, шайхулислом афв этилиб тирик қолганди.

Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома»да Хожа Абулмакорим Бобур мирзони Самарқандга чақириб қуйидагича мактуб ёзган, деб маълумот беради:

Жонвафо оз киши бирла ҳосил,
Шаҳр ичинда турубтур гофил.

Кел фалон кеча, фалон кўча сори,
Ким санинг сори келур халқ бори...

Совуқ ва бахмалдек тимқора куз кечаларининг бирида улар Нули Мағокига етиб, шовқин-суронсиз етмиш-саксон эпчил йигитлар Гори Ошиқон тарафга юборилди. Токи улар Гори Ошиқон тарафдан шаҳар деворига шотилар қўйиб чиқиб, Феруза дарвозасини кўриқлаб турганларни бошқа дунёга рихлат қилгач, ташқаридагиларни ичкарига киритишлари керак эди. Бу сафар Бобур мирзо йигитларининг омади юришди. Шаҳар деворига чиқиб олган навкарлар Феруза дарвозасини кўриқлаётганларни чопқилаб ташлаб, дарвозани очдилар. Бу иш шовқин-суронсиз бўлди. Шаҳар уйқуси бузилмади. Фақат азондан дўконларини саранжом-саришта қилиш учун келган дўкондорларгина уларни таниб, олқниш-

лаб, қичқира бошлагандан кейин бу жимлик бузилди. Янгиликдан хабар топган фуқаро кўчалару майдонларга ёприлиб чиқиб дуч келган кўчманчиларни ўлдира бошладилар.

Шаҳар ҳоқими Ҳонвафобий шаҳид кетган Хожа Муҳаммад Яхъёнинг мусодара қилинган ҳовлисида истиқомат қилишини эшитган Бобур мирзо «Бийни тутиб келинглар!» деб одам юборди. Аммо, Ҳонвафобий аллақачон жуфтакни ростлаб, Оҳанин дарвозаси орқали Хўжа Дийдорга — Шайбонийхон ҳузурига қочиб кетганди.

Тонг отганда Хожа Яхъё хонақоси тоқи устида ўрнашиб олган Бобур мирзо Шоҳизинда қабристонни яқинидаги Оҳанин дарвозасида қолган-қутган ёғий аскарлари икки дарвоза орасини бекитиб олиб қаршилиқни давом эттираётганини эшитиб ўша ёққа от бошини бурди. Ўн тўққиз яшар йигитнинг дилидаги гайратни сезгандек от ҳам ўқдек учди. Аммо мирзо етиб боргунча самарқандликларнинг ўзлари—биров тош-кесак отиб, биров бобосидан қолган қиличу найзасини пешлаб шайбонийларни шаҳардан суриб чиқаргандилар.

Аммо бу ерга келгани яхши бўлди. Шайбонийхонни кўрди. Шаҳарга қилинган тунги ҳужумдан хабар топган хон темир ниқобини ҳам киймай, тўшақда қандай ётган бўлса, ўша ҳолда, фақат елкасига жун чакмонини ташлаб, қиличини яланғочлаб юз эликка яқин аскари билан етиб келганди. Хонни кўрган Бобур мирзо шаҳар ичида туриб рақибни кузатиш қанчалар ҳузурбахш эканини туйди. Хон шаҳардаги аскарлари суриб чиқарилиб, дарвоза яна тамбаланганини кўриб, ҳеч нарса қила олмаслигини сезгач, отини бобосидан қолган қиличининг терси билан бир урди-да гафлаткаш Ҳонвафобийни лаънатлаб Хўжа Дийдорга қайтди: «Лашкар оз эди-ю, кўрган маҳкам эди-ю, эли бепоён!»

Бобур Мирзо Арқдаги Бўстонсаройни манзил тутгач, шаҳар улуглари уни муборакбод қилишга кела бошладилар. Уша кунни Нўён Кўкалтошнинг: «Тангри рост келурса, ўн тўрт кунда олурбиз!» — деган башоратини эслаб (шаҳар ҳақиқатан ўн тўрт кундан сўнг илигига ўтган эди), Кўкалтошнинг елкасига зарбоф тўн ёнди. Уша-ўша шу йигитга нисбатан дилида илиқ меҳр уйғонганини сездди.

Бобур мирзо Самарқандни олиш тафсилотини битар экан, бу иш билан 1470 йили Ҳирот қалъасининг Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан иккинчи марта забт этилишини қиёслаб шундай ёзади: «Султон Ҳусайн мирзо ҳам Ҳирийни ушбу йўсуллуқ гофилликда олибтур. Вале иш билур киши олида равшан ва инсофлик эл қошида мубайяндурким, бу иш била ул иш орасида кўп фарқ бордур. Аввал буким, Султон Ҳусайн мирзо кўп ишлар кўрган, бисёр тажрибалар кечурган улуг ёшлиқ подшоҳ эди. Иккинчи буким, ғаними Ёдгор Муҳаммад Носир эди, ўн етти-ўн саккиз ёшлиқ бетажриба ўғлон эди. Учинчи буким, ғанимнинг ичидан кайфиёт ва ҳолотни билган киши Мир Али мурухур мирзога кишилар йибориб, гофилликда ғаним устига келтурди. Тўртинчи буким, ғаними

қўргонда эмас эди. Боги Заҳонда эди. Султон Хусайн мирзо олгон маҳалда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва тавобен андоқ ичкулукка тушган экандурларким, ул кеча Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигида уч киши экандур, алар ҳам маст. Бешинчи буким, ул мартаба гофилликда — ўқ келди ва олди.

Мен Самарқанд олгонда ўн тўққўз ёшта эдим. Не кўп иш кўриб эдим, не тажриба бўлуб эди. Иккинчи буким, менинг ганимим Шайбоқхондек пур тажриба ва кўп иш кўрган ва улуг ёшлиқ киши эди. Учинчи буким, бизга Самарқанддин ҳеч киши келмайдур эди. Агарчи шаҳр эли манга кўнгулдук эди, вале Шайбоқхоннинг қўрқунчидин ҳеч киши бу хаёлни қила олмас эди. Тўртинчи буким, менинг ганимим кўргонда эди, ҳам кўргонни олилди, ҳам ганимимни қочирулди. Бешинчи буким, бир мартаба Самарқанд қасдига келиб, ганимни туйдуруб, иккинчи марта келганда тангри рост келтурди, Самарқанд фатҳ бўлди.

Бу дегонлардин гараз элга санги кам урмоқ эмас, баёни воқеа бу эдиким, мазкур бўлди. Бу битилганлардин мақсуд ўзини ортурмоқ эмас, рости бу эдиким, мастур бўлди. Бу фатҳда шуаро тарихлар айтиб эдилар. Ул жумладин бир байт хотирда қолибтур.

Байт:

Боз гуфто хирад ки тарихаш
Фатҳи Бобур Баҳодур аст, бидон.

Байтнинг мазмуни. «Ақл яна айтдики, билгил: унинг тарихи «фатҳи Бобур баҳодур» бўлур».

Бундан тўққиз юз бешинчи (1499 — 1500) йил келиб чиқади.

Самарқанд қўлга киргач, тез орада шаҳар атрофидаги кўргонларда ҳам одамлар бош кўтариб, шайбонийларни қува бошладилар. Шу галаба сабаб бўлиб, Шовдор, Сугд туманларидаги кўргонлар, Миёнкол, Қарши, Хузор, Кеш туркий беклар қўлига ўтгани ҳақида хабарлар етди. Ҳатто олис Қорақўл ҳам Марвдан кўшин тортиб келган Абулмуҳсин мирзо томонидан забт этилди, деган хушхабар ҳам келган эди.

Кўнгли бир оз тинчиган Бобур мирзо Ўратепада қолган оиласининг кўч-кўронини олиб келишга одам жўнатди. Оиласи шаҳарга етиб келган кундан озмунча вақт ўтмай хотини — Султон Аҳмаднинг қизи бўлмиш Ойша Султонбегимдан бир қиз тугилди. Бу қизалоқ Бобур мирзонинг тўнғич фарзанди эди. Аммо, пешонасига қора кунлар битилганининг илк огоҳи бўлиб, гўдак чилласи чиқмай оламдан кўз юмди.

Худди шу кунлар Шайбонийхон ҳузурида Муҳаммад Солиҳ билан хон кўнглини овлаб юрган Мулло Камолиддин Биноий Бобур мирзога бош уриб келди. Қочоқ шоирга раҳм қилган мирзо уни кечирди. Аммо Қосимбек «Шайбоқхоннинг шоири бекорга келмаган, бир нияти борки, келган. Ҳар қалай узоқроқ тутайлик», — деб туриб олган-

дан сўнг, шаҳарни олишда жонбозлик кўрсатган бегининг сўзини ерда қолдирмай, Мулло Биноийни Шаҳрисабзга юборди. Аммо, озмунча вақт ўтмай, шоҳ Бобур қаҳрини шоир Бобур меҳри енгган бўлса керак, Биноий яна Самарқандга чақирилди. Биноий Самарқанд қамалини Бобур мирзо билан ўтказди. У Самарқандга қайтиб келгач, ҳаял ўтмай Бобурга «На егулик галла, на кийгулик кийим бор, ейдиган, киядиган нарсаси бўлмаган киши илм билан ҳунарга қандай урина олсин», деган мазмунли бир форсий рубойи узатди.

Бобур мирзо унга бир туркий рубойи билан жавоб қилди.

Ишлар бори кўнглунгдагидек бўлгусидур,
Инъому вазифа бори буйрулгусидур.

Ул галлау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалға бўю галладин уй тўлгусидур.

Аммо кейинги воқеаларнинг кечиши «ишларнинг бори кўнгулдагидек» бўлишига йўл бермади. Биноий «на егулик галла бор» деб рубойи битганда кўнгли бир хатарни сезган эканми, билмадик, ҳар қалай тез орада бу қисмат Самарқанд фуқаросининг бошига тушдики, бу ҳақда кейинда ҳикоя қиламиз.

Ҳамолиддин Биноийнинг тақдири орадан ўн икки йил ўтгач, 1512 йилда Эрон шоҳи Исмоил Сафавий Шайбонийхонни Марв ёнида мағлуб қилгач, эронийлар кўмагида бобоси тахтини олиш ҳаракатида юрган Бобур мирзо тақдири билан яна бир бор — бу сафар охириги марта кесишадиким, бу ҳақда ям ўша воқеалар ҳақида ҳикоя қилганда эслаймиз.

Олтин қозик ўрни — Самарқанд атрофида шаддот отлар гурсиллаб айланади. Отларнинг тўёқларидан ўт чақнаб ўтмишу келажак зулматини ёритади, ер гувлаб силкинади, чавандозлар эгнидаги жавшанлар, қўлларидаги қиличу қалқон жарангги Хуросон ва Мовароуннаҳр фуқароларини қўрқувга солади, ҳукмдорларнинг кўнглида ҳавас гулларини очтиради ва хазон қилади.

Отлар гурсиллаб айланади... Бу жангари отлар жилову кишани тан олмайди, лекин, чавандозлар дили кўринмас ишлар билан бу олтин қозикқа маҳкам боғланган эди. Бу кўринмас ипларни фақат ҳаёт ришталарини кесгувчи бешавқат ўлим тигигина уза оларди...

Олтин қозик ўрни — Самарқанд атрофида шаддот отлари баҳодур чавандозлар билан бирга хиёнат ва садоқат, ҳавас ва ҳасад, муҳаббат ва қаҳр, меҳр ва газаб, жаҳолат ва ризолат айланарди...

Тўққиз юз ўн бешинчи (1500) йилнинг қишини Шайбо-

нийхон уруш хозирлиги билан ўтказди. У киш ичида Қоракўл қалъасини Абулмуҳсин мирзодан тортиб олди. Хузор ва Қаршини қамал қилиб, олишга улгурмади. Вабо бошлангач у ердан қочди. Тез орада Дабусия қалъаси хон қўлига ўтди. Шу ерда кўхна тарих битикларида жуда кўп тилға олинган қалъа ҳақида ёзган бир шеъримни келтиришни мақбул топдим. Зеро унга ўша олис кунлар сасини сингдиришга уринганман.

ДАБУСИЯ

Кўхна қалъа осмонига
Сузиб чиқди тўлин ой
Ва босқинчи ўз лашкарини
Бошлар ўлим жангига.

Балқир эди кўкда ҳаёт,
Ёғдирарди кўк чирой,
Аммо ерда бўяларди
Ўт-ўлан қон рангига.

Тошлар узра мудраб ётар
Қузгунларнинг тўдаси.
Бўкканидан, ердан кўкка
Кўтаролмай лошини.

Ётар эди тўда-тўда
Босқинчилар мурдаси,
Мангу билмай ўзга юрда
Шундай хор бўлишини.

Қалъадаям тирик жон йўқ,
Фақат гувлар кўр шамол,
Ўчирай деб гўсногора,
Қиличлар овозини.

Елар тунлар қора бўрон
Ўчиролмай, лол-ҳайрон
Жангчиларнинг лабларида,
Қотиб қолган сўзини.

...Кейин йиллар, ойлар чанги
Кўмиб ташлар уларни,
Мангу тинар Дабусия
Қалъасининг булоги.

Лекин баҳор келганида
Бўйлаб алвон гулларни,
Эштади ул сўзларни
Шоирларнинг қулоғи...

Бобур мирзо ҳам киш бўйи бўлажак урушга жиддий тайёргарлик кўрди. Мана шундай нотинч кунларнинг бирида

Ҳиротдан унга тенги йўқ бир совға келтирдилар. Ҳазрат Мир Алишер унга бир китобат бериб юборибдилар. Ун тўққиз яшар шоирнинг кўнгил ёзиб қувонишгайм имкони йўқ эди. У ғазаллари битилган дафтардан шошилич бир нусха кўчирди-да, охирида Алишербекка бағишлаб бир туркий байт қўшди ва тортиқ қилиб Ҳиротга жўнатди. Чонар кетиши билан кўкка учиб чиққан юраги яна қайтиб ерга қўнди. Бу галги уруш жиддий ва узоқ бўлишини билиб, у энг аввало Андижон, Тошкент, Ҳисор, Ҳирот ва бошқа ерларга одам юбориб қўмак сўрашни ўйлади. Тошкентдан тўрт юз-беш юз мўгул, Андижондан иниси Жаҳонгир мирзо жўнатган Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил бошлиқ икки юзга яқин киши, Қарши, Ҳузор ва теварак-атрофдаги қўргонлардан одам йиғилди. Аммо на Султон Ҳусайн Бойқародек улуг подшоҳдан, на унинг ўғли Бадруззамон мирзодан, на Ҳусравшоҳдан бир одам келгани Бобур мирзони таажжубга солди, дилини хуфтон этди. Ахир, улар темирйилар салтанатининг илиниб турган илдизига сўнгги зарбани беришга қодир киши шу Шайбонийхон бўлишини наҳотки тушунмасалар? Самарқанд қўлдан чиқса, Шайбонийхон ўз қўшинини улоқ чоптириб олиб ўтирмайди-ку! У жаҳонгирлик даъвосини қилиб турган бўлса, эртага Тошкент, Ҳисор, Ҳирот, қолаверса, бутун Мовароўннахру Хуросон унинг оёғи остида ётиши мумкин-ку!

Хуллас, тўққиз юз олтинчи (1500 — 1501) йилнинг шаввол ойида Бобур мирзо Боғи Навга келиб, бўлажак уруш маслаҳатини қилди. Беш-олти кундан сўнг қўшин йўлга тушиб, бир ярим кунлик масофада жойлашган Сарипуддан ўтиб тўхтади. Қўналгоҳ атрофи хандақ билан ўралди. Бухородан йўлга чиққан ҳақидаги хабари етган Шайбонийхон қўшини ҳам Хожа Яхёё ва ўгиллари ўлдирилган Хожа Кордан деган ерга келиб тўхтади. Икки қўшин ораси бир оғочча келарди. Эртаси кун қуёш чиқиши билан жанг бошланди. Бу уруш деярли ҳар кун саҳардан бошланиб, гоҳ у томон, гоҳ бу томоннинг чекиниши билан, асосан қоронғи тушиб қолганида тугарди. Лекин қисиб келганлар ҳам, чекинганларни маълум масофагача, аниқроғи ҳар иккала қўналга атрофидаги хандақларгача қувиб келиб ортга қайтардилар. Ўзаро тенг рақобатга барҳам бериш учун кўчманчилар шабиҳун (тунги хужум) уюштирдилар. Лекин бундан бир иш чиқмади. Бобур мирзо қароргоҳининг атрофи мустаҳкам эди.

Аммо охир-оқибатда тажрибасизлиги ва ёшлиги Бобур мирзога панд берди. У Ҳузордан икки мингга яқин йигитни Боқи Тархон, Тошкентдан мингдан ортиқ мўгулни Сайид Муҳаммад дўғлат бошлаб келаётганини билган ҳолда, уларни тишни-тишга босиб кутиш ўрнига, ўйламай-нетмай жангга чиқаверди. Охир-оқибатда Тошкент қўшини яқинлашай деб қолган кун маглубиятга учради.

«Менинг эҳтимолимнинг жиҳати бу эдиким, — деб ёзади Бобур мирзо, — уруш кунни саккиз юлдуз оралиқда эди, агар ул кундан ўтса ўн уч-ўн тўрт кунгача саккиз юлдуз ғаним орқаси сори бўлур эди». Аммо бу ўйлагани ўша сўнгги жангда тескари бўлди, саккиз юлдуз унинг ортида турса-да, мағлуб бўлди.

Сўнгги жанг жуда қисқа, аммо бағоят дахшатли бўлди. Икки қўшин бир-бирига жадал яқинлашиб келаётиб, кутилмаганда Шайбоний бурунғорининг учи Бобур мирзо аскарларини айланиб ўтиб, орқадан сиқувга ола бошлади. Бобур мирзо ўша заҳоти аскарларини орқага юз ўгиртди. Бунинг оқибатида шундай бўлдим, жанг кўрган йигитлардан тузилган хировул ўнг қўлда — жанг марказидан четда қолиб кетди. Бобур мирзо қўшини жонхолотда жанг қилиб, ғаним бурунғорини ғулга тика бошлади. Буни кўриб, Шайбонийхоннинг тажрибали саркардалари «Хужумни кучайтириш керак, тўхтаб эмас, чошиб жанг қилиш керак», — деб хонга маслаҳат беришди. Хоннинг ўзиям буни ўйлаб турган эди, ўша заҳотиёқ унинг амри билан кўчманчилар бурунғори рақиб жувонғорини босиб, орқага қайтганда Бобур мирзо қўшини ўртада қолиб талваса бошланди.

Ўлганнынг устига чиқиб тепгандай, худди Андижон воқеаларида бўлганидек, қўшиндаги мўғуллар урушмоқни қўйиб, саросимага тушган аскарларга мадад бериш ўрнига уларни ўлдириб, талай бошладилар. Бу ҳақда Бобурга хабар етганда, у бўзлаб юборди.

— Бадбахт мўғул! Бир бу эмас, ҳамиша одати ушундоқдир! Босса ҳам ўлжа олур, бостирса ҳам ўз элини талаб ўлжа олур!

Камолиддин Биноийнинг «Шайбонийнома»да ёзишича, Шайбонийхон Самарқандни Султон Али мирзо онасининг «муҳаббати» туфайли қўлга киритган пайтда унинг қўшинида Тошкент хони Султон Маҳмудхон юборган беш минг мўғул аскари бор эди. Ушанда шаҳарни талаб бу аскарлар Тошкентга катта ўлжа олиб қайтган эдилар. Бобур мирзо кўмак сўраганида Султон Маҳмудхон худди ўша беш минглик қўшиндан беш юзга яқин одамнигина ажратиб юборди. Уларнинг жанг пайтидаги хиёнати балки махсус тайёрланган бўлиши ҳам мумкин. Бир неча ой аввал бирга жанг қилган кўчманчи ўзбек ва мўғул беқлари тил топиши ҳақиқатга яқин эмасми?! Мен айнан шундай бўлган фикрни таъкидлашдан йироқман. Аммо гумон қилишга ҳақлиман.

Икки тарафдан сиқувга олинган Бобур мирзо аскарлари тутдай тўкила бошладилар. Кўчманчиларнинг теурийлар қўшинини енгилда жуда қўл келган жанг услуби бор эдиким, Шайбонийхон уни бу жангда ҳам усталик билан қўллади. Бу тўлғама эди. Тўлғама ичида қолганларнинг омон чиқиши қийин эди.

Бу жанглар арафаси ва давомида Бобур мирзо жаҳонгир бобосининг тузуқларида жанг қилиш баҳосида айтилган

маслаҳатларига амал қилмади. Жумладан «Тузуқот» даги қуйидаги маслаҳатни унутди: «Сардор лашкар назоратчиси билан бирга душман сипоҳининг озми-қўплигини мулоҳаза этсинлар, саркардаларини ғаним лашкарбошилари билан солиштирсинлар». Бобур мирзо бўлса ўзининг жангу жадалда синашта бўлмаган турлича беклари ва йигитлардан иборат қўшинини, юқорида ёзилганидек, ёрдамга келаётган кучларни кутмасдан, Бухоро, Қорақўл каби кучли қўрғонларни забт этган, урушдан чиқиб келаётган, чиңиққан ва тажрибали аскарларга ва лашкарбошиларга юзма-юз турганини ўйламади.

Фалакдаги юлдузлар Бобур мирзо ортида тургани билан қора қисмат юлдузлари унинг пешонасини ёритиб турарди. Мана шу юлдузларнинг совуқ нури остида Бобур мирзо қўшини ортига чекинди.

Хуллас:

Бобур ўз тугини ташлаб қочти,
Бобурийларга не гуллар очти.

Чун ғазаб ўти фурузон бўлди,
Ул икки сон киши яксон бўлди...

Бобур мирзонинг ўзи бошқа бир сабаб баҳона ёзганидек, «мағлуб ҳарифқа хўй басдур» — Самарқанд қўшини бирпасда баҳор туманидек ғойиб бўлди.

Ўн тўққиз ёшлик омадсиз саркарда ўн-ўн икки йигити билан Зарафшоннинг совуқ тўлқинларига от солди. Орқада қолганларни хиёнаткор мўғуллар аямай ўлдиришар, отларию анжомларини ўзларига олардилар. Мўғул аскарларининг бундай бемалол иш тутиши юқорида уларнинг шайбонийлар билан тил бириктиргани ҳақидаги гумонимизни яна бир қарра тасдиқламайдими?

Пешинга етмай уруш майдонида фақат ўликлар қолди. Бобур мирзо ёнида жанг қилган Иброҳим тархон, Иброҳим сору, Иброҳим жоний, Абулқосим кўхбўр, Худойберди тугчи, Худойберди барлос, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил ҳам жанг майдонида қолди. Омон қолган бекларнинг баъзилари ўз юртларига, баъзилари бошқа ҳукмдорлар паноҳига қочдилар. Муҳаммад Солиҳ битганидек:

Тўзуб эрди навқари Бобурнинг,
Эриб эрди жигари Бобурнинг...

Қуёш нури сўнай-сўнай деб турган шом маҳали Бобур мирзо Шайхзода дарвозасидан Самарқандга кирди.

Бу воқеалар тасвирида Герман Вамбери шундай ёзади: «Унинг (Бобур мирзонинг) бу ердаги ҳокимияти баҳоргача, яъни ҳормай-толмай турган ўзбек хонининг етарли даражада аскар тўплаб, янгидан ҳужум бошлаш давригача етди. Онгсиз,

шидатли хужумлар ва шу пайтда ҳар икки тараф намоиш қилган ҳамда ҳайратга соладиган қаҳрамонликлар тўла умумий урушлар Бухоро-Самарқанд орасида, Сарипул ёнида содир бўлди. Бутун ғайратлари зое кетиб, Бобур бу урушда енгилди. Кўп қийинчиликлар билан Самарқанд қалъасига мажбурий қочиб кириб, омонсиз таҳдиддан қутилди.

Бобур бу ҳарбдаги фалокатнинг асосий сабабини ёрдамчи мўғул аскарларининг хиёнатларида кўрса-да, бундан бошқа сабаблар борлиги ҳам инкор қилинмаслиги лозим. Ҳиндистонда кейинчалик мўғул (Бобурийлар) мамлакатини барпо этган Бобур ва саркардаларининг мана шу буюк жангда кўрсатган матонат ва қаҳрамонликлари ҳар жиҳатдан тақдирга лойиқ, албатта. Аммо Бобур лашкарининг сони, «Шайбонийнома» муаллифининг ривоятига кўра, 40 мингга етса-да, Мовароуннаҳрда ва Андижонда тинч ҳаёт кечирган аскарларнинг жанговар ва шафқатсиз ўзбекларнинг тажовузига қарши туришлари учун имконият йўқ эди.

Бу урушда Бобур катта зиён кўрди. Зобитлари орасида уч Иброҳим (Иброҳим тархон, Иброҳим сори, Иброҳим жоний) ҳалок бўлдилар. Ҳар қанча мунаффар фикрли эса-да, кейинчалик ҳам хурофотга ишонишдан ҳалос бўла олмаган Бобур учун бу машъум воқеа бир фол сифатида ҳар вақт кўз олдида турарди. У муҳорабани аввалги ғайрати билан ҳар қанча давом эттириш учун Самарқандда тайёргарлик кўрса-да, Мовароуннаҳрда теурийлар ҳокимиятининг бундан кейин қайтариб бўлмаслик фикрига афеус ила қаноат ҳосил қилишга мажбур эди».

Бесаранжом ўтган тун ёришиб, бўлган воқеалар тоштарозига қўйилгач, Хожа Абулмакорим, Қосимбек ва бошқа беклар шаҳар дарвозаларини бекитиб, душман билан кўргонда туриб жанг қилишга Бобур мирзони кўндирдилар. Шаҳар ташқарисидаги ҳаракатларни назорат қилиш мақсадида Бобур мирзо Улугбек мадрасаси томида оқ уй тиклади. Шаҳар мудофаасига тайёргарлик бошланди. Ҳар бир дарвоза бек ва йигитларга бўлиб берилди.

Икки кундан кейин узоқдан кўтарилган чангу тўзонга ваҳима билан қараган шаҳар фуқароси пешин деганда шаҳардан бир фарсахлик масофада келиб тўхтаган ганим қўшинини кўрди. Уларнинг шаҳарга яқинлашмай узоқда тўхтагани оддий фуқарони бир қадар чалғитди. Душман келасолиб шаҳарга ташланмаганидан алданган, бақирик-чақирикларни эшитмаган тўпори йигитлар тўда-тўда бўлиб, бири найза, бири чўқмор, яна бири чалги кўтариб, шаҳардан чиқавердилар. Кўчманчи ўзбеклар билан жанг қилган аскарлар уларни бу йўлдан қайтаришга уринганда, шаҳарликлар аскарларни мазаҳ ҳам қила бошладилар. Шайбонийхон қўшини бу ола-қуроқ «лашкар»нинг қаттиқ таъзирини берди. Худога минг шукурким, ўзбеклар уларни шаҳар дарвозасигача қувиб келиб, жангни давом эттирмай ортга қайтдилар.

Биринчи жиддий жанг Ҳазрати Шоҳ (Шоҳизинда) мазори ёқасида юксалиб турган Хўжа Хизр масжиди яқинида бўлди. Шайбонийхоннинг иниси Музаффариддин Султон Маҳмуд бошлиқ ўзбеклар яна шаҳар остонасига етгач жангни тўхта-тиб, орқага қайтдилар. Шаҳарга яқинлашган айрим даштликларни шаҳар деворларидан ёғдирилган ўқлар тўхташга мажбур қилди. Бобур мирзо ҳам чочий камондан ўқ узиб, икки-уч ганимни ер тишлатди.

Бу жанг ўзбек қўшини учун ҳам сабоқ бўлди. Улар шаҳар атрофидаги хандақлардан ўтиш ва деворга чиқиб олиш учун махсус мослама қурооларсиз жиддий ҳужум, қолаверса, галабанинг мушқуллигини англадилар. Ўша кундан бошлаб бу ишга жиддий киришдилар, тут оғочлари кесилиб, тўра ва шотилар тайёрладилар.

Бу баҳона била чархи гардон,
Асру кўп боғни қилди вайрон.

Шотиву тўра фаровон бўлди,
Шаҳр ағлига намоён бўлди.

Бир тўра бўлди киши бошига,
Тўра ўкулди киши бошига.

Тегди бир ўнга баса ўн шоту...

Кечалари ҳам шаҳар девори устидаги йўлаклар одамлардан бўшамасди. Феруза дарвозасидан Шайхзода дарвозасигача ҳатто от миниб бориш мумкин эди. Халқ деворнинг ёйсимон бурилган бу қисмини Шутургардон, яъни Туя бўйни деб атарди. Шомда йўлга чиқиб, шаҳар деворини бир айлангунча тонг отарди. Мана шу деворлар ичида «юз минглик уйлуқ киши» яшар эди.

Яқинлашиб қолган қўклам нафасидан илиқлашган кечаларнинг бирида Шайбонийхон Оҳанин дарвозаси билан Сўзангарон дарвозаси оралиғида ҳужум уюштирди. Бу икки дарвозани қўриқловчи навкарлар «жанг бошқа ёқда-ку» деган гофил ўй билан бемалол ўз уйларида, бозор-ўчарда юрардилар. Улар яшаган Муҳаммад Мазид тархон ҳовлисида (бу ҳовли икки дарвоза оралиғида эди) соқчи навкарларга бошлиқ Қўчбек, Муҳаммадқули қавчин билан бир неча хизматкор қолган эди. Душманлар ҳужуми шу ҳовлига тўғри келди.

Кутилмаган ҳужум даставвал уларни гангиратиб қўйди. Қўчбек, Муҳаммадқули қавчин, Шоҳ Сўфи ва яна бир йигит — тўртовлон шаҳар деворига чиқиб олишга улгурган ғаним билан қатъият билан қилич чопишиб, шотидан тепага ўрлаётганларни камондан ўққа тутдилар. Айниқса, Қўчбек яхши уришди. Матонатли тўртовлон душманни чекинишга мажбур қилдилар.

Сўзангарон дарвозасида ҳам йигитларсиз қолган Қаро барлос астойдил туриб берди. Гозуристон дарвозасини қўриқлаган Қутлукхўжа Қўкалтош ва Қулназар мирзоям озгина киши билан душман ҳужумини қайтардилар. Ҳатто йигитлари етиб келган Қосимбек Сўзангарон дарвозасидан чиқиб ўзбекларни Хожа Кафшаргача қувиб бориб, жуда кўп душманлар жонига қасд қилдилар.

Ўйлагани амалга ошмаганидан сўнг, Муҳаммад Солихнинг маълумотига қараганда, Шайбонийхон ўзбекларига қарата: «Чоқиллашиб овора бўлмайлуқ, қабамоқдин яхши иш йўқтур. Мана буёғи ёз бўлгай, меваю ошиқилар бисёр бўлур. Шаҳарни қамаб тураверайлик. Ҳарнаким келса худодан кўрайлик. Эвлук эл эвунн келтурсин, боғларни манзил қилсин», деб айтади.

Хоннинг бу ҳукмидан кейин лашкарнинг бир қисми қамал билан, бошқаси боғу роғларда ўрнашиш билан машғул бўлди. Тез орада кўнчиликнинг оиласи кўчиб келди. Орадан бир ойча муддат ўтди.

Ёз бошланиб шаҳардан ташқаридаги боғларда мевалар ғарқ пишиди. Бир муддат фожiali воқеалар ҳақидаги ҳикоя-мизни тўхтатиб, Муҳаммад Солихнинг Самарқанд мевалари борасида қилган таърифини эшитайлик.

Мевалар етти-ю, ғам кетти бори,
Бир-бири сўнгидан етти бори.

Тут бисёр номоён бўлди,
Ўрику олма фаровон бўлди.

Бўлди бисёр узум бирла қовун,
Ҳар бири дейки: «Манинг бирла овун».

Бўлди осуда «баҳовадини»,
Борча оғзида анинг таҳсини.

Узумидин ҳам ўлай нуктагузор,
Ки они ҳам демак эрур ночор.

«Сурхак» отлик узуми дилкаш эди,
«Лаъли якдона»си асру хуш эди.

...Яна бир узуми «бедона» эди.
Суйи бисёр ҳақимона эди...

Ташқарида мана шундай тўкин-сочинлик ҳукм сурган пайтда шаҳар ичида очлик бошланди:

Нор ранг олғоч нористонға,
Тушти ўт ғуссадин қўрғонға.

Ташқари «оби»лар ўлғоч хушбўй,
Бўлдилар шаҳр эли оби рўй.

Ташқари боғлар ичра анҳор,
Ичкари сувсиз улус йиглаб зор.

Шаҳар фуқароси шу даражага етдики, ит демай, эшак демай сўйиб қозонга босдилар. Аскарлар қилтириқ бўлиб қолган отларига дарахтларнинг баргларини бера бошладилар. «Анда тажриба бўлдиким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қаро йиғоч яфроғи отга сазоворроқ эмиш. Баъзи — қуруқ йиғочларни ранда қилиб, тарашасини сувга ибитиб отга берурлар эди».

Қамалдагилар ҳар тарафга одам юбориб, жанговар куч, моддий ёрдам тиладилар. Аммо вақт ўтиб, мадад келишидан умидларини уздилар. Боз устига Бобур мирзо ва унинг одамлари кайфиятини яна бир нохуш хабар қора қилди, Султон Ҳусайн Бойқародек мардона ва тажрибали подшоҳ қони бир инисига назар қилмай, ҳатто руҳан қўллай деган ниятда ҳам одам юбормай. Темур давлатининг қийшайган деворлари пойдеворига сув қуяётган Шайбонийхондек ғаним хузурига Султон Ҳусайн мирзо отига боғлаб битилган «Мажоли сул-ушисон» номлик тасниф битган мутасаввуф Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни элчиликка юбориб, ҳол-аҳвол суриштирди.

Гарчи Ҳирот ҳукмдори Самарқанд аҳлини, Бобур мирзони ўйламай, ўзини ўйлаётганини, Шайбонийхоннинг кейинги ниятларидан воқиф бўлишни истаётганини Бобур мирзо жуда яхши англаган бўлса-да, бу хабар унга гоят қаттиқ ботди ва дилида қиш кулбасида зўрға ёниб турган шамчироқдек заиф умид чироғи совуқ хабар нафасидан ўчди. Мирзо буюғи жуда қийин бўлишни англаб, алам билан шайхулислом Хожа Абулмақоримга дилини ёрди. «Бурунгилар дебтурларким, қўрғон беркитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак».

Шайхулислом йигирмага чиқа бошлаган бу мирзо кўпни кўрган саркардадек вазмин ва тадбиркор мулоҳаза қила бошлаганига эътибор қилган бўлса-да, бу сафар унинг гапини яхши илғамади. Хожанинг ҳолатини сезган Бобур мирзо сўзида давом этди: «Бош сардор бўлғай, икки қўл икки тарафдин келур кўмак ва мадад бўлғай, икки бут кўрғоннинг суйи билан заҳираси бўлғай».

Сўнг ёш мирзо бир оз сукут қилди-да, Ҳусайн Бойқаро юборган элчи ҳақидаги хабарга ишора қилиб айтди: «Биз бу атроф ва жавонибдагилардин кўмак ва мадад кўз тутарбизу булар худ ҳар қайси бир ўзга хаёлда. Бизни мана шу ўзга хаёлдалиғ хароб қилмасайди.»

Ҳиротлик мутасаввуфнинг элчи бўлиб келгани мирзо ёдига Алишербекни ва унинг мактуботини солди. Бундан бир неча муддат аввал тонгласи, шаҳар ҳам, лашкар ҳам гафлат уйқусида ётганида андижонлик содиқ бир йигити-

ни қошига чақириб, жавоб мактуботни унга топширгани, сўнг шахсий соқчиларидан олти нафарини ёнига чорлаб, бу йигитни билинтирмай шаҳардан чиқариб юборишни тайинлагани шундоқ кўз ўнгида турибди. Эгар остига усталлик билан яширилган омонат оғирлигини сезмаган тулпор Сўзангарон дарвозасидан чиқиб зулматга сингди. «Алишербек мактуботимни олдимкин?» — дея ўйлади мирзо. Аммо Самарқанд қамали бошлашиддан бир неча вақт аввал Алишербек дунёдан тамом кўз юмганидан у бе-хабар эди.

Очлик азобига дош беролмаган шаҳарликларнинг айрим-лари кечалари пинҳона девор ошиб ташқаридаги чорбоғлардан у-бу олиб кела бошладилар. Аммо бундан огоҳ бўлган ўзбеклар деворошарларнинг анчасини ушлаб олиб, қулоқ-бурнини кесиб қўйиб юбордилар. Шундан кейин девор ошадиган мард топилмай қолди. Шу можаролар орасида куз осмонини тўлдирган қора булутлар ичидан ялт этиб чиққан хира нурдек, бир хабар етиб, Бобур мирзонинг дилидаги сўнган чироқ пилиги яна чўғлана бошлади. Эмишким, Андижондан Султон Аҳмад Танбал қўшин етаклаб, Пискентга етиб қолибдимиш, Эмишким, Султон Маҳмудхон ҳам Тошкентдан қўшин чиқарганмиш, Дизакка етиб келган эмиш...

Бу хабарни Шайбонийхон ҳам эшитди. Аммо хон парвойини бузмади. «Келишаверсин-чи... — деди у ёнида Ҳирот саройи хангомалари билан ўзини зериктирмай ўтирган Муҳаммад Солиҳга. — Бир қилич чопқилайлик, токи кўнгил ёзилсин».

Бари бир Шайбонийхон аскарларига яшаш тарзини ўзгартирмаган ҳолда зимдан урушга тайёргарлик кўришни буюрди. Токи кўмакка шошиқич келаётганлар ўзларини назарга илишмаётганини пайқашсин, дилларига шубҳа ва қўрқув тушсин. Қўрққанга қўша кўринар, дейдилар. Қўрққан лашкар жангга ярамайди. Қолаверса, Султон Маҳмудхон қанақа саркарда эканини хон яхши биларди. Султон Маҳмудхон уруш кишиси эмаслигини Бобур мирзоям биларди. Биларди-ю, умид қилишдан ўзга чораси йўқ эди. Аммо унинг сўнгги умидиям баҳор қатқалоғидек осон синди. Ёрдамга келганлар Шайбонийхон қўшинига рўпара бўлдилару, уруш қилмай орқага қайтдилар. Шайбонийхон ўйлаган режаси иш берганидан қувонди. Бобур мирзо эса қора қисматидан нола чекди: «Ҳаҳ аҳволинг шу эркан, мунча дағдага ва тараддуд тортдингиз. Агар кўзингиз қўрқса, кўзингизни боглаб юриб рўпара бўлалинг».

Ёрдамга келган қўшин бошлиқларининг кўзига эмас, дилига қўрқув тушган эди. Дилни эса боглаб бўлмас, шижоатга чорлаб бўлмас...

Шайбонийхон ҳадемай совуқ тушиши, боғларда мева тугаб, қўшини қийналиб қолишини англаб, шаҳарни қандай бўлмасин қўлга киритиш чорасини излай бошлади. Энг аввало, Тошкент билан Андижон қўшинини қочирган

кўрқувни қамалдагилар дилига солиш тадбирини қидирди. Шу мақсадда у аскарларига вақт ярим тундан ошгандан сўнг ҳар кеча шаҳар дарвозаларига яқин бориб ноғора чалиб, шовқин-сурон кўтаришни буюрди. Токи бу тўс-тўпалон ичкаридагиларни ухлатмасин, оромини ўғирласин. Шундан кейин ҳам ярим кеча бориб ноғора чалиб, сурон кўтариб ғавго қила бошладилар.

Қамалнинг тўртинчи оғи тугаб, бешинчи оғи бошланди. Шайбонийхон қўшинининг бир тўдаси Қарманаю Бухорога, бир тўдаси Қарши билан Кеш тарафга йўл олди. Қамални давом эттириш учун катта ўлжа, кўп заҳира керак эди. Хон қошида жуда оз аскарлар қолганидан хабар топган шайхулислом одамлари Бобур мирзони ганимга тўсатдан хужум қилиш имкониятини қўлдан чиқармасликка даъват қилдилар. Бундай қулай вазиятдан фойдаланмоқ заруратини Бобур мирзоям тушунарди. Муҳаммад Солиҳнинг ёзишча, минг кишига яқин одам қуролланиб ташқарига чиқдилар.

Бироқ, очарчиликдан силласи қуриган минг кишининг хужуми бир боғлам қуруқ қамишнинг ёнганидек бўлди. Лов этди-ю, сўнди. Кўчманчилар уларга қаттиқ зарба бердилар. Султон Ҳамза билан Султон Баҳодир Маҳмуд, Темур Султон бошлиқ аскарлар отлари остида қамалдагиларнинг энг сўнгги плинжи яқсон бўлди.

Шу кундан қамалдагиларнинг руҳи тушиб, шаҳардан қоча бошладилар. Улар тўп-тўп бўлиб Шайбонийхон аскарларига бош эгиб боришдан ўзга илож топмадилар. Шундан кейин шайхулислом Абулмакоримнинг гапи билан шаҳардаги барча емиши қолмаган оилалар ҳам ташқарига чиқарилди.

Чиқтилар барчаси булжор била,
Йинглошиб дидаи хунбор била.

Борчаси қўл тутушиб чиқтилар,
Жон берурга ёвушуб чиқтилар.

Борча зиндон аро ётқон кишидек,
Балки зор ўлгону қотқон кишидек.

Заъфарон бўлубон чехралари,
Қуруқ ўтдек бўлўбон сабзалари.

Йўл юрурча йўл аларга қувват,
Туз турурга йўқ аларга қувват.

...Чиқти бир ойча бу таври қурон,
Ким борисини босиб эрди сўрон.

Ун минг эвлук киши чиқти бўлғой,
Шарҳлар шояд алордин тўлғой.

Чун бу сўздин яна ўтти бир ой,
Бўлдилар борлиқ эл бори гадоӣ.

Олти ой чекти бу кўрғон қабали,
Бўлмади ҳеч тарафдин ҳалали.

Ишлари етти анго ким дедилар,
Бошда деган нималарни едилар...

Олтинчи ой охирида кетма-кет уюштирилган ҳужумлар, айниқса шабихун қилишлар оқибатида яна бир зўр берилса шаҳар дарвозалари очилиши, ичкаридагиларнинг жанг қилиш учун на мажоли, на қуввати қолгани ойдинлашди.

Ҳеч қаердан мадад келмаганидан, шунча қилган хатти-ҳаракатлари зое кетганидан дилларда норозилик туғилиб, бундай ғариб аҳволлари сабаби ва сабабкорини қидириш бошланди. Шаҳар аҳолиси ва ҳатто айрим беқлар орасида «Бобур мирзо шаҳарни ташлаб чиқиб кетса, бу ночорлик барҳам топгай», — деган фикр оралади. Дилларни безовталаган бу гумон тилларга кўчди. Шивир-шивир Бобур мирзо қулоғига етгач, у олдида маъюс бош эгиб ўтирган шайхулислом Хожа Абулмакоримга қараб: «Нима қилай, энди бўйнимга қиличу садоғимни илиб чиқайму?» — деди. Шайхулислом бошини баттароқ эгди. У нима дейишни билмасди.

Шайбонийхон шаҳарга яқинроқ — Ғори Ошиқонга келиб манзил қурди. Бобур мирзоёғ Ғори Ошиқон рўпарасидаги Малик Муҳаммад мирзо хонадонига келиб кўнди.

Кунлардан бир кун Феруза дарвозасини кўриқлаб турганлардан бири Бобур мирзонини (уларнинг ораси бир неча қадам эди) Шайбонийхондан элчи келганидан огоҳ этди. Бобур мирзо хон элчисини Малик Муҳаммад мирзонинг уйида қабул қилди. Элчи Бобур мирзога: «Ҳазрати Имом аз-замон Халифатур раҳмон Муҳаммад Шайбонийхон сулҳ сўзини орага солдилар», — деди. «Сулҳ» сўзини эшитиб, мирзонинг кўнгли ёришгандек бўлди. Аммо дам ўтмай, сулҳ шартларини эшитгач, кўз ўнгини гўё зулмат тўсди. Ғазабдан қўллари титраб кетганини сезди. Бироқ, номус кучлилик қилиб, зўрга ўзини босди.

Шайбонийхон бир онадан туғилган эгачиси йигирма тўрт яшар Хонзодабегимни хотинликка сўраган эди. Сулҳнинг биринчи талаби шу эди. Иккинчи талабга кўра Бобур мирзо шаҳарни тез тарк этмоғи лозим. Шайбонийхон: «Мирзонинг бошидан бир мўй тушмаслигига кафолат бераман», — деб айтибди.

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхон Хонзодабегим номига нома юборганини, номада унга ошиқлигини изҳор этиб, агар никоҳига ўтса, иниси Бобурга зарар етказмаслигини айтганини ҳам маълум қилади.

Айлайн шарт сенинг бошинг учун,
Бўлма гамнок қариндошинг учун.

Ҳеч ямонлик анго ёвутмоғоли,
Сени тулмуртуб ани тутмоғоли.

Ҳар қаён хотири истар борсун,
Борсун, ончаки юрурдан ҳорсун...

Элчи оғзидан сулҳ шартларини эшитиб, изтиробга тушган Бобур мирзо бундоқ қора қисмат пешонасига битилганидан онасига арзу дод қилди. Қутлуг Нигорхоним ёлғиз ўғлини қутқариш ўйида хоннинг талабини бажаришга уни кўндирди. Бечора оназор йигирма яшар фарзандининг қоп-қора сочларини силар экан, ногоҳ бир дона оқарган соч толасини кўриб, ўкириб йиғлаб юборди. Ўғил ҳам овутаман деб қучар экан, волидасининг оқариб кетган сочлари ичида қорасини кўрмай ўз қисматини лаънатлади. Улар бир-бирини овутиб учинчи шўр-пешона — Хонзодабегимни ҳузурларига чорладилар.

Аллақачон сулҳ шартларидан хабар топган шаҳарнинг кабирлари ҳам Бобур мирзога хон қўйган талабларга кўниш зарурлигини айтиб ялиниб-ёлвордилар. Бир дарвишни топиб, унга ризолик сўзини Шайбонийхонга етказишни топширишди. Дарвиш хон қароргоҳига — Ғори Ошиқонга бориб шаҳардагилар сўзини айтди. Хон, дарвишнинг кашкулини тиллага тўлдириб, деб буюрди. Сўнг сўзида қатъий эканини тасдиқлаш учун кўлига муқаддас китобни олиб, Бобур мирзо ва у билан чиқажақ кишиларга мутлақо зиён етказмасликка онт ичди. Ўша кунийёқ оқшом яқинлашганда Хонзодабегимни тахтиравонли аравада шаҳардан чиқардилар ва Шайбонийхон пайсалга солмай, уни никоҳига қабул қилди. Муҳаммад Солиҳ ёзганидек:

Ер чун хон қошига ёвушти,
Кўйди Бобурни, анго ёнушти...

Бу қора кунлардан чорак асрдан кўпроқ вақт ўтгандан кейин, улар шарҳини қоғозга туширган Бобур мирзо бу воқеани четлаб ўтиб шундай ёзади: «Зарурат бўлди, сулҳгуна қилиб, кечадин икки пақр бўла ёвушиб эдиким, Шайхзода дарвозасидан чиқилди. Волидаи хонимни олиб чиқтим. Яна икки хотун киши чиқти, бири Бечка ҳалифа эди, яна бири Минглик Кўкалтош эди. Менинг эгачим Хонзодабегим ушбу чиққонда Шайбоқхоннинг илигига тушти».

Ўз асарини ёзишда асосан шарқ қўлёмаларига суянган, шу жумладан «Бобурнома» маълумотларидан унумли фойдаланган Герман Вамбери «Бухоро ва Мовароуннаҳр тарихи» асарида бўлиб ўтган воқеаларни Бобур мирзо асарида қайд этилгандек кўрсатади: «Шайбоний... Самарқандни қаттиқ

қамал қилди. Тўрт ой чўзилган бу қамал Темур пойтахти тарихидаги энг оғир дамлардан эди. Қамал қилувчилар гўзал пойтахт атрофидаги бойлик ва неъматлардан ўзлари хоҳлаганча фойдаландилар. Аммо қамалдаги чигатойлилар эса, озиқ-овқат етишмаслигидан мусулмонлар қошида фавқуллодда ёмон саналган от ва эшак гўштлири, ҳатто ўсимлик илдизларини тановул қилишга мажбур бўлдилар, отларига эса найраҳа бердилар. Бунинг устига тартибсизлик ва итоатсизликлар қўшилди.

Ниҳоят, Бобур бўм-бўш қалъа ичида ўзининг ёлғиз қолганини кўриб, минг турли таҳлика ва қўрқувлар орасида, ҳечқурса ўз ҳаётини сақлаб қолиш қасидида, бир кечада Шайхзода дарвозасидан чиқиб, қалъани тарк этди. Катта опаси Хонзодабегим эса асир тушди. Шайбоний уни никоҳига олди».

Бобур мирзо Самарқанддан қочиб тафсилотини баён қилар экан, асл воқеани очиқ ёзмайди, ёзишга юзи чидамайди. Қимдир буни ёлгон, ҳақиқатни яшириш деб айтар, лекин ёлгон билан номуснинг фарқлай оладиганлар Бобур мирзонинг юқоридаги сатрларни битаётгандаги ҳолатини дил-дилдан англасалар керак, деб ўйлайман.

Мардлиги билан дунёга машҳур отаси номус қилиб айтолмаган ҳақиқатни унинг қизи Гулбаданбегим «Хумоюннома»да битади. «Отам ҳазратлари олти ой давомида Самарқандни олмоққа уриндилар, лекин мақсадларига ета олмадилар. Хуросондаги амакилари Султон Ҳусайн мирзо Бойқаро киби, Қошқардаги тоғалари Султон Маҳмудхон ҳам ёрдам юбормадилар, ҳеч жойдан мадад ва ёрдам келмагач, маънос бўлдилар.

Ана шундай вақтда Шоҳибекхон (Шайбонийхон) «Агар ўз синглингиз Хонзодабегимни менга берсангиз орамизда сулҳ тузилади ва иттифоқлик алоқалари ўрнатилади», деб айтгизиб юборди. Охир Хонзодабегимни ўша хонга бериб, ўзларининг қайтишлари зарур бўлди».

Ўрни келгани учун айтиш керак, «Хумоюннома»ни ўзбек тилига ўғирган мутаржим Хонзодабегимни Бобур мирзонинг синглиси деб хатога йўл қўяди. Бобур мирзонинг ўзи «Бобурнома»да шундай ёзган эди. «Бори қизларидин улуг Хонзодабегим эди, менинг бирла бир туққон эрди, мендин беш ёш улуг эди».

Юқорида номи тилга олинган муаррих Мирза Муҳаммад Ҳайдар ҳам «Тарихи Рашидий»да Гулбаданбегимнинг Самарқанд воқеалари ҳақидаги сўзларини тасдиқлаб ёзади. «Унинг (Бобурнинг) қаршилиқ кўрсатишга ҳеч чораси қолмай, Шоҳибек билан сулҳ тузиб, ўз эгачиси Хонзодани унга берди».

Шундай қилиб, Бобур мирзо Самарқандни ташлаб чиқади. «Икки юз киши пийода, елкаларида чопон, оёқларида чориқ, қўлларида таёқ бўлгани ҳолда, беяроқ, худога таввақал қилиб, Бадахшон ва Қобилга қараб йўл олдилар».

Мана шу воқеани кўз олдимга келтириб, бундан тўққиз
йил бурун бир шеър ёзган эдим:

Отлар елар шиддатдан терлаб,
Янграр хатар тўла тақалар.

Хуркиб кўкка сапчир натирлаб
Тун уйқуси — қора қарғалар.

Отлар елар, тилларанг хазон
Суворийлар узра сочилар.

Элас-элас янграйди азон —
Тоглар узра осмон очилар.

Отлар елар, елар кўпириб,
Уйғотганча мудроқ йўлларни.

Гўё тўгон бандиш ўпириб,
Тошқин қувиб келар уларни.

«Мирзо Бобур, қайга борурсан,
Бобонг тахтин, юртингни ташлаб?!

Қора тақдир сани қул каби
Қаёнларга кетмоқда бошлаб?!

Мирзо Бобур, бу қандай савдо,
Қора ҳижрат сари юз тутмоқ?!

Юрагингни этар-ку адо —
Тирик туриб Ватандан кетмоқ?!

Мирзо Бобур, ортга бир қара,
Ортга бир боқ, токи сен омон —

Ахир, кейин тушларингда ҳам
Бу тупроқни кўрмогинг гумон!

От нишқириб тўхтар, чавандоз
Узангига тирар оёгин.

Ва бўғзига тўплар беовоз,
Вужудига тўлган ингрогин.

Алам билан юраги урар,
Шивирлайди титроқ лаблари:

«Ҳамма ердан кўриниб турар
Самарқанднинг миноралари».

УЧИНЧИ ҚИСМ

Самарқанд Шайбонийхон кўлига ўтгандан сўнг, шаҳар фуқароси бошига қора кунлар тушди. Герман Вамбери ёзишича, интиқом ҳисси жўш урган кўчманчи ўзбеклар шаҳарда бор нарсанинг ҳаммасини талон-тарож қилдилар. Шаҳарда етти ойлик қамал пайтида бошланган очарчилик кейинроқ, қиш тушиши билан баттар зўрайди.

Қиш қотиғ келди-ю, кўп ёғди қор,
Ўлди очу яланғоч эл бисёр.

Кўчалар бўлди ўлукдин мамлу,
Шаҳр бўлди йигрурдек усру.

...Юз минг одам ўлуб эркан шояд,
Эвлари бузулиб эркан шояд...

Шу билан бирга, шаҳар аҳолиси ғолиблар интиқомидан, зулмидан кўрқиб, қочиб қутулиш йўлига тушдилар. «Булар орасида Шайбонийнинг жуда хавfli душмани, муваққат оқсоқол Хожа Яхъё ҳам бор эди», — деб ёзган Вамбери яна Хожа Яхъё билан Хожа Абулмакоримни чалкаштиради. Биз юқорида Хожа Яхъё қандай ўлдирилгани ҳақида ҳикоя қилган эдик. Қамал пайтида эса Бобур мирзо ёнида Хожа Абулмакорим турган эди. Демак, Хожа Яхъё деган шахс Хожа Абулмакорим эди. Шунин билгач, у ҳақдаги мажор олимнинг ҳикоясини тинглайлик: «У ўзини танитмаслик учун мусулмонлар назарида жуда ёмон кўрилган бир ишни қилди. Соқолини кириб ташлади. Лекин бу билан қутула олмади. Танилиб, тутилди ва Шайбоний ҳузурига келтирилди. Шайбоний нега бунчалик фано бир ишга ботинганини сўраганида, Хожа Яхъё (аслида Хожа Абулмакорим): «Худо ёндирган шамини сўндирмоқ учун уни пуфлаган одам ўзининг соқолини ёндирадир» қабилда форсча бир шеър билан жавоб берди. Лекин худонинг шами, яъни Шайбоний, унинг бундай самимийлигига аҳамият бермади. Жамоат талаблари билан юргани учун Хожа Яхъё (Хожа Абулмакорим) бошини жаллодга таслим этишга мажбур бўлди».

Самарқанддан узоқларга эса, Бобур мирзо бошлиқ «икки юз киши пиёда, елкаларида чолон, оёқларида чориқ, қўлларида таёқ бўлган ҳолда, беяроқ, худога таваккал қилиб, Бадахшон ва Қобилга қараб йўл олдилар».

Бу сўзларни ёзган Гулбаданбегим отаси йўлини «Бадахшон ва Қобилга қараб йўл олдилар» дея жуда қисқартириб айтади.

От устида тебранган кўйи бораётган Бобур мирзонинг кўзига бўлиб ўтган воқеа туш ва хаёлдек кўринур ва кечар эди. Бобур мирзо тўғри бориб аввал Халилияга, ундан Дизакка, ундан Уратенага ўтди. Уратенадан Пашоғар кўрғони-

га бориб кўнди. Шу ерда у опаси Хонзодабегим тўйини ўтказиб, Самарқанддан қайтган онасини кутиб олди. Қутлуғ Нигорхоним Самарқанддан Пашогагарча пиёда келганини эшитиб кўнгли қаттиқ ўксиди. Озгина вақт ўтгандан кейин Тошкентга — тоғаси Султон Маҳмудхон хузурига бордилар. Тошкентга етганларида Хонзодабегим ёнида қолган холаси Меҳр Нигорхоним ҳам Самарқанддан етиб келди. Қизи Шайбонийхон хузурида кекса бувиси Эсон Давлатбегим билан яккаю ёлғиз қолганидан онаизорнинг кўнгли бузилиб оҳ-воҳ қилди, дам ўтмай қизи билан ўглининг қисмати уни ўйлай-верганидан қаттиқ бетобланиб қолди.

Шу кунларда Бобур мирзо Самарқанддан чиқиб келиб, Фаркатда яшаётган Хожа Убайдуллоҳ Ахрорнинг катта ўгли Ҳазрати Хожаго Хожани бориб зиёрат қилди.

Мирзонинг кўнглида «тоғам менга ривоят ва иноят мақомида бўлиб, вилоят ва паргана бергайлар», деган умид бор эди. Аммо бир борганда ваъда қилинган Ўратена ҳам унга насиб қилмаслигини тезда англади. Буёғи қиш бошланиб, Бобур мирзо бекларидан бир нечаси Андижонга кетишга изн сўрашди. Улар кетган кунин Самарқанддан бувиси — Эсон Давлатбегим кўч-кўрони билан келди.

Қиш давомида Шайбонийхоннинг янги-янги зафарлари ҳақида хабарлар эшитилди. Шоҳруҳия ва Пискент олинганини билиб, Султон Маҳмудхон ҳам тинирчилаб қолди. Бобур мирзо эса озгина кишиси қолганига қарамай, яна қизиққонлик қилиб Пискентга қараб от чонтирди. Аммо душман Пискентни талаб, қўрғондан чиқиб кетганди.

Баҳор охирида, ёз бошида Шайбонийхон Ўратенага қўшин тортиб келаётгани хабари келди. Бу сафар Бобур мирзо Масчо томонга қараб кетди. У ерда бир муддат туриб, Шоҳруҳияга борди. Бу шаҳарда бир оз туриб, саргардонликдан озор топган юрагини қоғозга тўкди. Мана бу рубойиси ўзига ҳам маъқул тушди:

Ёд этмас эмиш кишини меҳнатга киши,
Шод этмас эмиш, кўнгулни гурбатга киши.

Кўнглум бу гарибликта шод ўлмади ҳеч,
Гурбатта севунмас эмиш, албатта, киши.

Еш йигит гурбатнинг каттаси ҳали олдинда эканидан, ҳадемай Хуросону Ҳиндистон гурбати бошланишидан беҳабар эди.

Мақсадимиз Бобур мирзонинг Самарқанд хаёлида қилган юришлари ҳақида ҳикоя қилиш экан, бу ҳақда маълумот беришда давом этайлик.

Шайбонийхон Самарқандни забт этгач, Тошкентни бошиб олишга киришди. Мирза Муҳаммад Ҳайдар «Тарихи Рашидий»да гувоҳлик беришича, хон барча султон ва шахзодаларга ҳарбий юришида иштирок этиш ва ғалабага

эришмагунча жанг майдонини ташлаб кетмаслик хақида фармон чиқарди.

Вазият Тошкентни босиб олиш учун жуда ўнг эди. Чунки айни шу пайтда ўзи боқиб улгайтирган шербачча орқасига ўтиб, ҳамлага тайёрланаётганидан беҳабар Султон Махмудхон Андижонни қўлга киритишга hozирлик кўриш билан овора эди. Мўгул хони навоҳига келган жияни Бобур мирзога Султон Аҳмад Танбал босиб олган ерларни қайтариб олиб бераман деб ваъда қилганди. Аслида ияяти Андижон ерсувини ўз қўл остига киритишдан иборат эди. Шунинг учун у Бобурга аскар ажратди. Бобур отамерос туироқни яна қўлга киритгандан кейин эса хон бу ерларни ишиси Султон Аҳмадхонга олиб бераман, деб ўйларди. Оқибатда шундай бўлди. Воқеани бундай терс кетганидан норози беклар, айниқса, оддий халқ хон қўшинига қарши кураш бошлаб уни вилоятдан қувиб чиқарди.

Мана шу тўс-тўполондан усталик билан фойдаланган Шайбонийхон Шоҳруҳия ва Ғратепани қўлга киритди. Шу фурсат Андижон тахтини қўлга киритган Султон Аҳмад Танбал Шайбонийхон хузурига оғаси Бек Телбани юбориб, итоат изҳорини қилди ва хон ҳокимиятини қуръон устида тан олганини маълум қилди. Бу хабарни олган Шайбонийхон Танбалга ўз нишонларини юборди, бироқ юраги чидамай ўзи қўшин бошлаб чиқди.

Султон Махмудхон — Хоника ўз қавмидан чиққан бу янги давъогарнинг хатти-харакатидан норози бўлиб унга хат юборди. Бу мактубда битилган сўзларни Муҳаммад Солиҳ бундоқ баён этади:

Сен келиб олғоли Туркистонни,
Мен аёмадим сендин жонни.

Қалъа олурда сенга ёр ўлдум,
Уруш айларга мадаккор бўлдим.

Эмдиким, тушти Самарқанд санго,
Назаринг тушмади бир вақт манго.

Хизматимни унутибсан гўё,
Ўзгача расм тутубсан гўё.

Эмди ҳам бўлса мени унутма,
Ётлик расмини ўтру тутма!

Бобур учун ғазаб этмас зоҳир,
Ким анинг иши бўллубтур охир.

Гар анго банда мадаккор ўлдум,
Ямон эл сўзи била ёр ўлдум.

Билмадим, билмасима бўлма менинг,
Ки бағоят караминг бор сенинг.

Мени дармонда қилибтур Танбал,
Мени бечора билибтур Танбал.

Сен менинг бирла агар сулҳ этсанг,
Ё Ҳисор устига бориб етсанг,

Мен отимни йибориб келтуройин,
Танбал устига етибон туройин.

Жим тут сен бу тарафдин хотир,
Ким хилоф ўлмоғусидур зоҳир...

Шайбонийхон Султон Маҳмудхон мактубини олиб у билан сулҳ тузишга рози бўлди. Бироқ, бу келишиш вақтинча эканлигини ҳар икки хон ҳам биларди. Шайбонийхонга сулҳ тузиш Хоразмни қўлга киритиш учун керак эди. Хоразм, Андижон, Ҳисор, қисқаси Мовароуннаҳр қўлга кирса, у ёғи Хуросон, Шому Ироқ...

Хоразмга юборилган қўшинга хоннинг иниси Султон Маҳмуд бошчи бўлди. У ёнига жияни, янги уйланган Убайдуллахонни ҳам қўшиб олди. Султон Маҳмуд хонга: «Сиз бормаганингиз маъқул, ҳали Хусравшоҳ, Термиз атрофида, Балхдаям Шоҳзамон — Султон Ҳусайн мирзонинг ўғли Бадиуззамон этагида юрган Зуннубек билан Воқи тархон бизга қарши юрайлик деб куч тўплаш билан овора... Сиз шунда қолинг», — деди. Шайбонийхон инисининг гапига қўнди. Хоразм ўша йили — 1502 йилда забт этилди. Хоразм қўлга киргач, хон вақтинчалик тузилган сулҳни бузиб, 1503 йилнинг баҳорида Тошкент хони Султон Маҳмудхон қўшинини мағлуб қилди, хон ва иниси Султон Аҳмадхонни асир олди. Тез орада Ҳисор билан Қундуз ҳам ўзбек хони тасарруфига ўтди.

Бу воқеалардан сўнг Бобур мирзо Сўх томонларда бир йилча саргардон умр кечириб, сўнг бир ховуч йигитлари билан тоғ ошиб, дарё кечиб Кобил томонларга бош олиб кетди. У манзилини мўлжаллаб бораркан, на уйқусида, на ўнгида ҳаловат топарди. Кеча-ю, кундуз йўл босиб, от устида тебранганча Мир Алишер Навоийнинг бир байтини оғзидан қўймай, қайта-қайта такрорларди.

Мақсуд тонилса яхши, йўқса нетайин,
Бошимни олиб қай сори эмди кетайин?..

«Мақсуд тонилса яхши, — деб пичирларди унинг толиқишдан оқарган лаблари, — мақсуд тонилса яхши...»

Алам билан айтилаётган бу сўзлар унинг ичида кучли қийноқ жо эканидан дарак берарди. Дилини ўртаётган фожиа-

га — ватандан «бош олиб кетмоққа» Бобур мирзо руҳан тайёр эди.

Хўш, бош олиб кетиш билан Бобур нимага эришмоқчи эди? «Ғаразим бу эдики, — деб ёзади у бош олиб кетишдан кўзлаган мақсади тўғрисида, — бу баҳона била орадан чиқсам, Мўғулистон ва Турфонга боргонда худ ҳеч моне ва дағдаға қолмас. Ўз жиловим ўзумнинг илигимда бўлур».

Бирок, орадан чиқиш ва ўз жиловим ўз қўлида бўлиш учун она юртдан айрилиш, очиқроғи, ундан қочиш Бобур мирзо юрак-бағрини қаттиқ ўртарди.

Келди ул вақтки, бошимни олиб кетгайман,
Олам ичра аёғим етгунча етгайман...

Бобур мирзо бир неча муддат аввал — ҳам Андижон, ҳам Самарқанд илигидан чиқиб дарбадарликда кечган аҳволини:

Бормоққа не маскан муяссар,
Турмоққа не давлат муқаррар, —

деб ифодалаганини эслатиб ўтган эдик. Энди бормоққа маскан муяссар, турмоққа давлат муқаррар бўлишини тилаб йўлга чиққан Бобур мирзонинг лаблари умрбод юрагини ўртагувчи байтларни қайта-қайта пичирларди.

Мақсуд топилса яхши, йўқса нетайин...

Қисқа муддат ичида Шайбонийхон жуда кўп ерларни босиб олди. 1505 йилда бир мунча вақтдан бурун қўлдан чиққан Хоразмни қайта забт этиш учун ҳозирланганини ҳикоя қилган Муҳаммад Солиҳ қўшин сафига кимлар кирганини ва ўзбеклар қўлига қандай шахру вилоятлар ўтганини санагандек бўлади:

Хон чиқиб айлади фармон била жар,
Қим, Бухорода йиғилсун лашкар.

Қим юриб бороли Хоразм сори,
Мулки нур арбадаю разм сори.

Андижонда Жонибек Султондур,
Мўғул ўзи билан саргардондур.

Тошканд ичра Севинчик Султон,
Ўлтурубон юрутодур фармон.

Ясси Суронда Кўчум Султондур,
Қозоқ анинг ишида хайрондур.

Шоҳруҳия ичидадур Яъқуб,
Ким эрур қўшчиға ўзи мансуб.

Ҳожи Ғозидур Ўротена аро,
Ул доғи анда эрур мулк аро.

Бор Самарқанд аро Аҳмад Султон,
Эмди оламда будур дориламон.

Ҳамза Султон бу сорн топти қарор,
Бўлди дарбаст анго мулки Ҳисор.

Термиз устида қилибон жавлон,
Ўлтурур нақд Саидбобоҳон.

Қундуз аркида эрур Қамбарбий,
Бўлур ул андо баса сарварбий...

1505 йилнинг қишида бошланган Хоразм қамали, худди Самарқанд қамалидек олти ойга (Бобур мирзо ўн ой деб маълумот беради) чўзилди. Хоразм ҳокими Чин Сўфи мардона жанг қилди. Лекин, Шайбонийхон олтинчи ой бошида етиб келган янги кучлар ёрдамида уни енгишга муяссар бўлди. Хон Хоразмни Кўпакбийга бериб ўзи Самарқандга қайтди.

Бобоси салтанати асоси бўлмиш ерларни бирин-кетин эгаллаб, зўрайиб бораётган Шайбонийхоннинг ҳаракатлари Хуросон ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқаро кўнглига гулгула солди. У Шайбонийларга қарши чиқишга аҳд қилди. Султон Ҳусайн Шайбонийхоннинг бобосини ўз кўзи билан кўрган ва у билан суҳбат қурганди. Ўшанда у Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо билан Ҳирот тахтини талашиб, бу курашда кўмак олиш учун Абулхайрхон қошига борган эди. Бобоси шуҳратини пеш қилиб борган темурийзодага хонга руку қилса қабул қилишини айтганларида унинг жон-пони чиқиб кетди. Бу талабни келиб айтган бийга: «Темур Кўрагон авлоди ҳали ҳеч кимга руку қилмоғон ва қилмағай ҳам». — деб айтганди ўшанда. Кўчманчилар хонига эгилиб таъзим қилишдан номус қилган мирзо, бундан кўра ўлганим яхши, ёрдамням керакмас, дея қайтмоқчи бўлиб турганида туйқусдан хон ҳузурига уни чорладилар. Абулхайрхон буюк жаҳонгир неварасини қуюқ зиёфат қилди. Шаробнинг кети узилмади. Султон Ҳусайн бирор марта ҳам косани қайтармади, кўрдим, демай, сипқараверди. Ёш мирзонинг шунча ичсаям эс-хушини йўқотмаганини кўрган ўзбеклар ҳукмдори таажжубланиб, таҳсинлар ўқиди.

Бирок, зиёфатдан кейин ўзининг суюкли хотини, Улуғбек мирзонинг қизи Робия Султонбегимга бўлган воқеани гапириб берар экан: «Мирзонинг бошига энг машъум кунларни шу май солғай», — деди.

Мана энди етмиш ёшга етай деган Хусайн мирзога ўша Абулхайрхоннинг набираси билан қилич чопқилаш насиб қиладиган бўлди.

«Бобурнома»дан: «Султон Хусайн мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг дафтига азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мени даги Сайид Султон Али хоббиннинг ўғли Сайид Афзални йибориб тилаб эди. Хуросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жиҳатдан лозим бўлди. Бир буким, Султон Хусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлтурғон улуг подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонибдин ўғлонларини ва бекларини тилатиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлгонда, эл оёқ била боргонда, биз бош била боргайбиз, эл таёқ била боргонда — биз тош била боргайбиз».

Гулбаданбегим «Хумоюннома»да шундай ёзади. «Султон Хусайн мирзодан, биз ўзбекларга қарши жанг қилмоқчимиз, агар сиз (яъни Бобур мирзо) ҳам келсангиз жуда яхши бўлур эди, деган қатъий хабар келди. Ҳазрат (Бобур мирзо) эса худди шу мазмундаги таклифни худдин тилар эдилар, ниҳоят улар томонга отландилар. Йўлда кетаётганда «Султон Хусайн мирзо вафот этди» деган хабар келди».

Шайбонийхоннинг Балхга қараб йўлга чиққанини эшитиб жангга отланган Хусайн Бойқаро тўққиз юз ўн иккинчи йилнинг зилҳижжа ойида — 1506 йилнинг бешинчи майида йўлда қазо қилди. Ўша йилнинг ноябрида Балх тўрт ойлик камалдан кейин Шайбонийхон қўлига ўтди.

Гулбаданбегим ёзади: «...Султон Хусайн мирзо саксон йил давомида (Гулбаданбегим хатога йўл қўйган. Султон Хусайн Бойқаро Ҳирот тахтини 1469 йилда эгаллаб, 1506 йилда вафот қилганини ҳисобга олсак, у Хуросонни 37 йил давомида бошқарган — Х. Д.) Хуросонни обод ва маъмур қилган эдилар, аммо мирзолар (Султон Хусайн мирзонинг ўғиллари) оталарининг ўрнини олти ой ҳам сақлаб тура олмадилар».

Бутун Ҳирот аҳли номаълум бир шоир томонидан битилган шеърни ҳуфя айтиб юришарди.

Султон Хусайн шоҳи жаҳон, к-аз улувви қадр,
Будан фарози гунбази феруза боргоҳ.

Рафту намонд фалак салтанат аз у,
Монанди меҳру моҳ ду шоҳи жаҳонпаноҳ.

Лекин ба ҳар ду нисбати шоҳи буд гунонак,
Ба як ду чўб пора зи шатранж номн шоҳ.

Маъмуни: Султон Хусайн шоҳи жаҳон эди, қадр ба-ландлигидан тахти кўк гунбазидек баланд эди. У кетиб, фалак узра унинг салтанати йўқолди. Бу икки шоҳ қуёшу ойдек эди. Лекин уларнинг шоҳлиги шатранжнинг икки чўпдан бўлган шоҳлари нисбатича эди.

Аслида, Султон Али мирзо онасининг подонлиги туфайли

Самарқандни қўлдан бериб қўйганидек. Хуросон салтанатининг жуда тез инқирозга юз тутишини ҳам тезлаштирган орага хотин кишининг аралашуви бўлди.

Султон Ҳусайн ўзининг тўнғич ўгли Бадиуззамонни валихдликка белгилаган эди. Бироқ, унинг қазосидан сўнг Ҳирот саройида нуфузли ўрин тутган Хадича бегим — ўлган мирзонинг беваси ҳийлаю найранглар ясаб ўз ўгли Музаффар мирзонинг тахтга ўтказди. Оқибатда. «Бадиуззамон мирзо билан Музаффар Ҳусайн мирзони Ҳирий тахтида баширкат подшоҳ қилдилар». Бобур мирзо бу ҳақда афсус билан ёзади. «Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшоҳликка ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқе бўлди. Нечукким, «Гулистон»да келтурубтур. «Даҳ дарвеш дар гиламе биҳусбанд ва ду подшоҳ дар иқлиме нагуинжад» (Ўн дарвиш бир гиламга сиғиб ётарлар, икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайди).

Шундай қилиб, ўз сўзини ўтказишга ўрганиб қолган малика ғавғоси туфайли тарихда бўлмаган иш — бир тахтда икки ҳукмдор ўтириб қолди. Ҳолбуки, машойихлар: «Бир ишга икки бошлиқ бўлиши ўша ишнинг бошлиқсиз қолишидан зарарлироқдир», — деб айтганлар.

Тўққиз юз ўн учинчи йил муҳаррам ойининг бошларида Шоҳ Бадиуззамон билан Музаффар Ҳусайн мирзо Чилдухтарон яйловида мажлис қуриб, базми жамшид қилиб турганларида «Шайбоқхон Насаф (Қарши) томондан илгор қилиб етиб, Амудан кечиб ўтибди эмиш. Салтанат сарҳадида ўн минг навкар билан қоровуллик қилаётган саркарда Амир Зуннун аргун шерик подшоҳлар ўтирган манзилдан бир фарсах масофада Шайбонийхон қўшини йўлини тўсиб чиққан эмиш, деган хабар келди. Ҳар икки подшоҳ пинакларини бузишмади. Улар ўз кучларига ва Амир Зуннунга қаттиқ ишонардилар.

Амир Зуннун аргун марҳум подшоҳнинг ботир лашкарбошиларида бири эди. У ҳамиша жангга биринчи бўлиб қирар, энг охириги бўлиб тарк этарди. Душманлар унинг қиличи шиддатига дош беришолмасди. Ҳали бирор жангга унга зиён етмагани тилларда дoston эди. Амир Зуннунинг ўзи буни оллоҳнинг кароматидан деб билар, «менда бир рухий қувват яшириндурким, на тир, на шамшир танамга таъсир қилолгай», деб фахрланарди.

«Бобурнома»дан: «Зуннун аргун агарчи мардона киши эрди, вале хасис ва молдўст ва раъй ва ҳисобдин йироқроқ ва ковокракват телбарак киши эди... Бадиуззамон мирзо қошида бу соҳиби ихтиёр эди, нечукким мазкур бўлди, молдўстлиги жиҳатидан Муҳаммад Бурундуқнинг шаҳрда турмоғига рози бўлмади, ўзи шаҳрда турар хаёл қилди, ани ҳам ўхшата олмади. Анинг гўллик ва телбалигига ҳеч нима мундин яхшироқ далил бўлурмиким, зарроқ ва таммоъ элнинг ёлгон ва хушомадин қабул қилиб, ўзини фазиҳат ва расво қилди.

Тафсили булурким, Ҳирида мундоқким ихтиёр ва эътибор бўлди, бир неча шайх ва мулло келиб анга дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Ҳизарбуллоҳ» лақаб бўлди, сен ўзбакни олгунгдур. Бу сўзга инониб, бўйнига фўта солиб, шукрлар қилибтур. Ушбу жиҳатлардин Мухаммад Бурундуқнинг маъқул раъйи била амал қилмай, не қўргон ишини мазбут қилибтур, не уруш яроғини марбут, не қоровул, не чигдовулким ёғий келуридин огоҳ қилгай, не ясолда тартиб ва насаққим ёғий келса уруш хотирхоҳ қилгай.

Шайбоқхон муҳаррам ойида Мурғобдин ўтуб, Серкой навоҳисига ёвуқ етганда хабардор бўлурлар, саросима бўлуб, ҳеч иш қила олмаслар, не элни йиға олурлар, не ясолни қила олурлар, тушлук-тушидин юрүй берурлар. Зуннун аргун ушбу хушомадга гарра бўлуб, қирқ-эллик минг ўзбакнинг ўтрусиди юз-юз элликча кишиси била Қароработта турар».

Шу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, шайбонийлар билан хуросонликлар ўртасида содир бўлган бу жанг майдони турлича. Бобур мирзо Қароработда, Хондамир Марол деган жой билан Мир Алишер Навоий қурдирган работ оралигида, Восифий эса Ҳусайн Бойқаронинг ёзлик манзили бўлган Чилдухтарондан бир фарсах узоқликдаги Тарноб деган ерда деб кўрсатади.

«Манга на тир, на шамшир таъсир қилолгай», деб фахрланиб юрган Амир Зуннун аргун учун Шайбонийхон қўшини билан тўқнашув сўнгги жанг бўлди. Шайбонийхон лашкари, сел худди хашакни суриб ташлагандек, Амир Зуннун билан Низомиддин Шайхали тоғойи бошлиқ Хуросон навкарларини пайхон қилиб ташлади. Амирни тутиб, танасини тилка-пора қилиб, бошини найзага илиб, мирзолар манзили томонга илдам от суришди. Бадиуззамон билан Музаффар мирзо бу нохуш хабарни эшитгач, маст-аласт кўйи ўз лашкарлари ордидан қочишга тушдилар.

Икки-уч маст амирлар қиличларини яланғочлаб, «Ўзбек Шайбоқхонни подшоҳларимиз устига келишга ҳадди сифарми?» — дея шовқин кўтариб туришганда, боғ девори ордидан гурсиллаб, ер титратиб ўтаётган отларнинг туёғидан ер зилзила пайтидагидек зириллаб кетганда, бадмас амирларнинг дами ичига тушиб, хуфя девор ошиб, қуён бўлдилар. Бу воқеа тўққиз юз ўн учинчи (1507 йилнинг 20 майи) йил муҳаррам ойининг еттисиди содир бўлди. Шу қочишда Бадиуззамон Ҳиротга кирмай Қондархорга қараб кетди. Музаффар Ҳусайн эса тонг пайти шаҳарга етиб, Шайхулислом Сайфиддин Аҳмад Тафтазонийнинг боғига қўнди. Уша захоти у ўз ҳузурига қози Ихтиёриддин бошлиқ шаҳар казо-казоларини чорлаб, шаҳар мудофаасини ташкил қилишда кўмак сўради. Аммо чақирилганлар бунга кўнмагандан сўнг бадбахт шаҳзода Астрободга қараб қочди.

Шайбонийхон бошчилигида эллик минг кишилиқ қўшин тез орада Ҳирот яқинига етди. Улган подшоҳнинг беваеси, малика Хадичабегим Ҳиротнинг барча аъёнлари ва ка-

бирларини шаҳар боғига йиғиб, уларга шундай мурожаат қилди.

— Султон Ҳусайн мирзо давлати соясида сиз кўп неъматлар, бисёр яхшиликлар кўрдингиз. Марҳаматли подшоҳ сизга чунон навозишлар қилдики, ҳеч бир подшоҳ ўз аъёнларига бундайин қаромат қилмаган. Энди унинг фарзандлари бошига қаттиқ кун тушди. Уларнинг тахтига душманлар таҳдид қилмоқда. Энди сизлардан шу нарса муносибдирким, ҳақиқат йўлига юз тутсангиз ва меросий ҳуқуқини уларга манзур қилсангиз. Бу шаҳарни муҳофизат этинг, токим Ҳирот фуқаросини Самарқанд ва Мовароуннаҳр мардумларига нисбатан қилган муомалалари ила машхур бўлмиш Шайбонийхон навқарларига тоншириб қўйманглар!

Шунда Шайхулислом Сайфуддин Аҳмад Тафтазоний (Восифийнинг «Бадоеъ-ул-воқоъеъ» асарининг ўзбекча нашрида таржимон томонидан бир қатор хатоларга йўл қўйишган. Шу жумладан Шайхулислом Сайфиддин Аҳмад Тафтазоний билан амир Мирмуҳаммад Юсуф номи чалкаштирилган. Бунинг оқибатида таржима матнида «Шайхулислом Мирмуҳаммад Юсуф» деган хатолик ўтиб кетган. — Х. Д.), қози Ихтиёриддин ва бошқа казо-казоалар Хадичабегимга шундай дедилар:

— Агар шаҳзодалардан бир нарсани умид қилган найти-мизда сизнинг бу сўзингизга амал қилсак дуруст бўларди. Ўзингиз биласизки, шаҳзода Бадиуззамон ва фарзандингиз Музаффар Ҳусайн мирзо оталари вафотидан сўнг қай тарзда подшоҳлик қилдилар. Улардан халқнинг ҳеч бир хайрли умиди йўқдур. Қолаверса, улар ёвдан қаттиқ шикаст топиб, бизни ташлаб қочдилар. Қолаверса, қайтиб келишга ҳадрани сизгармикан? Салтанат тиргаки бўлмиш саркардаларнинг кўни ўлдирилган, қолгани қочиб кетган.

Шайбонийхон ўта ғайир подшоҳ. Агар Ҳиротни мудоффа этсак, кўчманчилар голиб чиққудек бўлса, шаҳар ғорат, шаҳар аҳли қатли ом бўлиши тайин. Хўн, сизнинг шаҳарни ҳимоя қилинг деб айтган гаингизга кўниб иш тутдик дейлик. Нарн борса, ўн кун ёки бир ой шаҳарни қўлда тутармиз. Кейин охир-оқибатда биз айтгандек бўлиши маълум-ку. Шунинг учун ҳам бунинг фойдаси бормикан?

Хадичабегим узоқ ўйга ботиб турди ва шахд билан ўрнидан туриб, «Рост сўйладингиз!» — деди. Сўнг тўпланганлардан ризолигини айтиб, барчага руҳсат берди. Ҳирот пешволари Шайхулислом мадрасасида тўпланиб, шаҳар қалитларини хонга юбориш лозим, деган қарорга келдилар. Улар шундай деб турганларида тўсатдан Султон Ҳусайн ўғилларидан Абулмуҳсин мирзо (Бир мунча вақт аввал Қоракўлни шу мирзо олганди) эллик минг навқар билан Машҳаддан етиб келибди, деган хабар етди. Уларнинг кўнгилларида ялт этиб ёнган чирок, дам ўтмай сўнди: хабар ёлгон чққди. Шундан кейин тонг отиши билан шаҳар қалитларини расм-русумга амал қилиб туҳфалар билан хон ҳузурига олиб чиқамиз, деган гапни бир жойга қўйиб тарқалдилар.

Шайбонийхон шаҳар яқинида турар экан. Музаффар мирзонинг ҳусну жамоли Мовароуннаҳргача машҳур бўлмиш хотинига атаб бир ғазал ёзиб юборди. Бу хотиннинг онаси Султон Ҳусайн мирзонинг синглиси эди. Султон Ҳусайн мирзо эса Абусаид мирзо билан Ҳирот тахтини таланиб юрган чоғларида ўз синглисини Чоржўйдан Хоразмгача бўлган ернинг ҳукмдори Аҳмадхон исми ўзбек хонига узатган эди. Улар никоҳидан бир қиз тугилиб, исми Хонзодахоним эди. Аҳмадхон вафотидан сўнг Султон Ҳусайн мирзонинг синглиси Ҳиротга қайтиб, қизини акасининг ўғли Музаффар Ҳусайнга узатган эди.

Ғазал қўшилган мактуб Хонзодахонимга бориб етгач, у Хадичабегим бошлиқ аёллар бола-чақалари билан Ихтиёриддин қалъасига яширинмоқ ниятида йўлга отлаганларида улар билан кетмай шаҳарда қолди. Хотинларнинг дилини овлашга устаси фаранг Муҳаммад Шайбонийхон битган ғазал ўз кучини кўрсатди — Хонзодабегим уни ўқини билан турганда ҳам, ётганда ҳам ўй-хаёлини ўзбек хони банд қилиб қўйди. Ҳирот гўзали ўзининг шаръий эрини жангда қочирган хон кучогига етмоқ учун ҳамма нарсага тайёр эди. Аммо у ёзуғида нималар борлигини — бошида бир неча кунлик саодат битилганини, Шайбонийхон никоҳига ўтгандан сўнг ширин кечган тунларнинг бирида хон билан тўшақда ётганида бир уят қилиги учун ишрат даргоҳидан қувилишини билмасди.

Хондамир ҳам ўзининг машҳур «Ҳабиб-ус-сияр» асарида қуйидагиларни бизга маълум қилади: сана тўққиз юз ўн учинчи йил муҳаррам ойининг саккизинчи кунида Ҳирот аъёнлари Шайхулислом мадрасасида тўпланиб, шаҳарни топпиришга қарор қилдилар. Улар Хондамирдан Шайбонийхон номига мактуб битиб, унда шаҳарни топпириши ҳақидаги нотақлариши баён қилишни сўрадилар.

Ҳиротлик мутаҳасиблардан бири бўлмиш Мулла Усмон мактуб билан шаҳар дарвозасидан чиқди. Шаҳар атрофидаги чорбоғу қўрғонларни талаб юрган ўзбек жангчилари элчини ушлаб, бор-йўгини тортиб олдилар. Шунга қарамай Мулла Усмон ҳиротликлар мактубини Шайбонийхонга топпиришга муваффақ бўлди. Мактуб мазмуни билан танишган хон ўша кунлик шаҳарга яқин манзилга кўчиб ўтди.

Ўша кун қизиқ воқеа юз берди. Шаҳардаги чорбоғларда бекиниб юрган Ҳирот қўшинининг қолган-қутган қисми бир кун олдин тарқалган «Муҳаммад Муҳсин ва Ғенак мирзо қўшини келаётганмиш» деган миш-мишдан фойдаланиб, ўзларини шу ёрдамга келган қўшини сифатида кўрсатиб, яъни жанговар сафга тизилиб, Ҳиротни ўраб олган ўзбеклар қўшини орасидан ўтиб кетинишига уриндилар. Аммо бу ҳийла ўзбеклардан кўра, қамалда қолган ҳиротликларга кўпроқ пайд берди. «Муҳаммад Муҳсин ва Ғенак мирзо қўшини»ни кўрган ҳиротликларнинг ғайрати жўшиб, шаҳардан чиқиб, талончилик қилиб юрган ва дам олаётган ўзбеклар билан

жанг бошладилар. Тез орада алданганлари маълум бўлиб қолгач, улар шаҳарга қайтиб кириб бекиндилар ва қилмишларини Шайбонийхон жазосиз қолдирмаслигини тушуниб, гаму хасрат ичида қолдилар.

Эртаси куни — муҳаррам ойининг тўққизинчи кунида шаҳарга Шайбонийхон элчиси — шоир Камолиддин Бинийннинг туғишган биродари кириб келди. Унинг қўлида Шайбонийхон номаси бор эди. Номада Шайбонийхон шайхулислом Сайфиддин Аҳмад Тафтазоний билан қозикалон Ихтиёриддин Ҳасанга таҳдид қилиб, тезда шаҳардан чиқиб, дарвозалар калитларини топширишларини талаб қилган эди.

Тонгласи шайхулислом бошлиқ Хирот аъёнлари шаҳар калитларини хон ҳузурига олиб чиққанларида, хон калитларга қайрилиб ҳам қарамади. Гапни чўзиб ўтирмай, энг аввал қочоқ Музаффар Ҳусайн мирзонинг хотинини никоҳга олиш нияти борлигини айтди. Эри тирик хотинни никоҳлаб олиш шариятга маъқул келмаса-да, хон пайранг ишлатиб, Хонзода-бегимнинг ёлғон даъвоси, шайхулислом билан қози-калоннинг кўмаги ёрдамида ўз ниятига эришди. Самарқандда бўлганидек, Шайбонийхон Ҳиротга янги хотин тўйидан чиқиб кирди. Сана тўққиз юз ўн учинчи йил муҳаррам ойининг ўн саккизинчи куни (1507 йил май ойининг охири) Шайбонийхон номига хутба ўқилди. Самарқандда бўлганидек, Жонвафобий Ҳирот доругаси қилиб тайинланди. Шайбонийхон кўҳна китобларда жаҳонгир Искандар Мақдуний тиклаган шаҳарлар деб тан олинган икки қадимий шаҳар — Самарқанд билан Ҳиротни қўлга киритганидан ўзини Искандари замон деб билгудай фахрланарди.

Айни шу кунларда хон хизматида юрган Муҳаммад Солих бир рубойй ёзди. Бу рубойй Шайбонийхонга мойдек ёқди. Ҳар гал рубоййни баланд овоз билан ўқир экан, сўнгида мириқиб, хихилаб куларди. Сўнг завқ билан қироат қиларди:

Мискин чигатойки, кундузи тундир онга,
Ахволи паришону қаро кундур онга,
Мағрур бўлуб, ер юзига сизмас эди,
Сичқон тўшуғи эмди минг олтиндур онга.

Рубойй оғиздан-оғизга ўтиб, Бобур мирзога етди. У душмани паноҳида юрган Муҳаммад Солихдан қанчалик нафратланмасини, рубоййни эшитгач: «Рост айтибтур!» — деб тан берди.

Бадиуззамон Эронга — сафавийлар паноҳига қочди. Унинг қочини темурийлар сулоласининг Мовароуннаҳр ва Хуросонда тарих саҳнасидан тушини бўлди. Бир пайтлар Шайбонийхон бобоси — Абулхайрхонга руку қилишни ор деб билган Султон Ҳусайн Бойқароннинг хотини болаларигина

эмас, бутун давлати ўша даштлик ўзбек чолнинг невараси олдида чилпарчин ётарди.

Икки йил ичида (1507 — 1508) Шайбонийхон Жом, Марв, Манихад, Сабзавор, Гўргон ва Дамғонни қўлга киритди. Хон янги забт этилган ерларни ўз фарзандлари, биродарлари ва султонларига бўлиб берди. Герман Вамберининг ёзишича, Хирот — Жонвафобийга, Марв — Қўбиз Найманга, Балх — хоразмлик Султоншоҳга, Хисор атрофи билан баробар Маҳди Султон ва Ҳамза Султонларга, Қундуз — Аҳмад Султонга, Тошкент — Суюнчўжахонга, Ахси — Жонибек Султонга, Андижон — Маҳмуд Султонга, Хоразм — Қўшчи Қўпакбийга, Туркистон — Қўчқучихонга берилди. Бухоро ва Қорақўл ноиблиги Шайбонийнинг укаси Султон Маҳмудга, у вафот қилса, тўнғич ўғли ва тахтнинг вориси бўлгучи Муҳаммад Темур Султонга тақдим этилди. Бутун мамлакатнинг жавоҳири Самарқанд билан Кеш ва Миёнкол, Аёлти билан бирликда ушбу Муҳаммад Темурнинг салтанатига берилди. Шу жумладан, Бобур мирзонинг эгачиси Хонзодабегимдан тугилган мурғак ўғли Хуррам Султонга тақдим қилинди.

Герман Вамбери ёзади: «Чингиз билан Темурга тақлидан Шайбоний ўзига олий бош қўмондонлик мансабини олди. Илгари чўлларда сарсон бўлган бу одам қурол кучи билан бир неча ўлкаларнинг ҳукмдори даражасига етди. Жаҳонгирлик йўлида қурол кучи билан у янада илгари босишга ўзида қувват борлигини ҳис этмоқда эди. Эҳтимолки, яқин замонда у каби шухратпараст, у сингари гайратли қаҳрамон ҳамда мамлакатнинг чегарасини фарбга кенгайтириш учун бор кучи билан гайрат этувчи, Шайбонийдек мамлакатнинг ҳудудини шарққа томон кенгайтиришга интилувчи бошқа бир зот уруш майдонига чиқмаса, ким билади дейсиз, Шайбоний Темур каби янги бир ғаройиб хилқат сифатида кўринар эдими?»

Бироқ, Мовароуннахр билан Хуросон мулкнинг янги эгаси бўлмиш Муҳаммад Шайбонийхоннинг ҳар бир ҳаракатини зийраклик билан кузатиб турган шахс аллақачонлар тарих саҳнасида мавжуд эди. Бу шахс жуда ёшлигидаёқ Ширвоншоҳ тахтини, кейин эса Эрон тахтини қўлга киритишга муваффақ бўлган Шоҳ Исмоил эди. У тузган қудратли салтанат тарихда Сафавийлар давлати номи билан муҳрланиб қолган. Бу давлат атамаси Шоҳ Исмоилнинг улуг бобоси бўлмиш ва Шайх Сафи номи билан машҳур бўлган Шайх Сафиуддин Исҳоқ Ардабилининг (1252 — 1335) оти билан боғлиқдир. Ўрта асрларда яшаб ўтган озарбойжон шоири Ориф Ардабили Шайх Сафига «дин ва миллат ҳомийси» деб таъриф беради. Шоҳ Исмоил тарихда худди Бобур мирзо, Шайбонийхон каби шоир сифатидаям ном қолдирган, таҳаллуси Хатонийдир. Биз бу уч буюк саркарданинг ҳар бири алоҳида олганда буюк шоир эканликлари ва уларнинг умр йўллари бир-бири ила, чоңқилаш найтидаги қиличлардек тўқнашгани ҳақида, уч даҳони гоҳ жанггоҳ, гоҳ ғазал устида тўқнаштирган чархи фалакнинг сирини ҳақида бошқа бир қис-

самизда ҳикоя қилиш истагимиз бор. Уларнинг умр йўли аслида тақдирнинг ўйини бўлгани, бизлар англамаган қандайдир бағоят мукамал ва аниқ бир қонуниятлар асосида кечгани ҳар бир тарих ишқибози дилини галати ҳисларга кўмади.

Шоҳ Исмоил 1487 йилда Ардабил шаҳрида илдизи жуда узоқ мозийга бориб туташган нуфузли туркий онлада дунёга келди. Унинг бобоси Султон Жунайда, отаси Султон Хайдар нуфузли ҳукмдорлар, онаси Оламшоҳ бегим эса оққуюнлилар ҳукмдори Узун Ҳасаннинг қизи эди.

Бир пайтлар бобоси тасарруфида бўлган ерларни биринкетин эгаллаб, кучайиб бораётган Шайбонийхондан чўчиган Султон Ҳусайн Бойқаро ўша пайтларда Шоҳ Исмоил қошига ўз элчиларини юбориб, дўстлик алоқаларини ўрнатгани маълум. Буюк жаҳонгирнинг авлодлари билан дўст тутуниш Шоҳ Исмоил учун мақбул эди. Бу пайтда у жуда кучли давлат тузиб, бу давлатнинг бир сарҳади Ҳусайн Бойқаро ерлари билан, бир сарҳади усмонли турклар давлати билан туташ эди.

Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳру Хуросонни қўлга киритиши Шоҳ Исмоил учун навбатдаги уруш улар ўртасида бўлажagini билдирарди. Кейинги воқеалар шоҳ тахминини исботлади.

Шоҳ Исмоил давлатида ҳар бир масжидда шиа имомларининг номи хутбага қўшиб ўқитилиши қонун кучига кирган эди. Шайбонийхон эса сунний мазҳаб тарафдори сифатида бундай шаккокликка тезроқ барҳам берилишини, акс ҳолда уруш бошлайжagini айтиб, Шоҳ Исмоилга таҳдидли мактублар жўната бошлайди. Шайбонийхон ўз мактубларида сафавийлар ҳукмдорига ўзига тобе султонларга мурожаат қилгандек, беписанд тарзда ундан Маккага бориб тавба қилиб қайтишни, ўз номини хутбага қўшдириб ўқитишни, ўзига лойиқ совғалар ҳозирлаб, хузурига бош эгиб келишни талаб қилиб иддаоли кўрсатмалар берарди.

Герман Вамбери бу воқеалар хусусида сўз юритиб, ўша мактублардан бирининг мазмуни билан бизни таништиради. «...У (Шайбонийхон) қаҳрамон сўфига (Шоҳ Исмоилга) қарши жангни муқаддас дин руҳи билан жонлантириб, янада қаттиқроқ ҳаяжон ҳосил қилиш учун авлодининг бир вонзи сифатида юзланди ва 914 (1508) санада уларга ушбу мазмунда мактуб ёзди: «Эй, Эрон ҳукмдори! Менга етмиш маълумотга қараганда, сен залолат йўлига эргашиб, шайтон иғвосига берилиб, шиа мазҳабини тарқатмоқда экансан. Сенга танбех бериб айтаманки, бу гайри шаръий мазҳабдан воз кечиб, аҳли суннат жамоасига қайтгил. Йўқса, ёққан исёнинг олови ўзингни кўйдирар. Сен хато йўлдасан. Шайтон касофатидан абадий қутулиш учун бу залолатингдан воз кечиб, ҳақ йўлига қайт. Агар менинг бу сўзларим сенинг тарафингдан эътиборга олинмаса, балки ҳисобсиз кўп лашкарим билан Ироққа кирарман ва ўтқир қиличимни қўлимга олиб, сенинг Исфаҳон саройингни ҳарни қадар, унинг гумбазли бурчлари

ғоят юксак бўлсалар-да, ер билан яқсон этарман. Менинг жазом Ироқ аҳли учун қиёматгача унутилмас даражада шиддатли бўлур».

Шоҳ Исмоил бу мактубни жавобсиз қолдирган шекилли, Шайбоний буни унинг заифлигига йўйиб, қўл остидаги кенг мамлакатни янада кенгайтириш пайига тушди. Хуросоннинг жанубидаги шафқатсиз ўзбек ўрдуси Қандаҳорнинг нариги тарафига кечиб ўтди. Шу тариқа Кирмон устига ҳужумга ҳозирлик кўрилаётганида Шоҳ Исмоил ҳужумни тўхтатиш қасди билан Шайбонийга вакил жўнатди. Шайбоний яна дўқ-пўниса билан жавоб берди. Сўфига кашкул ва ҳасса юбориб, қуйидаги мактубни ёзди. «Бу ҳадяларни қабул эт, улар сенинг отангдан қолган мерос аломатларидир. Аммо менга келганда, мен ўзимнинг улуг машҳур бобом Чингиздан мерос қилич билан ҳокимият олдим. Агар сен ўзингнинг тиланчилик унвонингдан рози бўлмасанг, ўз муомалангдан, ўзингдан ўпкала».

«Абдуллонома» муаллифи Ҳафиз Таниш Бухорий ҳам буларни тасдиқлаб ёзади: «Шоҳ Исмоил Хуросон вилоятида тугини мансаб ва ҳокимият тепасига тиккан эди. Мардуди равофиз (диндан чиққан шиалар маъносида) фирқанинг ҳеч вақт шон-шавкатли подшоҳи бўлмаган эди. Шайбонийхон ҳар доим (Шоҳ Исмоилга) элчи юборар эди. «Ё ота-боболарингнинг йўли бўлган аҳли суннат ва жамоат шевасини қабул қил, ёки урушга шайланиб, уруш ва жанг қилиб гумроҳлик йўлини илгари сур». Ҳар икки томон бир-бирига хат ва элчи юборишни бир неча бор такрорлагач, Шоҳ Исмоил Шайбонийхон устига юрди.

Суннийлар билан шиалар ўртасидаги муросасиз кураш биз сўйлаётган воқеалардан сал кам тўққиз аср бурун бошланган эди. Кураш пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг қазоларидан сўнг (632 йилнинг 8 июнь куни) у киши тузган жамоани ким бошқаради, ким халифа бўлади, деган тортишувдан бошланган эди.

Бир гуруҳ пайғамбар уруги бўлмиш қурайш қабиласига мансуб кишиларгина халифа бўлиши мумкин, деса, бошқа бир гуруҳ эса фақат пайғамбар оиласига мансуб кишилардангина халифа сайланмоғини талаб қилиб чиқдилар. Иккинчи гуруҳга мансуб кишилар пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви — қизи Фотиманинг эри Алига тарафдор бўлсалар, биринчи гуруҳ Алининг ёш эканлигини пеш қилиб, суннат, яъни қабила удумига биноан қурайш қабиласига мансуб ёши улуг кишигина мусулмонлар жамоасига бош бўлмоғи лозим, деб пайғамбарнинг содиқ сафдоши, кекса Абубакрни халифаликка муносиб кўрардилар. Абубакр тарафдорлари «Пайғамбарнинг ўзи ўлими олдидан, яъни оғир хасталаниб, мачитга чиқолмай қолган пайтларида ўз ўрнига — имомликка Абубакрни тайинлаган»ларини айтиб, бу эса уларга оллохнинг ишораси бўлганини таъкидлардилар. Ижмоъда (қабиланинг

умумий мажлисида) сунна тарафдорлари голиб чиқдилар. Халифаликка пайгамбарнинг қайнотаси — унинг суюкли хотини Ойшанинг отаси Абубакр сайланди.

Абубакр эса ўлими олдидан ўз ўрнига пайгамбарнинг бошқа бир қайнотаси — Умарни сайлашларини тайинлади. Умар тез орада эроний кул томонидан пичоқлаб ўлдирилди. Шундан сўнг ижмоъ Муҳаммад пайгамбарнинг икки қуёвидан бирини — ё Усмонни, ёки Алини сайлаши кераклиги олдида қолди. Охир-оқибатда Усмон сайланди. Айнан ман шу сайлов кунидан бошлаб ислом жамоаси иккига бўлина бошлади.

656 йилда халифа Усмонга қарши исён кўтарилди ва ўша йилнинг ёзида кексайиб қолган халифа қуръон мутолаа қилиб турган пайтида қилич билан чоғиб ташланди. Ўлдирилган халифа қони қуръон саҳифаларига сачради. (Бу қуръон тарихини «Бибихоним қиссаси» номли эсседа ҳикоя қилдик). Ўша кунидеъ Али халифа деб эълон қилинди.

Халифа Усмон ўлдирилишидан бир оз олдин Мадинадан Маккага кетиб қолган Ойша ўз атрофига Алига қарши куч тўплади. Улар Алини «Усмон қотили» деб айблаб бошладилар. 656 йилнинг қишида бу икки гуруҳ ўртасида қақшатқич жанг бўлиб ўтди. Ойша бошлиқ гуруҳ мағлубиятга учради, Ойшани қўллаган жуда кўп нуфузли кишилар мана шу жангда нобуд бўлдилар. Голиб чиққан Али пойтахтни Мадинадан ўз тарафдорлари кўп бўлган Куфа шахрига кўчирди. Аммо халифа Умар томонидан Шом вилоятининг ҳокими қилиб тайинланган ва қурайш қабиласига мансуб уммавийлар хонадонининг вакили Муовия ибн Абу Сўфён янги халифага бўйсунушидан бош тортди, Алига Ойша қўйган айбни ҳужжат қилди ва Дамашқда ўзини халифа деб эълон қилди.

658 йили улар ўртасида уруш ҳаракатлари бошланди. Фурот дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган воҳаларнинг бирида уч ой давом этган жанг натижасиз тугади. Али билан Муовия сулҳ туздилар. Сулҳ тузилишидан норози бўлган хорижийлар Алига суиқасд уюштириб, уни ўлдирдилар. Бу 661 йили юз берди. Муовия ягона ҳукмрон бўлиб қолди.

Аmmo кураш тўхтамади. Али тарафдорлари унинг Биби Фотимадан туғилган катта ўғли Ҳасанини Куфада халифа деб эълон қилдилар. Аммо Ҳасан ҳам отаси йўлини тутиб, Муовия билан музокара бошлади. У катта бойлик эвазига ҳокимиятдан воз кечиб, Мадинага кўчиб кетди ва у ерда баъзи манбаларга кўра, хасталаниб, бошқа манбаларга кўра эса захарланиб вафот этди.

Шундан кейин куфаликлар Алининг Фотимадан туғилган кичик ўғли Ҳусайини 669 йили халифа деб эълон қилишга ахдландилар. 680 йили халифа Муовия вафот қилди ва унинг ўғли Язид халифаликка кўтарилди. Бундан норози Куфа шиалари Ҳусайинни ўзларининг имоми деб тан олиб, уни Куфага чақирдилар. Куфаликлар юборган мактубда Ҳусайиндан Язидга қарши ҳаракатга раҳбарлик қилишни сўраганлар.

Хусайн бу таклифга рози бўлди ва Куфага ўз одами — Муслимни жўнатди.

Бу гапдан хабар тошган халифа Язид тезда ўз ҳузурига уммавийлар хонадонига мансуб Басра ҳокими Убайдуллоҳ ибн Зиёдни чорлаб, унга Куфадаги исёни бостиришни буюрди. Убайдуллоҳ уст-бошини ўзгартириб, ўзини имом Хусайн деб кўрсатиб Куфа шаҳрига кириб олди ва шаҳардаги халифга содиқ кучларни ўз қўл остига бирлаштирди. Тез кунда Хусайн юборган Муслим унинг буйруғи билан ўлдирилди.

Бу орада Муслим томонидан Маккага жўнатилган чопар Хусайнга Куфада ҳамма уни интизорлик билан кутаётганлиги ҳақидаги хабарни етказди. Муслимнинг фожиали ўлиmidан ва Убайдуллоҳнинг Куфадалигидан беҳабар Хусайн ўзига яқин икки юз киши билан Маккани тарк этди. Шаҳардан чиқмасдан туриб у Куфа томонлардан келган шоир ибн Фарзакни учратиб, ундан бораётган манзилидаги аҳволни сўриштирди. Фарзак унга: «Уларнинг диллари сенинг, қиличлари уммавийларнинг, қолгани оллоҳнинг қўлида», деб жавоб беради. Хусайн бу сўзлар маъноси устида бош қотирмай йўлида давом этди.

Убайдуллоҳ Хусайн келаётганидан хабар топиб, йўлларга пистирмалар қўйиб чиқди. Хусайн дуч келган биринчи пистирма раҳбари Хурр деган одам пайгамбарнинг неварасига ҳужум қилишдан қўрқиб, уни йўлдан қайтаришга уринди. Бунга жавобан Хусайн куфаликлар жўнатган мактубларни Хуррга кўрсатди. Худди ўша пайтда Хусайнга Муслим ўлими ва куфаликларнинг ночор аҳволи ҳақидаги хабарни етказдилар. Хусайн ўзига эргашган одамларга қарата: «Биродарим Муслим қони учун ўч олмай қайтиш гуноҳ. Ё унинг қотилларини енгаман, ё у каби мен ҳам қурбон бўламан», деб онт ичади.

Аммо у Куфага бориш хатарли эканини англаб, Фурот дарёси томонга қараб йўл олади. Карбало даштидан ўтаётганда уни Умар ибн Саъда бошлиқ тўрт минг кишилик қўшин қуршаб олади. Умар ибн Саъда энг аввало Хусайн қароргоҳидан ўтадиган ариқни тўсади. Орада музокара бошланади. Умар пайгамбарнинг невараси олдига Убайдуллоҳ шартларини кўндаланг қўяди: Хусайн ё Маккага қайтиши, ё Дамашққа бориб халифа Язидга содиқлигини бўйнига олиши, ё исломни қабул қилмаган қўшни давлатларнинг бирига ҳужум қилиб уруш бошлаши талаб қилинади.

Музокара олиб борилаётган пайтда Куфадан Шимр ибн Зул-Жавшан деган киши етиб келади. Шимр уммавийлар хонадони тарафдори бўлиб, пайгамбар хонадонининг баттол душмани эди. Шунинг учун ҳам Куфада Убайдуллоҳ ибн Зиёдни қистовга олиб, Хусайн олдига ягона шарт — таслим бўлишни қўйиш кераклигига кўндиради. Шимрнинг бўйруғи билан Умар ибн Саъда Хусайн ҳузурига келиб ундан таслим бўлишни талаб қилади. Хусайн бунга рози бўлмагани учун ўртада жанг бошланади. Умар бошлиқ жангчилар пайгамбар

невараси билан қилич чопқилашдан ўзларини олиб қочаётганликларини кўрган Шимр ўз одамлари билан Хусайини ўраб олади. Хусайн қанчалик матонат билан жанг қилмасин, кучлар тенг эмасди. Хусайн қийма-қийма қилиб чоғиб ташланади. Унинг боши ва икки юз киши ичида омон қолдирилган хотинларию болалари Дамашққа — халифа Язид ҳузурига жўнатилади. Бу воқеа ҳижрий 61 йил муҳаррам ойининг 10 кунда (мелодий 680 йилнинг 10 октябри) юз беради.

Ўша олис воқеадан бошлаб шиалар ва суннийлар ўртасидаги беомон кураш гоҳ сўниб, гоҳ кучайиб давом этди. Тарих давомида шия ғояси асосан Эрон ва Озарбайжон фуқаролари орасида қарор топди ва Шоҳ Исмоил тахтда ўтирган пайтдан бошлаб шиа мазҳаби биринчи марта давлат дини мақомини эгаллади.

Оқорида тилга олиб ўтилган Шоҳ Исмоилнинг бобоси Шайх Сафиуддин Исҳоқ Ардабили XIV асрда асос солган таассуф таълимотининг Сафавия силсиласи XV асрга келиб Эрон ва Озарбайжонда яшовчи шиа аҳли ичида кенг тарқалган эди. Шоҳ Исмоил мана шу кучлар ёрдамида тахтга ўтиргандан сўнг, Сафавия силсиласи ақидалари баён қилинган «Сифат-ус-сафо» асарини ёзган бобосини шиалар эътиқод қиладиган ўн икки имом¹нинг еттинчиси бўлмиш Мусоал-Қозимнинг йигирма биринчи авлоди, силсила шайхи эса давлат ва кўшин бошлиғи — шоҳ бўлишини эълон қилди.

Шайбоний билан Шоҳ Исмоил ўртасидаги бўлажак уруш тўққиз аср давомида кечаётган суннийлар ва шиалар ўртасидаги беомон курашнинг давоми эди.

Шундай қилиб, тўққиз юз ўн олтинчи (1509) йили Шоҳ Исмоил газабга тўла бир мактуб битиб Шайбонийга жўнатди. Мактубда панд-насихат қор қилмагани учун хоннинг таъзирини қилич зарби билан бериб қўйиши лозим деб топганлигини маълум қилди. Мирхонднинг ривоятига қараганда, Шоҳ Исмоил куйидаги мазмунда мактуб жўнатган: «Агар мен сен айтгандек дарвиш бўлсам, улуг Имом Ризонинг қабрини зиёрат қилиш учун Машҳадга бориш фикридаман, сен билан ўша ерда учрашамиз». Аммо мактуб жўнатишга жўнатди-ю, ўзи қулай вазиятни кутди. Шундай қулай вазият ҳақида хуфиялар хабар келтирди. Улардан Шайбонийхон кўшинининг асосий қисми Дашти Қишчоқдаги қозоқ ва мўғул хонлари билан жангу суронда овора эканини, хоннинг ўзи раҳбарлик қиლაётган кўшин эса фирузқўҳи қабиласининг исёни сабабли жанубга ҳаракат қилишдан тўхтаб қолганини эшитиши билан Шоҳ Исмоил қизилбошлар кўшинини бошлаб Хуросон сарҳадларига бостириб кирди.

¹ Ён икки имом — Али билан Фотимадан тарқалган авлодлардан иборат ва шиалар эътиқод қиладиган имомлар сулоласи.

Улар пайгамбар авлоди деб тап олинади. Шиалар улариникина тап олиб, халифалар ҳокимиятини қонунига деб ҳисоблайдилар. Булар — Али ибн Абу Толиб, Ҳасан, Ҳусейн, Зайн ал-Обидин Али, Муҳаммад ал-Боқир, Ўбайдуллоҳ ас-Содиқ, Мусо ал-Қозим, Али ар-Ризо, Муҳаммад ат-Тақий, Али ан-Нақий, Ҳасан ал-Аскарини, Муҳаммад ал-Муҳаммад ал-Маҳдий. Ён иккинчи имом — ал-Маҳдий яширинган деб ҳисобланиб, унинг қайтишини кутини шиа аъёнаси сифатида сақлаиб қолган.

Сафавий давлати аскарларининг қизилбош деб аталишига сабаб Шоҳ Исмоил ўз лашкарига қизил рангли салла ўрашни қоида сифатида таъсис қилганидан эди. Қизил мато бошга ўн икки марта ўраларди. Бу шиа мазҳаби учун муқаддас ўн икки имомга ишора эди.

Шоҳ Исмоилнинг босиб келаётганини эшитган Муҳаммад Шайбонийхон Марвга қараб кетди. Хон ўз юртига яқинроқ манзилда жанг қилиш истагида шундай қилдими ёки у қўшини оз бўлгани сабаб душмандан қўрқиб қочди-ми, бу ҳақда аниқ гап айтиш қийин. Нима бўлгандаём, Шоҳ Исмоил Марв қўргонида қамалиб олган Шайбонийхонни ҳийла билан қалъадан ташқарига чиқарди ва унинг қўшинига жиддий шикаст етказди. Мана шу жанг сўнгида бўйнига урилган қилич зиёни билан ўзбеклар ҳукмдори ҳалок бўлди. Бу воқеа тўққиз юз ўн олтинчи йил шаъбоннинг ўттизинчи кунда (1510 йилнинг 4 феввали) содир бўлди.

«Абдуллонома»дан: «Шоҳ Исмоил... Араб ва Ажам Ироқидан Шайбонийхон томонга юрди ва Марв вилоятида ул ҳазратга етишди. Уша замонда хоннинг... хизматида бир печа санокли кишиларидан бошқа аскар бўлмаган ҳолда, газот шарафига бениҳоя ҳарис бўлганидан ҳаётдан кўнглини узиб, душман томонга ўзини отди. Душман чекинмоқчи бўлиб турганда, хон аскари уни қувиб етди. Ҳар икки томоннинг лашкари... бир-бирининг муқобилида саф тортдилар. Тақдир қалами... Шайбонийхоннинг пешона лавҳасига шаҳидлик рақамини ёзган эдиким, гумроҳлик бу урушда галаба қилиб, Шайбонийхонни кўп кишилари билан шаҳидлик даражасига етказдилар... Фозиллар ул ҳазратнинг воқеасида унинг шаҳодат тарихини шу ибора, яъни «кулоҳи сурх» билан таъкидлайдилар. «Кулоҳи сурх» иборасида Шайбонийхон ўлдирилган йил тарихи — тўққиз юз ўн олти рақами яширилган.

Хондамирнинг ёзишича, жангдан кейин сафавий жангчилари Шайбонийхон бошини танидан жудо қилиб, уни найзага иладилар, бош терисини шилиб олиб сомон тикадилар. Шундан кейин Шоҳ Исмоил ҳозирча сулҳ тузилган бўлса-да, ўртада уруш халф-хатари доимо барқарор бўлган душмани — турк султони Боязид II қошига Шайбонийхоннинг сомон тикилган бошини жўнатади. Бу билан шоҳ султонга: «Мен билан ўйлашиб беллаш, бўлмаса шу кўйга соламан», дея таҳдид қилмоқчи эди. Ўзбеклар хонининг бош суягига олтин қоплатиб, шоҳ ундан май ичадиган коса ясаптиради.

Герман Вамберининг эрон тарихчилари нақли сифатида келтирган ривоятга қараганда, Шайбонийнинг ўнг кўли гавдасидан олиниб, тубандаги мазмунда масхарали бир хат билан ўзбекларнинг тарафдори — Мозандарон ҳокимига юборилган экан. Хатда шу сўзлар ёзилган: «Сен ҳар вақт Шайбонийнинг тарафини олишни истар эдинг. Фақат унинг тириклигида бу сенга насиб этмади. Шу истагинг амалга

ошсин деб Шоҳ Исмоил ҳозир сенга шу ҳамийнинг қўлини берди».

Абу Тоҳирхўжа «Самария» асарида ёзишига қараганда эса, Шайбонийхоннинг ўгли Муҳаммад Темурхон отасининг мурдасини келтириб ўз хотини Маҳди улёхоним солдирган мадраса ҳовлисида тупроққа тонширади. Ушандан бошлаб бу мадраса Шайбонийхон мадрасаси номи билан атала бошлади. Ўгли отасининг қабрига шундай бир қабртош қўйдиким, билмдонларнинг эътирофича, у жаҳондаги тош ўймакорлиги санъатининг тенгсиз намунаси эди. Мозорларни талаш билан шугулланган Чор Россияси босқинчилари Самарқандни забт этгандан сўнг бу тошни совуқ пойтахтларига олиб кетдилар...

Шоҳ Исмоил шу боришда Бадахшон, Қобил, Кандаҳорга қадар босди. Ҳирот шаҳри эса Сафавийлар давлатининг иккинчи бир муҳим марказига айланди. Шоҳ Исмоилнинг тўнғич ўгли Тухмасиб маркази Ҳирот бўлган Ўрта Осиёдаги босиб олинган ерларнинг валийси қилиб тайин этилди.

Гулбаданбегим «Хумоюннома»да ёзади: «Шоҳибекхонни Шоҳ Исмоил ўлдирди» — деган хабар келди. Подшоҳ ҳазратлари Кобилни Носир мирзога бериб, ўзлари аҳли аёллари ва фарзандлари: Хумоюн, Меҳр Жаҳонбегим, Борбўл мирзо, Масъума Султонбегим ва Мирзо Камронларни олиб Самарқандга кетдилар.

Шоҳ Исмоилнинг ёрдами билан Самарқандни қўлга киритдилар ва саккиз ой давомида бутун Мовароуннаҳр у кишининг ҳукмронликлари остида бўлди».

Бобур мирзо «Бобурнома»да бу йилларга оид воқеаларни ташлаб ўтади. Биз Шайбонийхон ва Шоҳ Исмоил ўртасида кечган воқеаларни ёзишдан мақсадимиз, мана шу бўшлиқни тўлдиришдан иборат, Бобур мирзога бу фожиали воқеалар ҳақида ёзиш нақадар машаққатли бўлганини англаган ҳолда қалам юритишга тўғри келади.

Олтин қозик ўрни — Самарқанд атрофида шаддод отлар гурсиллаб айланади. Отларнинг туёқларидан ўт чақнаб ўтмишу келажак зулматини ёритар, ер гуллаб силкинар, чавандозлар эғнидаги жавшанлар, қўлларидаги қиличу қалқонлар жаранги Хуросону Мовароуннаҳр, ундаи ошиб Ироқу Ажам фуқароларини қўрқувга солар, ҳукмдорлар қўнғлида ҳавас гулларини очар ва ҳазон қиларди.

Отлар куну тун, ҳафталару ойлар, йиллару асрлар гурсиллаб айланади. Бу жангари отлар жилову кишанни тап олмайди, лекин, чавандозлар дили кўринмас иплар билан бу олтин қозикқа маҳкам боғланган эди. Бу кўринмас ипларни фақат ҳаёт ришталарини кесгувчи бешафқат ўлим тигигина уза оларди.

Олтин қозик — Самарқанд атрофида шаддот отлар билан бирга ҳасад ва ҳавас, муҳаббат ва қаҳр, меҳр ва ғазаб, жаҳолат ва диёнат, садоқат ва хиёнат айланарди.

Гулбаданбегим «Хумоюннома»да отаси ҳақида: «У ҳаз-

ратга дуч келган уқубат ва хатарлар оз подшоҳларга дуч келган. Уч қайта Самарқандни қилич зўри билан фатҳ қилдилар. Биринчи марта подшоҳ бобом ҳазратлари ўн икки ёшда, иккинчи марта ўн тўққиз ёшда ва учинчи марта эса йигирма икки ёшда эдилар». — деб ёзар экан бир оз хатога йўл қўяди. Бобур мирзо учинчи марта бобоси тахтини Самарқанддан чиқиб қочганидан рошша-роса 10 йил ўтгач — 1511 йилнинг октябрида, демак йигирма тўққиз ёшида Эрон ҳукмдори Шоҳ Исмоил ёрдамида, шоҳга вассаллигини тани олиб эгаллади.

Ҳафиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, Шайбонийхон Мирзо Бобурнинг эгачиси Хонзодабегимни талоқ қилиб (бу воқеа уларнинг ўғли Хуррамнинг ўлиmidан сўнг, яъни 1511 йилда содир бўлган бўлса керак — Х. Д.) сайидларидан бирига хотинликка берган эди. Шайбонийхон ҳалок бўлган Марв жанги пайтида у душман қўлига тушади. Сўнг Шоҳ Исмоил амри билан зўр иззат-икром ила Қобилга, Бобур подшоҳ ҳузурига юборилди. Уни кузатган элчи келишув ва ҳамкорликни ўз ичига олган хат ва хабарни ҳам Бобурга етказди. Бобур подшоҳ Шоҳ Исмоил мактуби билан танишгач, ўз амакиваччаси Хонмирзо ибн Султон Маҳмуд мирзони шоҳ ҳузурига юборди. У билан хайрхоҳлик, итоткорликни ифодаловчи ариза ҳам юбориб, ёрдам сўради. Шоҳ Исмоил Бобур мирзо илтимосини ортиги билан бажо келтириб, ўз аскарларидан Хонмирзога ҳамроҳ қилди. Мирзо қўшин билан Хуросонга етиб келди. Бобур подшоҳ уларнинг ёрдамига таяниб, Ҳисор устига қўшин тортди. Ҳисорни бошқарган Ҳамза Султон ва Маҳди Султон душманларнинг келишларидан огоҳ бўлиб, бу ҳодисани маълум қилиш учун Самарқанд ва Бухорога одам юбордилар. Ўзлари бўлса душманга қарши чиқдилар. Сурхоб дарёсининг сўл irmoғи Оби Хингав устига қурилган Пули Сангин деб аталган тош кўприк устида бу икки қўшин бир-бири билан тўқнашди. Бобур подшоҳ бу жангда ғалаба қилиб, Ҳамза Султон, Маҳди Султон ва Момиқ Султонни шахид қилди ва Ҳисор мамлакатини босиб олди. «Бу воқеа барчага аён бўлгач, жами Шайбоний султонлар, замон тақозосича, тезлик билан Туркистон томон жўнадилар ва ўша ерда қарор ва ором топдилар, — деб ёзади Ҳафиз Таниш, — Тарих тўққиз юз ўн бешинчи йил ражаб ойда (1509 йил октябрь-ноябрь ойлари) ¹ Бобур мирзо иккинчи марта (аслида учинчи марта — Х. Д.) у ёмон тоифа (қизилбошлар) ёрдами билан ўзининг мерос бўлиб қолган мамлакатларини истило қилди ва Самарқандни пойтахт қилди. Бухорога бўлса Шириим тоғойини (Шириимбек — Умаршайх мирзо бекларидан эди) ҳоким қилиб қўйди. Аммо Мовароуннаҳр халқи бошида подшоҳнинг бу ғалабасидан мамнун бўлган бўлса ҳам охирида унинг но-

¹ Бу ерда Ҳафиз Таниш хатога йўл қўяди. Бу воқеалар Шайбонийхон ўлиmidан сўнг (816) бўлаётганини эътиборга олсак, Восифийнинг маълумотларига асослансак, Бобур мирзо Мовароуннаҳрни 817 (1511) йилда қўлга киритган бўлиб чиқади.

мақбул феъллари ва хулқлари туфайли уни ўзларидан фироқ бўлишини... тангридан сўрадилар».

«Нима учун шундай бўлди?» — деган сўроққа Ҳафиз Та-ниш Бухорий шундай жавоб беради: «Чунки халқ подшоҳдан қачон у ўзининг мерос қолган мамлакатига эга бўлса, ҳаёт ва тирикчилик заруратидан бу ерга келган қизилбошлар либоси-ни ташлаб, аҳли суннат ва жамоат зийнатига кириб, шу вило-ятнинг либосини кийишини кутар эди. Аммо Бобур подшоҳ ул маймун табақанинг либосини ўзидан йироқ қилмади ва халқнинг ундан кўзлаган умиди юзага чиқмади, чунки Бобур подшоҳнинг шавкат ва қуввати бошқадан мадад ва кўмак олиш эҳтиёжи тушмайдиган даражага етмаган эди».

Мана шу сабабдан ҳам Бобур мирзо Самарқандга кирган куниёқ, Шоҳ Исмоилнинг қатъий талабаларидан биринчиси-ни бажарди — Самарқанддаги Жоме масжидида ўн икки ши-а имомларининг ва Шоҳ Исмоилнинг номи хутбага қўшиб ўқитилди. Умуман сафавий сиёсатининг Самарқандда қандай кутиб олинганини тушуниш истагида Восифийнинг китобини қўлга олайлик. «Бадоеъул вақоъ» муаллифи қизилбошлар-нинг Хиротдаги қилмишларини шундай хикоя қилади:

«Шоҳ Исмоилнинг босиб келиши ҳақида гап-сўз бор эди... Ярим кечадан ўтган эди. Бир киши эшик ҳалқасини урди. У дедик, хабарингиз йўқми, Шоҳ Исмоил Шайбоққонни енгиб, ўлдирибди. Амир Нажми Сонийнинг жияни Қулихон Шоҳ Исмоилнинг фатҳномасини келтирибди.

Эрталаб жар солиндикки, «барча ақобиру аҳоли Хиротнинг Маликон масжидида жомеъсига йиғилсин!»

Хатибнинг миабарини мақсура айвонининг шимолий чек-касига қўйдилар. Шайхулислом, Амир Юсуф, қози Ихтиё-риддин, мавлоно Асомиддин Иброҳим ва бошқа уламолар миңбар ёнидан жой олдилар. Қўпчилик халқ томларда ва игна ташланса ерга тушмайдиган даражада тўплаган эди.

Мавлоно Шарафиддин Зиёратгоҳий авлодидан бўлган Ҳофиз Зайнуддин фатҳномани ўқимоқ учун тайинланди. Ҳофиз Зайнуддин фатҳномани ўқий бошлади. У фатҳномани оддий ва умумий хутбасини ўқиб тамом қилганда, Шоҳ Исмо-ил Сафавий элчилари ўз ҳукмдорлари фармойишига мувофиқ буюрдиларким, у энди пайгамбар саҳобаларидан ўн етти ки-шининг номига лаънатлар ўқисин».

Ранги оқариб кетган Ҳофиз Зайнуддин тўхтаб, шайхулис-лом ва бошқа уламоларга «Нима қилай?» дегандек, умидвор қаради.

Шайхулислом унга деди:

— Ў, ҳофиз, фитна қўзғама ва халқ қонини тўкма, нима десалар шуни айт!

Ҳофиз Зайнуддин қарийб ўн сатр шу лаънат ифода қилинган жойни ташлаб ўқий бошлади. Шоҳ вакили Қули-хон ғазабланиб, бақирди: «Бу қандай одам ўзи, шоҳ нишони-га хиёнат қилади...» Сўнг ўрnidан ирғиб туриб, Хайдарали маддоҳни миңбар томон юборди. У бора солиб Ҳофиз Зай-

нуддиннинг соқоли ва ёқасидан олиб: «Ҳой, хорижий, тез бўл! Лаънат қил!» — деди-да, сўз айтишга ҳам имкон бермай, минбардан тортиб туширди. Ҳофиз Зайнуддин ерга оёқ қўймаган ҳам эдики, бир қизилбош унинг бошига шамшир билан туширди ва қоши ўртасидан икки бўлди. Ун чоғли қизилбош уни шамшир билан минбар ёнида пора-пора қилди. (Хондамир эса Ҳафиз Зайнуддинни Қулихоннинг ўзи чоғиб ташлади, деб маълумот беради).

Буни кўриб Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг муридларидан бўлган Ҳафиз Хуш деди: «Мискин Ҳофиз Зайнуддин шаҳид бўлди». Уни ҳам тилка-пора қилиб ташламоқчи бўлишди. Бир тўда одам орага тушиб уни тўрт минг хоний тилла эвазига қутқариб қолдилар.

Ҳайдарали маддоҳ минбарга чиқиб лаънат жойини ўқиди, бунинг эвазига тилла тугмали чорқабни кийди, минбар ёнидаги ашрафийларни олди.

Лаънатномани эшитиб том тепасида ўтирганлардан кўп киши ҳуши оғиб йиқилиб, оёқ-қўли майиб бўлди. Ётти киши ўлди... Масжиди жомеъ тепасида бир гуруҳ қизилбош одамлар устига ашрафийлар чочар эди. Ҳеч ким уларга нарво қилмас ва ердан териб олмас эди.

...Элликка яқин найзага санчилган бошларни кўтариб юрган қизилбошларни кўрдик. Улар: «Эй, сунний хорижийлар, ибрат олинглар!» — дердилар.

Мир шонатарош деган машхур рофизий бўларди. Саҳобалар лаънатига атаб Ироқ оҳангида куй басталаган эди. Мингга яқин киши тўпланиб, шу қўшиқни куйлаганча Хиёбон боши томон кетарди. Дуч келган уларга эргашар, эргашмаган ёки чиқиб кетмоқчи бўлганларни ўлдирилиб, бошлари найзага илинарди. Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий мозори тепасига етганларида уларнинг сони мингдан ошди. Шу атрофда эшик борми, курси, тахта борми — ҳаммасини мавлавий қабри устига уйиб тўда қилдилар. Кейин ўт қўйдилар».

Восифий ўз ҳикояси давомида шаҳарда суннийлар қиргин қилингани ҳақида ёзади. Худди унга ўхшаш воқеаларни Хондамир ҳам ўзининг «Ҳабиб-ас сияр» номли асарига тасвирлайди. Бундай қиргин, бундай қора қисмат Эрон қўшини забт этган ҳар бир шаҳару қишлоқда содир бўлгани кўнлаб тарихий ҳужжатлардан маълум. Худди шундай зулм, суннийлар жони ва молу мулкига қасд қилиш Самарқандда ҳам юз бергани табиий эди.

Бобур Мирзонинг Самарқанд жомеъ масжидида ўн икки шиа имоми номини хутбага қўшдириб ўқитгани, қизилбошилар раъйига қараб иш тутиши самарқандликлар орасида норозилик уйғотди. Икки ўт — ватан меҳри ва тахт ҳаваси ўртасида қолган Бобур мирзо Самарқанд билан Бухоро оралигида от чоптириб юриб, ўзбек султонлари ҳужумларини қайтариш, ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун қанчалик уринмасин, қилган хатти-ҳаракатлари маҳаллий халқ томонидан

қўллаб-қувватланмаганини кўриб, нақадар хато ишга қўл урганини сезиб ич-ичидан қайғурадди.

«Мана шу сабадан,— деб ёзади «Абдуллонома» муаллифи,— Бобур подшоҳ Мовароуннаҳрда саккиз ойдан ортиқ ҳокимият ва мансаб эгаси бўла олмади ва шикаст топиб яна чекиниш йўлини тутди... Бу воқеанинг баёни шулки, мазкур (тўққиз юз ўн саккизинчи) йилнинг ражаб ойида Бобур подшоҳ зўр шижоат билан Мовароуннаҳрда ғалаба қилди. Унинг ҳукмронлиги саккиз ойдан ортиқроқ бўлди. Самарқанд ва Бухоронинг улуг ва шарифлари унинг Шох Исмоилга бўйсуниб, хароб туркманларнинг (яъни қизилбошларнинг) либосини кийганидан ҳаммалари ундан нафратландилар. Уша йилги қиш тамом бўлиши ва кетма-кет тўхтовсиз ёмғирлар ёғиб, ер юзи сабадан тўн кийиши билан шайбоний ҳоқонлардан Убайдуллохон Жонибек Султоннинг маслаҳати билан икки минг олти юз киши билан чўл тарафдан Еттиқудуқ (Еттиқудуқ — Дашти Қипчоқдан Самарқанд ва Бухорога борадиган йўлдаги манзил. Бу йўл Саврон — Ўзган — Арқуқ — Еттиқудуқ, — Тўртқудуқ орқали ўтарди) билан келиб, Бухорога ҳужум қилдилар.

...Бобур подшоҳ бу кулфат асар хабарни эшитгандан кейин мўътабар амирлардан бир тўдасини Қосим кўҳбур (Хайдар Қосимбекнинг тўнғич ўгли, кейинчалик Хумоюннинг оталиғи ҳам бўлган (етақчилигида Тошкентга юборди. Ўзи бўлса қирқ минг аскар билан Бухоро томонга отланди ва Бухоронинг ғарбий томонида жойлашган Кўли Малик (Г. Вамберининг ёзишича, Кўли Малик Бухоронинг шимолий томонида жойлашган Хайробод қишлоғи ёнида бўлган. Бу кўл ҳозир йўқ) деган жойда Убайдуллохон қўшинига муқобил бўлди. Ҳар икки томон бир-бирлари билан муқобил бўлганларидан сўнг ҳар икки тарафнинг паҳлавонлари бир-бирларининг қаршисида саф тортдилар ва қон тўкувчи тигларини байроқ қилиб, фитна ва ғавғо билан тўлган найзаларини кўтариб, урушиш ва ўч олиш қасди билан эгар уйлардан кўзгалдилар. Оқибатда, «кўп марта бўлганки, оз жамоа тангрининг азми билан, кўп жамоадан ғолиб келган» ояти бўйича Убайдуллохон ғолиб келиб, Бобур подшоҳ енгилди. У бир неча сапоқли одами билан қочиб Ҳисор томонга кетди». Бу воқеа саккиз юз ўн саккизинчи йил сафар ойида (1512 йил апрель ойи) содир бўлди.

Буни Восифий ҳам «бадоеъул вақоеъ»даги хикояси билан тасдиқлайди. У Хуросон тупроғи Шох Исмоил қўшини томонидан истило қилинган, пайт пойлаб Мовароуннаҳрга қараб йўл тутгани ҳақида ёзар экан, қуйидагиларни битади. «Карвон аҳли Насаф (Қарши) қалъасига яқинлашганда тўда-тўда, гуруҳ-гуруҳ одамлар ёнимизга келиб, Мирзо Бобур шаҳид шоҳ Шайбонийхоннинг иниси Убайдуллохон билан Кўли Моғиён олдида жанг қилиб, шикаст топибди, деб хабар бердилар. Карвон аҳли қочқин аскарлар талонига учрашдан қўрқиб, суръат билан Самарқандга шошилдилар». Восифий-

нинг Кўли Малик демай, Кўли Моғиён дейишига эътибор берган бўлсангиз керак. Биз сиз билан Кўли Малик қаерда бўлганини биламиз, ҳўш Кўли Моғиён қаерда бўлган? Бу сўроққа жавобни Абу Тоҳирхўжа Самарқандийнинг «Самария» асаридан топамиз. Қимматли манбаъ эса қуйидаги маълумотни беради: «Баъзи тарих китобларида бордирким, Самарқанд аҳли Қутайба қўшини билан қаттиқ урушди. Қутайба шаҳар деворларидан узоқлашди ва Навбоғ деган ўринга бориб қўнди. У ерда катта бир ҳовуз қурдирди. Қўшини ҳовуз теварагида ўрнашди. Ҳозир ўша ҳовузни Кўли Моғиён дейдилар». Тарихий эссе бошидаги «Бобурнома»дан олинган Самарқанд таърифига онд парчада Бобур мирзо бу кўлни Кўли Магок деб тилга олгани эсингиздами?

Бобур Мирзо Турон салтанати пойтахтига қизилбошлар вассали сифатида кирганидан норози бўлган Самарқанд казозолари — хусусан, Шайбонийхонга яқин кишилардан бири бўлмиш Хўжа Низом бошчилигидаги одамлар Убайдуллахоннинг Самарқандга келишини сўраб, унинг қошига Хўжа Султон Иброҳимни юборганлари тарих китобларидан маълум. Кўли Малик жангидаги мағлубиятдан сўнг Бобур мирзонинг Самарқандга кирмай Ҳисор томонларга ўтиб кетишига ҳам ишониш қийин. Унинг изма-из келаётган ўзбеклар билан Самарқанд остонасидаги Кўли Моғиёнда ҳам жанг қилгани эҳтимолдан холи эмас. Ҳар қалай халқимиз тарихини ёритишдаги лоқайдлик бундай шубҳалар қилишимизга кўпроқ имкон туғдираверади.

Хуллас, Кўли Малик жангида енгилгандан сўнг Бобур Мирзо қолган-қутган қўшини билан Ҳисорга қараб кетди. Самарқанд Убайдуллахон қўлига ўтди. Бу воқеа жума куни юз берди ва Хожа Мавлоно Исфохон Убайдуллахон номини жума хутбасига қўшиб ўқиди.

Аммо, шайбонийлар сулоласининг тартиби ва муқаррар дастури шундай эдики, катта огалари ва улуг хешлари ҳаёт экан, кичиклари подшоҳлик тахтига қадам қўёлмасди. Шунинг учун ҳам Убайдуллахон Туркистондан келган амакиси Кўчкинчихонни Самарқанд тахтига ўтқизиб, ўзи Бухоро томон юзланди. Юқорида, Шайбонийхоннинг бобоси Абулхайрхоннинг 1450 йили теурий Султон Али Саид мирзо билан иттифоқ тузиб, Самарқандни қўлга киритгани ҳақида ёзган эдик. Ўша йили у отаси ва огалари ўлдирилган бечора қиз — Робия — султонбегимга уйланган эди. Кўчкинчихон эса мана шу малика — Улугбек мирзонинг қизидан туғилган фарзанд эди. Тақдирнинг ўйини деб шунини айтсалар керак...

Бироқ, Бобур мирзо тақдирнинг бу ўйинига қараб туришни эп кўрмади. У яна Шоҳ Исмоил даргоҳига одам юбориб кўмак сўради. Самарқанд хаёли ва тахт ҳаваси уни кўр қилиб қўйганди. Шоҳ Исмоил мирзонинг илтимосини рад қилмади ва ўзининг бош амири Нажмий Соний бошчилигида олтмин миңлик қўшинни ёрдамга жўнатди. Асли исми Нажмиддин Ёраҳмад бўлган бу амирнинг Нажмий иккинчи деб аталишига

сабаб, у бош амирлик вазифасига олдинги бош вазир — Нажмиддин Заргар вафотидан сўнг белгиланган эди. Хондамир, сафавийлар тарихчиси Ҳасан Румлу бу амирни ҳаддан ташқари қаҳри қаттиқ, зolim ва бетайин саркарда сифатида тасвирлайдилар. Хондамир, бу амирнинг ёнидаги кишилар илтимосига қарамай Қарши шаҳрида қатли ом қилганини, зарурати бўлмаса ҳам Гиждувонни узoқ қамал қилиб ўтиришини ёзса, Ҳасан Румлу Нажми Сонийни «{қораюзли», «жиноятчи» деб атайди.

Бобур мирзо мана шу амир бошчилигидаги қўшин билан дастлаб Қарши шаҳрини қамал қилди. «Абдуллонома» муаллифи ёзади. «Улар... Қаршини олиб, бу ерда катта қиргин воқеа бўлди ва Мавлоно Биноий ҳам ўша ҳодисада шахид бўлди. Бу хабар тамом тарқалгандан кейин, Шайбоний насаб ҳоқонлардан шижоат нишон Абулфатҳ Жоғибек Султон Убайдуллахон билан иттифоқлашиш учун шошилинч Бухорога келди. Темурхон, Пўлод Султон ва Абу Саидхон ҳам Самарқанддан Бухорога жўнадилар. Булар Жоғибек султон ҳазратлари ва саодат нишонли Убайдуллахон билан қўшилиб, ҳаммалари бирга душманни даф қилиш учун ҳаракат қилмоқчи эдилар. Аммо душман ҳужум хабарини эшитиб, уларнинг йўлини тўсиб чиққан эдилар. Шу сабаб султонлар жам бўла олмадилар».

Восифийнинг ёзишича, тўққиз юз ўн саккизинчи йилнинг раббунул охир ойида (1512 йилнинг июнь ойи ўрталари) ¹ Самарқанд аҳолиси ичида Шoҳ Исмоилнинг содиқ лашкарбошиш Амир Нажми Соний саксон минг қўшин билан Термиз ёнида Амударёдан ўтиб, шамолдек учқур арабий тулпорларда шиддат билан Мовароуннаҳр ичкарисига кириб келаётгани ҳақидаги нохуш хабар тарқалди. Навкарлар эғнидаги жавшан ва бошқа пўлат ниқоблар қўшин сони кўплигидан худди темир тоғдек кўринармиш, дейишарди бу гапни олиб келганлар. Тез орада Қаршида юз берган қиргин тафсилотлари, айниқса, мана шу қиргиндан сўнг Нажми Соний айтган бир гап самарқандликлар дилига кўрқинчли гулгула солди. Нажмиддин Соний: «Самарқандни эгаллаб, шаҳарни текислайман, полиз қиламан. Қовун экиб, Шoҳ Исмоилга туҳфа қилиб юбораман. Кейин Хитой устига юриш қиламан», — деган эмиш. «Бу воқеани эшитган Самарқанд аҳлининг қўллари полиздаги касал палаклардек шилвираб тушди, — деб ёзади Зайнулдин Восифий, — бошларини эса қовунга ўхшаб ноумидлик саҳросига ташлагандек кўрдилар».

¹ Бошқа бир қатор манбалар («Ҳабиб-ас-сиёр», «Аҳсон-ат-товорих» 918 йилнинг раббунул охири — 1512 йил сентябри)ни кўрсатади. Умуман, Восифийнинг бошқа саҳналарида-ям хатога йўл қўйишини унутмаслигимиз керак, чунончи Гиждувон қамалини тўққиз юз ўн саккизинчи аўдақда ойининг 20чи куни (1513 йилнинг 28 январида бошлангани ҳақидаги хабарим нотўғри. Бошқа ҳамма манбалар бу санини тўққиз юз ўн саккизинчи йилнинг рамазон ойининг боши (1512 йил ноябрь ойининг ўртаси) деб кўрсатадилар. Восифийнинг бундай хатоларга йўл қўйишига сабаб у ёз асарини бўлиб ўтган воқеалар пайтида эмас, анча вақт ўтгандан кейин ёзган. Бундай ноаниқлик бошқа манбалардаям, уларга асосланиб ёзилган бугунги асарлардаям, шу жумладан менинг ассемда ҳам бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Аммо, бу воқеадан бирмунча вақт ўтмай, — «Қизилбошлар кўшини Гиждувонда Убайдуллахон бошлиқ ўзбеклар томонидан мағлуб қилинибди», — деган хушхабар етиб келди.

Нажми Соний кўшини Қаршини қамал қилган пайтда Убайдуллахон ва Жонибек Султон Кармана атрофида, Кўчкинчиҳон билан Темур Султон бошлиқ бошқа ўзбек султонлари Миёнколда (Миёнкол — Самарқанднинг жанубий қисмида, Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида, унинг ирмоқлари бўлган Оқдарё ва Қорадарё ўртасидаги жой — узунлиги тахминан юз километр) эдилар. Улар Шайбонийхон одатига кўра қуръон очиб кўрганларида: «Ўзингизни ўзингиз тахлика қўлига берманг!» — деган оят чиққандан сўнг, қизилбошлар билан жанг қилмай чекинига қарор қилдилар. Улар оятнинг асл маъносини англамаганлари учун шу йўлдан кетдилар.

«Бу вақтда, — деб ёзади Зайноддин Восифий, — султонлар нақибни Амир Араб лақабли амир Саййид Абдулла Туркистон вилоятидан Бухорога келдилар. Убайдуллахон билан кўришганларида, у ишонч-ихтиёрини қўлдан бериб, гоёт кўрқиб қолганини кўрдилар. Шунда у киши дедилар: «Эй, фарзанд, сизга не бўлди? Худои тасқдо сизга атаб ажиб тухфалар ва ҳадялар юборди, сизга бу дунё ва охирада олий мартабалар муҳайё қилди. Нахотки уларни қабул қилмай оёғости қилсангиз?».

Убайдуллахон деди: «Эй, махдум! Шу нарса ҳаққи, қизилбошлар лашкарининг саноғи саксон минг, бизнинг кўшинимиз эса неча минглигини яхши билурсиз. Шундай экан, бу улкан кўшин билан қандай қарши чиқиш мумкин?».

Амир Араб дедилар: «Худо ўз Қуръони ила хабар беради-ким. «Кўпинча кичик гуруҳ катта гуруҳ устидан галаба қозонади». Бадр жанги воқеасини олий мартабали ҳимматингиз назарида манзур тутинг ва ўртанманг».

Шу ҳикоя устида душман Қарши вилоятини эгаллаб, аҳолини ялпи қирғин — қатли ом қилибди деган хабар етди. Буни эшитиб Убайдуллахон ўртаниб, «Эй, махдум, бу ваҳший тўдага қарши туриб бўладими?» — деди.

Амир Араб ғазаби қайнаб жавоб берди:

То нагиръяд кўдаке халвофуруш,
Баҳри бахшона кужо ояд ба жўш?

Яъни: «Бола йиғламаса, халвофурушнинг бахш этиш дарёси тошармиди?»

«Эй, фарзанд, — деди яна Амир Араб, — ҳозирроқ тараддудингизни кўрингки, ул жамоа мағлуб бўлсин. Чунки зулму бедодлик олий даражасига етдими, унга завол ҳамроҳ бўлади. Бу улар зулмининг энг ниҳоясидир. Эй, ўғил, ўрнингдан тур! Давлат оёғини саодат узангисига қўйгин-да, ҳаммани олға бошла!»

Хуллас, Амир Араб Убайдуллахонни отга миндириб, уни

қизилбош кўшини қаршисига чиқишга бошлади. Карма-надан икки фарсах йўл юргач, Амир Араб Убайдуллахонга: «Сиз то мен бориб Жонибек Султонни кўшинингизга кўшиб қайтмагунимча, бу ердан жилмай тулинг!» — деди.

Амир Араб Жонибек Султон қароргоҳига келиб қарасалар, бир лаҳза кечикилса, бу лашкар батамом тарқаб кетар экан. Амир Саййид Абдулла газабланиб Жонибек Султонга қаҳр қилдилар: «Шарму ҳаё борми сенда? Ҳамма диловарлик ва баҳодирлик кўрсатаётганда, сен қочмоқни ҳаёл этибсан. Фарзандингдай бўлиб қолган Убайдуллахонку, бу имкониятни худонинг марҳамати деб билиб: «Муҳаммад дини ва миллати йўлида сарбозлик қиламан, — деб турибди». Мир Араб шу хил сўзлар билан Жонибек Султонниям жангга отлантирди».

Юқорида Ҳафиз Таниш Бухорийнинг ўзбек султонлари бирлашиш учун тўрт томондан Бухорога юрганлари ҳақидаги маълумотини келтириб ўтган эдик. Бу ҳозиргина сиз ўқиган воқеадан кейин бошланди. Аммо душман бу хабарни эшитиб, уларнинг йўлини тўсиш учун, Қаршидан кейин Самарқандга юрмай, Бухоро томонга юз тутди. Самарқанддан, аниқроғи Миёнқолдан йўлга чиққан Темур Султон, Кўчқинчихон ва Абу Саидхон илдам юриб Гиждувон қалъасига кириб, уни истехкомга айлантирдилар. Нажми Соний кўшини етиб келиб қалъани қамал қилди. Қамалнинг бошланишини Восифий тўққиз юз ўн саккизинчи йил зулқаъда ойининг йигирманчи куни деб хато кўрсатади. Чунки бир неча тарихий манбалар қамал мазкур йил рамазон ойининг бошида (1512 йил ноябри ўртасида) бошланганини кўрсатадики, воқеаларнинг кечиши бу сананинг тўғрилигини исботлайди.

Самарқанд кўшини кирган Гиждувон қалъасининг қамали бошлангандан сўнг, Ҳафиз Танишнинг ёзишича, Бухородан Жонибек Султон ва Убайдуллахон душман қаршисига йўналдилар. Гиждувоннинг шарқида жойлашган Зарангори (бу Зарафшондан тарқалган ариқларнинг бирининг номи) ёнида икки кўшин бир-бири билан муқобил бўлди. «Ҳар икки томон қаҳрамонлари, — деб ёзади Ҳафиз Таниш, — марду мардоналик кўрсатдилар. Ислоом аскарларининг қўли кофир ва бидъат панжасини синдирди. Нажми Сонийнинг толе юлдузи куйди ва ўша жангда бошини ерга қўйди. Бобур подшоҳ мағлуб ва паришон ҳолда, ал-ифирор оятини (Қуръон, 33-сура, 16-оят) ўқиб қочиб шеваси илгари суриб жангдан юз ўгирди».

Хондамир эса, Зарангори ёнидаги жангда Нажми Соний ўзига тобе кўшинининг сафга тизилишига шахсан ўзи раҳбарлик қилгани, жанг пайтида кўшин марказидан жой олганини ёзиб, сафавийлар кўшинининг мағлубиятини Нажми Соний билан келишолмаган амирларнинг хиёнати билан изоҳлайди.

Зайнуддин Восифий эса, одатига содиқ қолган ҳолда, ўздан кўшиб-чатиб бўлса-да, воқеаларнинг жонли суратини чизади: «...Амир Нажми Соний Гиждувон қалъасини қамал

қилдилар. Нажмиддин Сонийнинг режаси Гиждувондан сўнг Самарқандга қараб юриш эди.

Мана шу қамал кунларининг бирида Амир Нажми Соний ўзига яқин одамлари билан мана шу режаси ҳақида суҳбат қуриб турганларида, қароргоҳда шовқин-сурон кўтарилиб, «Убайдуллахон бошчилик қилган ўзбеклар лашкари етиб келди», — деган хабар етди. Буни эшитиб, Амир Нажми айтди: «Убайдуллахонни тириклай қўлга туширинг, уни шох ҳузурига юборамиз, қолганларни аямай қиринг».

Уни ёнига келган аскарбошилар «Вазият жуда чатоқ, тезроқ отга мининг» — дейишларига қарамай, Нажми Соний такаббурилик билан: «Бу келганлар менинг отга минишимга арзирмикин?» — деб эриниб-суришиб ўтираверди. Қароргоҳдагилар уни тезлаб, қовушда, қўйлақчан ва бошланг ҳолда шошилинич отга минингга рози қилишди. У ҳали ўтирган чодирдан узоқлашмай туриб, ўзбек отлиқлари унинг йўлини тўсиб чиқдилар. Уларни кўрган Нажми Соний отини тўхтатди. Ўзбеклар етиб келиб, уни отдан ағдариб, қалласини тана-сидан айририб, найзага илишди.

Бу мағлубият Бобур Мирзо дилидаги Самарқанд тахтини қўлга киритиш умиди илдизига болта урди. Гулбаданбегим «Хумоюннома» да ёзади: «Ака-укаларининг ноаҳилиги ва мўғулларнинг душманлигидан Қўли Маликда Убайдуллахондан шикаст едилар ва ортиқ у вилоятда тура олмадилар. Сўнг Бадахшон ва Қобулга йўл олдилар. Шундан сўнг яна Мовароуннахрни қўлга киритиш хаёлини тамоман кўнгилдан чиқариб ташладилар».

Йиллар ўтиб, қудратли ва шавкатли салтанат эгаси бўлгандаям, қизи «кўнгилдан чиқариб ташладилар» деб айтган Самарқанд хаёли ва айрилиқ алами Бобур мирзони энг сўнгги кунгача тарқ этмади. Айниқса, шу хаёлга етиш истагида сўнгги уринишида йўл қўйган хатоликларини ўйлаганда, юрак-бағри сирқираб оғрирди. Мана шундай аламли дамларнинг бирида, Зарафшонбоғдаги кўшқда ўтириб умридаги энг қайгули ва маҳзун сатрларини битди:

Толёй йўқи жонимга балолиг бўлди,
Ҳар ишники айладим, хатолиг бўлди.

Ўз ерни қўйиб, ҳинд сори юзландим,
Ераб, нетайин, не юз қаролиг бўлди...

Бобур мирзо она юртдан кетгани билан номи унутилмади. Халқ ўзининг даҳо фарзандини мудом ёдда тутди, у ёзган газалларни куйга солиб дилўртар қўшиқлар яратди, саргашта мирзо қадами етган манзилларни қадамжоларга айлантирди.

Буюк Улугбек мирзо яратган зийдаги юлдузлар миқдоридан кўп кунлар ўтди, ою йиллар кечди, асрлар туну кундек алмашди. Темур салтанати ўрнини эгаллаган кўчманчи ўзбеклар давлати ҳам ўзаро жангу жадаллар туфайли бўли-

ниб кетди. Кўчманчи ўзбеклар маҳаллий элатдош-уруғдошлари — ўтроқ туркий халқлар билан аралашиб кетди ва охир-оқибатда уч алоҳида давлат: Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари вужудга келди.

XVIII асрнинг ўрталарида Фарғона вилояти Наманган, Қўқон, Марғилон ва Андижон мавзеларидан иборат бўлиб, буларнинг ҳар бири ўзича мустақил маҳаллий ҳукмдорлар томонидан бошқариларди. Ўртада узоқ давом этган курашлар натижасида Қўқон беглигининг мавқеи тобора кучаяверди. Ўзбекларнинг минг уругидан бўлган Мардонбий Қўқон беги бўлиб турган даврда бутун вилоятни ягона ҳақимиятга бўйсундириш ҳаракати бошланди. Қўқон беглиги ўз ҳарбий кучлари ёрдамида буни амалга оширди. XIX асрнинг биринчи ярмига келиб юқорида санаб ўтилган мавзелардан ташқари Тошкент, Туркистон, Уратена, Хўжанд ва уларга туташган ерлар ҳам Қўқон хонлигига бўйсундирилди.

Янги ташкил топган Қўқон давлати ҳукмдорлари — ўзбеклар ўз шажараларини ота-боболари билан жангу жадалда олишиб, омади юришмай, ватандан бош олиб кетган, аммо қалами ва жасорати туфайли номини қолдирган Бобур мирзо билан боғлашга уриниб, гаройиб афсоналар тўқидилар. Мана шундай ҳикоялардан бири қатор тарихий битикларда қайд этилган Олтин Бешик афсонасидир. Биз ушбу афсонани атоқли тарихчимиз Исҳоқон Жунайдуллаҳўжа ўгли Ибратнинг «Фарғона тарихи» асари асосида ҳикоя қилиб берамиз.

Хўқанд шаҳри Фарғона иқлимида бўлмаган, унинг ўрнида теваракда Таргова, Чонкат ва Сарой деган қишлоқлар бўлган экан. Мана шу қишлоқларнинг бирида, аниқроғи, Тарговада бир киши бўлиб, у бу қишлоқлар халқи, хонзодаси бўлмаса, итоат қилмаслигини билиб бир тадбир ишлатган экан.

У Андижон хонларидан Бобур ибн Умаршайхни шу қишлоқларга яқин жойдан қочиб ўтганини билгани учун ўзининг эмизикли ўғлига жуда қимматбаҳо либослар кийдириб, олтин бешик ясатиб, бешикни ноёб кимхобу атласларга ўраб, Бобур мирзо ўтиб кетган йўл четида яшириб қўйган экан. Бегона одамлар олиб кетмаслиги учун бир неча хизматкорини соқчи қилиб ҳам қўйибди.

Бир неча кундан сўнг уч қишлоқдан сув очмоқ учун чиққан одамлар мана шу атайин қолдирилган бола ётган бешикка дуч келиб қолибдилар. Уч қишлоқ аҳли бола устида талашиб қолибдилар. Охири ичларидан бир киши чиқиб, бу талашни чек ташлаш йўли билан ҳал қилишни таклиф этибди. Ҳамма рози бўлибди. Чек тушишига қараб олтин бешик — саройликларга, унинг ёнуқлари — чонкатликларга, бола эса тарговаликларга насиб қилибди. Болани тарбияларига олган тарговаликлар унга Олтин Бешик деб исм беришибди.

Исҳоқон Жунайдуллаҳўжа ўгли Ибрат ёзади: «Бу Олтин Бешикни халқга хонзода эканлигини равшан қилмоқда нима илова сўзлар қўшуллуб, болани бошида булут сипоя қилғон эркан, кийиклар эмизуб тургон экан ва қушлар соя

солиб тургон экан, деб халқнинг қулоғига ўрнатуб то унгача йингит бўлуб, ҳурмати ва рухсори зиёда бўлуб, хушахлоқ ва хушмурувват бўлса ҳам Таргова қишлоғидан бўлак халқ анқиёд (итоат) қилмай, ҳар бир жамоада бир бий бўлуб келса ҳам Олтин Бешикнинг бийлиги шуҳратлироқ бўлуб, муиндин олти авлод бир суратда ўтуб, еттинчи авлодга келганда бул киши хони Хўқанд бўлуб... ниҳоятда сўзи нуфузли бўлуб хон исмини ривожлантиб Шохруҳхон деб шуҳрат тонгон...»

...Бу гаройиб афсона бежиз яратилмаган. Йиллар ўтиб олис Ҳинд тупроғидан Бобур мирзонинг соғинчли газаллари тоғу саҳролар ошиб келиб Фарғона, қолаверса, бутун Мовароуннаҳр аҳли дилини забт этди. Халқ дилидаги мана шу ўчмас меҳрни сезиб-билиб юрган ҳукмдорлар ўз насл-насабларини ватангадо подшоҳ номи билан боғлаб, шу меҳр ва муҳаббатга шерик бўлишга уриндилар. Шу меҳр туфайли халқнинг ўзи ҳам гаройиб афсоналар тўқиди. Ўзи тўқиб, ўзи шу афсоналарга ишонди. Шу меҳр туфайли тўқилган афсона ва достонларда (масалан, «Ойчинор»¹да) Бобур сиймоси адолатли подшоҳ, доно инсон, буюк шоир сифатида намоён этилди.

Ўтмиш ва бугуннинг жоҳил ҳукмдорлари халқ дилидаги шу меҳрга қайта-қайта чанг солишга уриндилар. Аммо уларнинг чангаллари фақат бўғизларни бўғишга етди, холос. Улар ҳурлик маскани — юракни забт этолмадилар Юракни эса фақат меҳр ва муҳаббатгина забт этган ва этажак...

¹ «Ойчинор» — XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларига оид тарихий воқеалар аке этган достон. Достонда Бобур мирзо ҳаётининг Самарқанди ташлаб Афғонистонга чекиниш палласи тасвирланган.

БОСҚИНЧИЛИК ҚАХРАМОНЛИК БЎЛАДИМИ?

*«Звезда востока» ойномасининг бош муҳаррири
С. ТАТУРГА очиқ хат*

Босқинчи қаҳрамон бўлмайди.

Чингиз АЙТМАТОВ

*Тарихий ҳақиқат жоҳилни қанчалик
таҳқирласа, тарихий ёлгон ҳам фозилни
шунчалик таҳқирлайди.*

Ўлжас СУЛҲАЙМОНОВ

Ўртоқ муҳаррир!

Сиз муҳаррирлик қилаётган ойноманинг шу йилги 3-сонида босилган Михаил Поповнинг «Ак-паша — белый генерал» мақоласи, рус рассоми В. Верешчагиннинг «От Оренбурга до Ташкента» йўлномасидан олинган нарчалар бошида берилган журнал сўзбошиси менда жуда оғир таассурот қолдирди. Зеро мақола ва кириш сўзда босқинчи генерал М. Скобелев ва Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати улуғланиши, босқинчиларни қабиҳона сиёсатни амалга оширган қонхўр генераллар «жасорати» маддоҳи В. Верешчагин ифодалари билан «фидойилар», «меҳрли ва саховатли инсонлар», «асл рус зиёлиси намунаси» тарзида кўрсатишга уриниш ҳақиқатни ҳақорат қилишдан ўзга нарса эмас. «Ҳақиқат эса, — буюк рус ёзувчиси Ф. Достоевский ёзганидек, — РОССИЯДАН УЛУҒДИР». Шундай экан, М. Попов ва журнал томонидан бу икки шахс фаолиятига оид айтилмай ўтилган ёки гаъри изоҳланган айрим ўринларни қайта назардан ўтказишга мажбурман.

Қадим Шарқ донишмандларининг бири «Ҳақиқатнинг тўқсон тўққиз фоизи ёлгондир» деган экан. Сиз бошчилик қилаётган журнал саҳифасида босилган М. Поповнинг мақоласи мана шу тўқсон тўққиз фоиз ёлгондан иборатдир.

Ёлгон эса электр қувватини ўтказмайдиган моддадек, инсонлар ва халқлар ўртасидаги алоқаларнинг кучайишига чек қўювчи воситадир. Ёлгон маънавий жиҳатдан қолюқ жамият ва инсон табиатининг асосий белгиси бўлиб ҳисобланади. Ёлгон ҳар доим худбин кимсаларнинг қуроли бўлиб келган ва одамларни, жамиятни боши берк кўчага олиб кирган. Мамлакатимиз тарихи бунинг ёрқин мисоли бўлиши мумкин.

Ҳар икки тарихий шахснинг Ўрта Осиё тунрогидаги «фаолиятини» узоқ йиллик ўрганиш туфайли жуда яхши биланман. Верешчагин ҳақида шеър ҳам ёзганман. Бу шеър уёқ-буёғи юлиниб нашр ҳам этилган. Чор Россиясининг

мустамлакачилик сиёсати ҳақида эса бир неча мақола ёзганман ва шу кунларда ҳам шу иш билан овораман. Очигини айтмай, мен Скобелев, айниқса Верешчагин ҳақида мақола ёзиш, уларни чоп қилишни рад этишдан йироқман. Мен фақат «Россиядан улуг» ҳақиқатга амал қилиш тарафдориман. «Муаррихнинг Ватанга бўлган асл муҳаббати, — деб ёзади атоқли рус тарихчиси Н. И. Костомаров, — энг аввало ҳақиқатга бўлган эътиқоди билан белгиланмоғи зарур.

Гапни чўзмай, асосий мақсадга ўтайлик.

Тарихдаги ҳар бир ижтимоий юксалиш жамиятнинг ўз меросига, ўз ўтмишига бўлган муносабатини ислоҳ қилишдан бошланган. Фақат шундагина ҳақиқий маънода инқилобий ўзгаришлар рўй бериши мумкин. Зеро, ўтмиш сабоқлари замонавий тараққиёт учун хизмат қилади.

1988 йилнинг охирида бўлиб ўтган халқ таълими ходимларининг Бутуниттифоқ съездида ССЖИ Халқ таълими Давлат қўмитасининг раиси Г. Ягодин: «Социалистик интернационализм бемиллат эмас. У миллий ифтихор, илғор тарихий анъаналар, она тилини ҳурмат қилиш асосида қурилади. Бу соҳада кўпгина масалалар йиғилиб қолади. Масалан, «ССЖИ тарихи» дарсликлари маълум даражада ҳамон рус халқининг, рус давлатининг тарихи бўлиб қолмоқда» деб, бу борадаги камчиликларни янгича тафаккур асосида ҳаққоний танқид қилди. Худди ана шундай фикрни атоқли қозоқ шоири Ўлжас Сулаймоновнинг «Правда» газетасида босилган мақоласидаям ўқиш мумкин. «Лавҳаларида: «Бошқаларни таҳқирлаб, ўзинг юксал!» деб ёзилган бирор дин йўқ. Аммо айрим гоёлар, сиёсий йўналишлар асосида айнан мана шу қабих фикр ётгани ҳам аниқ. Ўз халқини осмонга кўтариб, бошқа халқни ҳақоратлаган ҳолларни санъат, адабиёт ва тарих фанида ҳам учратиш мумкин. Токи бу чиркин йўналиш ҳаракатда экан, тарих фани ибтидоий, ёввойи этноцентризм манбаи бўлиб қолаверади. Маданият бундай қараш билан курашгандагина чиниқади. Фақат маданият эмас, шахс ҳам чиниқади. Бугунги жуда кўп ижтимоий иллатларимиз ўзини бошқалар ҳисобидан улуглаш самараси эмасми?»

Айнан мана шундай иллат оғуси билан заҳарланган, тарихий ҳақиқатни бузиб кўрсатувчи В. Пикулнинг «Дарвозангни оч, Хива!» ҳикояси, А. Горбовский билан Ю. Семеновнинг «Ўқ узмасдан» қиссаси, Ю. Кузнецовнинг Скобелев томонидан Кўктена қалъасининг қўлга олинishiга бағишланган шеърӣй балладасига ўхшаш улугдавлатчилик гоёларини тарғиб қилувчи, Ўрта Осиё халқларини, уларга мансуб айрим тарихий шахсларни ҳақорат қилувчи асарларнинг кўпайиб боришида сиз бошлиқ ойнома ҳам фаол улуш қўшаётганлиги мени ташвишга солади.

Ўзбекистон тарихида янгича тафаккур билан қараш зарур бўлган масалаларнинг бири — Ўрта Осиёнинг, хусусан, бугунги Ўзбекистон ҳудудига кирган ерларнинг Россия томонидан забт этилганига бағишланган ахборотлар ва тадқиқотлар-

да тез-тез учрайдиган қора доғлардир. М. Поповнинг мақола-си муносабати билан мана шу баҳсли ўринларга баҳоли қудрат ойдинлик киритишга ҳаракат қиламиз.

Ўлжас Сулаймонов Қозоғистон Ёзувчилар союзи плену-мида сўзлаган «Муносибатларни бузиш» номли нутқидан шун-дай дейди: «Жуда кўп асарларда Ўрта Осиёнинг Россия томонидан забт этилишининг ижобий томонларини гапирган ҳолда, мустамлакачилик деб номланган сиёсатнинг қора то-монлари ҳақида лом-мим дейилмайди.

Тарихий воқеалардан узилган тарзда, ўша воқеалардан анча вақт ўтганидан фойдаланиб, бугунги куннинг манфа-атларидан келиб чиқиб, айрим шахсларни ўша давр қатлам-ларидан юлиб олганча ё қоралаймиз, ёки шараф шоҳсупасига кўтаришга уринамиз.

Ермакни олқишлаб, Кучумхонни эса қоралаб, Скобелев ва Перовскийга мадҳиялар битиб, генераллар Қолпаковский ва Кауфманнинг инсоний фазилатлар эгаси бўлгани ҳақида ваъз-хонлик қилган ҳолда бу босқинчилар томонидан ёндирилган ва вайронага айлантирилган минглаб овуллар ҳақида гапир-ишни унутамиз. Казаклар қиличидан ҳалок бўлган ўша хону-бекларни бу сиёсатни (мустамлакачилик сиёсатини) тўғри тушунмаганликда айблаган айрим ёзувчилар мураккаб тари-хий жараёнлардан мутлақо беҳабар эканликларини намойиш қиладилар.

Ўтмиш, ўша дахшатли ўтмиш юракларимизнинг ботиний қатламларида, бугунги хариталардаги чегара чизиқларида яшириндир. У боболаримиз куйлаган қўшиқлар орқали янги авлодларга етиб келди...»

Шундай экан, Ўрта Осиёнинг Россия томонидан забт этилгани ҳақида ҳақиқат очиқ-ойдин айтилмас экан, боболар қўшиғи орқали етиб келган ўтмиш зулмати кўзларимиз нури билан ёритилмас экан, жумҳуриятимизда яшовчи халқлар дўстлигига раҳна солувчи тазйиқлар ортса ортадики, ҳеч қачон камаймайди. Қолаверса, бу раҳнани кўнайтириш учун хизмат қиладиган М. Поповнинг мақоласига ўхшаган тадқиқотлар яратилаверади.

Бу масалага масъулият кўзи орқали қараган одамлар «Европа халқларининг жаллоди» (В. И. Ленин ибораси) бўлмиш чиркин империя — Чор Россияси мустамлакачилик сиёсати учун ҳеч қачон рус халқи жавобгар эмаслигини, балки Скобелевга ўхшаган кимсалар айбдор эканлигини яхши англайдилар. Ўрни келгани учун, буюк рус демократи А. И. Герценнинг сўзини келтириб ўтмоқчиман. «Кимлар-ким, рус халқини рус ҳукуматидан ажратолмас экан, улар ҳеч нимани тушунмайдилар». Скобелевни — Ўрта Осиё халқлари эркининг кушандаси ва жаллодини рус халқи манфаатлари ҳимоячиси сифатида кўрсатишга урилган М. Попов бу ҳақиқатни чуқур англамоғи зарур эди.

Чор Россияси Туркистон ўлкасини босиб олгандан кейин «ўлкада тараққиёт кучайди» деб даъво қиладиган улугъдав-

латчилик тарафдорлари бугун яна кўпайиб қолди. «Хўш, Россиянинг Ўрта Осиёни забт этишдан мақсади бу ўлка халқларига тараққиёт олиб кириш эдими?» — деган саволга жавоб излайлик.

Ўрта Осиё халқларининг қадим маданияти нисоният тараққиётида муҳим ўрин тутishi, бу тупроқ жаҳон маданияти бешикларидан бири бўлганини яхши биласиз. Бу ўлка жаҳонга А. Фаробий, Ал Фаргоний, Ал Хоразмий, Беруний, Улугбек, Абу Али ибн Сино, Навоий, Жомий, Бобур ва бошқа буюк мутафаккирларни берган, айни вақтда рус босқинидан олдин ҳам ўзининг юксак маданияти, санъати ва адабиёти, илм-фани билан ҳам ажралиб турарди. Шу сабабдан бугун 1897 йилги аҳолининг рўйхатга олиш маълумотларига асосан тожикларнинг 99,5; қирғизларнинг 99,4; туркманларнинг 99,3; ўзбекларнинг 98,4; қozoқларнинг 97,9 фоизи саводсиз бўлгани ҳақидаги маълумотнинг сохта эканини очиқ айтишимиз керак. Шу пайтгача бу ҳисоб-китоб ўлкада тапширилган рус-тузем мактабларида таълим олган болалар сонига нисбатан олингани жўрттага айтилмасди. Ўлкадаги эски мактабларда, мадрасаларда таълим олаётган ёшлар, ичкарида отибибилар қўлида савод чиқараётган хотин-қизлар эса умуман «саоқ»қа қўшилмасди. Ваҳоланки, 1897 йили Самарқанднинг ўзида битта рус-тузем мактаби бўлгани ҳолда, 21 мадраса, 83 мактаб ёки Бухорода ўша йилларда юздан ортиқ мадраса бўлгани тарихдан маълум. Шунинг учун ҳам 1900 йилда «Вестник воспитания» журналида эълон қилинган: «Ўрта Осиё ва Қозоғистон аҳолисини тўла саводхон қилиш учун 4600 йил керак», — деган аҳмоқона мулоҳазани ҳадеб пеш қилавермаслик керак. Яқинда «Фан ва турмуш» ойномасида босилган мақолада келтирилган маълумотларга қараганда, ўша даврларда аҳолининг тахминан эллик фоизи саводхон бўлган. Хўш, Россиянинг ўзида аҳвол қандай эди? 1897 йилги аҳоливи рўйхатга олиш маълумотларига биноан Россия аҳолисининг 21 фоизи саводхон бўлган. Бу кўрсаткич 1914 йилга келиб 43,5 фоизга кўтарилган. Бу рақамларни шарҳлаш ортиқча бўлса керак. Татар олимлари ўрганиб чиққан маълумотларга биноан Туркистон мустахлаккага айлантирилгандан сўнг маориф иши олдинга эмас, орқага кетган экан. Буни Туркистон генерал-губернаторларидан бири бўлмиш Н. А. Куронаткиннинг ўз кундалигида битган: «Биз маҳаллий аҳолини 50 йил давомида тараққиётдан, мактаб-маорифдан ва рус ҳаётидан четда сақладик», — деб битган сўзлари ҳам тасдиқламайдими? Чор ҳукумати очган рус-тузем мактаблари аҳолининг бор-йўғи 0,17 фоизини қамраб олганини била туриб, ҳақиқатдан кўз юмиб Россия Ўрта Осиёга маориф келтирди, деб айтсак, тўғри бўлармикан? Яқинда «Фрунзевец» рўзномаси орқали: «Биз Туркистонга тараққиёт олиб келганмиз, ёруғлик олиб келганмиз, ҳайвон даражасида яшаган хотин-қизларни 'озод қилганмиз!» — деб жар солган бир гуруҳ рус ёзувчилари (В. Устинов, Г. Резни-

ковский, Фариди (Ф. Бокарев), В. Лещенко, В. Гребенюк, В. Стуловский) бу ҳақиқатни билармиканлар? Қолаверса, ўша озод бўлган хотин-қизлар бугунга келиб ҳайвондан баттар аҳволда яшашини, пахта терувчи қулларга айланганидан улар хабардорми? Мен юқорида ҳар қандай босқинчилик жуда узок вақт давомида ўз асоратини намоён этаверади деганда, босқинчилик оғуси, уни ҳар қандай баҳона билан оқлашга уриниш хасталиғи бу чорнараст ёзувчиларнинг онгини ҳанузгача сохталикда тутиб турганидан далолат бермайди-ми? «Сизни хору зорликдан, фақирликдан олиб чиққан-миз!» — дея даъво қилаётган мустамлакачилик гумашталари босқиндан олдин Ўрта Осиёга келиб қолган рус фуқароси Филипп Назаровнинг қуйидаги эсдаликларини ўқиганмиканлар: «Тошкентликлар бақувват, беғам, бежирим кийинган, ўйин-кулгуга берилган, дили нозик, мусиқанинг ишқибози, ўта меҳрибон, хотинларни ҳаддан севувчи одамлардир. Шаҳарга кирсанг, кўча-кўйда тўп-тўп бўлиб юрган, дарвозалар олдида, боғчалар ичида мусиқа чалиб кайфичоғлиқ қилаётган одамларни учратасан, гўё бу ерда мангу байрам давом этаётгандай...»

Қолаверса, улар қулликда яшамокдан кўра, хору зор, аммо озод яшашнинг моҳиятини англаймиканлар?!

Хўш, юқорида берган: «Россиянинг Ўрта Осиёни забт этишдан мақсади бу ўлка халқларига тараққиёт олиб кириш эдими?» — деган саволга жавоб тошдикми? Балки аниқ жавоб ўлкани тараққиёт доирасига олиб кириш йўлларини излаган айрим мутараққий рус зиёлиларига — шарқшунослар жамияти Тошкент бўлими аъзоларига Туркистон ҳарбий округи қўшинларининг қўмондони генерал-лейтенант Мадиевскийнинг ёрдамчиси жўнатган хатда акс этгандир: «Генерал-лейтенант сизнинг шарқшунослик бўлими фаолиятига оид ишларингиз билан танишиб, шунингизга етказишни буюрдиларким, жаноби олийларига барчаси маъқул тушди. Бироқ, асосий масала четда қолиб кетган. Жамият Осиёни осийликлар ёки илм-фан учуп ўрганмай, бу ердаги халқларни Россияга қўшилиб кетишини — уларни руслаштириш йўлларини ўрганишингиз зарур».

Ўша давр илмий-техникавий тараққиёт воситаларининг ўлкада жорий этилиши маҳаллий халқлар тараққиёти учун хизмат қилди деб даъво қилувчилар энг аввало бу воситалар Чор Россиясининг манфаатлари учун хизмат қилганини унутмасликлари керак. В. И. Ленин: «Ҳасний орти темир йўли Ўрта Осиёни капитал учун очиб берди», — деб ёзганида, менимча, шунинг назарда тутган эди. Шу сабабдан ҳам М. Попов, Скобелев томонидан Чатадан Асхабадгача телеграф линиясини ўтказилганини айтиб, ундан олдинроқ бу линия ҳарбий-стратегик нуқта назардан қурилганини унутиб қўйиб, «бу линиянинг қурилиши ўлкани кўп асрлик маҳдудликдан олиб чиқди», — деб лоф уриши маънавийтсизлик намунаси, холос.

Чор Россиясининг Туркистон ўлкасини босиб олишдан

кўзда тутган мақсадини бу босқинни тайёрлаган ва амалга оширган кишилар очик-ойдин айтишган. Бу босқинга ундовчилар: «Бўшаб қолган сандиқларимизни тўлдирувчи хазина Ғарбда эмас, у Ўрта Осиё мулкларидадир», — дея жар солардилар. В. И. Ленин таъбири билан уларнинг асосий мақсади «улуг капиталистик Россия яратиш», бу босқинчилик сиёсати эса «бошдан-оёқ қорағуруқчилик руҳидаги миллатчилик билан суғорилган сиёсат» эди. Бекорга Ф. Энгельс Россияни «ўғирланган бойликлар эгаси» деб атамаган эди. Гарчи чор Россияси Туркистонда тушларига кирмаган бойликларни қўлга киритиб, ундан қароқчилардек текин фойдалансалар ҳам, чор амалдорлари «Туркистон рус миллионларини еб ётибди» деган чўпчак тўқиб оламга овоза қилардилар. Бу ёлгон ханузгача қўлланиб келинаётгани эса маънавийтсизликдан далолатдир. Ҳолбуки, рус олимаси З. Кастельская «Бу чўпчак бошдан-оёқ ёлгон» деб ёзган эди. (З. Кастельская. «Туркистон ўлкаси тарихидан», М., 1980, 49-бет).

«Ўрта Осиёнинг босиб олиниши, албатта, мустамлакачилик сиёсатининг ёрқин намунаси бўлиб, бу босқинчилик кучга кира бошлаган рус буржуазияси ва дворян-помещчик гуруҳлари вакилларида иборат Чор Россияси ҳукуматининг манфаатидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилди. Буни инкор этиш ёки хаспўшлаш хато ва зарарлидир. Туркистон ўлкасининг мустамлакага айланган босқинчилик, бошқача аталмай, ўз номи билан аталмоғи шарт ва зарур.

Яна шуни таъкидлаш лозимки, бир қатор совет тарихчилари, «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши рус қўшинларининг босқинчилик юришлари туфайли бўлганини», «Чор Россияси сиёсати ўлкага янги оғир иқтисодий ва миллий зулми олиб келгани», «Бу сиёсат талончиликдан иборат бўлиб, Ўрта Осиё халқларини қашшоқланиши ва хўрланишига сабаб бўлгани» ҳақида сўз юритиб, шу билан бирга бу босқиндан аввал маҳаллий оддий халқ Россияга интилгани ва босқинчи рус қўшинларига қарши қаратилган қуроли қаршиликлар бор-йўғи маҳаллий ҳукмдорлар қилмиши бўлгани, бу ҳукмдорлар халқларнинг миллий-озодлик курашини Россияга қарши қаратишга уринганлари ҳақида ёзадилар.

Бундай қараш масала моҳиятини англамай, унга кўр-кўрона ёндашиш, илмий ноҳалоллик намунасидир. Маҳаллий аҳолининг жуда оз қисмини ташкил этувчи савдосотиқ аҳлининг тор доирасида мавжуд русларга мойиллик кайфиятини бутун ўлка халқларини «Россияга интилиши» тарзида кўрсатиш, миллий-озодлик курашини бир ҳовуч ҳукмдорлар қилмиши сифатида кўрсатишга уриниш, бу ҳақиқатни бузиб кўрсатишдир». (Б. Лунин. «Туркистондаги илмий жамиятлар». Т., 1962. 34-бет.)

А. Аминов, Б. Бобоҳўжаев каби совет тарихчилари маҳаллий халқ рус босқинчиларига деярли қаршилик кўрсатмайдилар, деб уялмай-нетмай ёзганларида, ўз она юрглари — Туркистонни душманлардан химоя қилиб ҳалок бўлган

қахрамонлар хотирасини топтаганларини ўйлаб кўрганми-лар? Улар мукаммал қуроолланган, сон жиҳатидан устун бўлмаса-да, сифат даражасида замонавийроқ қуроол-ас-лаҳаларга эга босқинчилар билан тенгма-тенг олишиб, жанггоҳларда қурбон бўлган жўмард йигитлар, уларга жанг пайти нону сув етказиб турган аёллар ва болалар, душман қуршовида қолгач, ёвуз ва қонхўр гала қўлига тушиб таҳқирланишдан ўлимни афзал деб билиб, ўзларини мил-тиқдориси (порох) сақланадиган ертўла билан портлатган фидойилар ёдини ҳақорат қиладилар. Улар Жиззах кўрғони-ни бир неча кунлик беомон жангдан сўнг забт этган рус қўшинлари шаҳар ичида бирорта ҳам соғ-омон жангчи то-полмаганларини, ёлғиз оғир ярадорларгина тирик қолганини, музаффар қўшин эса бу ярадорларни аямай қириб ташлагани-ни биладиларми? Албатта, улар бу босқинни соатма-соат батафсил қайд этиб борган рус ҳарбийлари битган «асар»лар-ни ўқиганлар, аммо ўқиб ҳам ўз халқлари хотирасига хиёнат қиладилар. Илмий ҳақиқатга хиёнат қилган тарихчилар Тошкент шаҳрини забт этилишига ҳисса қўшган Абдурахмон-бек Шодмонбеков, Қўқон хонлигида кечган миллий-озодлик курашини бостиришда фон Кауфмандан маслаҳатларини аймаган Мирза Ҳаким царвоначи, Самарқанднинг ботир ўғли-ни Бобонбек Алибой ўғлини русларга тутиб берган Саидхон Қаримхоновга ўхшаган сотқинлар билан тенг турадилар.

Бу қабиҳ босқинчиликнинг асл моҳиятини тўла очиш учун мен рус инқилобининг атоқли вакили, ТурЦИК аъзоси, 1938 йилда Сталин қирғинига дучор бўлиб, даҳшатли Со-ловки лагеридан нобуд бўлган Григорий Сафаровнинг «Мустамлака инқилоби» номли китобидан айрим лавҳалар келтиришни лозим деб биламан. Г. Сафаров ёзади:

«Туркистон, бир томондан, Ҳиндистон йўлидаги маълум босқич, иккинчи томондан, у рус ҳукумати учун икки манфа-ат. 1) иқтисодий сиёсат, яъни давлат хазинасини тўлдириш ва мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сотиладиган янги бозор; ва 2) мустамлака сиёсати нуқтан назаридан, марказий губерниялардаги ортиқча аҳолини босиб олинган ерларга кўчириш туфайли босиб олинди. 1864 йилда Турки-стон, Чимкент, Авлиёота, 1865 йилда Тошкент эгалланди. 1867 йилда Семиречье (Еттисув) вилояти ташкил топди. 1868 йилда Самарқанд, 1876 йилда Қўқон хонлиги, 1884 йил-да Марв забт этилди (1873 йилда Хива босиб олинди. — Х. Д.).

Босқин, дастлабки босқинда, рус қўшинлари юриши руҳида кечди. «Визининг уезд бошлиқларимиз (ҳарбий гу-бернаторлар ҳам), асосан ҳарбийлардан бўлиб, улар тақдир тақозоси билан маҳаллий халқ томонидан хонлар замонидаги бек ва ҳокимларга ўхшаган жуда кенг ҳуқуқларга эга амал-дорлар сифатида тан олинди. Аҳоли асрлар давомида зулм ва кучдан қўрққани учун ҳам бу уезд бошлиқларидан қаттиқ хайиқарди». (Наливкин. «Туземцы», 66-бет.) Қонли босқин

иштирокчиси бўлмиш Наливкиннинг бу гувоҳлиги ўлканинг забт этилиши нақадар қонли ва даҳшатли бўлганини англашга кўмак беради. Босқинчилар Туркистонни ўз томорқаларига айлантирдилар.

...Агар Туркистонни дастлаб уезд бошлиқлари бўлмиш ҳарбийлар талаган бўлса, вақт ўтиб уларнинг ўрнини янада ёвуз ва фирибгар кимсалар — улуг миллатга мансуб, улуг давлатчилик ғояларини юргузувчи савдогарлар — Комиссионерлар эгаллайди. Бу кимсалар қилмиши ҳамманикidan ошиб тушди, улар ҳам порахўрлик, ҳам Угрюм-Брукчевларга қараганда баттарроқ зўравонлик билан халқни таладилар. Улар асосан руслар ва овруполиклар эдилар...

Пахтачиликнинг ривожланиши мусулмон қишлоқлари ва шаҳарлари аҳолиси орасида синфий қатламларга бўлинишни юзага келтирди, савдо-сотик ва судхўрлик капитализми сиёсатини олиб борувчи маҳаллий зодагонлар синфини яратди ва маҳаллий жамоат турмушини тўла назорат этувчи рус улуг давлатчилик капитали диктатурасини мустаҳкамлади... Туркистон ўлкаси етиштирган пахта толасини қайта ишловчи саноат биринчи ўринга чиқди ва бу ҳам ўз навбатида руслар мавқеини кенгайтириб, Туркистон саноатида ишловчи маҳаллий халқнинг турмуш даражаси пасайишига сабаб бўлди.

Агар бир томондан Россия ўлкани хом ашё олиш ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш учун зарур бозорга айлантирган бўлса, иккинчи томондан, бу босқинчилик Туркистонни марказий губерниялардаги ортиқча аҳоли томонидан босиб олинишига имкон яратди. Бу аҳвол яримбуржуа ва яримкрепостной аҳволдаги Россия аҳолисининг нафақат иқтисодий, шу билан бирга сиёсий манфаатларидан келиб чиққан эди. Туркистон ўлкасига рус ва еврүполикларнинг кўчирилиши, хусусан 1905—1907 йиллар инқилоби маглубиятидан сўнг, айниқса кучайди ва бу кўчирилган аҳолининг асосий қисмини Россиянинг исён кўтарган жанубий губерниялари деҳқонлари ташкил этди. Кўчириб келинганлар тез орада эзилувчи деҳқонлардан маҳаллий халқларни эзувчиларга — помещикларга, хўрланган миллат вакиллари бўлмиш украинлар эса туркистонликларга нисбатан улуг давлатчилик ғояларини, «асл русс» зулмини ўтказадиган кучларга айландилар. Энди уларга чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати устунлари сифатида қарай бошладилар.

...Маҳаллий халқ мустамлакачилик босқинининг асосий қурбонлари бўлиб қолавердилар... Уларнинг маданий қолоқлиги ва ҳуқуқсизлиги бу босқиннинг ривожига ривож қўшарди. Чор ҳукумати бир вақтлар маҳаллий хонлар олиб борган сиёсатдан паст ишларга қўл урдилар ва ерни империя мулки деб эълон қилдилар. «Туркистон ва Дашт қонунлари»ни тузган рус амалдорлари янги забт этилган ерларни маҳаллий халқнинг хусусий мулки эмаслиги ва маҳаллий аҳоли бу ерлардан маълум муддат давомида фойдаланиши мумкинлиги ҳақида қарор қилдилар. («Туркистонга аҳоли

кўчириш иши». 1910, 39-бет.) Чор Россияси ўзини бевосита Чингизхон вориси эканини сўзда эмас, амалда исботлади!

Рус самодержавияси Туркистон ўлкасига ўзининг административ-назорат бошқарувини «маҳаллий хусусиятларга кўра» бир оз ўзгартирган ҳолда, аслида моҳиятан ўзгартирмай ўрнатишга эришди. Бу бошқарув марказнинг назорати асосида, яъни тепада — генерал-губернатор, сўнг вилоят ҳокимлари, пастда эса уезд бошлиқлари туриши тарзида бўлиб, зулмни кучайтириш учун хизмат қиларди. Худди Россияда бўлганидек, бу бошқарув аппарати қуйи босқичдаги мавзе ҳокимлари, қишлоқ оқсоқоллари, қозилар ҳукмронлигини четламаган тарзда, асосан назорат-жазо хизматини ўтарди. Рус ип-газлама ва савдо капитали маҳаллий бойлари мусулмон қишлоқларидаги вакилларга, қолаверса, рус самодержавияси уларни рус миллатининг улугдавлатчилик ҳуқуқлари ҳимоясига айлантирди.

Ўз-ўзидан табиийки, Туркистон ўлкаси рус дворянлари ва амалдорларидан иборат резервнинг энг баднафс ва ёвуз вакиллари юбориладиган жойга айланди. (Бу сиёсат бугунги 80-чи йиллар сўнгида марказдан жумҳуриятимизга жўнатилган амалдорлар десанти, уларнинг Ўзбекистонда амалга оширган «фаолияти»ни эслатади — Х. Д.) Бу келгиндилар ўлкада ўз нафсларини қондириш, ўз зўравонлиқларини намойиш этиш, маҳаллий халқни уятсизларча ва ёввойиларча талаш, порахўрлик қилиш учун чексиз ҳуқуқларидан фойдаланардилар. Ўлкадаги бутун рус аҳолиси Туркистоннинг маҳаллий халқларини одам эмас, уриш, зўрлаш, талаш, ўлдириш учун яратилган ишчи махлуқларга қаран тарзида тарбияланарди. Бекорга бу ҳуқуқи топталган ўлкада ушбу қўшиқ яратилмаган эди.

Эх, ты Азия печальная,
Безответная страна —
И с начальством безначальная,
И с богатством бедна.

(Мазмуни:

Эй, сен маҳзун Оснё,
Тилсиз, эрки йўқ тупроқ —
Эгаси кўп — эгасиз,
Бойлиги кўп, лек қашшоқ.

Бу Ўлкада энг пасткаш рус миршаби ҳам ўзи истаганчалик пул ва мол-буюм, ҳатто бошқалар хотинини тортиб олишдан қайтмасди. Агар унга қаршилик кўрсатилса, у ўлдиришдан тап тортмасди. Зеро, ҳар қандай жиноят саховатли бошлиқлар томонидан ими-жимиди бекитиларди.

Бу ўлкада худди эртақлардагидек бойлик орттиришарди. Маҳаллий деҳқонларнинг ерларини уй-жойлари билан бирга

тортиб олган зўравонлар «Шариат бўйича ер уни яшнатганники», деб даъво қилардилар (Ильин. «В далеком краю», Т., 1913).

Бундай зулмга қарши бош кўтарганларни жуда қаттиқ жазолашар, аёл демай, бола демай, чол демай сўйишарди, отишарди. Қон дарё бўлиб оқиб, бузиб ташланган кулбаларнинг тупроғи билан қоришарди.

Безбет ва фирибгар бўлса бас, хоҳлаган рус қаллоби Туркистонда истаган нарсасини қилиши мумкин эди... Бунинг устига чор ҳукумати маҳаллий халқларни руслаштириш билан шуғулланарди. Қорагуруҳчи Остроумов каби миссионерлар, Ликошин каби генераллар «гайридин»ларни православия динига ўтиш ва ёлғиз рус тилида ўйлашга кўникитириш учун жон-жаҳдлари билан уринардилар.

Шуни ишонч билан таъкидлаш лозимки, ўлкадаги рус аҳолисининг асосий қисми текинхўрликни касб қилган кимсалар — дворянлар, амалдорлар, руҳонийлар ва савдогарлардан иборат эди. Агар уларга деҳқонларнинг ўзига тўқ қисмини ва бой-бадавлат казакларни қўшадиган бўлсак, келгинди рус аҳолисининг кўпчилиги эзувчи гуруҳ вакилларидан иборат экани яққол кўринади. Бу гуруҳ рус самодержавияси ва улугдавлатчилик капиталининг мустамлакачилик аппаратлари суянадиган куч бўлиб, бу куч маҳаллий халқларни ўз туғилган еридан хайдаб чиқариш, мазлум туркистонликларни бошқариш, порахўрлик қилиш, алдаш, судхўрлик билан шуғулланиш, пахтани арзон сотиб олиш, талончилик, бўғиш, жазолаш учун керак эди. Бу куч рус босқинчи кўшинларининг милтиқлари ва тигларига суяниб ҳаракат қиларди. Ўлкани бошқариш ва иқтисодий снэсат юргизиш ёлғиз шу кучга мансуб эди. Бу куч атрофида маҳаллий халқларнинг текинхўр вакиллари — тилмочлар, савдогарлар, адвокатлар, миршаблар йиғилган эдилар. Бу куч ўлкада ўз ҳукмронлигини таъминловчи ҳарбий шаҳарчалар, амалдорлар учун шахсий уйлар, савдо расталари ва давлат муассасалари биноларидан иборат янги шаҳарларни ташкил этди. Темир йўллар, рус аҳолиси яшайдиган қасабалар (посёлкалар) ва казак қишлоқлари асосан маҳаллий аҳоли яшовчи қишлоқлар ёнида қурилиб, бир пайтлар пруслар қўллаган одатга биноан куч-қудратни намойиш этувчи воситалар хизматини ўтарди.

Туркистондаги мустамлакачилик зулми ва асоратининг ижтимоий моҳияти мана шундан иборат эди.¹

Григорий Сафаровнинг бу сўзларига бир-икки қўшимча қилишни истардим. Тарихий ҳужжатлардан маълум бўлишича, Туркистон ўлкасида хизмат қилган ҳарбий губернаторларнинг йиллик маоши 25—40 минг сўмни ташкил қилган. Ҳолбуки Россиянинг ўзидаги губернаторларнинг йиллик маоши 8 минг сўмдан ошмаган. Ўлкадаги рус маъмурияти амалдорларининг маоши ҳам жуда юқори бўлган. Яна шуни таъкидлаш

¹ Г. Сафаров. «Колониальная революция» (Опыт Туркестана). Госиздат. 1921.

лозимки, бу ортиқча маош чор ҳукумати хазинасидан ажратилмай, балки ўлка даромадидан олинган. Бунинг устига ўлкадаги 50 минглик рус қўшинини боқиш ҳам маҳаллий ҳарбий юришларга сарфланадиган харажатнинг 70 фоизини маҳаллий бюджетдан олган. Бу мисолларни Россия Туркистонга иқтисодий юксалиш олиб келганини даъво қилаётган айрим кимсалар билишармикин? Бу кимсалар Чор Россияси, Ленин ёзганидек, «халқлар турмаси» бўлганини, турмада эса ҳар қандай эркин фикр бўғилишини, унда эркин одамлар, эмас, фақат маҳбуслар сақланишини унутмасликлари керак. Бу турмада 63 миллион (47 фоиз) рус бўлмаган халқлар ва элатлар яшарди ва улар улугдаватчилик гоёси билан заҳарланган ҳукмдор синф вакиллари томонидан даҳшатли тарзда эзиларди. Масалан, мустамлака Туркистон меҳнаткашларига солинган солиқ (1869 йилга нисбатан) 1890 йилга келиб 4—5 марта, 1910 йилга келиб 10 марта ошди. Чор ҳукумати ўзбек деҳқонлари ерларини зўрлик билан тортиб олиш сиёсатини юргизарди. Самарқанд, Фарғона ва Сирдарё вилоятларида мавжуд 63,9 миллион десятина ернинг 8,6 миллион десятинаси рус ҳукуматига тегишли эди. «Солиқларни ошириб бориш сиёсати воситаси билан чор ҳукумати Туркистон қонини сўриб ётарди», деб ёзади тарихчи З. Д. Кастельская. Ажабки, худди ҳозиргидек, ўша пайтларда ҳам чор амалдорлари «Туркистон рус миллионларини бекорга еб ётибди», деган гап тарқатган эдилар. Лекин бундай бемаъни гапни бирор бир тарихий ҳужжат тасдиқламайди. Чамаси, бугунги кунларимизга ҳам етиб келган бундай миш-мишлар маҳаллий халқнинг шафқатсизларча таланаётганини яшириш учун ўйлаб топилган гоёвий «баррикада» эди. Кўрқоқ (фoш бўлишдан кўрққан) олдин мушт кўтарар, деганлари шу бўлса керак.

Мустамлака ўлкадаги чор амалдорлари орасида айниқса порахўрлик жуда ҳам авж олган эди. Масалан, Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Головачев (Хивани қонга ботирганлардан бири) маҳаллий аҳолини шу даражада талаган эдики, ҳатто оқ подшо ўзининг нуфузли вакилини судга тоширишга буйруқ берган. Бироқ кейин унинг ҳарбий хизматлари эътиборга олинади-ю, порахўр амалдор жазоланмайди. Уезд бошлиқларидан бири Бикчурин эса бир солиқни аҳолидан 4 марта йиғиб олади...

Аммо чор ҳукумати даврида қонун йўқ эди деб бўлмасди: оддий деҳқонлар бир чақа учун қамоққа ташланарди. Яна мавжуд қонунга мувофиқ ерлик аҳоли алоҳида маҳсус тартиб билан бошқарилишни талаб қилинадиган, аниқроғи — оддий гражданлик ҳуқуқларигаям эга бўлмаган одамлар ҳисобланарди. Ўз элида ҳуқуқсиз бўлган халқнинг аҳволини турмадаги ҳаётга қиёслаш мумкин эди. Тошкентдаги катта кўчаларда ўзбекларнинг миллий кийимларда юриши қаттиқ тақиқланарди. Трамвайларда эса ўзбеклар учун алоҳида, ўриндиксиз майдончалар ажратилган эди. Шунга қарамай, улугдаватчи-

лик ғоясининг маддоҳлари уятни йиғиштириб қўйиб: «Бизнинг забт этилган халқларга нисбатан ўтказаятган сиёсатимиз тенг ҳуқуқлилиқка асосланган. Қуни кеча босиб олинган Тошкент, Самарқанд аҳолиси ўша заҳоти Москва граждани билан ҳуқуқда тенглашилдилар», деб оламга жар солардилар.

Ўртоқ муҳаррир, яхши биласизки, тарих дарсликларида ССЖИ халқлари ўтмиши бир ёқлама ёритилиб келинди. Чунончи, олмон, швед, поляк феодалларининг Россияга қилган босқинлари кескин қораланади-ю, чор Россиясининг Сибирия, Ўрта Осиё, Кавказ ва Болтиқбўйи халқлари устига уюштирган босқинлари хасиўшланади, ёки бошқача тус беринга ҳаракат қилинади. Мен бундай нуқтан назар рус халқининг манфаатларидан келиб чиқиб эмас, аксинча империя манфаатлари ва чор ҳукумати талабларидан келиб чиққан ҳолда қилинганини жуда яхши биламан. Шундай бўлса-да, ўйлаб кўрайликчи, бу босқинлар — қўшни мамлакатларининг ҳудудлари «онахон Россияга» қўшиб олинмишидан, фақат мазлум оддий халқни эмас ҳатто уларни эзувчи маҳаллий феодалларни ҳам ўзига бўйсундирган босқиндан ким манфаатдор эди? Ёки бир совет тарихчиси ёзганидек, «иззатталаб, ёвуз, баджаҳл, нопок, қўрқоқ ва текнихўр маҳаллий ҳукмдорлар» тараққиёт йўлидан кетишни истаган халқларга раҳнаомлик қилишга ҳақиқатан ҳам лойиқ эмасмидилар? Агар шундай бўлса, босқин давомида тараққиёт йўлидан кетишни истаган халқларни қонга ботирган келгинди босқинчилар «иззатталаб, ёвуз, баджаҳр, нопок, қўрқоқ ва текнихўр» эмасмидилар? Наҳотки тараққиёт йўли тушунчаси Россия томонидан забт этилиши — мустамлакага айланиши тушунчаси билан тенг бўлса?

Бу саволларни «ақлипаст подшоҳ» бошчилигидаги «бир тўда қароқчилар» билан рус халқи ўртасидаги тафовутни билган ҳолда бериш лозимлигини биламан.

Шу пайтгача биз рус самодержавияси билан рус халқи деган тушунчаларни бир-биридан ажратмаган ҳолда, уларни бир-бирига тенг қадрият сифатида қабул қилганимиз учун ҳам Чор Россияси сиёсатига қарши қаратилган ҳар қандай танқидий фикрни рус халқига қарши қаратилган деб келдик. Бу гайриилмий миллий сиёсатнинг ўқ томири неча авлодларни нобуд этди, неча оилаларни заҳарлади. Йиллар давомида, айниқса, «Сталин — тарих фанининг отаси» деб расмий эълон қилингандан сўнг рус подшолари, князлари, лашкарбошилари фақат ижобий тарзда тасвирланиб келинди. Ҳатто мустамлакачилик исканжасига тушиб қолган ўлка халқлари бошига солинган жабр-зулм, иқтисодий қашшоқлик, маданий қоқоқлик ҳақида рус тарихчилари ўтган асрдаёқ очиқ-ойдин ёзган бўлсалар ҳам, лекин 30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати тўғрисида фақат ижобий маънода ёзиш темир қонунга айланди. Бу ҳол фақат олимларнинг илмий асарларига хос бўлса майли эди, аксинча дарсликларда, кинофильмларда, илмий-

оммабон ва бадий асарлардаям нотўғри ташвиқот авж олдирилди ва авлодлар онги заҳарланиб келинди. Юқорида А. Горбовский ва Ю. Семёнов қаламига мансуб «Ўқ узмасдан» асарини санаб ўтган эдим. Ушбу асар муаллифлари Бухоро амири ишончини қозонишга эришган рус жосуси Беневенини фош этган тошкентлик Хўжа Раим исми савдогарни «чақимчиликда, айғоқчиликда» айблашади. Хўжа Раим ўзининг ватанпарварлик бурчини бажаргани муаллифларнинг хаёлига келмайди.

Энг ажаблანарлиси шундаки, Африка, Осиё ва Лотин Америкаси халқларининг инглиз, фаранг, испан, олмон ва бошқа мустамлакачиларга қарши қаратилган кураши, ҳатто улар маҳаллий ҳукмдорлар томонидан бошқарилган бўлса-да, ижобий баҳолангани ҳолда, чор Россиясига қарши қаратилган ҳар қандай халқ ҳаракати, албатта, миллатчилик, миллий маҳдудлик ранги билан бўялиб, тўла қораланади. Бу фақат зарарли ташвиқот бўлмасдан, балки халқ ҳаракатларининг қутлуг гояларини ҳақорат қилишдир. Менимча, тарихни сохталаштирган ва сохталаштираётган олимлар билиб-билмай улугдавлатчилик гояларига хизмат қилишаётганини тушунишлари керак. Улар Лениннинг «Эзилган миллатнинг ҳар бир буржуа миллатчилигида зулмга қарши бўлган умумдемократик мазмун бор, биз ана шу мазмунни мутлақо ёқлар эканмиз, миллий мумтозлик йўлидаги ҳаракатни жиддий равишда ажратиб кўрсатамиз», деган сўзларини ҳеч қачон унутмасликлари ва эзилган миллатларнинг ҳаракатларида мана шу «умумдемократик мазмунни» кўра билишлари зарур.

ССЖИ халқларининг ижтимоий-иқтисодий иттифоқи турли миллатларнинг ихтиёрий бирлиги тарзида эмас, балки рус империализмининг босқинчилик сиёсати самараси сифатида шакллангани тарихий ҳақиқатдир. Бу ҳақиқатни унутиш, бу жараён халқлар тақдирига, уларнинг ривожланишига қаттиқ таъсир кўрсатганини унутмаслик керак.

Катта халқнинг улуг давлат — империя тузиш йўлида қилинган ҳарбий хатти-ҳаракатлари то бирор табий тўсиққа — тоққа, денгизга, саҳрога, дарёга ёки ўзи каби мукамал қуролланган бошқа бир халққа дуч келгунча ҳудудини кенгайтиришга уринишлари туфайли пайдо бўлган «ихтиёрий бирлик» деган тушунчани ёлғиз қорағуруҳчилик ва улугдавлатчилик оғуси билан заҳарланган гуруҳларгина ёқлай оладилар. М. Поповнинг мақоласида мана шу рух мавжуд.

Бизнинг айрим кўзи кўру дили бузук тарихчиларимиз Туркистон ўлкасининг босиб олиншини оқлаш учун не-не сохта ақидаларни тўқимадилар, неча-неча ёлғон даъволарни айтмадилар. Ҳақиқат ва адолат душманлари бўлмиш бундай тарихчиларнинг бири «Уша давр синфий муҳитида бу Ўрта Осиё халқлари учун маҳаллий зулмдан қутулиш имконини берадиган ягона маъқул йўл эди», деб ёзса, иккинчиси «Иккилоб сари бораётган Россия таркибига кириш Туркистон

манфаатларига хизмат қиларди», деб ёзди. Учинчи тарихчи бўлса «Ўрта Осиёнинг қудратли ва иқтисодий кучли Россияга қўшиб олинishi ўлканинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини тезлаштирди», деб даъво қилади. Аммо, биз К. Маркс ва Ф. Энгельснинг капиталистик Россия ҳам Ўрта Осиёда худди Англия Ҳиндистонда бажарган икки вазифани — бузувчилик ва яратувчилик, яъни эски осиёча жамиятти бузиб ташлаб, иккинчи томондан гарбча (капиталистик) жамиятга асос солиш вазифаларини бажариши мумкинлиги ҳақида айтган сўзларини яхши биламиз. Шу нуқтадан назардан қарайдиган бўлсак, Россия ёлғиз биринчи вазифани бажарди — у Туркистондаги эски жамият тузилишини бузиб ташлади. Аммо иккинчи вазифани бажаролмади — шу бугунга қадар ўлка ҳам ашё базаси бўлиб қолиш балосидан қутулгани йўқ.

Бизнинг айрим тарихчиларимиз эса, бу ҳақда очиқ айтиш лозим, бугунгача оқ подшоннинг содиқ хизматкорлари каби унинг сиёсатини оқлаш учун куйиб-пишмоқдалар, оқ подшо сиёсатининг рамзи бўлмиш қўшбошли калхатни худди ҳарир қанотли фаришта, подшонинг ўзини қўл остидаги халқларни ўйлаб уйқусини унутган саховатпеша ва олижаноб ҳукмдор тарзида кўрсатишга уринмоқдалар. Ленин таъбири билан айтсак, «бу боши тошдан бўлган марксистлар» алжираши шу даражага етдики, уларнинг ёзишича, Ўрта Осиё қонли босқин, қон тўкиш, чошиш, ёндириш билан эмас, шунчаки «қўшиб олинish» билан империя таркибига кирган экан. Ахир, бу масхарабозлик, йўқ, ҳақорат эмасми?! Агар шу йўлдан борилса, подшоҳ ҳазратларини — «руслар озод қилгунга қадар» эзилган Туркистон халқларининг қора қисматини ўйлаб уйқусини унутган подшоҳ ҳазратларини ҳам миллий қаҳрамонга айлантириб қўйиш ҳеч гап эмас!

Аммо, тарих йўли ўзга, тарихчилар йўли ўзгадир. Тарих ҳатто тарихчи назарида ёзиб қолдиришга ҳеч арзимайдиган воқеалар, жараёнлар юз бераётгандаям ўз вазифасига содиқ қолади. Тарих ҳатто тарихчи ёлгонни битаётган лаҳзада ҳам давом этаверади, яъни у «Бу ёлгон!» деб энг эътиқодли инсонларга гайбий ишора қилади. Ёлгон илгарилар ҳам битилган, ҳозир ҳам битилмоқда. Аммо:

Ким ёлгонга бош эгган,
Англамоғи шарт, зарур
Ҳақиқат — бу мангу жанг,
Ҳақиқат — бу халқ эрур!

Бир сўз бор халқ тилида
«Ёлгоннинг умри қисқа!»
Ёлгон — қарвон йўлида
Ўрмалаган қумурсқа.

Уни янчиб ўтган дам
Ҳақиқатнинг қарвони,

Мана шундай ёлғонлардан бири — «тошбошли» тарихчилар туфайли тарих илмида ақидага айланган ёлғон — Ўрта Осиё халқларида инқилобгача миллий онг бўлмагани ҳақидаги тушунчадир. 1916 йил халқ қўзғолони ҳақида бирор бир чуқур илмий тадқиқот йўқлиги шу боис эмасми? Ҳатто 1986 йилда бу буюк қўзғолоннинг 70 йиллиги нишонлаши керак бўлган кунларда жумҳурият матбуотида бирорта ҳам мақола эълон қилинмагани шу боис эмасми? Наҳотки, биз ўз халқимиз хотирасини топтасак, ҳақорат қилсак, наҳотки, русларга мансуб бўлган ҳар қандай хатти-ҳаракатни фақат «тараққиётга хизмат қилади» деб тушунсак?!

Энди, Сергей Петрович, ойномангиз олқишлаган Скобелев шахси ҳақида фикр юритсак. Ўлжас Сулаймонов юқорида тилга олинган нутқида Скобелев шахси миллий қаҳрамон сифатида талқин этилган бир асар ҳақида гапириб, жумладан шундай дейди: «Энг аввало бу генерал ҳақида менга маълум бўлган гапларни айтмоқчиман. У ҳақда инқилобдан аввалги Россияда ва ҳатто кейин ҳам жуда кўп ёзилган. Ҳозир ҳам чет эл матбуоти Ўрта Осиёдаги совет жумҳуриятлари ҳақида ёзганида бу шахснинг номини тилга олмай ўтмайди. Скобелевнинг ҳаёти ва фаолияти тўла қамраб олинган китоб Николай Кноррингнинг Парижда чоп этилган китобидир. Менимча оқ эмигрантнинг бу китоби совет ёзувчиларининг мана шу мавзуда яратган асарларига қараганда, ўша давр воқеаларини ҳолис ва муфассал ёритиши билан, тарихий воқеаларни диалектик, мен кўрқмай айтишим мумкин, «марксистик нуқтан назар»дан ёндашганлиги билан кишини ҳайратга солади. «Истеъодли саркарда, кишиларни ром этишга уста бўлган саркарда генерал Скобелев «Дунё славянларники, славянлар Россияники» шиорининг муаллифи эди.

Скобелевнинг бир умрлик орзу-мақсади Англиянинг шарқдаги мустамлакаларини, биринчи навбатда Ҳиндистонни босиб олиш эди. Ўрта Осиё эса Эрон билан Афғонистонни забт этиш учун қулай жабҳа сифатида керак эди. Подшоҳ Александр II бу машъум режаларни қўллаб-қувватларди, бу режанинг биринчи моддасини Скобелев Туркманистон ва Мангишлоқни қонга ботириш билан «қойил» қилиб бажарди.

Фақатгина Александр II ни ҳалок қилган халқ қасоскорининг бўмбаси подшоҳнинг навбатдаги хатти-ҳаракатларига чек қўйди.

Бу бўмба Россияни Англия билан урушдан сақлаб қолди.

Янги подшоҳ Александр учинчи Скобелевнинг режаларини қатағон қилди. Шу сабабдан генералнинг мартаба осмонига тобора ўрлаб бораётган орзу қуёши ботди.

Бир қарашда унинг ҳаёти, фожиали ва шуҳратли умр йўли ёзувчилар диққатини тортуликдай туюлади. Бироқ, бир умрлик орзусига етолмаган бу шахснинг шахсий фожиаси

устида кўзёш тўкиб, генералнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ўша давр мутараққий рус зиёлиларининг газабига сазовор бўлганини унутмаслик керак. Бизни мешчан Москванинг қорагуруҳчилик, улугдавлатчилик оғуси билан захарланган даврлардаги Скобелевнинг аразон шухрати алдаёлмайди. Пролетар Петербург ва илғор зиёлилар Скобелевнинг гояларини қўллаб-қувватламагани эсимизда турсин».

Ўртоқ муҳаррир, сизнинг журналингизда босилган М. Поповнинг мақоласи ўша қорагуруҳчилик, улугдавлатчилик оғуси билан захарланган давраларнинг гояларини тарғиб қилиш эмасми?

Машхур Брокгауз-Эфрон қомусий луғатининг 9 жилдидаги 21 саҳифада кетма-кет уч генерал Скобелевлар ҳақида маълумотлар берилган.

Иван Никитич Скобелев (1778—1849) ўртамиёна оилада туғилиб, ўн тўрт ёшида солдатликка ёлланади. Французлар билан бўлган урушда, М. Попов ёзганидек сержантлик унвонига сазовор бўлишдан ташқари, қомусда берилган маълумотга қараганда, 1812 йил уруш қахрамони генерал Раевский адъютанти даражасига етади. Уруш тугагач у ҳарбий хизматини давом эттириб, генераллик унвонига ҳам эришади. Ҳатто ҳарбий мавзуларда ҳикоялар ёзиб, озми-кўпми мухлис ортиради.

Унинг ўгли Дмитрий Иванович Скобелев (1821—1880). Унинг вафот этган йилини М. Попов 1881 йил, қомус эса 1880 йил деб кўрсатади) тарихда Шарқий уруш номи билан кирган ҳарбий ҳаракатларда лейб-гвардия полки бошида туриб қатнашади. Урушдан сўнг подшоҳ Александр иккинчининг шахсий қўриқчилари бошлиғи сифатида хизмат қилади ва шу туфайли подшоҳга яқин кишилар даврасига қиради.

Ойномангиз қаҳрамон ва олижаноб инсон сифатида кўкка кўтарган Михаил Дмитриевич Скобелев (1843—1882) бобоси ва отаси зидан боради. Дастлаб уйда, кейин Париждаги Жирарде пансионатида тарбияланади. 1861 йили Петербург университетига ўқишга қиради. Аммо бир ой ўтар-ўтмас тўс-тўполонда қатнашгани учун ҳайдалади. Шундан сўнг отличлар полкига юнкер сифатида қабул қилинади. 1863 йилда корнет унвонига эришади. Худди ўша йили поляк халқининг босқинчиларга қарши кўтарилган исёни бошланади. Шавкатга ўч корнет қон исини сезиши билан таътилга рухсат олиб отаси хизмат қилаётган Польшага боради. Йўлда исёни бостириш учун бораётган қўшинларга қўшилади ва бутун таътил давомида исёнкорлар қонини тўкиш билан шуғулланади. Фақат шундан кейингина, яъни таътил тугаганидан сўнг, М. Попов ёзганидек, 1864 йилда Гроднодаги ҳарбий қисмга йўлланма олади. М. Попов ёш офицернинг бу йиллардаги «қаҳрамонлиги»ни жўшиб ёзар экан, ўз озодлиги учун бош кўтарган поляк ватанпарварлари ва уларнинг қора қисмати ҳақида чурқ этмайди. Холбуки, тарихдан маълумки, исёни қонга ботирган Чор Россияси разиллигини ўша давр-

даги жаҳон ва рус мутараққий кучлари қоралаб чиққан эдилар. Бу воқеалар ҳақида ёзган Ф. Энгельс бу кўзгалон энг аввало «Польша мустақиллигини тиклаш» учун бошланганини қатъий таъкидлайди. Яна шу нарса маълум, исёнчиларнинг ҳаққоний курашини қўллаб-қувватлаган жуда кўп рус кишилари, айниқса оддий солдатлар кўзголончилар билан ёнма-ён туриб жанг қилишади. «Биз Польша билан биргамиз, — деб ёзади А. И. Герцен, — чунки биз Россия тарафида-миз... ҳаммамизни бир занжир қисиб тургани учун ҳам поляклар билан биргамиз». М. Попов наҳотки шулар ҳақида билмаса? Билиб туриб, ҳақиқатдан кўз юмиш эса жоҳиллик эмасми?

Шундан кейин Скобелев Бош штаб академиясини битиради ва Туркистон ўлкасига юборилишини сўрайди. Чунки у ерда ҳам қон тўкилаётган эди, бироқ, Туркистонда унинг кейинги «оламшумул шуҳратини» йўққа чиқариши мумкин бўлган бир воқеа юз беради. М. Попов бу ҳақда ёзмагани учун шу воқеага тўхталайлик, зеро бу жуда кўп нарсаларни ойдинлаштиради. М. Поповнинг мақоласи айнан мана шу воқеаларга бағишланган тарихий бадиа устида ишлаб турган пайтимда босилгани бу ишни осонлаштиради. Қолаверса, бу воқеалар нафақат Скобелев, шу билан бирга Верешчагиннинг сизнинг ойномангизда ёзилганидек, қанақа «асл рус зиёлисининг намунаси» бўлганини кўрсатади.

1868 йил 1 май куни босқинчи генерал фон Кауфман Самарқанд шаҳрини Чўпонота қиридан тўпга тутгандан сўнг шаҳар таслим бўлади. Шаҳарни эгаллаган рус қўшинлари бир ойдан сўнг Каттақўрғон тарафга отланиб йўлга тушгач, 30 майдан 1 июнга ўтар кечаси шаҳарда исён бошланади. 3 июнда Зирабулоқ яқинида бухороликлар билан уруш ҳаракатида бўлган босқинчилар исёндан хабар топиб таҳликага тушадилар. Қопқонга тушишдан қўрққан фон Кауфман бошлиқ рус қўшини жуда қаттиқ жанг қилиб Бухоро амири қўшинини мағлубиятга учратади ва шитоб билан Самарқанд устига юради. 8 июнь шаҳар остонасига етиб келган фон Кауфман ҳузурига омонлик тилаб чиққан шаҳар оқсоқолларини қувиб ҳайдайди ва шаҳарни тўпга тутини, уни бутунлай ёндириб ташлашга буюради. 9 июнда шаҳарда даҳшатли киргин бошланади. Юзлаб бегуноҳ одамлар ҳеч қандай суд ва сўроқсиз отиб ташланади. Босқинда фаол иштирок қилган В. Верешчагин бу ҳақда ҳикоя қилар экан, ўзининг асл башарасини очади: «Генерал Кауфманнинг ҳовлимиз ўртасида йўлкурсида ўтирганча исёнда қатнашган турли одамларни жазога ҳукм қилгани кўз ўнгимдан кетмайди. Жанговар офицерлар даврасида ўтирган саховатли Константин Петрович ҳеч нима бўлмагандек, бамайлихотир фақат бир оғиз сўзни такрорларди: «Отиб ташлансин, отиб ташлансин, отиб ташлансин...»

Қонли воқеаларни чизишни, Петербургнинг кибор хонимлари даврасида «Дорга осилган одамларнинг типирчилаб

турганида расмларини чизганман» дея мақтанишни, «Бир муллаваччани минорадан улоқтириб юбордим» деб мактубларида керилишни ҳаддан ташқари ёқтирган мустабид рассом бу сўзларни жазога тортилаётган одамларга ачинганидан эмас, балки «саховатли» Константин Петровичнинг иродаси ва қатъиятига қойил қолганини таъкидлаш учун қайд этади, холос. Эс-хуши жойида бўлган одамнинг инсон қонини тўкиб турган жаллодни «саховатли» дейишига ишониш мумкинми?

Ойномангиздаги Верешчагин ҳақидаги кичик сўзбошида хатолар бор. Сўзбошидаги «Машхур рус мусаввири Василий Васильевич Верешчагин фақат мўйқалам эмас, шунингдек қалам эгаси эди, у наср, ҳатто шеър битарди» деган жумлага «у милтиқ ва тиг эгаси ҳам эди» деб тузатиш киритиш керак. Ойнома «Мусаввир Верешчагин ва ёзувчи Верешчагин доим ёнма-ён эди» деб ёзади. Менимча бу жумла ҳам мусаввир Верешчагин, ёзувчи Верешчагин ва боқинчи Верешчагин доим ёнма-ён эди» деб тузатилса, тўғри бўларди. Мен Верешчагиннинг асарлари, кундалик дафтарлари, мактублари сизнинг журналнгизда босилишини истайман. Мабодо шундай ниятингиз бўлса, юқоридаги тузатишлардан фойдаланарсиз, деган умидим бор.

Бироқ, даҳшатли қатлиомдан сўнг ҳам халқнинг эрка бўлган интилиши сўнмади. Гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда халқ исёнлари кўтариларди. Мана шундай ҳаракатларнинг энг жиддийси ва боқинчиларни бағоят шошириб қўйгани Бобон бошлиқ қўзғолон бўлди. Бу халқ қахрамонининг халқ ёдидан ўчгани узок йиллар давомида олиб борилган кўр-кўрона сиёсат натижаси ўлароқ пайдо бўлган манқуртлигимиз туфайли эканини англаган ҳолда, халқ шарафига лойиқ қахрамон хотираси олдида бош эгаман. Ҳурматли Сергей Петрович, сизнинг ойномангизда босилган мақола баҳона бу ҳақда гапиришга имкон туғилгани учун гоҳ хурсандман.

Бобон Алибой ўғли бошчилигидаги халқ қўзғолони 1869 йил октябрида бошланиб, Зарафшон дарёсининг қуйи оқимидаги туманларни, жумладан, Бухоро амирлиги тасарруфидаги Зиёвуддин ва Хатирчи бекликлари, Россияга тобе ерлардан тузилган Зарафшон округининг Каттакўрғон бўлимига кирган қишлоқларни қамраб олди. Дастлаб бор-йўғи ўн саккиз кишидан иборат бўлган қўзғолончилар сони икки ой ичида беш юздан ошиб кетади. Вақт ўтгани сайин бу соннинг узлуксиз ошиб бораётганини кўрган Зарафшон округининг бошлиғи генерал Абрамов шошилинч равишда фон Кауфмандан ёрдам сўрайди. 1869 йилнинг сўнги кунларида Бобон бошлиқ кўрга Ҳайдарқул раҳбарлигидаги йигитлар ҳам қўшилади.

Чор Россияси мустамлакачилик сиёсатининг ҳимоячилардан бири бўлмиш генерал Терентьев «Ўрта Осиёнинг босиб олиниш тарихи» номли асарининг биринчи жилдидаги 482-бетда уятни унутиб шундай ёзади: «Сўнги йиллардаги тўс-тўполонлар, амир қўшинининг бетайинлиги, унинг

халқининг сиёсий нодонлиги туфайли мустақилликка эришмоқчи бўлган ҳар бир даввогарни қўллаб-қувватлаши оқибатида галаёилар, ўгрилик ва талончиликлар авж олди. Айниқса Жом билан Каттақўрғон оралигидаги жуда катта жойда босқинчилик билан шугулланган Бобон деганининг тўдаси ажралиб турарди).

Босқинчилик қилиб бировнинг юртини босиб олган генерал мана шу қулликка қарши курашган халқ вакилларини «босқинчи» дейишни қандай изоҳлаш мумкин? Худди шундай нуқтаи назар М. Поповнинг мақоласида ҳам мавжудлиги кишини ажаблантиради.

Вақт ўтгани сайин қўзғолончилар сафларини кенгайиб бораётганидан қўрқиб кетган Зарафшон округининг бошлиғи генерал Абрамов шошилинич равишда фон Кауфмандан ёрдам сўрайди. Мана шундай паллада Академияни битириб, штаб-ротмистр унвонига сазовор бўлган Скобелев Самарқандга келади. Кауфман билан келишган ҳолда, генерал-майор Абрамов қўзғолонни бостириш учун Скобелев бошчилигида махсус жазо отрядини тузади. Отрядга асосан тажрибали казаклар ажратилади.

Жазо отряди қўзғолончилар билан илк бор Каттақўрғон яқинидаги Чоршанба қишлоғи ёнида тўқнашади. Мана шу илк тўқнашув Скобелевнинг сўнгги жанги бўлиши мумкин эди. Қўзғолончилар Скобелев отрядига жиддий зиён етказиб, қутулиб кетадилар. Жазо отрядининг мағлубияти Туркистонга хўжайинлик қилаётган босқинчи ҳарбийлар орасида таҳлика уйғотди. Шунинг учун ҳам бу шармандалик айбдорлари қаттиқ жазога тортилиши талаб қилина бошланди. Шунинг учун ҳам фон Кауфман «Бош штабга биркирилган штаб-ротмистр Скобелевнинг Чоршанбадаги номуносиб хатти-ҳаракати ҳақидаги масалани текшириб кўрувчи» нуфузли ҳайъатни тузишга мажбур бўлади. Фақатгина отасининг подшоҳга яқин тургани учун ҳам Скобелев оғир жазодан қутулиб кетади. Мени ўз «қахрамони» ҳаётини ишдан-игнасиғача ўрганиб чиққан М. Поповнинг оддий ўзбек йигитининг бир ҳовучлик кўри «қучли саркарда» Скобелевнинг жангу жадалда пишган казаклардан тузилган жазо отрядини мағлуб этгани ҳақида лом-мим демагани ажаблантиради.

Мана шу шармандалик туфайли Скобелев умр бўйи Туркистон халқларидан қонхўр қиличи ёрдамида қасос олди, бола демай, қари демай одамларни қириш унинг оддий турмуш тарзига айланди.

«Улуғ Россия давлати офицерининг шаънини ерга урган» штаб-ротмистр Туркистонга келганига бир йил ўтмай, Кавказ ҳарбий округига қарашли Каспийорти бўлим ихтиёрига жўнатилди. Маркази Красноводск бўлган бу бўлим қўшнлари туркман қабилалари қонини тўкиб, уларнинг ерларини босиб олиш билан шугулланарди. Скобелев борган пайтда Хива хонлигини босиб олишга тайёргарлик ишлари олиб бориларди. Чор Россиянинг очкўз панжаси Хива устида муал-

лақ турар, чағ солиш учун бир оғиз сўз кифоя эди. Бир оғиз сўз 1873 йилда айтилди. Қўшинлар Хивага отланди.

М. Попов бу мақолани ёзишдан мақсади қонхўр генералга маддоҳлик қилиш бўлгани учун ҳам тарихий воқеаларни жиддий ўрганмаган ва шу сабабдан жуда кўп хатоларга йўл қўйган. Бу Хива, Қўқон, Кўктепа воқеаларини тасвирлашда кўзга ташланади. Чунинчи Хивага қараб икки қўшин — Тошкентдан фон Кауфман бошчилигида Туркистон ҳарбий округи аскарлари, Оренбург ва Мангишлоқдан генерал-лейтенант Н. А. Верёвкин бошчилигидаги отряд йўлга чиқди деб ёзади. Кейин эса «уч отряд бирлашди» деган жумлани ишлатади. Брокгауз ва Эфрон қомусий луғатининг 73-жилдидаги 187-бетда эса шундай ёзилган: «1873 йили фон Кауфман бошчилигида тўрт отряд: Туркистон, Мангишлоқ, Оренбург, Красноводск отрядлари тузилади. 13000 кишилиқ бу қўшин 4600 та от, 20000 та туя ёрдамида февраль ойининг охири, март ойининг бошида Жиззах, Қазалинск, Каспий денгизи бўйидан йўлга чиқдилар. Аммо Красноводск отряди манзилга етиб боролмади».

Брокгауз ва Эфрон қомусий луғатидан келтирилган бу маълумотларни атоқли ўзбек муаррихи Муҳаммад Юсуфбек иби Бобожонбек — Баёний ўзининг «Шажарам Хоразмшоҳий» асарида қуйидаги сўзлар билан тасдиқлайди: «Кауфман... Хоразм устига бормоқнинг сар-анжомларини тутмоқга муқайяд бўлди. Икки йилдин ортиқ замонда тамоми сафар тадорикни тутуб, ҳижратнинг минг икки юз тўқсонланчиси ва товуқ йили имфератур аъзамга бу ҳолатдин хабар бериб, Хоразм сафари рухсатин тилаб, тамоми асбоби сафарни муҳайё қилганининг изҳорин этди. Имфератур аъзам қабул қилиб, рухсат берди.

Аммо Русия давлати мундин бурун беш мартаба Хоразм устига аскар юбориб, аларнинг баъзилари Хоразм йўлида ташналиқдин қирилиб, баъзилари Хоразмга бориб урушиб, қирилиб, ханузгача асло зафар топа олгонлари йўқ эрди. Бас, императур аъзам бу бобда тамоми аркони давлати била маслаҳат этиб, ул тарафга бормоқга қайси йўл яхшироқ эркинин ҳам билмай, ложарам (нонлож) Хоразм устига тўрт тарафдин аскар юбормакни иятизом этдилар.

Аввалгиси Туркистон лашкарининг амири Кауфман генерал губернатурни Туркистон лашкари била, иккиланчи, Қофқос (Кавказ) лашкарининг амири Марқасуфни Қофқос аскари била, учланчи, Ўрунбург маҳофазининг вакили Веруфкинни Ўрунбург аскари била, тўртланчи, Баҳри Ҳазар кенорида Кандарли аскарининг улуғи қойилмақом Ламокинни Кандарли аскари била Хоразм устига юрсинлар, деб ва ҳамма яккаларга Кауфман губернатур амири лашкар бўлсун, деб фармон юбордилар».

М. Попов мақоласида воқеалар: хоҳ Хива, хоҳ Кўктепа воқеалари тасвирлансин, биричи ўқлар ҳамиша беозор рус қўшинига қаратиб отилгандек тасвирланади. Гўё улар Хива-

ни босиб олиш учун келмагану сайрга чиққанлар! М. Попов ёзади: «28 май куни пешинда ҳужумчи қисмлар шаҳар дарвозаларига яқинлашдилар, аммо ҳужум қилмадилар, хиваликлар русларни қалъа тўпларидан ўққа тутишди, руслар уларга милтиқларидан жавоб беришди». Чор Россияси даврида босилганига қарамай, ўзининг аниқ маълумот бериши билан нуфузли Брокгауз-Эфрон қомусий лугати эса бу ҳақда шундай маълумот беради: «28 май куни Оренбург ва Мангишлоқ отрядларининг бир қисми генерал Верёвкин бошчилигида Хива шаҳрига яқинлашиб, хандақларни эгалладилар ва шаҳарни тўпга тутдилар. Шаҳарда тўс-тўполон бошланди».

Бу қайдиларни Баёний ҳам тасдиқлайди: «Кауфман... Хевақнинг икки ярим миллигида бир ерга тушди... Кулучоф (Головачёв) шаҳарга тўп отмоқ бошлади».

Воқеалар давомини ёзишда ҳам М. Попов яна ёлғондан фойдаланади. У бу мақоласини ёзишда босқинни оқлаш учун турли ёлғонларни тўқиб чиқарган айрим рус ҳарбийлари ва «тадқиқотчи»лари ёзиб қолдирган «илмий» асарлардан фойдалангани очиқ-ойдин кўриниб турибди. «Кўр кўрни қоронғуда топар» деганлари шу-да!

Жуда кўп тарихий асарлардан маълумки, шаҳар тўпга тутилгандан сўнг фуқаролари қонини тўкилишини истамаган Хива ҳукмдори Саид Муҳаммад Раҳимхон Кауфманга элчилар жўнатиб, унга шаҳар дарвозаларини жангсиз очиб беришини айтади. Брокгауз-Эфрон қомусий лугатидан: «Шундай қилиб, Сарикўприк томондаги дарвоза орқали Оренбург қўшинининг бир қисми, бошқа дарвозадан эса Кауфман бошчилигидаги Туркистон ва Оренбург қўшинининг қолган қисми тантанали тарада, жангу жадалсиз Хивани эгаллади». Аммо шаҳарнинг тинч йўл билан забт этилишидан норози, аниқроғи қон тўкишга ўрганган Скобелев Хива дарвозаларидан бирини тўпга тутишни буюради ва қўл остидаги мингга яқин саллотни жангга бошлаб, ҳар икки тарафдан жуда кўп одамларнинг қурбон бўлишига сабабчи бўлади. Бу воқеалар хусусида Баёний «Шажараи Хоразмшоҳий»да қуйидагиларни ёзади: «... Русия тўшининг кунфоралари қалъанинг устида ёрилиб, баъзи жойларни ўт ола берди. Хон ҳазратлари саросима бўлиб, Амир Тўра ва Иноқбек ва Муҳаммадмурод девонбеки ва Яъқуббой ва ғайру гумни қақириб, маслаҳат этиб, юртни Русияга таслим этиб, сулҳ қилмоқга қарор бердилар. Ондин сўнг бу мазмунда нома ёзиб, Элтузар Иноқни элчи қилиб Кауфман тарафига юбордилар.

...Кауфман нома мазмунидан огоҳ бўлуб, сулҳ сўзини қабул қилиб деди: «Эртанг хонингни олиб келгин. Бу ерда онинг била сулҳ қилиб мен ушбу ердин қайтаман»... Кауфман Кулучофга фармон юбордиким, Хевақ хони қалъани бизга берди. Эмди тўпу милтиқ отмоқдин қўл сақласунлар. Кулучоф буюрди: Русия аскарини тўп ва милтиқ отмоқдин қўл сақладилар.

...Сиқублуф (Скобелев) ва қунат Шувалуф (корнет Шу-

валов) бир ғайрат кўргузмак учун зобитларни ҳарбга тарғиб этиб, ушбу бир неча милтиқ отилғонини уруш бошлонғониға ҳисоб этиб, йўлуқгон кишини отиб-чошиб кела бердилар. Ғаразлари бу эрдиким, Хевоқни ҳарб била олдук демакчи эрдилар. Бу тариқада издиҳом (дахшатли ҳамла) била Арк тарафга юрудилар. Ахоли ҳам учақулардан (томлардан) аларга милтиқ отар эрдилар. Урунбурғ аскарининг саркардаси Сиқублуф то Арк олдиға келгунча бу тариқада отишуи келди. Мундин ярим соат сўнгра Кауфман Тошканд лашкари била мусика черттируб Ҳазорасп дарвозасидан кириб келди. Чун уларнинг (яъни Скобелев билан Шуваловнинг) бу тариқада шаҳарга киришлари Кауфманнинг амри билан эмас эрди. Кауфман аларнинг келгонларини эшитиб, фармон юбордиким, алар келгон йўлларидан қайтиб чиқиб, лашкаргоҳға борсунлар».

Шаҳарни тинч йўл билан қўлга кирганидан мамнун Кауфман бу қонли воқеалардан хабар тошиб қаттиқ газабланади. Бироқ, эркатой офицерни жазолашдан ҳайиқади — жаллод бу гал ҳам қутулиб кетади. Уша давр рус мутараққий кучлари орасида «Жаллод» номи билан машҳур бўлган Александр II эса Скобелевни «Ҳасурлиги учун» деб ёзилган олтин қилич, тўртинчи ва учинчи даражали Авлиё Георгий хочи нишони билан тақдирлайди. Қилич ҳам, хоч ҳам Хива остонасида ҳалок бўлган маҳаллий халқ ва оддий рус саллотларининг қонига бўялганини М. Попов ё сиз бошлиқ ойнома аҳли билармикан?

М. Попов ва унга ўхшаб инсофни унутган айрим «тарихчилар» диққатини яна Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий» асарига қаратаман. Диёнатли ўзбек муаррихи рус босқинчиларининг Хива хонлиги ҳудудида яшаган туркман уруғларидан — ёвмут (ямут)ларга нисбатан қилган қиргинини тасвирлаб, шундай лавҳалар чизади: «Қозоқ отлилар (яъни рус казаклари) кўзга кўрунганни отиб, қорри боболарни ва аёлу атфол (болалар)ни тиг била чошиб, сунт эматургон ўғлонларни найза била санчиб ўтга отар эрдилар ва амволларин тарож этар эдилар...

...Шу бонсдан сўнг ямутлар иттифоқ этиб дедилар: «Энди бизларнинг Русия била мулоқотимизнинг қилич била бўлғони яхшироқдур. Аёлу атфолларимиз талаф бўлгондин сўнг бир жонимиз учун Русиядин миннат кутармизму?! Дунёда мундоқ ҳаёт юругондин ўлгон яхшидур...»

Кулуchoф ямутларнинг таъқиблари учун қозоқ отлиларнинг ораларидин етти бўлак отлини интиҳоб этиб, Бурнаш Ужан отлиқ бир зобитни оларга саркарда қилиб ирсол этди. Булар бир мил миқдори йўл юриб, бир жамоа ямутларнинг изларидин еттиларким, баъзилари қоррилик жиҳатидан, баъзилари беморлиқ сабабидин ва баъзилари аёлу атфоллариға ҳамроҳлиқ этиб ўғлонларин орқаларига кўтармак била хоришиб, сунт бўлуб, афтону хезон (йиқилиб ва туриб) борур эрдилар. Қозоқ отлилар оларни кўрган ҳамоно от солиб бо-

риб, ҳаммаларин қатл этдилар. Ондин ўтуб яна бир жамоа ямутларнинг изларидан еттиларким, олар ҳам аёлу атфоллари била чулошиб ва бир миқдор қўю эчкиларнинг суруб, аҳволи хароб била борур эрдилар. Қозоқ отлилари «хайё-хуй» ужоби била қичқиришуб от солиб келиб, аралашиб қатл қила бердилар. Ямутларнинг кўп атфоллари отларнинг оёқлари остида қолиб, нечалари ўлуб, нечалари нимжонлик била ота-оналарига қичқирур эрдилар. Ул ҳолда ямутларнинг кўзларига дунёву жаҳон қоронгу бўлуб, Русия аскарига тақсум бўлдилар. Баъзи хотинлар ҳам чап қўлида боласи ва ўнг қўлида тиг била Русия отлиларига ҳамла қилур эрдилар. Бир миқдор уруш бўлгондин сўнг, Русия аскарари голиб келиб, оларнинг ҳам ҳаммаларин тигу тўфанг била қириб тамом этдилар.

Баъзи захмдорлар (ярадорлар) ўлукларнинг ораларида ўзларини ўлукдек этиб ётмиш эрдилар. Русия аскарари найза била уруб ўлтурур эрдилар.

Ва ул ерда бир кичик қўл бор эрди, йигирмадан кўпроқ хотинлар ўғлонларин қучоқларига олиб, ул қўлга кириб сув ичидаги экинларнинг ораларида пинҳон бўлуб туруб эрдилар. Русия аскарари оларни кўруб милтиқ ўқи била оларни уруб қатл этдилар.

Ул ҳолда тўрт қозоқ (казак) отлиқ бир ямутнинг изидин етиб, ўртаға олиб ҳар тарафдин тиг урмоқ бошладилар. Ул ямутнинг қўлида ҳеч яроғи йўқ эрди. Онга кўп захм урдилар. Қўлларидин ва тамоми баданидин қон оқиб борур эрди. Ямут кўрди, булар они ўлтурмакчидурлар, ғайратға кириб бир ҳамла қилиб, ул қозоқнинг биридин қиличини қонгираб қўлидин олиб, ул қилич била ҳамул (ўша) тўрт қозоқ отлини қатл этди. Чун захмларидин қон кўп оқиб эрди, беҳол бўлиб йиқилиб қолди. Ул ҳолда икки қозоқ отли бу аҳволда кўруб келиб, отиб ва тиг била уруб шаҳид этдилар ва Русия аскарари ҳар ерда зироату хирман бўлса, ўтлаб (ёндириб) ва уйларни тамом ўтлаб борур эрдилар...»

Она юрти бошига тушган огир ва фожияли кунлар ҳақида ёзар экан, Баёний қора воқеалар тасвирини бир зум тўхтатиб, алам билан бўзлайди: «Дарингим, аҳли Хоразм марди мубориз жамоа эрдилар! Бир неча Ватан хонлари ўз мақсадларин хосил этмак учун мундоғ ҳисоратни оларнинг бошларига келтурдилар. Агар тамоми Хоразм аҳолилари яқдилу якжиҳат бўлуб уруш этсалар эрди, эҳтимоли йўқ эрдиким, Русия аскарари оларға зафар топа олғайлар. Мундин бурун беш навбат келиб асло зафар топа олгон эрмаслар. Нечунким, Хоразмнинг атропофида қуму даштлар бордур ва бир тарафида дарё бордирким, маҳкам садларнинг ўртасида воқедир. Онинг пасту баландин билмаган кишиларға фатҳи маҳол эрди. Чунь оллоҳи таолонинг иродаси бу эрди, тақдирға чора йўқдур!»

Қонхўр Скобелевнинг Кўктена устига қилган хуружи ҳақида ёзар экан, М. Понов шундай сўзларни ишлатадики, уларни ўқиб эзилиб кетасан. Босқинчи генерал маддоҳи учун одам қонини тўкиш «қувноқ куй остида бўладиган солдат-

ларнинг қувноқ меҳнати». Ёки Скобелевнинг тинч аҳоли — туркманлар билан учрашуви тасвирини олинг. М. Попов уларни «айёр туркманлар» деб ҳақорат қилади. Бу учрашув пайтида бир туркман йигити: «Туркманлар ҳеч қачон ёлгон гапирмайдилар!» деб айтади. Шу ҳақда ёзар экан, М. Попов ўзи ёлгонни устма-уст қалаштириб ташлаганини унутади.

Ҳа, М. Попов бутун мақола давомида ёлгонни уятсизларча ишлатади. Нияти ёлгонга зўр бериб бўлса-да, Скобелевнинг қонхўрлигини оқлаш, иложи бўлса генерални фариштага айлантириш. М. Поповнинг фаолияти бундан икки аср илгари «Россия давлати тарихи»ни битишга аҳд қилган бир губернатор фаолиятига ўхшаб кетади. Уша тарихчи-губернатор ҳам ўз халқ тарихида юз берган шармандали воқеаларни яширишга ёки хаспўшлашга уринарди. Масалан, солномаларда «Руслар жангда душмандан 10 тасини ўлдирдилар» деб ёзилган бўлса, бир қалам уриш билан 10 сони 100 га айлантириларди. 100 та бўлса 1000 тага айлантириларди. Ёки солномада «душманлар руслардан 1000 кишини ўлдирдилар» деб маълумот берса, бу тарихчи-губернатор 1000 сонини 10 га айлантирарди. Зеро у тарихий солномалардан нимани олишни, нималарни яшириш лозимлигини биларди.

Совет тарихчиларининг устозларидан бири академик Б. Греков ўзининг «Киев Руси» асари сўзбошисида рус ва бутун совет тарихчилиги ақидасини қуйидагича баён қилади: «Тарихий манбаъ, у қанақа бўлишидан қатъи назар, тарихчи ундан нима олишни яхши билсагина фойдалидир». Бу сўзларда, Ўлжас Сулаймонов айтганидек, тарих илмига жуда катта зарар келтирган идмий нуқтаи назар моҳияти яширин.

Бу ақидадан фойдаланган тарихчи ҳақиқатни эмас, ўзига керакли ҳақиқатни излайди. Ўзига керакли далилни олади-ю, ўзига керак бўлмаган далилни яширади, ёки уни бузиб кўрсатади. Бундай иш юритган тарихчи асарида ҳақиқатнинг синиқлари бўлади-ю, ҳақиқатнинг ўзи бўлмайди.

Скобелевнинг қон тўкиш дардига мубтало бўлгани Кўқон хонлигини забт этиш, Пўлатхон бошлиқ халқ кўзғолонини бостириш давомида яна бўртиб кўринди. М. Попов бу воқеалар ҳақида сўз юритганда ҳам ҳақиқатни тўла айтмайди. Бу ҳақда гапириш яна бизнинг зиммамизга тушади.

Чор Россиясининг зулм-истибдодига асосланган сиёсатидан порози халқ орасида чор ҳукмдорларига нисбатан бўлган қаҳру ғазаб кучайиб боргани табиий. Жуда кўп ҳолларда бу қаҳр-ғазаб халқ кўзғолони келиб чиқиши учун замин тайёрлаган. Мана шундай ҳаракатларнинг бири Пўлатхон кўзғолони бўлди. Ушбу кўзғолон ҳақида ёзган меҳнаткаш тарихчиларимиздан Ҳ. Бобобеков бу ҳаракатга «баҳо беришда шу кунга қадар тарихчи олимлар ўртасида бирлик йўқ. Бири уни халқ ҳаракати, иккинчилари реакцион ҳаракат, учинчилари миллий озодлик уруши, тўртинчилари ўзаро феодал уруш, бешинчилари ҳеч қандай баҳо бермай келмоқдалар» дейди. Ўйлашимча ҳаракатга энг тўғри баҳо аллақачонлар

унинг душмани бўлмиш киши томонидан айтилган. Қўзғолонни бостиришда фаол қатнашган (ўша пайтда у хали капитан эди) генерал Куропаткин олий қўмондонликка юборган маълумотида шундай ахборот беради: «Кураш хон билан бўлмай, аксинча енгиш жуда қийин бўлган халқ ҳаракати билан бўлди... Аҳоли билан жанг қилиш эса ҳамиша маҳаллий мустабидларга қараганда жуда оғир бўлади».

Пўлатхон қўзғолонни том маънода халқ ҳаракати бўлиб, у энг аввало озодликка чиқиш учун чор ҳукумати зулмига қарши, маҳаллий феодалларнинг халқ манфаатларига зид қилмишларига қарши қаратилган эди.

Мустабид генерал Троцкий «Қўзғолон рус вакилларига қарши кўтарилди» деб ёзади. Троцкийнинг бу сўзлари, юқорида айтганимиздек, рус мустабид тузуми билан рус халқи ўртасида фарқ йўқдек, бир тушунча сифатида қабул қилиниши оқибатида ҳужжатдан ҳужжатга ўтиб қўзғолонни қораловчи факт сифатида қўлланиб келинмоқда. Хўш, генерал Троцкий «рус вакиллари» деганда бу ўлкага келган олим, сайёҳ ёки бирор бир савдогарни назарда тутган эдими? Албатта, йўқ. Ахир, бу пайтда босиб олинган ерларда рус қўшинидан, мустамлака қонунларини ўрнатишга хизмат қилувчи амалдорлардан бошқа рус вакиллари йўқ эди-ку. Генералнинг бу сўзларни айтишдан ягона мақсади ҳимоясиз Андижонга ҳужум қилиш учун баҳона излашдан ўзга нарса эмас. Босқинчилар учун эса пашшанинг гингиллаши ҳам баҳона бўлиши мумкин. Демак, генералнинг «рус вакилларига қарши» деган сўзини «рус босқинчиларига қарши» деб тушунмоқ керак. Бу эса Пўлатхон қўзғолонни чинакамига мустамлакачиларга қарши бўлган ҳаракат эканини яна бир карра тасдиқлайди.

М. Попов мадҳ этган генерал Скобелев Пўлатхон қўзғолонни бостиришда фаол иштирок этди. Генералнинг ёзишича бу ҳаракатнинг бош мақсади, руслар «босиб олган хонлик ерларини қайтариб олишдан иборат» эди. Босқинчи генералнинг бу сўзларида яққол кўриниб турибдики, қўзғолон (хусусан, унинг ўрта босқичи) миллий озодлик ҳаракати характерига эга бўлиб, у мустамлакачиларга қарши қаратилган.

Рус босқинчиларининг ўлкадаги раҳбари фон Кауфман подшоҳга телеграмма жўнатади ва «Ўн минг қўқонлик Туркистон генерал-губернаторлигига қарши уруш бошлади», деб ваҳима кўтариб, янги босқинлар учун фотиҳа тилайди. Шу билан бирга Кауфман подшоҳдан қўқонликларга қарши уруш олиб бориш учун 200 минг сўм пул қарз сўраб, бу пулни босиб олинажак хонлик хазинасидан юз карра қилиб қайтаришига ишора қилади. Подшоҳ телеграмма қоғозига «Бажариш керак» деб ёзади. Бу қўзғолонни бостириш баҳонасида уруш ҳаракатларини бошлаб Қўқон хонлигини босиб олиш учун расмий рухсат эди.

Генерал М. Д. Скобелев ташаббуси билан қўзғолончи қипчоқларга қарши «Икки сув ораси» деб номланган уруш

ҳаракатномаси ишлаб чиқилади. Бу ҳаракатнома асосан кўзғолончиларга қарши қаратилган бўлиб, яна бир марта Андижонга ҳужум уюштириш, кўзғолончиларнинг асосий кучларини тор-мор этиш кўзланган эди.

Қонхўр генерал бу ниятини амалга ошириш ниятида йўлида учраган барча қишлоқларни култепага айлантириб, 1876 йилнинг 8 январида Андижон остонасига етади. Ўртада даҳшатли жанг бошланади. Андижонликлардан 20 минг одам ўлдирилади.

Бу сўзларнинг исботи учун Э. А. Кастельскаянинг «Туркстон ўлкаси тарихидан» номли китобининг 24-бетидаги сатрларга сизнинг ва мақола муаллифининг диққатини жалб этмоқчиман. Кастельская Кўқон хонлигида кўтарилган халқ кўзғолонини бостиришда қатнашган рус кўшини ҳақида ҳикоя қилар экан, бундай ёзади: «Жазо отрядига бошчилик қилган Скобелев кўшинлари исёнчиларга қарата тўплардан ўт очиб, уларни чекинишга мажбур қилдилар. Скобелев Андижонни ёндириб, Қорадарё воҳасидаги қишлоқларнинг ҳаммасини йўқ қилиб ташлади».

Сизга ва М. Поповга Скобелевнинг шу даврга оид яна бир «жасорати» ҳақида ҳикоя қилиб берай. Сиз жамоатчиликни, шу жумладан, биз ўзбекларни «шонли 150 йиллигини нишонлашга чорлаган» қонхўр генерал бошчилигидаги ёвуз гала ёндирилган, вайронага айлантирилган қишлоқларини ташлаб чиқиб, бошпана излаб юрган бир тўда тинч аҳолини учратиб қолади. Уларнинг қўлида яроқ йўқлигини, тўда асосан чоллару камширлардан, аёллару болалардан иборат эканлигини кўра туриб ҳам Скобелев қўл остидаги офицерлар — Наливкин билан Ионовга тинч аҳолини қириб ташлашни буюради. Шунда Наливкин бу қабиҳликдан бош тортиб: «Мен офицерман, қурол ушлаган душман билан юзма-юз жанг қилишга ўрганганман. Тинч аҳолини қириш эса қўлимдан келмайди», — деб жавоб беради. Ҳазоби чиққан Скобелев Ионовни зугумга олгач, у қўл остидаги саллотларни бошлаб эмизукли болаларгача чоғиб ташлайди. Мана шу воқеадан кейин Скобелев «Наливкин ё жазога тортилсин ёки истеъфога чиқсин», деб туриб олади. Оқибатда Наливкин истеъфога чиқишга мажбур бўлади.

Кўзғолон бешафқат бостирилди. Бутун бошли романларга мавзу бўлмиш Пўлатхон тақдири фожиали тугади: ўз халқи эрки учун курашган 33 ёшли йигит дорга тортилди. Халқ қонини дарё қилиб оқизган, йўлида учраган барча қишлоқлар кулини кўкка совурган, тирик жонни, бола демай, аёл, қари демай, тигдан ўтказган генерал Скобелев эса 1876 йилнинг 19 февралда подшоҳ ҳўкми билан ташкил этилган Фаргона областининг ҳарбий губернатори деб эълон қилинди.

Кўзғолоннинг ҳақиқий қаҳрамони халқ эди. Шу сабабдан ҳам «реакцион маҳаллий элементлар бу кўзғолонни бошқариб тургани, улар Россиянинг Ўрта Осиёдаги таъсири

кучайиб бораётганидан қўрққани учун халқни русларга қарши кўтаргани» ҳақида гапириш асоссиздир. Чор ҳукумати-нинг мустамлакачилик сиёсатини ёқлаб, яъни қўзғолол русларга қарши қаратилгани учун хонлик чор қўшинлари томонидан босиб олинди, деб ёзган бир қатор тарихчилар бу билан бутун бир халқни ҳақорат қилганларини, уларнинг озодлик йўлида тўккан муқаддас қонларини ўша рус «саллотлари каби тупроққа қорганларини англармиканлар? Агар англамаган бўлсалар, англайдиган вақт етди, деб айтишни истардим.

Чор ҳукумати ўз халқи манфаатларига қарши борган ва сотқинлик йўлига ўтган кимсаларни ўз наноҳига оларди. Қўзғололга хиёнат қилган Абдурахмон офтобачи халқ қаҳридан қочиб Екатеринбургга яшай бошлади ва ўз сотқинлиги эвазига 3 миңг тилла танга ҳисобида нафақа олади. Унинг ўлимидан сўнг бу пул сотқиннинг хотини ва қизига берилади. Мустабидлар хиёнатни жуда қиммат баҳолайдилар. Бундай сиёсат мустамлака ўлкада ҳукм сураётган ҳар қандай зўравонлик, ҳар қандай жабру зулмдан даҳшатли эди.

У одамлар кўнглига шубҳа ва хиёнат уругларини сочарди. Бундай сиёсат уларга бир-бирларини сотиш билан, чақув ва айғоқчилик билан ўз турмушларини яхшилаш мумкин, деган тасаввур пайдо бўлиши учун хизмат қиларди. Чор ҳукмдорларининг уринишлари бекор кетмади. Улар кечикиб бўлса-да, ҳосила берди. Шунинг учун ҳам ўз халқи манфаатларини ўйламайдиган баъзи бир амалдорларни кўрсам, улар ўша уругларнинг меваси эмасикан деган ўйга бораман.

М. Поповнинг фаросатсизлиги (балки билиб туриб ўзини фаросатсиз қилиб кўрсатиши) шу даражага борадики, у уятни йиғиштириб қўйиб: «Туркистон ва Туркменистонда бўлган пайтида М. Скобелев Хиндистонни инглизлар ҳукмронлигидан ОЗОД ҚИЛИШ МАҚСАДИДА ЖАНГОВАР САФАР УЮШТИРИШ масаласи билан жиддий шуғулланади», — деб ёзади. Унда биз Англиянинг Ўрта Осиёга кўз олайтиришини «ТУРКИСТОН ўлкасини руслар асоратидан озод қилиш истаги» сифатида кўрсатишимиз мумкин экан-да! Қолаверса, «Хиндистонни озод қилиш» деб рус босқинини оқлаш Скобелевнинг фикри эмас, бу М. Поповнинг ўйлаб топган ёлғон ақидасидир. Скобелев эса бу босқин режасини тузаётганда ўз мақсадини. М. Поповга ўхшаб яширмай, очиқ-ойдин «Бу босқин Россия тантанаси ва улуглиги» учун хизмат қилади, деб улугдавлатчилик гоёларини тарғиб қилади.

Бутун куч-қувватини генералнинг буюк даҳосига олқини ўқиниша сарфлаган М. Попов бошқа воқеаларни деярли ўрганмаганлиги оқибатида тарихий воқеалар ҳақида пала-партиш хулосалар қилади. Ўзини «билимдон тарихчи» сифатида кўрсатишга уринган М. Попов бир қатор хатоларга йўл қўйганини юқоридаям айтган эдик. Индиям айтамыз. Жумладан, у «Кўккон хони Абдурахмон» деб ёзади. Ўрта мактаб ўқувчисиям биладикки, ўша пайтда Кўккон хони тахтида Худодёрхон ўтирган эди. Абдурахмон эса, Абдурахмон офтобачи

бўлиб, у дастлаб хон тарафида, кейин хонга қарши чиққан қўзғолончилар тарафида турган, ундан кейин эса қўзғолончиларни рус босқинчиларига тутиб берган сотқин ва жирканч кимсадир. М. Понов Абдурахмон офтобачининг мана шу сотқинлигини инобатга олиб хон қилиб кўтарган бўлса ажабмас. Сиз бунга нима дейсиз, мухтарам бош муҳаррир?!

Ҳатто Қўқон хонининг исмини билмаслиги М. Поновнинг бу масалада нақадар «билимдонлигини» кўрсатмайдими? Лекин у ҳаминша алдамайди, баъзан тўғри ганиним айтади. Жумладан, Скобелевнинг нақадар «буюк психолог», «ажойиб инсон», «демократ», «тенги йўқ инсонпарвар» бўлганини бутун мақола давомида исботлашга уринган муаллиф ўттиз тўққиз яшар босқинчининг фоҳиша тўшагида ўлиб қолганини тасвирлаш билан бутун қилган «меҳнати»ни йўққа чиқаради, яъни суюкли генералининг қандай инсон бўлганини ўзи билмай фош қилиб қўяди.

Ўртоқ бош муҳаррир, миллатлар аро муносабатларнинг бутун мамлакатда, шу жумладан жумҳуриятимизда ҳам тарақлашган пайтида бундай гайри гоиларни тарғиб қилувчи, яна такрорлайман, халқлар ўртасидаги дўстликка раҳна солувчи мақолани босиб чиқаришдан муддао нима? Нима сабабдан жумҳуриятимиз халқлари, биринчи гада ўзбек халқи маънавияти учун хизмат қилиши зарур бўлган ойнама саҳифасида бу халқнинг тарихини бузиб кўрсатувчи, шу билан уни таҳқирловчи мақола эълон қилинди?

Энг аввало, бундай мақолаларнинг босилишига биз ўзбек зиндиларининг лоқайдлиги сабаб бўлаётганини тан оламан. Худди мана шу лоқайдлик натижасида, Ўлжас Сулаймонов ёзганидек, «бир қатор шаҳару кишлоқларимиз ҳамон босқинчи подшоҳ ва унинг генераллари номи билан аталиб келинаётгани даҳшатлидир. Бу даҳшат қаердаким, олим бепарво, шоир соқов, сиёсатчи кўр бўлса ўша ерда ўзини намоён қилавериши билан даҳшатлидир».

Тошкент яқинидаги жойларнинг бири шаҳарни қонга ботирган генерал номи билан «Черняевка» деб аталишини сиз ҳам, мен ҳам биламан. Балки сиз бундан хурсандирсиз, балки сизга бари бирдир, аммо мени бу жуда қаттиқ қийнайди. Жаллодликда Скобелевга баробар, рус буржуазияси «Туркистон хазиналарини бизга очиб берган Ўрта Осиё Ермиги» дея олқинилаган бу золим ҳақида З. А. Кагельская китобида шундай ёзилган: «Черняев ашаддий шовинист эди. Унинг назарида Қўқон холигида яшаган ўзбеклар, қирғизлар, қишчоклар ва бошқа халқлар ёлғиз тўп кийгани учунгина қириб ташлашга лойиқ» эдилар. Худди шундай, бирорта халқ қаҳрамонининг ҳайкали бўлмаган Самарқанд яқинида, Зарафшон дарёси қирғоғида юксалиб турган адир тепасида эса шаҳарни босиб олган чоғида ҳалок бўлган босқинчиларга ўрнатилган ҳайкалнинг кўр тўкиб туриши, юртимизга мусаввир сифатида эмас, босқинчи сифатида кириб, бир қўлида мўйқалам ушлаб «дорда тинирчилаб турган одамлар талваса-

сини» чизган, иккинчи қўлида бешотар тутиб тинч аҳолини қирган ва бу билан мақтанган Верешчагин «улуғ рус мусаввири» эканлиги пеш қилиниб пойтахтимиз кўчаларининг бири унинг номи билан аталиши лоқайдлик ва манқуртлигини миз оқибати эмасми? Наҳотки, бу «халқлар дўстлигини мустаҳкам қилиши учун хизмат қилади» деб ўйлайдиган кимсалар ҳамон бор бўлса? Агар шундай ўйлайдиган одамлар бўлса, улар ҳақиқатдан кўз юмган кимсалардир. Ҳақиқат эса, яна такрорлайман, Россиядан улугдир.

Ҳурматли бош муҳаррир, ушбу мактубимни бундан бир неча йил аввал ёзган шеърим билан якунламоқчиман:

Самарқандга яқинлашган он
Юрак бирдан ғазаб-ла урар:
Юксак адир устида, не тонг,
Босқинчилар ҳайкали турар.
Улар қўлда милтиқ, тиг ушлаб
Ватанимга кириб келганлар.
Ватан дея жанг қилган эрлар
Бошин кесиб, кўзин тилганлар.
Улар сутни қўшганлар қонга
Оналарнинг мурдасин янчиб,
Кўтарганлар қора осмонга
Болаларни тигларга санчиб.
Улар зулми, улар азоби
Тўлдиргандир дилни озорга,
Улар ўтган йўллар атрофи
Тўлиб кетган сонсиз мозорга.
Улар бизга илму зиёмас,
Қуллик, хорлик олиб келганлар,
Боболарнинг китобин ёқиб,
Бизни «нодон» дея кулганлар.
Улар тўпга тутганлар халқим,
Шаҳрим бўлган хор, кунпаякун.
Демак, бордир сўрашга ҳаққим:
«Босқинчини ёдламоқ нечун?!»
Нечун бунда Бобон, ё бобом
Номин ёдга олмайди биров,
Нечун бунда ёдланар, ахир,
Эрк қотили — истилочи ёв?
Кимлар бизни масхара этар,
Кимлар бизни қилар ҳақорат?!
Қачон бу зулм абадий йитар,
Қачон диллар қилинмас горат?!
Бу дунёда босқинчидек ғар,
Босқинчидек золим йўқ, халқим!
Ҳайкал эмас, сенинг кўксингда
Занглаб ётар битта ўқ, халқим!

1990 йилнинг 28-29 март кунлари.

МУНДАРИЖА

АЖДОДЛАР ЁДИ

Аждодлар ёди	4
Ватан чегараси	8
Тарих — боболар боғи	12
Муқаддас китобни varaқла	20
Олис юлдуз нури	24
Қоғозга ёзгулик қолғай	27
Елкаларни тутинг	29
Мустақиллик нима?	32
Ёдимиз — ҳаётимиз	34
Ватанин сев, тупроғини ўп	39
Маърифат шижоатдир	41
Яна маърифат ҳақида	51
Кўнглимизда юлдузлар чақнасин...	55
Ҳақиқат чирогини ёқайлик	62

ЎЧМАГАН ОВОЗ, СЎНМАГАН ҚОН

Денгиз япроқлари	73
Ўчмаган овоз, сўнмаган қон	78
Мусавир бўлмақ эрсанг...	84
Массагетлар маликаси ва форслар подшоҳи	86

БИБИХОНИМ ҚИССАСИ ЁКИ ТУГАМАГАН ДОСТОН

Бибихоним қиссаси ёки тугамаган достон	108
Навоий армони	181

САМАРҚАНД ҲАЁЛИ

Самарқанд ҳаёли	199
Босқинчилик қаҳрамонлик бўладими?	290

Д 14 Хуршид Даврон.
Самарқанд хаёли, — Т. Камалак, 1991. — 320 б.

Хуршид Даврон.
Грезы Самарканда.

ББК 63. 3(2У—2)

Адабий-бадиий нашр

Литературно-художественное издание

На узбекском языке

ХУРШИД ДАВРОН

ГРЕЗЫ САМАРКАНДА

ИБ № 2902

Мухаррирлар Асад Дилмурод, Раъно Акром қизи
Мусаввир Н. Абдуллаев
Расмлар муҳаррири Н. Абдуллаев
Техн. муҳаррир Ж. Нодирова
Мусаҳҳиҳ С. Сайдолимов

Босмахонага берилди 20.02.91. Босишга рухсат этилди 20.06.91.
Формати 84×108¹/32. 1 босма қоғозга «Тип Бодони» гарнитурда
офсет босма усулида босилди. Шартли босма тобоғи 16,80. Нашр
тобоғи 19,00. Шартли кр.отт 17,22. Нухаси 60.000. Буюртма 5066.
Шартнома 2—91. Баҳоси 2 с.

Ўзбекистон ЛКЕИ Марказий Қўмитаси «Камалак» нашриёт-мат-
баа бирлашмаси. 700113, Тошкент, Чилонзор мавзеи, 8-маҳалла,
Ўатортол кўчаси, 60.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси нашриётининг
Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонаси, Тошкент, «Правда»
газетаси кўчаси, 41.

ISBN 5—633—00604—6

Д $\frac{4702620201-36}{356(04)-91}$ 11—91

© Хуршид Даврон. «Самарқанд хаёли», 1991